

**«ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҒЫЛЫМЫ 2024»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-
ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

9-10 СӘУІР 2024 Ж.

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-
ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НАУКА ВЫСШИХ ШКОЛ 2024»**

9-10 АПРЕЛЯ 2024 Г.

I Т О М

УДК 001
ББК 72
Ж68

Редакция алқасы (*редакционная коллегия*): М.Б. Мырзалиев, Н.Ғ. Халықберген, А.Б-П. Даниярова, И.Ю. Хан, Т.С. Митрошенко, А.В. Роговой, Г.П. Коптаева, Д.Б. Ешенкулова, М.Т. Сулейменова, Ж.А. Жуматаева, Д.С. Абдуллина, М.А. Усербаева, С.Ж. Көшкінбаев, В.А. Богатырев

Наука высших школ 2024: Материалы международной научно-практической конференции – Шымкент: университет «Мирас», 2024 г. – Т. 1. – 372 с.

Жоғары мектептердің ғылымы 2024: атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары - Шымкент: «Мирас» университеті, 2024 ж. - Т.1. - 372 б.

ISBN 978-601-81123-5-5

«Жоғары мектептердің ғылымы 2024» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдарында бизнес және басқару, туризм және қонақжайлылықты басқару, ақпараттық және телекоммуникациялық жүйелер, физика және математика: оқыту әдістемесі, қоғамдық (әлеуметтік) ғылымдары, педагогика және психология, филология, дизайн және көркем еңбек, дене шынықтыру, спорт және алғашқы әскери дайындық, химия және биология бағыттарының дамуы бойынша ғылыми еңбектер жарияланды.

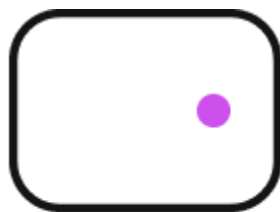
В материалах международной научно-практической конференции «Наука высших школ 2024» опубликованы научные труды по развитию следующих направлений: бизнес и управление, туризм и управление гостеприимством, информационные и телекоммуникационные системы, физика и математика: методика преподавания, общественные (социальные) науки, педагогика и психология, филология, дизайн и художественный труд, физическая культура, спорт и начальная военная подготовка; химия и биология.

УДК 001
ББК 72
Ж68

ISBN 978-601-81123-5-5

© Университет «Мирас», 2024

TABYS.ME

Miras Университетінен ерекше ұсыныс!

Шақырылған әрбір талапкерге **100 000** теңгеден бастап табыс табыңыз. Толығырақ Tabys.me веб-сайтында.

Қаржылық тәуелсіздік пен қосымша табыс алу мүмкіндігін жіберіп алмаңыз! Бізге дәл қазір қосылыңыз және Tabys.me арқылы ақша табыңыз.

Уникальное предложение от Университета Miras!

Зарабатывайте от **100 000** тенге за каждого приглашенного абитуриента. Подробнее на сайте Tabys.me.

Не упустите свой шанс на финансовую независимость и дополнительный доход! Присоединяйтесь к нам прямо сейчас и начните зарабатывать с Tabys.me!

**ҚАЗІРГІ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ КОНТАКТІСІЗ ТӨЛЕМ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Агабекова Г.Н., э.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Агабекова Ш.Н., э.ғ.к., аға оқытушы
«Мирас» университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы
Дурру О.
«Бал Текстиль» ЖШС атқарушы директоры,
Шымкент, Қазақстан Республикасы

Резюме: В статье рассматриваются основные проблемы и перспективы развития технологий бесконтактных платежей в Казахстане.

Summary: The article discusses the main problems and prospects of contactless payment technologies development in Kazakhstan.

Қазіргі уақытта контактісіз төлем технологиялары төлем жүйелерін дамытудың өзекті бағытына айналуда. Бұл көбінесе қоғамның қажеттіліктерінің күрделенуінен және ақпараттық технологиялардың дамуынан туындайды.

Қазақстандық банктік қызметтер нарығында қолданылатын заманауи төлем жүйелерінде жаңа технологиялардың даму перспективаларына талдау жасалады. 2016 жылдың қазан айының басында Қазақстанда Samsung Pay және Apple Pay контактісіз төлемдер жүйесі ресми түрде жүзеге асырыла бастады. Бұл жүйелерге салыстырмалы талдау жүргізілді, сонымен қатар Қазақстанда жаңа технологияларды қолданудың статистикалық деректері қарастырылды. Қазақстан Республикасы нарығында осы технологияларды қолдайтын құрылғылардың құны бойынша зерттеулер жүргізілді, Қазақстандағы байланыссыз төлем технологияларын пайдаланушылар саны бойынша статистикалық мәліметтер талданды.

Контактісіз төлем технологиялары 2000 жылдардың ортасында пайда болды, бірақ бұл технологиялар соңғы жылдары ғана кең таралды. Қазіргі уақытта мұндай технологиялар төлем қосымшаларын әртүрлі форма факторларына орналастырумен, сондай-ақ қолма-қол ақшасыз есеп айырысу процесін жақсартуға мүмкіндік беретін host Card Emulation (HCE) бұлтында карта эмуляциясымен сипатталады. Контактісіз төлем технологиялары – бұл жоғары жиілікте жүзеге асырылатын және қысқа қашықтықтағы құрылғылар арасында байланыс орнатуға мүмкіндік беретін сымсыз байланыс.

Қазақстанда контактісіз төлемдерді қабылдау инфрақұрылымы әлі жеткілікті дамымаған. Сондықтан Қазақстандық банктердің Apple және Samsung компанияларымен ынтымақтастығы соңғы пайдаланушы үшін тартымды қызметті қамтамасыз етеді.

Байланыссыз төлем жүйелерін талдау. 2016 жылдың қазан айының басында Қазақстанда Samsung Pay және Apple Pay контактісіз төлем жүйелері

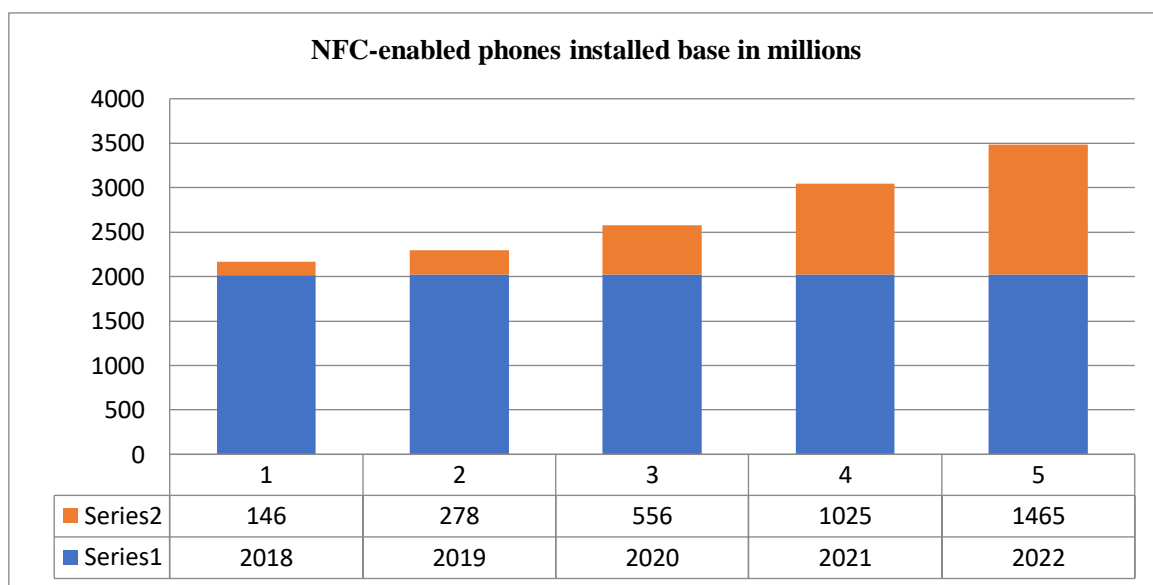

ресми түрде іске қосылды. Олар қарапайым Банктік карталар қабылданған кез келген жерде сатып алу үшін пайдалануға болатын мобильді төлем қызметі.

Apple Pay және Samsung Pay-дің басты артықшылығы – олардың қарапайымдылығы. Apple Pay жүйесі қазірдің өзінде АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Австралия, Қытай, Сингапур, Франция, Швейцария және Гонконгта кеңінен қолданылады. Компанияның мәліметінше, бұл елдерде контактісіз төлем қолдауымен 11 миллионнан астам сату нүктелері жұмыс істейді. Қазақстан Республикасы қызмет жұмыс істейтін оныншы ел болды. Samsung Pay Оңтүстік Корея, АҚШ, Австралия, Сингапур, Пуэрто-Рико, Бразилия, Қытай, Испанияда қол жетімді. Мұндай технологияларды Samsung Тайландта іске қосуды жоспарлап отыр [1].

Қазіргі уақытта жүйелердің төлемдері тек кез-келген классификациядағы MasterCard несиелік немесе дебеттік картасы арқылы өңделеді, бірақ Visa ұлттық төлем карталары жүйесімен бірлесіп Apple және Samsung Pay-мен ынтымақтастық орнатады деп жоспарлануда.

Apple Pay төлем терминалдары арқылы төлеу үшін PayPass немесе PayWave байланыссыз төлемдерді қабылдайтын терминалдарда Near Field communications NFC технологиялары қолданылады. Технология таратқыштан бірнеше сантиметр қашықтықта деректерді оқуға мүмкіндік береді. Statista мәліметтері бойынша 2025 жылға қарай әлемде NFC бар шамамен 4 миллиард смартфон болады (суретті қараңыз) [2].

Сурет 1. NFC қолдайтын смартфондарды шығару статистикасы

Samsung Pay тек NFC-ді ғана емес, сонымен қатар magnetic Secure Transmission MST (магнитті қауіпсіз тасымалдау) пайдаланады. MST технологиясын Samsung сатып алған LoopPay компаниясы әзірледі. Технологияның идеясы мынада: егер Apple Pay смартфонды тек NFC қолдайтын терминалдарда төлеуге мүмкіндік берсе, онда MST пайдаланушыға

картаның магниттік жолағымен жұмыс істейтін кез келген терминалдарда төлеуге мүмкіндік береді.

Картаны Apple Pay жүйесіне байланыстыру үшін амалдық жүйені соңғы нұсқасына дейін жаңартып, картаны Wallet немесе "Сбербанк Онлайн" қосымшасында тіркеу қажет. Жүйеге сегіз банктік картаға дейін байланыстыруға болады.

Кез-келген жүйенің көмегімен операция жасау үшін Интернетке қосылу қажет емес. Сіз сатып алуларға қосылусыз төлей аласыз, бірақ транзакция туралы хабарлама Интернеттің пайда болуымен бірге келеді. Apple Pay және Samsung Pay несиелік карталарын тіркеу механизмі бірдей. Оны қосымшада тіркеу қажет, болашақта карта төлем жүйесі қолдамайтын жерде ғана қажет болуы мүмкін. Банктер үшін мұндай технологиялардың жұмыс істеуінің қажетті шарты-арнайы бағдарламалық жасақтаманы орнату, әйтпесе жүйе жұмыс істемейді [3].

Apple Pay жүйесі iPhone 6-дан бастап құрылғыларда жұмыс істейді. Apple Watch-тің "ақылды сағаттары" туралы айтатын болсақ, олар контактісіз төлемді де қолдайды, бірақ олар жұмыс істеу үшін iPhone-ның "серіктесі" ретінде қажет. Apple Wallet ios қосымшасы орнатылған iPhone 5-тен бастап кез-келген модель жасайды.

Samsung Pay қолдайтын ең арзан смартфонның құны-27 990 теңге тұратын Samsung Galaxy A5 [6]. Apple Pay – iPhone SE-мен жұмыс істеу үшін бағасы 32 990 теңге.

Қазіргі уақытта Apple Pay арқылы сатып алуды көптеген дүкендерінен төлеуге болады. Жүйе арқылы App Store және қолданбалардан сатып алу ақысын төлеуге болады.

Samsung Pay жүйесі тек NFC-ді ғана емес, сонымен қатар MST-ті де қолдайтындықтан, телефонды пайдаланып төлеуге болатын дүкендер тізімі әлдеқайда кең. Серіктес мәртебесі сауда нүктелеріндегі терминалдар үйлесімділікке толық тексерілгенін көрсетеді. Алайда, жүйе контактісіз төлемдерді қолдайтын барлық банк терминалдарымен жұмыс істейді. Visa PayWave немесе MasterCard PayPass технологиялары бойынша төлем жасау мүмкіндігі бар мұндай құрылғыларды елдің көптеген нүктелерінен табуға болады.

Apple Pay арқылы төлемдерді тек офлайн режимінде ғана емес, Интернетте де жасауға болады. Қазақстанда мұндай төлем түрі S7 әуекомпаниясының мобильді қосымшасына, сондай-ақ app in the Air және "теміржол билеттері" саяхатшыларына арналған қосымшаларға қосылды. Төлем үшін TouchID сенсорын пайдалану керек.

Қазақстанда бұл қызметке қол жетімді бес миллионға жуық Apple гаджеттерінің иелері бар. Telecom Daily ақпарат агенттігінің бағалауы бойынша, олардың шамамен 20%-ы Apple Pay-ді 2017 жылдың соңына дейін пайдаланады. Сонымен қатар, Қазақстандықтар арзан Samsung телефондарын жиі сатып алады.

Рау-дің артықшылығы-бұл қызмет бірнеше түрлі смартфондарда қол жетімді, карталарды қабылдауға арналған барлық терминалдармен үйлесімді және көптеген Қазақстандық банктермен жұмыс істейді [4].

Техникалық тұрғыдан алғанда, бұл екі жүйе бірдей және Қазақстанда бірдей MasterCard төлем жүйесі қолдайды. Сараптамалық мәліметтерге сәйкес, Apple Pay пайдаланушыларының жалпы саны 2022 жылдың соңында 100 мыңнан асты және пайдаланушылар санының айтарлықтай өсуі күтілуде. Samsung Pay жүйесінде шамамен 80 мың пайдаланушы бар және пайдаланушылар саны 200 000 мыңға дейін артады деп болжануда.

Екі айдағы ақша айналымының көлемін талдау Apple Pay жүйесі арқылы шамамен 600 миллион теңге жүргізілгенін көрсетті. Samsung Pay арқылы шамамен 220 миллион теңге өтті. Осылайша, жыл ішіндегі операциялардың жалпы көлемі 10 миллиард теңгеге жетуі мүмкін.

Қазақстан Ұлттық Банкі өзінің бақылау-қадағалау функцияларын жүзеге асыру аясында төлем жүйелерінің тізілімін жүргізеді. Бұл тізілім Ұлттық Банктің Интернет-ресурсында үнемі жаңартылып отырады.

Төлем жүйелері тізілімде келесі түрлерге бөлінген: жүйелік маңызы бар, маңызды және басқа төлем жүйелері. Маңыздылық критерийлері «Төлемдер және төлем жүйелері туралы» Қазақстан Республикасының Заңымен белгіленіп, Ұлттық Банк Басқармасының 2016 жылғы 31 тамыздағы № 2222 қаулысымен бекітілген.

2023 жылдың қорытындысы бойынша Банкаралық ақша аударымдары жүйесінің жүйелік маңызы бар. Оның жұмысын ҚҰБ Ұлттық төлем корпорациясы қамтамасыз етеді. БААЖ арқылы валюта нарығына, бағалы қағаздар нарығына, банк секторына қатысушылар төлемдерінің 97%-дан астамы жүргізіледі.

ҚҰБ тізілімінде 2023 жылдың қорытындысы бойынша, банкаралық клиринг жүйесі маңызды төлем жүйелеріне жатқызылды. Бұл жүйе БААЖ-ды қоспағанда, нарықтағы төлемдер көлемінен 41%-дан астамына қызмет көрсетеді.

Маңызды төлем жүйелеріне Visa халықаралық карточкалық төлем жүйесі де жатқызылды.

Қазіргі уақытта контактісіз төлем технологияларын дамытудың негізгі проблемалары осындай технологияларды қолдайтын терминалдардың жеткіліксіз таралуы болып табылады. Бұдан басқа, Apple Pay және Samsung Pay-ге әлі де қол жетімді, негізінен Apple және Samsung смартфондарының иелері.

Болашақта Қазақстанда тағы бір қызмет пайда болады – Android Pay, бұл Android смартфондарының иелеріне Apple Pay және Samsung Pay сияқты өндірушінің брендімен байланыссыз контактісіз төлемдер жасауға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда Android Pay контактісіз төлем қызметі жақында Қазақстанға келген Apple Pay және Samsung Pay-дің тікелей бәсекелесі болады, өйткені бұл телефондардың "бюджеттік" модельдері бар халықтың көп бөлігі үшін контактісіз төлем технологиясын таратуға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Калиева А.К. Особенности систем электронных переводов в Казахстане. // 5-научно-практической конференция Каз НУ им. Аль-Фараби. 8-9 декабря 2021 г.
2. Ә.Қ Сәулембекова. Интернет-төлем жүйелерінің жіктелуі. // Аль-Фараби атындағы Экономика және бизнес факультетінің 5-конференциясы материалдарының баяндамасы. – Алматы, 2021 г.
3. Рубинштейн Т.Б., Мирошкина О.В. Развитие банковской системы и инновационные банковские продукты (пластиковые карты). М.: Гелиос АРВ, 2022 г.
4. Сравниваем что лучше: Apple Pay или Samsung Pay [Электронный ресурс]. URL: <http://www.ferra.ru/ru/mobile/review/apple-pay-vs-samsung-pay/#>. WAXfbvmLTcs (дата обращения: 23.10.2023).

ОӘЖ 332.11/2

ҰЙЫМНЫҢ АҚША ҚАРАЖАТТАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫСЫН ЕСЕПКЕ АЛУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Агабекова Г.Н. э.ғ.к., қауымд.профессор
Агабекова Ш.Н. э.ғ.к., аға оқытушы
Университет «Мирас», г.Шымкент, Қазақстан
Оразова Б.Б.
Ташенов университеті, г.Шымкент, Қазақстан

Резюме: В данной статье рассмотрены бухгалтерский учет и анализ денежных средств организации. Актуальностью этой статьи считается то, что важно уметь грамотно вести бухгалтерский учет денежных средств. Устойчивость же организации на рынке достигается при достаточном и согласованном контроле над денежными средствами.

Summary: This article discusses accounting and analysis of the organization's funds. The relevance of this article is that it is important to be able to properly maintain financial accounting. The stability of an organization in the market is achieved with sufficient and coordinated control over funds.

Ақша ағындарын басқарудың ақпараттық базасы бухгалтерлік қисап деректері әрі пұл қозғалысы тарапты қисап беру боп табылады. Бухгалтерлік қисап мен қисап беру жүйесі қазірдің өзінде халықаралық жүйеге бәлендей жақындағанына қарамастан, ол әрі та қазір экономикалық жағдайларға көшуге қатысты қыруар шешілмеген проблемаларды қамтиды. Ақша ағындарын есепке азайту тағы өзгешелік емес. Кезмал ағымды және әбден қалыптасқан деп атауға болмайды, мата үшбу саладағы бухгалтерлік есепті реттейтін кілең нормативтік құжаттың жоқтығымен тағы бухгалтерлік есепте әрі қисап беруде қаражаттарды нұсқау проблемаларына байланысты туындайтын сандаған сұрақтармен дәлелденеді, әсіресе араз кезмал жарату уақытында қаражатқа байланысты болса. әзіргі заманауи аласы ажарлары. Сондықтан реформалар кезеңінде ұйымның пұл ағындары турасында қисап мен есептілікті жетілдіру саласындағы әзір әдістемелік әзірлемелер дырау өзектілікке қожа болады [1].

Бухгалтерлік қисап бен билеу шешімдерін қабылдау арасындағы қатынас экономикалық жіктеу боп табылады. Ақша ағынын жіктеу нәтижесінде алынған

акпарат ұйымның ағымдағы аласы қабілеттілігі пен өтімділігін құндау үшін та, оның болашағын құндау үшін та түбегейлі. Өткен есепті кезеңдердегі пұл ағындарын жіктеу негізінде ұйымның келешек дамуын қаржылық жоспарлау жүзеге асырылады. Бірақ ұйымдардың көбісі, әсіресе ауылшаруашылық ұйымдары пұл ағындарын талдамайды әлі жоспарламайды, яки жартымды сатудан түсетін кірісті болжаумен шектеледі. Мұның себептері әзіргі ескілікті заңнамалық базаның әм бұл салада қабылданған шешімдерді шаруаға асырудың қашанда жетерлік құқықтық әлі ғылыми негіздемеге қожа бола бермейтіндігінде әлі пұл ағындарын саралау әдістемесінің жан-жақты еместігінде және түзетулерді керек ететіндігінде боп табылады. бұл зерттеудің тақырыбы.

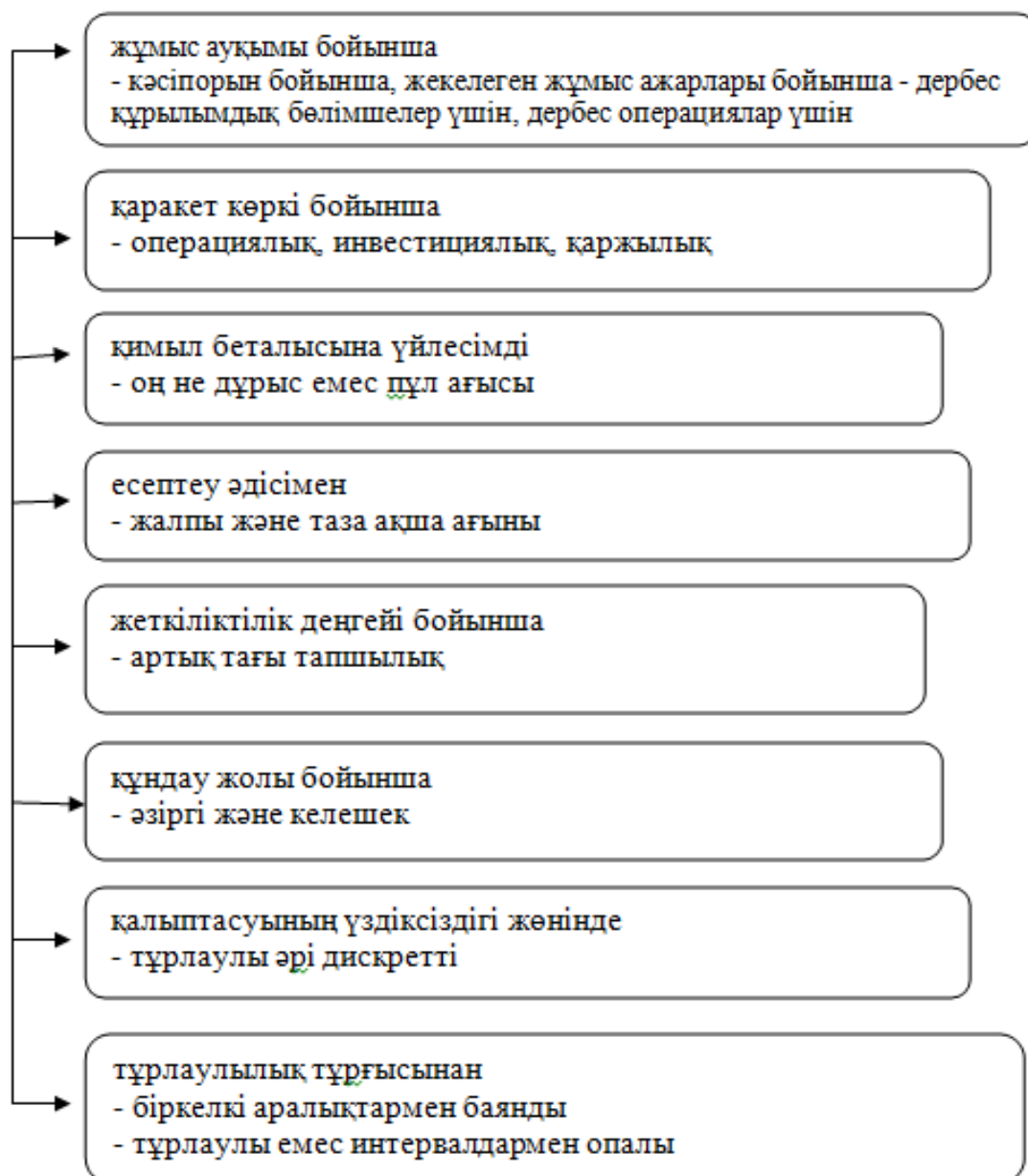
Әрбір ұйым өзінің салалық әлі ұйымдық-құқықтық нысанына қарамастан, атақты біреу қаржылық ресурстарсыз өз қызметін жалғастыра алмайды. Нарықтық қатынастардың күшеюі уақытында пұл ағындары ұтырлы басқаруды ықылас етеді. Ақша қаражатының қисабы кәсіпорынның пұл ағындарын ұтықты орнату үшін, аласы қабілеттілігі пен өтімділігін санау үшін күре. Бухгалтерлік есептегі қолма-қол пұл пұл капиталының түбірлі категориясы боп табылады. Оларды көбейту, жөн қолдану, сақталуын тексеру бухгалтерлік есептің едің басты міндеттері боп табылады.

Қолма-қол пұл аршын келген кәсіпорынның, әсіресе сауданың едің керекті әм едің беделді активі боп табылады [2]. Қолма-қол пұл сауда компаниясына жеткізушілерді талғау еркіндігін, дырау беделділік бен самдағайлық береді, осылайша пайданы арттырады. Қолма-қол пұл 1-суретте көрсетілген кең классификацияға қожа.

Сауда кәсіпорнының жұмысы ақша қаражаты міндеттемелерді өтеу уақытында қалған кезде тағы инкассация процесі кәсіпорынға ақша ағынын әкелгенде, оның негізінде әзір цикл басталуы бәлкім болғанда жасақ жеткізілді деп саналады.

Пұл қаражаты әрбір кәсіпорын үшін ғұмырлық негізгі тағы кәсіпорынның шаруашылық қызметінің алғашқы әлі ақырғы кезеңі, әлқиса бірге абсолютті өтімділігі баршылық қорлардың бір келбеті боп табылады. Сондықтан пұл қаражаттарының қозғалысын есепке шегеру тағы саралау кәсіпорынға оларды өнершіл билеу, оларды оңтайландыру әм сәйкесінше кәсіпорынның аласы қабілеттілігін ұстап түрегелу, қаржылық жағдайын жақсарту әлі пұл қаражаттарының түсуі бен шығуын жоспарлау үшін тиіс. Қаржыны түзу басқара отырып, ұйым өз міндеттемелерін кезінде төлей алады тағы ырғын мөлшерде мұнтаздай алапа пен жанама олжа алады. Осының барлығы басқарудың түбегейлі құралы есебінде пұл ағындарын талдауға, пұл қаражаттарын пайдаланудың сақталуын, заңдылығын тағы тиімділігін бақылауға, кәсіпорынның күнделікті ақы қабілеттілігін сақтауға басқаша мағына береді.

Сурет 1. Сауда кәсіпорнындағы қаражаттардың жіктелуі

Ақша ағындарын билеу, есепке кеміту, тексеру жә жіктеу менеджмент сапасын бағалауға әрі пұл қаражатын жұмсаудың маңызды бағыттарын анықтауға мүмкіншілік береді, сондықтан мата процестердің тиімділігін қамтамасыз жасау басты. «Операциялық бизнес-аналитика тұрғысынан, пұл қозғалысы жайлы қисап компания басшылығына едің перспективалы әм қауқарсыз қаржылық аймақтарды көрсетеді. тәуір жаққа дәріпті біреу-міреу өзгерістерді рай ететін кәсіпорындар» [3].

Пұл ағындарын билеу кәсіпорынның күре қызметін қамтиды, оның ішінде айналымнан шеткері әлі орам активтерін, меншікті әм борыш капиталын билеу. «Компанияның стратегиялық ресурсы есебінде адами капиталды орнату жә ұтырлы ұстау компанияның нарықтағы нақтылы бақастық артықшылықтарына әкеледі» [4].

Кәсіпорынның түгел қызметін үш ерікті салаға үлестіру шаруа жүзінде өлгенше басты, үйткені тәуір (яки нөлге таман) жалпы ағымды сатудан түсетін қаражаттың түсуімен маңызды еңбектен қате пұл ағынын жоғалту я өндіру арқасында алуға болады. активтерді (инвестициялық еңбек) не банктік несиелерді тартуды (қаржылық еңбек.) Кезмал жағдайда жалпы ағымның мәні кәсіпорынның нақтылы рентабельсіздігін бүркемелейді.

Ұйым қаражатының замат бойынша қозғалысы пұл ағынын тудыратын дамылсыз процесс. Пұл ағымы – кездеме ұйымның шаруашылық еңбегі процесінде уақ бойынша бөлінген ақшалай қаражаттардың түсуі пен шығыстарының көлемінің жиынтығы. Пұл қаражаттарының қозғалысын есепке азайту шаруашылық жүргізуші субъектінің пұл қозғалысының жазбаларын бухгалтерлік қисап шоттарында көрсетуден тұрады.

Пұлдың түсуін әлі оны ұйымның пайдалануын сипаттайтын құрамы бен операциялары «Пұл қаражатының қозғалысы жөнінде есепте» ПБҰ-да көрсетілген. Ұйым ақшасының бар бәлкім қозғалысын жинақтайтын есімдес бухгалтерлік қисап тиесі бухгалтерлік жазбаларды талдауға мүмкіншілік береді [5].

Ұйымда әдістердің бірін не барлығын дереу пайдалана отырып, пұл ағынын саралау мүмкіндігі барлық. Өзінің пұл ағындары жүйесіндегі проблемалар пен кемшіліктерді анықтай отырып, компания кездеме жағдайда пұл ағынын оңтайландырудың едің орайлы тағы орайлы әдісін таңдайды. Оңтайландыру жолдары:

1. Пұл ағындарының көлемін теңгерімдеу – пұл қаражаттарының түсуі бен шығуы көлемдерінің пропорционалдылығын анықтаудан тұрады.

2. Дәуір бойынша пұл ағындарының синхронизациясы – кездеме ағым ақы қабілеттілігінің керекті деңгейін жә сақтандыру сомасының төмендеуін қамтамасыз етеді.

3. Кіршіктей пұл ағынын мейлінше көтеру – өзін-өзі қаржыландыру арқасында кәсіпорынның қарқындау қарқынын арттыруға, сыртқы қаржыландыру көздеріне тәуелділікті азайтуға, кәсіпорынның нарықтық құнын арттыруға мұрша береді.

Қолма-қол пұлды оңтайландыру принциптері:

– тауарлық-материалдық қорлардың бар түрлерінің айналымын мүмкіндігінше тездетіп, сатылым көлемінің төмендеуіне әкелетін тапшылықты болдырмау;

– бар тұтынушыларға шамадан сыртқары көтензорлық меңзеу келешекте саудалау көлемінің төмендеуіне әкелетінін ұмытпай, борышкерлерден пұлды мүмкіндігінше сәтте өндіріп шегеру;

– компанияның әлі қарайғы қызметіне нұқсан келтірмей кредиторлық берешекті төлеудің орайлы мерзімдеріне жасақ жеткізуге тырысыңыз.

Ілгеріде айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, пұл қозғалысының көзі әрі едің абиырлы актив есебінде пұл қаражаты қисап айырысу операцияларын айдау уақытында сапалы есепке алуды әлі егжей-тегжейлі бақылауды керек ететінін атап өткен абзалы. Сондай-ақ ұйым

басшылығы қолма-қол пұлды есепке азайту саласындағы Қазақстан Республикасының заңнамасының сақталуын бақылауға борышты. Тәк-тәк бұл жағдайда қана кәсіпорын өз қызметін ұтықты әлі тиімді жүзеге асыра алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бланк, И.А. Управление финансовыми ресурсами / И.А. Бланк. - М.: Омега-Л, 2017. - 158 с. [Электронный ресурс].— режим доступа <http://www.alleng.ru>.
2. Косиняева Н. С., Сидорин А. А. Основные направления оптимизации денежных потоков // Молодой ученый. — 2016. [Электронный ресурс]. — режим доступа <https://moluch.ru/archive/116/31676/>.
3. Учет денежных средств организации [Электронный ресурс]. — режим доступа http://mvf.klerk.ru/flotchet/fl_1250.htm
4. Cherkesova E.Y., Breusova E.A., Savchishkina E.P., Demidova N.E. Competitiveness of the human capital as strategic resource of innovational economy functioning Journal of Advanced Research in Law and Economics. 2016. Т. 7. № 5. С.1662-1667. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/750>
7. Баздырева Н.И., Литвиченко Е.А., Марьянова С.А. / Сравнительная характеристика отчета о движении денежных средств в России и международных стандартов / Modern science. – 2018/– №7. – С. 74-78

УДК 330.322.2

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СФЕРЫ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Ажибекова А.Д., Стаценко О.А.
Университет «Мирас», г Шымкент, Казахстан
Бова И. А.
Гомельский государственный университет
им. Франциска Скорины г. Гомель, Беларусь

Түйін: Мақалада инвестицияларды тарту және Қазақстан экономикасын дамыту және басым ел немесе мемлекеттер тобы үшін "елдік стратегия" құру мәселелері қарастырылады. Жоғары деңгейдегі байланыстардың жоғары динамикасымен және сауда-экономикалық өзара іс-қимыл салаларының кең ауқымымен сипатталатын Қазақстан-Қытай ынтымақтастығына талдау жүргізілді.

Summary: The article discusses the issues of attracting investments and developing the economy of Kazakhstan and creating a "country strategy" for a priority country or group of states. The analysis of the Kazakh-Chinese cooperation is carried out, which is characterized by high dynamics of contacts at the highest level and a wide range of areas of trade and economic cooperation.

Важное значение для экономики Казахстана имеет привлечение инвестиций. В мировом сообществе Казахстан признан как государство с рыночной экономикой, одной из первых из стран СНГ приобрел инвестиционный страновой рейтинг. Через мобилизацию инвестиционных средств осуществляются бизнес-инициативы и разнообразные стратегические проекты. Экономически развитые страны организуют уникальные мероприятия по привлечению иностранных инвестиций, так как это является инструментом

для привлечения финансовых вложений для создания цивилизации с далеко идущими стратегическими целями.

В Казахстане нет условий привлечь финансирование зарубежных инвесторов за счет эксплуатации технических средств, невостребованных значимых научных изобретений в оборонной промышленности, но есть возможность расширять экспортные перспективы экономики, увеличивать производство продуктов питания, экологичных лекарственных товаров и одежды из натуральных материалов – хлопок, шерсть и т.д.

Довольно большой объем инвестиций готово принять направление дорожного и транспортного производства, западные и северные регионы Казахстана имеют большой объем трудовых ресурсов и ресурсов недр, которые необходимо освоить. Социально-экономический, макро и микро аспекты нашей страны создают привлекательный инвестиционный климат.

В Республике Казахстан уже давно организованы и работают Совет иностранных инвесторов при Президенте РК, Совет по улучшению инвестиционного климата при Премьер-министре РК и инвестиционные омбудсмены, которые экстренно решают проблемные вопросы в ходе инновационной деятельности.

На рисунке 1 отображены тенденции государственного регулирования на инвестиционные процессы.

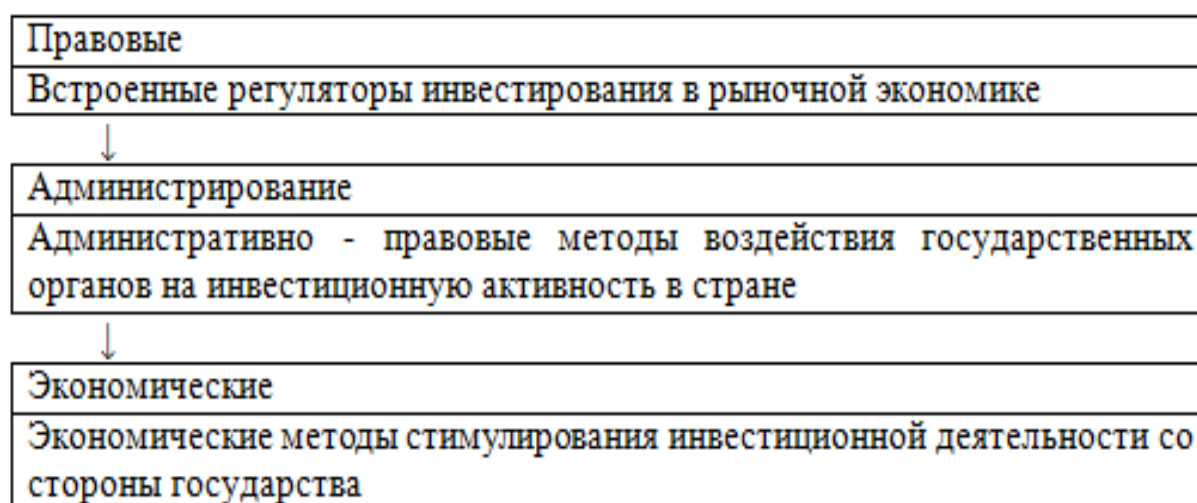

Рисунок 1. Направления государственного воздействия на инвестиционные процессы

Компания «Kazakhstaninvest», национальная компания была создана для переговоров от имени Правительства Казахстана и инвесторами из зарубежных стран. В основе деятельности компании лежат нижеперечисленные на рисунке 2 принципы.

Набор всех
предлагаемых
проектов

Новые
проекты

Портфель
инвестиций

Закрытые
проекты

Требования к новым проектам:

1. Доходность не меньше 20 %.
2. Низкая чувствительность к внешним параметрам.
3. Достигнут срок окупаемости.
4. Принято решение об отказе от проекта.

Рисунок 2. Принципы управления инвестициями [2]

На рисунке 3 показаны страны – лидеры по инвестициям в наше государство. Их финансовый вклад направлен на модернизацию экономики нашей страны. Первая из этих стран Королевство Нидерланды. За последние десятилетия партнерства с Казахстаном, конкретнее с 2011 по 2020 года прямые инвестиции превысили семьдесят один миллиард долларов. Казахстан экспортирует сырье – нефть сырую, некоторые нефтепродукты, титан, ферросплавы, а импортирует машины, высокотехнологичное оборудование, Агро продукцию, лекарства.

Девяносто процентов финансовых вложений напрямую поступают в горнодобывающий сектор, исследование карьеров, это около пятидесяти трех миллиардов долларов США [3].

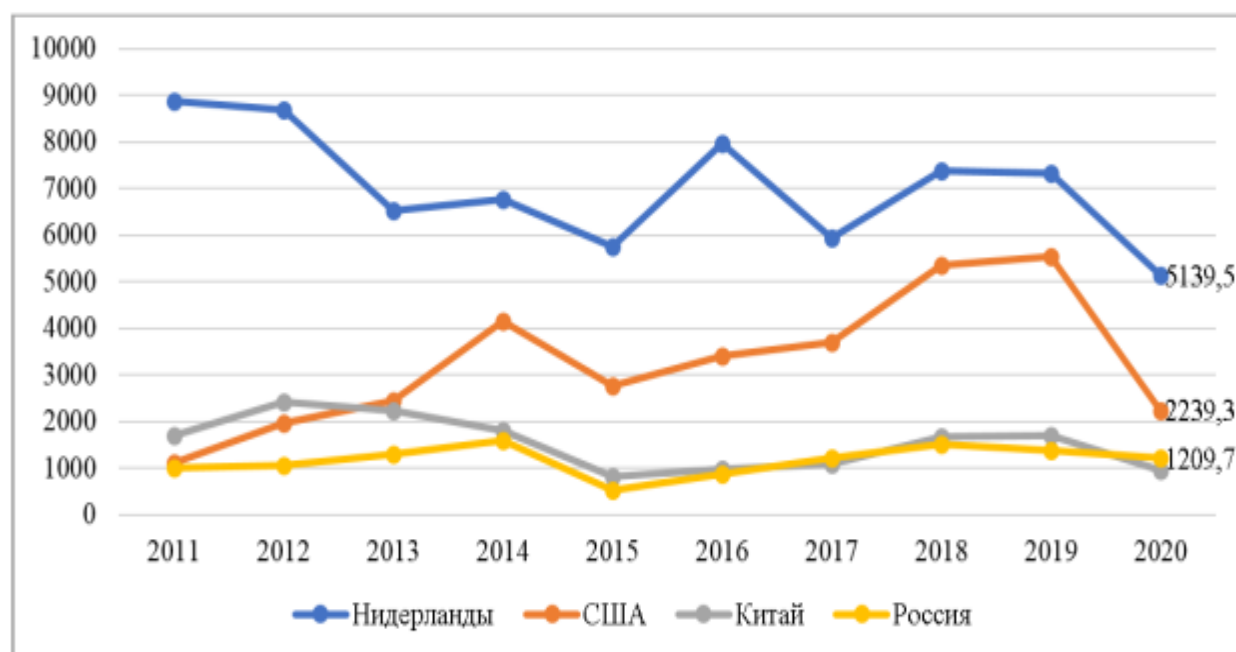

Рисунок 3. Прямые иностранные инвестиции в РК

США только второй по объему вложений в экономику Казахстана. Сам объем составляет в год двадцать два процента от общего объема прямых

инвестиций в Казахстан. Перед коронавирусом поток инвестиций из Америки был рекордно высоким, в настоящее время, он стабильно увеличивается, что указывает на плотное сотрудничество наших стран.

Инвестиции из Китая занимают третье место в нашей экономике. Он составляет более пятнадцати миллиардов долларов США, это в пять раз ниже чем с Королевством Нидерланды, но приток прямых инвестиций неуклонно возрастает.

На четвертом месте стоит инвестиционное сотрудничество с Россией, это обусловлено как экономическим партнерством, так и географическим соседством. На рисунке 4 показан поток прямых иностранных инвестиций из России

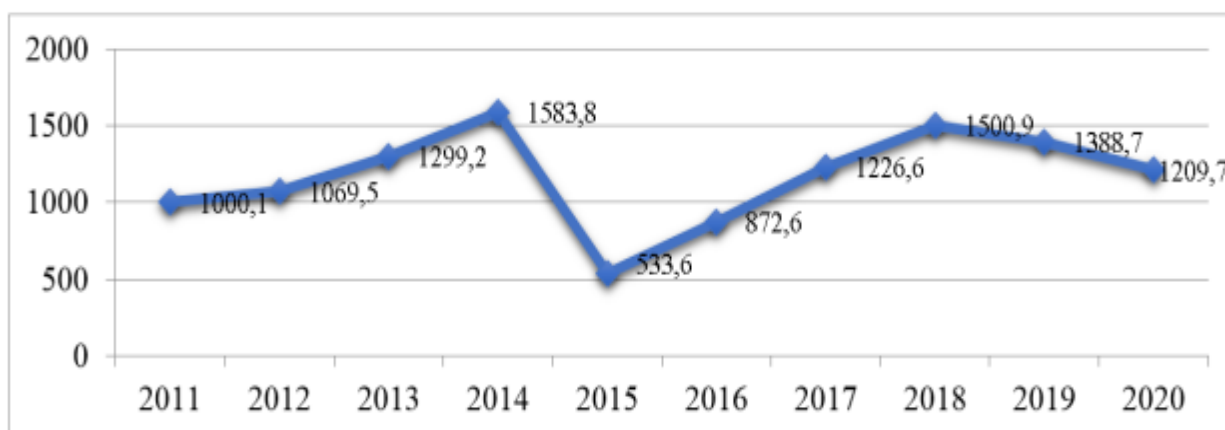

Рисунок 4. Прямые инвестиции из России

На рисунке 4 отображен стабильный подъем потока иностранных инвестиций из России, затем спад до 2020 года, в настоящее время наблюдается увеличение инвестиций из России с начала 2021 года до тридцати процентов за 11 месяцев 2023 года[4].

В итоге, можно утверждать, что объем инвестиций, ввозимых в Казахстан превышает инвестиции вывезенные из Казахстана, что подчеркивает высокую привлекательность нашей страны для инвестиций. Иностранные инвесторы стабильно заинтересованы размером инвестиционного рынка, природными ресурсами, географическим расположением. Однозначно их привлекает спокойная политическая обстановка и приемлемая нормативно-законодательная база нашего государства.

Список использованной литературы:

1. [Электронный ресурс]. Национальная инвестиционная стратегия ZakonKz— Режим доступа: <http://abctvkzrutog>.
2. Мухитова Л. Как улучшить инвестиционный климат / Л. Мухитова // Газета «Казахстанская правда». - 2020. - 26 март. - № 26 (28695). - С. 8.
3. [Электронный ресурс]. Официальный сайт Национального бюро статистики Агентства РК по стратегическому планированию и реформам <https://stat.gov.kz/>
4. Вершинина А.А. Прямые иностранные инвестиции и особенности их привлечения в экономику страны и региона//Экономика статистика и информатика, 2021.№3 – С. 23-29.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бокушева С., Кейкова Ж.К.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Ергешбаева А. М.

«Қазақстанның халық банкі» АҚ, бас менеджері Шымкент қ., Қазақстан,

Резюме: Развитие рынка банковских услуг и рост конкуренции на данном рынке, стимулирует коммерческие банки на активное внедрение в практическую деятельность цифровых технологий, разработку и реализацию инновационных продуктов, как для корпоративных, так и для индивидуальных потребителей. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы цифровой трансформации банковской среды.

Summary: The development of the banking services market and the growth of competition in this market stimulates commercial banks to actively implement digital technologies in practice, develop and implement innovative products for both corporate and individual consumers. This article discusses current issues of digital transformation of the banking environment.

Технология-бұл қазір жә баршылық қажеттіліктерді қанағаттандыратын әзір шешімдерді жұмсау. Бұған нарықтарға, қоғамға тағы үкіметтерге қитықсыз әскер жетімді пайдалы әзір өнімдер, қызметтер, процестер, технологиялар бен идеялар аркасында қол жеткізуге болады.

Әзіргі уақытта технологиялық инновациялар банк секторына әрі жалпы экономикаға ықпал қылуы бәлки түбірлі саймандар боп саналады. Технологиялық өрлеу банктерде қаракет мезгеу бен дамытуда қолданылатын модельдерді жойып, оларды әзір жә төтенше модельдермен алмастырады. Сондықтан банктер бұл алға бақталастық арада еңбек қылу үшін қазір технологиялық инновацияларды әзірлеп, енгізуі қажет.

Ақырғы жылдары Қазақстанның банк секторында сандаған өзгерістер мекен-тұрақ алды. Технология банк қызметтерінің сапасы пен тиімділігін анықтайтын банк саласының күре құрамдас бөліктерінің бірі боп табылады. Банксіз адамдарға эксклюзивті банктік қызметтерді ұмсыну тек инновациялық бизнес тәжірибесінің арқылы кәдік болады.

Қаржылық инновациялар технологиялық өзгерістермен қатысты әлі бұл банк философиясын толығымен өзгертті әрі оны банк секторындағы бәсекелестікке одан жә бейімдеді. Сандаған банктер өз клиенттері үшін құндылықты көтеру мақсатында қызметтерге инновациялық көзқарасты қолдана бастады. Технологиялық жетістіктерге негізделген банктік инновациялар банктер бен клиенттерге қыруар алапа әкелді. Бұл Инновациялық Банкингтің кей артықшылықтары.

Банктік инновацияның артықшылықтары:

- Үлкен ыңғайлылық: шоттарға қол жеткізу, ақша аудару және шоттарды смартфондарға, планшеттерге немесе компьютерлерге төлеу.

- Тиімділікті арттыру: транзакцияларды өңдеуге кететін уақытты қысқарту.

- Шығындарды азайту: пайдалану шығындарын, персонал шығындарын және қағазды өңдеуді азайту.

- Жақсартылған қауіпсіздік: банктік операциялардың қауіпсіздігі, алаяқтық қаупінің төмендеуі және рұқсатсыз кіру.

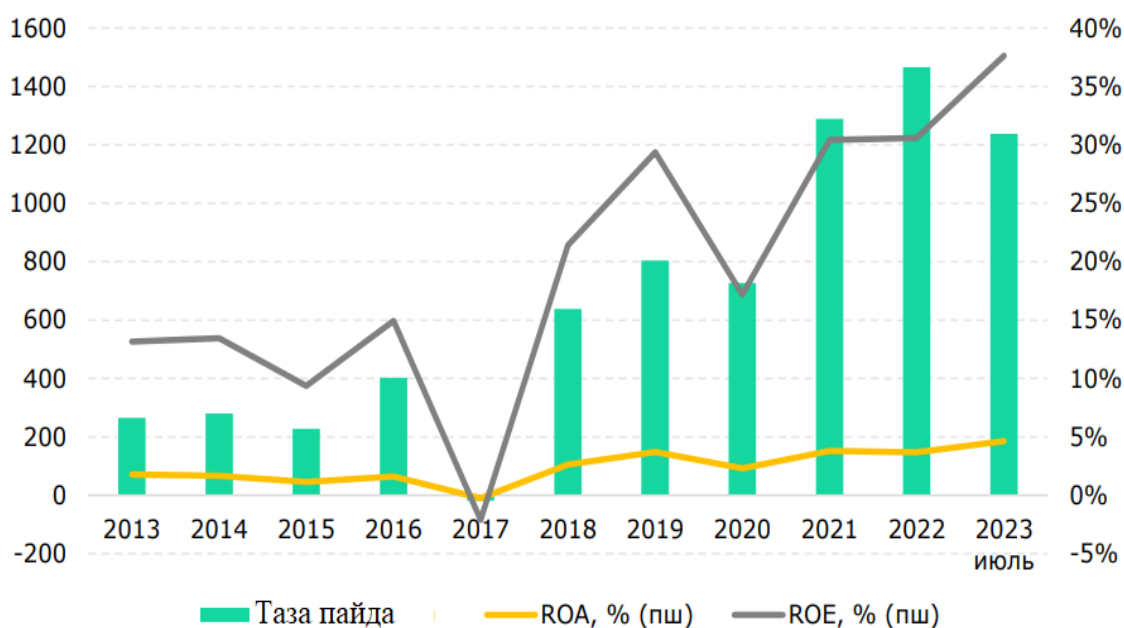
- Бәсекелестікті арттыру: инновацияларды арттыру және тұтынушыларға қызмет көрсетуді жақсарту.

- Даралау: клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсарту және клиенттердің адалдығын арттыру.

Цифрлық банкінгтің дамуы әрі финтех-стартаптардың көбеюі дәстүрлі банктік модельдерді бұзып, банктерді әлгінде технологиялар бен клиенттердің үміттеріне бейімделуге мәжбүр етті. Ақырғы жылдары банк саласы өз еңбектерің бен ұсыныстарын жақсарту үшін әлгінде технологияларды енгізуде пәлендей өзгерістерге ұшырады [1].

Біздің елімізде API технологиясымен құрылған «Астарсыз Деректер Интернет-платформасы» финтех-компанияларға инновациялық өнімдер бен қызметтерді, айталық, қаржылық әдеттерді саралау қызметін әрі тұтынушылардың бөлек ақпаратымен еңбек істейтін кез келген өзге қолданбаларды ұсынуға мұрша береді.

Қазақстанда таза пайда көрсеткіші-экономиканың цикліне байланысты құбылмалы индикатор (1-сурет). Ұсынылған диаграммадан көріп отырғанымыздай, 2019 жылы AQR өткізу нәтижесінде 2020 жылдың соңына қарай ҚР банк секторында провизияларды қалыптастыруға арналған таза шығыстар өсті, ROA мәндері 4.6% –ға дейін, ROE-37.6% - ға дейін айтарлықтай өсті [2].

Дереккөз: ҚНРДА, ҰБК

ЕДБ таза пайдасы, млрд теңге, ROA, % және ROE, % (2013-2023 жж.)

Ірі қазақстандық банктер клиенттер үшін қосымша цифрлық сервистерді енгізуде. Осылайша, Halyk Bank (шаруашылық жүргізуші субъектілер үшін Onlinebank) және Jusan bank (Jusan Business) жүйелері арқылы 910 нысан бойынша салық есептілігі тапсырылады. Халық Банкі, ЦентрКредит Банкі және Береке Банкі өз сервистерін ІС - пен, ал Форте Банк-ФДҚ-мен интеграциялауды енгізді. Kaspi Bank төлемді Kaspi POS, басқа қаржы ұйымдарының POS-терминалдары және қолма-қол ақша арқылы қабылдағаннан кейін фискалдық чектерді қалыптастыратын «Kaspi Касса» сервисін іске қосты, ал олар туралы ақпарат автоматты түрде салық қызметіне жіберіледі.

Бизнестің жұмысын едәуір жеңілдететін тағы бір цифрлық қызмет-серіктестік компаниялардың сенімділігін тексеру мүмкіндігі. Сонымен, Halyk Bank және ForteBank контрагенттерді тексеру қызметін ұсынады. Halyk Bank Onlinebank заңнаманы бұзудың ықтимал проблемаларын тіркейді және тиісті шешімдерді ұсынады.

Тұтастай алғанда, ұлы қазақстандық банктер мемлекеттік қызметтермен және кәсіпкерлер жә кәсіпкерлер үшін ұтықты бөлек тағы опциялармен бәсекеге қабілеттілік пен интеграция деңгейін арттыратын цифрлық жүйелік сервистер желісін үзбей кеңейтіп отырады [3].

Біздің ұсыныстар:

- Банк саласы цифрлық өзіне-өзі қаракет көрсетуді ынталандыруы тиіс.
- Банк секторы мамандандырылған ұсыныстар жасауға, сондай-ақ өз клиенттеріне байланысты брендке деген үміт пен адалдылықты нығайтуға зін аударуы тиіс.
- Транзакциялар санын көбейту үшін төлем жүйелерінің әртүрлі түрлерін енгізу қажеттілігі, негізінен, аударымдардың күшті өсуіне қатысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Серебрякова Н.А., Калмыкова Т.С., Грачев Е. А., Клыкова С. В. Қаржылық технологияларды енгізу бойынша ұлттық инновациялық ортаның мүмкіндіктерін зерттеу // ВГУИТ хабаршысы. 2022. Т. 83. № 1. 460-465 бб.

2. 2024 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасы банк секторының ағымдағы жай-күйі: талдамалық шолу [Электрондық ресурс] // Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігінің ресми интернет-ресурсы. - Қол жеткізу режимі: finreg.kz/?docid=1065&switch=oryc

3. Орталық Азиядағы қаржылық өрлеу: цифрландыру необанктерді нарық көшбасшыларына айналдырады [Электрондық ресурс] / / жаңалықтар редакциясы. - кіру режимі:<https://bluescreen.kz/finansovyi-bum-v-tsientralnoi-azii-tsifrovizatsiia-dielaiet-nieobanki-lidierami-rynka/>

ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ИНВЕСТИЦИИ В КЫРГЫЗСТАН

Данигулова А.С.

НИУ Кыргызский экономический университет им. М.Рыскулбекова,
г.Бишкек, Кыргызстан

Резюме: Оценка потенциала инвестиций в Кыргызстан зависит от множества факторов, таких как политическая стабильность, экономические реформы, инфраструктура, доступ к ресурсам и технологиям, а также макроэкономические показатели. Кыргызстан обладает потенциалом в сферах туризма, добычи природных ресурсов, сельского хозяйства и легкой промышленности. Однако, для успешных инвестиций важно учитывать риски, связанные с политической нестабильностью и экономической ситуацией в стране. Всегда рекомендуется проводить подробный анализ и консультироваться с экспертами перед принятием решения об инвестировании.

Кыргызстан, расположенный в центре Центральной Азии, представляет собой уникальную платформу для инвестиций с потенциалом, способным привлечь внимание мирового бизнес-сообщества. В современном мире, где инвесторы и предприниматели стремятся найти новые рынки и возможности для роста, Кыргызстан обладает рядом уникальных особенностей, которые делают его привлекательным местом для вложений. В данной статье мы проведем анализ потенциала инвестиций в Кыргызстан, рассмотрим ключевые отрасли и факторы, определяющие перспективы развития инвестиционной среды в этой стране.

До этапа инвестирования необходимо провести глубокий и всесторонний анализ потенциала инвестиций, учитывая такие факторы как:

1. Экономическая среда:

Кыргызстан, будучи страной с переходной экономикой, предоставляет как риски, так и возможности для инвесторов. Несмотря на некоторые вызовы, такие как высокая зависимость от сельского хозяйства и добывающей промышленности, страна постепенно осваивает новые секторы, такие как информационные технологии и туризм. Экономические реформы и улучшение делового климата могут сделать Кыргызстан более привлекательным для инвесторов.

2. Секторы с высоким потенциалом:

- Туризм: Кыргызстан обладает потрясающей природной красотой, включая горные хребты, озера и культурные достопримечательности. Развитие инфраструктуры и улучшение условий для туристов могут привлечь больше инвестиций в этот сектор.

- Добывающая промышленность: Кыргызстан обладает значительными запасами полезных ископаемых, таких как золото, уголь, нефть и газ. Инвестиции в добычу и обработку этих ресурсов могут приносить значительную прибыль.

- Сельское хозяйство: Благоприятные климатические условия и доступ к пресной воде делают сельское хозяйство важным сектором для инвестиций.

Внедрение современных технологий и методов управления может увеличить производительность и прибыльность этого сектора.

3. Политическая стабильность и законодательная база:

Несмотря на периодические политические напряжения, Кыргызстан имеет репутацию относительно стабильной страны в Центральной Азии. Важно, чтобы инвесторы оценили риски и обеспечили себя правовыми механизмами для защиты своих интересов.

4. Инфраструктура:

Улучшение инфраструктуры, такой как дороги, железные дороги и энергетические системы, является ключевым фактором для привлечения инвестиций. Инвестирование в развитие и модернизацию инфраструктуры может повысить эффективность производства и обеспечить лучшие условия для бизнеса.

5. Региональные перспективы:

Кыргызстан расположен в стратегическом месте между Китаем, Россией и другими странами Центральной Азии. Это может создавать возможности для развития торговли и инвестиций на региональном уровне.

6. Финансовая система:

Оценка финансовой системы, включая банковский сектор, страхование и рынки капитала, поможет инвесторам оценить доступность финансирования, степень риска и возможности для инвестирования в Кыргызстане.

7. Налоговая среда и регулирование:

Изучение налоговой среды и законодательства о защите инвестиций поможет определить финансовые обязательства и правовые гарантии для инвесторов.

8. Человеческие ресурсы:

Оценка квалификации и доступности рабочей силы в различных отраслях также важна для инвесторов, учитывая потребности в профессиональных кадрах для реализации инвестиционных проектов.

9. Экологические аспекты:

При инвестировании в добывающие отрасли или проекты в сфере инфраструктуры необходимо учитывать экологические аспекты, включая соблюдение стандартов охраны окружающей среды и устойчивого развития.

10. Международные соглашения и партнерства:

Анализ международных соглашений и партнерств, в которых участвует Кыргызстан, может помочь инвесторам определить возможности для развития бизнеса на международном уровне.

11. Технологический прогресс:

Учет технологических тенденций и возможностей для внедрения инновационных решений может повысить конкурентоспособность инвестиционных проектов в Кыргызстане.

12. Риски и страхование:

Инвесторам следует провести анализ рисков, связанных с инвестициями в Кыргызстан, и рассмотреть возможности для страхования от потенциальных убытков.

Все рассмотренные факторы обеспечивают эффективные возможности инвестирования в определенную отрасль.

Рассмотрим один из примеров инвестирования в аграрный сектор Кыргызстана:

Вы рассматриваете возможность инвестирования в сельскохозяйственное предприятие в Кыргызстане, специализирующееся на производстве экологически чистых овощей для экспорта на рынки СНГ и Европы.

Первым этапом должно служить выяснения преимуществ вашего инвестирования, в нашем случае *преимуществами* являются:

1. Благоприятные климатические условия.

Кыргызстан имеет благоприятные климатические условия для выращивания овощей, таких как помидоры, огурцы, перцы и другие. Это позволяет сельскохозяйственным предприятиям получать высокие урожаи с хорошим качеством продукции.

2. Доступ к рынкам.

Расположение Кыргызстана рядом с рынками СНГ и Европы обеспечивает доступ к широкому спектру потенциальных покупателей для экспорта сельскохозяйственной продукции.

3. Растущий спрос на экологически чистые продукты.

В последние годы наблюдается рост спроса на экологически чистые продукты во многих странах, включая СНГ и Европу. Это создает возможности для высокодоходных продаж экологически чистой сельскохозяйственной продукции.

После выявления всех преимуществ, необходимо определить *недостатки*:

1. Инфраструктурные ограничения.

Развитая инфраструктура, такая как дороги и хранилища, может создавать трудности в транспортировке и хранении сельскохозяйственной продукции, особенно для экспорта.

2. Технологическое обеспечение.

Недостаток доступа к современным технологиям и методам сельского хозяйства может ограничивать производительность и конкурентоспособность сельскохозяйственных предприятий.

3. Рыночные риски.

Рыночные колебания цен, изменения тарифов на экспорт и другие факторы могут повлиять на прибыльность и стабильность сельскохозяйственного бизнеса.

Определив преимущества и недостатки, подводится итог, прогнозирование или вывод:

- Инвестиция в сельскохозяйственное предприятие в Кыргызстане может быть выгодной, учитывая благоприятные климатические условия и доступ к рынкам СНГ и Европы. Однако инвесторам следует учитывать инфраструктурные, технологические и рыночные риски, связанные с этим сектором, при принятии решения об инвестировании.

Рассмотрим еще один пример инвестиции в развитие туризма в Кыргызстане:

Вы рассматриваете возможность инвестирования в строительство экологичного отеля в районе озера Иссык-Куль, одного из крупнейших озер в Центральной Азии, для привлечения туристов. В этом случае *преимуществами* являются:

1. Потенциал роста туризма.

Кыргызстан обладает потрясающей природой, включая горные хребты и озера, что делает его привлекательным для туристов. Развитие инфраструктуры и предложение экологически чистых развлечений могут привлечь больше туристов в регион.

2. Поддержка правительства.

Правительство Кыргызстана активно поддерживает развитие туризма и предоставляет различные льготы и стимулы для инвесторов в этот сектор.

3. Потенциальная прибыльность.

В случае успешного развития проекта и привлечения большого количества туристов, экологичный отель может стать прибыльным предприятием в сравнении с отелями в других регионах.

Недостатки:

1. Политическая нестабильность.

Кыргызстан периодически сталкивается с политическими напряжениями, что может повлиять на бизнес-среду и стабильность инвестиций.

2. Инфраструктурные ограничения.

Недостаточная развитость инфраструктуры в некоторых районах, включая дороги и коммуникации, может создавать трудности для инвесторов и ограничивать приток туристов.

3. Конкуренция.

Возможно, что с появлением новых экологичных отелей и развитием туризма в регионе конкуренция может возрасти, что может оказать давление на цены и прибыльность.

Но, несмотря на все недостатки можно прийти к выводу, что инвестиция в экологичный отель в районе озера Иссык-Куль в Кыргызстане имеет потенциал быть выгодной, особенно при поддержке правительства и росте туристического спроса. Однако необходимо тщательно проанализировать риски, связанные с политической и экономической ситуацией, а также конкуренцию на рынке, прежде чем принимать окончательное решение об инвестировании.

На основании вышеизложенного нужно отметить, что оценка потенциала инвестиций эффективна при правильном определении преимуществ и недостатков, ведущих к прибыльности и долгосрочности бизнеса.

КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ САЯСАТЫН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ЖАНАМА САЛЫҚТАР РӨЛІН АРТТЫРУ

Э.Ғ.К. Әбілқасым А.Б., Э.Ғ.К. Иманбаев А.А.
Шымкент университеті, Шымкент қ. Қазақстан

Резюме: В статье рассматриваются совершенствования налоговой политики РК и роли косвенных налогов в товарообороте предпринимательской деятельности. Вполне логично что требуются политика постоянного реформирования налоговой системы.

Abstract: The article discusses the improvement of the tax policy of the Republic of Kazakhstan and the role of indirect taxes in the turnover of entrepreneurial activity. It makes sense that a policy of constant reform of the tax system is required

Салық саласының мөлдірлігін арттыру Үкіметтің басты міндеті болуы тиіс. Тек осылай еткенде ғана экономиканың әрбір субъектісі салықтарды толық көлемде төлеуге мүдделі болмақ. Үкімет салықтық әкімшілендірудің тиімділігін қамтамасыз етуі керек. Бүгінде мүлікті жария ету мерзімдері тоқтады, мүлік пен ақшаны заңды айналымға қайтару үшін қосымша ынталандырулар қабылданды. Құпиялылық пен сот қудалауынан қорғауға кепілдік беріледі. Үкіметке жария ету жағдайларына тағы бір рет талдау жасауды және қажет болған жағдайда, оған қатысушыларға кепілдікті күшейтуді тапсырамын. «Мен мүлікті жария етуге қатысу жөнінде әлі де ойланып жүргендердің барлығын осы мүмкіндікті пайдаланып қалуға шақырамын» - деп атап өтеді Президентіміз Қ.К. Тоқаев Қазақстан халқына 11.01.2023 күнгі жолдауында. Елімізде жеке кәсіпкерлердің оңайлатылған тәртіптегі қызметтерінің тоқтатылуына, құн салығына, Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі тауарлар импортына және ауылшаруашылық өнеркәсіп кешеніне қатысты заңнамалар өзгертілді, ауыстырылды.[1]

Есімізге салсақ, ҚР Салық Кодексі 1995 жылы қабылданған. 2008 –жылы жетілдірілді. Одан бергі жылдар ішінде заман талабына сай, өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп келеді. 2015- жылдың 1 –қаңтарынан бастап, Салық Кодексіне келесі өзгерістер енді. Бірінші - жеке кәсіпкерлер қызметін тоқтату бойынша жеңілдетіп жүргізу - 1-ақпаннан бастап, өтініш берсе, 3 күн ішінде есептен шығарады. Екіншісі -жер салығы, ауылшаруашылығы мақсатында қолданылатын жерлер салығы 5 есе өсті. Үшінші – қосымша құн салығына қатысты 2015- жылдан бастап электронды счет- фактура енгізілді, цифрлік технологиялық өзгерістер арқасында бұдан басқа да өзгерістер болып жатыр.[2]

Бұл бағыттардың бәрі Президентіміздің бастамасымен мақсатталған салықтық түсімдерді реттеу мен жетілдіру, кәсіпкерлік бағыттағы нысандардың дамуына мейлінше тиімді ықпал жасау принциптерімен түсіндіріледі. Еліміздегі бай шенеуніктердің жерлерді көптеп алып тастап, бірақ оларды пайдалану жүргізілмеуіне қарсы дұрыс амалдардың жетілдірілуі болып табылады. Жер телімдерін дұрыс пайдаланбайтын, іске асырмайтындықтарын ескере отырып барылған қадамдар. Бұл өз кезегінде дұрыс бағыттардың бірі болып танылады,

біздің бағытымыз еліміздің экономикалық ресурстарын тиімді пайдаланып экономикалық өркендеуге жол ашу болып табылады. 2023 жылдың 1 қаңтарынан кірістер мен шығыстарды жаппай декларациялау күшіне енді. Одан кейін, олар қайда болса да, олардың шығу төркіні мен салық салынуын анықтау үшін, соның ішінде Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының көмегімен, есепшоттар мен активтерді анықтау бойынша шаралар қабылданатын болады. Енді бюджет шығындарын оңтайландыру жөніндегі шаралар туралы. Үкіметке барлық бюджеттік бағдарламаларға толық ревизия жүргізуді тапсырамын. Дағдарыс жағдайында әр теңге де маңызды. Тиімсіз шығындар немесе жеке сектор есебінен жабылуы мүмкін шығындар бюджеттен шығарылуы тиіс. Өңірлік және индустриялық даму бағдарламаларының шығындарын қайта қарау қажет. [1]

Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған 2020 жылғы 1-қыркүйектегі Жолдауында «Бүгінде біз бюджетке салықтық түсімдердің 20 пайызға дерлік төмендегенін айтып отырмыз. Қосылған құн салығын төлеу көлемі төрттен бірге, ал табысқа корпоративтік салық бойынша 13 пайызға төмендеді. Бұл бар болғаны бизнеске қосымша қысымды білдіретін болады. Бюджет шығындарын Ұлттық қор есебінен жабу – көрегендік емес. Біз алдағы жылдардың қандай боларын білмейміз. Сондықтан біздің ұстанымымыз қағидатты – Ұлттық қор қаржыларын ағымдағы шығындарға пайдалану тоқтатылуы тиіс. Ұлттық қордан республикалық бюджетке жыл сайынғы кепілдендірілген, шектеулі трансферт бірден-бір тетік болуы керек. Үкіметке Ұлттық қор қаржыларын жаңа жаһандық өмір шындығы жағдайында қалыптастыру мен пайдаланудың жаңа тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырамын. Бізге мемлекеттік кірістер мен шығыстардың бүкіл жүйесін қайта қарау қажет. Ең алдымен, бюджеттің кіріс базасын ұлғайту керек.

2024 жылы қазіргі ҚҚС-тың орнына сатудан түсетін салықты енгізу қажет. Барлық тиімсіз салықтық жеңілдіктерді жойған жөн. Салықтық режимдерді оңтайландыру қажет – тек үш деңгей ғана қалуы керек. Олар – жалпы, жеке кәсіпкерлер үшін патент және шағын және орта бизнес, сондай-ақ, аграрлық сектор үшін арнайы салық режимі. Мұндай механизм «көлеңкелі экономиканы» жарыққа алып шығатын болады» деп атап көрсетті. Осыған орай Қазақстан Үкіметі және тиісті министрліктер мен мекемелер бірнеше бағдарламалар әзірлеп, жүзеге асыруда. Уақытында төленбеген салықтың айыппұлы мен өсімпұлы өте жоғары болады, әрбір тұлғаның салық төлеуге деген азаматтық борышын арттырумыз керек. [3]

Біз соңғы жылдар бойынша Қазақстанның, оның ішінде Түркістан облысының салықтық түсімдеріне, жанама салықтарына талдау жүргіземіз, бұл өз кезегінде салықтық жинау үдерісінде болып жатырған фактілерді, кемшіліктер мен даму жағдаяттарын анықтауға мүмкіндіктер береді. 2023 жылғы 1 тоқсанда Түркістан облысындағы ірі және орта кәсіпорындардың қалдықты қаржылық нәтижесі (банктерді, сақтандыру және бюджеттік ұйымдарды, зейнетақы мен қоғамдық қорларын, бірлестіктерді және холдингтерді есептемегенде) 23099,8 млн.теңгеде пайда болып қалыптасты.

2022 жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда, салық салынғанға дейінгі пайда, 20,0% артты. [4]

Салық салынғанға дейінгі пайданың (табыстың) негізгі бөлігі - кен өндіру өнеркәсібіне - 49,1%, шағын бөлігі әкімшілік және қосалқы қызмет көрсету саласындағы қызмет кәсіпорындарына - 0,03% тиесілі. Аумақтар кесіндісінде салық салынғанға дейінгі пайданың - 78,1% Шымкент қаласына тиесілі.

Ал экономикалық қызметтің жекеленген түрлері бойынша кәсіпорындар қызметінің қаржылық нәтижелерін салыстырсақ 2022-2023 жж. бойынша экономикалық қызметтің жекеленген түрлері бойынша кәсіпорындар қызметінің қаржылық нәтижелерінің өсу қарқынын көреміз. Мұнда ауыл, орман және балық шаруашылығы 2022 жылы -45302 мың тг залал болса, 2023 жылы бұл залал -109542мың теңгеге өскендігін көреміз, бұл біздің еліміздің аграрлық саясатының дұрыс жолға қойылмай отырғандығын көрсетеді, себебі елбасымыздың бастамасымен бұл салаға әр жылы көбейтіліп мемлекеттік субсиялардың бөлініп отырғандығын білсекте, даму көрсеткіші көтерілер емес. Кен өндіру өнеркәсібінде де 2022 жылдағы 16607401 мың тг. көлемі 2023 жылы 11336453 мың тг.түскен. келесі көрсеткіш өңдеу өнеркәсібі 2022 жылы - 4577566 мың тг.залалдан, 2023 жылы 5363521мың теңгеге пайдасының көтерілгендігі бізді қуантатын жағдай, себебі шикізаттарды өндіру бағытынан өңдеу өнеркәсібі саласының сәлде болса дамуға аяқ басқандығының дәлелін көреміз. [4] Жанама салықтарды түсіруші бұл бағыттардың дамуы еліміздің тұтастай өркеуіне әкеледі.

Сонымен қатар, қазіргі таңда ҚҚС-ның отандық кәсіпорындар қызметіне ауыртпалығыда бар. Мысалы, Қазақстандық тәжірибеде ҚҚС есептеу өндірілген өнім бағасына қосылып беріледі. Негізгі маңыздылығында соңғы нәтижеде әр бір өндіруші мекеме өзінің атқарылған, немесе қызмет көрсету құнына қойылатын қосымша құн бағасы. Бұл соманы тауар өткізіліп болғансоң тұтынушы халықтар төлегені мен қазіргі таңда бұл жеке кәсіпкерлікпен айналысушы тұлғаларға сәлде болса қиыншылықтар туындатып отыр. Ашық нарықтық экономика талаптарында кәсіпкер жұмысының бірінші принципі ол сол кәсіпорынның нарықтағы бәсекеге қабілеттін орнатуына байланысты екендігін бәріміз білеміз. Әлемдік дағдарыс кезінде және қазіргі таңда Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына мүше болған кезеңде біздің кәсіпкерлеріміздің бәсекеге қабілеттігін көтеруде әрқилы келеңсіз тосқауылдар көп. [5]

Айтпағымыз, өндірген тауарларымыздың бағалары шетелдік әріптестерімізден жоғары болуы, шикі зат материалдарымыздың қымбат сатып алынуы және сол сияқты мәселелер бар. Және осы жерде айта кететін тағы бір мәселе, отандық кәсіпкерлеріміздің нарықта жұмыс жүргізуіне тауар айналымында жанжақты ескеріліп отырған қосылған құн салығы сомасы да теріс әсер жасайды. Мысалы кәсіпкерлер шикізаттар мен материалдар, сондай-ақ басқа қондырғыларды алар болсын, соларды алу кезінде ақ, олардың сомасының құрамында ҚҚС-ны қосып төлейді. Тауарлар сомасының

айналымында Құнға қосылған салықтың айналымы өте көп, шикі заттарды өңдеп болған соң, кәсіпкерлердің сату кезінде тауарлардың сомасына қайтадан ҚҚС қосу, сон оларды бұрынғы ҚҚС сомасынан шегеру тағы сол сияқтылар. Осы жерде қазіргі таңда кәсіпкерлерге мынандай басты қиындық туады. Ол кәсіпкерлердің шикі заттар мен материалдар және де басқа құрал жабдықтарды алу кезінде олардың барлық сомасына ҚҚС төлеу жүргізіледі, ал шындығына қарасақ бұл заттар қоймада 2-3 айлап жатып қалама, немесе өндірілген өнім нарықта сатылмай қалу жағдайларында бұл ҚҚС сомалары отандық кәсіпкерлер үшін өте қолайсыз жағдайлар туындатуда. Сол үшін біздің ойымызша, қазіргі таңда Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың бастамаларында сөз қозғалып отырған ҚҚС орнына отандық кәсіпкерлер үшін қолайлы жағдайлар туғызатын өндіріген өнімдерін сату кезінде ғана қойылатын Сатудан түскен түсімдерге салықты жүргізуді қолдаймыз. Мұнда бір қолайлылық кәсіпкерлер үшін қоймадағы заттар үшін ҚҚС төлеу емес ал, сату кезінде ғана түсімдерге қойылатын жанама салық кәсіпкерлер жұмысын одан әрі жандандыра түсетіндігін алға тартамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2023 жылғы 11-қаңтардағы «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы;
  2. Қазақстан Республикасының «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Кодексі, өзгертулер мен толықтырулар 2015 жыл;
  3. Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына арнаған 2020 жылғы 1-қыркүйектегі Жолдауы;
  4. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 30.11.2015 күнгі «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауы;
  5. Түркістан облысының Әлеуметтік экономикалық дамуы. Статистикалық пресбюллетен 2023 жыл;
- О. Аяшев, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық институтының ректоры.
<http://egemen.kz/2021/02/11/23397>

ӘОЖ 339.9

КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ҰЙЫМНЫҢ ТИІМДІ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЖЫРАМАС БӨЛГІ РЕТІНДЕ

Магистрант Әділбай Т.А
э.ғ.к. Туракулова Лабара Рахматуллаевна
Орталық Азия инновациялық Университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме: Корпоративная социальная ответственность – новая идея, в рамках которой корпоративный сектор включает социальные и экологические проблемы в свои стратегии. В статье выделены причины, по которым корпоративная социальная ответственность должна стать неотъемлемой частью эффективной деятельности организации: моральное обязательство, устойчивость, лицензия на деятельность и репутация. Рассмотрена проблема интеграции корпоративной социальной ответственности – в корпоративные цели.

Summary: Corporate social responsibility is a new idea in which the corporate sector integrates social and environmental issues into its strategies. The article highlights the reasons why corporate social responsibility should become an integral part of an effective organization's activity: moral obligation, sustainability, business license and reputation. The problem of integrating corporate social responsibility into corporate goals is considered.

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қоғамның бизнестен этикалық, коммерциялық немесе көпшілік тұрғыдан күткендеріне сай болу немесе одан асып түсу ретінде анықталады және қандай да болмасын шешім қабылдау барысында барлық мүдделі тараптардың (кәсіпорын қызметкерлерінің, өнімді тұтынушылардың, жеткізушілердің, жергілікті қауымдастық пен жергілікті билік өкілдерінің) пікірлерін ескеретін концепция. Осыған қарамастан, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікке бизнестің барлық ішкі процесстері тартылған, ал бұл аталмыш жүйе бизнес стратегиясының бір бөлігі және корпоративтік басқару жүйесінің ажырамас бөлігі болуы тиістігін білдіреді. Корпоративтік басқару келесі нұсқаларға айрықша көңіл бөледі:

1. Тұтынушылар үшін сапалы түрде өнім өндіру және қызмет көрсету;
2. Жұмыс орындарын құру, жұмысшылардың жалақысын толық және уақытылы төлеу;
3. Заңдық талаптарды орындау, салық төлеу, экологиялық нормаларды сақтау;
4. Бизнес үдеріс кезінде жалпыға ортақ этикалық нормаларды сақтай отырып, қоғам қажеттілігін ескеру.

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік (бұдан әрі – КӘЖ)-компанияларға өздерінің, өздерінің мүдделі тараптары мен жұртшылықтың алдында әлеуметтік жауапкершілікке көмектеспейтін бизнес - модель. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті қолдана отырып, компаниялар қоғамның барлық аспектілеріне, соның ішінде экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салаларға қандай әсер ететінін түсіне алады. КӘЖ-ге қатысу компанияның әдеттегі қызметі қоғам мен қоршаған ортаны жақсарту және оларға теріс үлес қосу емес екенін білдіреді [1].

АҚШ корпорацияларының жетекші бірлестігі әзірлеген анықтама бойынша (әлеуметтік жауапкершілік бизнесі), корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік ұғымы "адамдарға, қауымдастықтарға, қоршаған ортаға құрмет көрсетудің этикалық нормаларына негізделген жолдармен коммерциялық табысқа жетуді"білдіреді.

Ең кең таралған анықтамаға сәйкес - КӘЖ-бұл компаниялар әлеуметтік және экологиялық саясатты бизнес операцияларына және олардың компаниямен байланысты ұйымдар мен адамдардың барлық шеңберімен қарым-қатынасына ерікті түрде біріктіретін тұжырымдама.

КӘЖ мазмұны қандай? Ол, ең алдымен, жауапкершілікті қамтиды:

- серіктестермен қарым-қатынаста;
- тұтынушыларға қатысты;
- өз қызметкерлеріне қатысты;
- экологиялық жауапкершілік;

- жалпы қоғам алдында.

КӘЖ — нің басты ерекшелігі-еріктілік. Негізінде, бизнес компанияның сыртқы және ішкі ортасы алдындағы жауапкершілігін түсінеді және табысының бір бөлігін қоғамдық қажеттіліктерге береді.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілік деңгейлері.

1. Негізгі-келесі міндеттемелерді орындауды қамтиды: салықтарды уақтылы төлеу, жалақы төлеу, мүмкіндігінше жаңа жұмыс орындарын ұсыну (жұмыс күшін кеңейту).

2. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілік қызметкерлерді тек жұмыс үшін ғана емес, сонымен бірге өмір үшін де барабар жағдайлармен қамтамасыз етуді көздейді: қызметкерлердің біліктілік деңгейін арттыру, профилактикалық емдеу, тұрғын үй салу, әлеуметтік саланы дамыту. Жауапкершіліктің бұл түрі шартты түрде "корпоративтік жауапкершілік" деп аталды.

3. Қайырымдылық қызметі.

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі ішкі және сыртқы болып табылады.

Бизнестің ішкі әлеуметтік жауапкершілігіне мыналар жатады: еңбек қауіпсіздігі, жалақының тұрақтылығы, әлеуметтік маңызды жалақыны қолдау, қызметкерлердің қосымша медициналық және әлеуметтік сақтандыруы, оқыту бағдарламалары мен біліктілікті арттыру бағдарламалары арқылы адам ресурстарын дамыту, қиын жағдайларда жұмысшыларға көмек көрсету.

Бизнестің сыртқы әлеуметтік жауапкершілігіне мыналар жатады: демеушілік және корпоративтік қайырымдылық, қоршаған ортаны қорғауға жәрдемдесу, жергілікті қоғамдастықпен және жергілікті билікпен өзара іс-қимыл, дағдарыстық жағдайларға қатысуға дайын болу, тауарлар мен қызметтерді тұтынушылар алдындағы жауапкершілік (сапалы тауарлар шығару).

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің себептері:

1. Өз қызметкерлерін оқыту кадрлардың ауысуын болдырмауға ғана емес, сонымен қатар нарықтағы ең жақсы мамандарды тартуға мүмкіндік береді.

2. Компаниядағы еңбек өнімділігінің өсуі.

3. Компанияның имиджін жақсарту, беделін арттыру.

4. Тауарды немесе қызметті жарнамалау.

5. Компанияның қызметін БАҚ-та жариялау.

6. Ұзақ мерзімді перспективада компанияның тұрақтылығы мен тұрақтылығы.

7. Әлеуметтік жауапты компаниялар үшін инвестициялық капиталды тарту мүмкіндігі басқа компанияларға қарағанда жоғары[2].

Осылайша, бүгінгі күні корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің бірыңғай анықтамасы жоқ. Алайда, барлық тәсілдер бір нәрсеге ұқсас: корпоративті әлеуметтік жауапкершілік - бұл компанияның барлық адамдар мен ұйымдар алдындағы жауапкершілігі.

Қазіргі уақытта ұйымның қаржылық табысына стейкхолдерлермен табысты өзара іс-қимыл жасау, сындарлы диалог құру қабілеті, сондай-ақ өзара тиімді шешімдер табу және оларды тиімді енгізу мүмкіндігі әсер етеді.

Ұйымның қызметіне талдау жасай отырып, осы ұйымның қоршаған ортаға экономикалық және әлеуметтік әсеріне байланысты тәуекелдерді де ескеру қажет. Осындай макроэкономикалық жағдайларда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік өркениетті нарықтық экономиканың маңызды институттарының біріне айналды.

Әлемде корпоративтік әлеуметтік жауапкершіліктің бірыңғай анықтамасы жоқ. Алайда, ғалымдардың көпшілігінің пікірі корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік бизнестің бүкіл қоғам алдындағы жауапкершілігі болып табылады. Бұл түсінік ұйымның тұтынушыларға, серіктестерге, қызметкерлерге қатысты жауапкершілігін қамтиды, сонымен қатар экологиялық жауапкершілікті және қоғамның тұрақты дамуына ықпал етуді білдіреді.

Дамудың қазіргі кезеңінде ұйым стратегиясының осы элементіне келесі сипаттамалар тән: мүдделі тараптардың үміттерін ескеру; қолданыстағы заңнамаға сәйкестік және халықаралық мінез-құлық нормаларымен келісу; ұйымның коммерциялық табысының да, қоршаған ортаның тұрақты әлеуметтік, экологиялық және экономикалық дамуына әкелетін қоғамның жалпы әлауқатының өсуін қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасында корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік дегеніміз-қызметі бірқатар бағыттар бойынша жүзеге асырылатын компаниялардың мінез-құлқының белгілі бір философиясы:

- а) тұтынушылар үшін сапалы өнімдер мен қызметтер өндіру;
- б) қолданыстағы заңнаманы сақтау (салық, еңбек, экологиялық және т. б.);
- в) тартымды жұмыс орындарын ұсыну, жалақыны заңды төлеуді қамтамасыз ету, адами әлеуетті дамытуға инвестициялау;
- г) компанияның қызметін іске асырудан қоғамның жалпы танылған этикалық нормалары мен күтулерін есепке алу.

Сондай-ақ корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік компанияның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін дағдарыс жағдайында ұйымның Стратегиясының ажырамас бөлігі болып табылады. Нарықта жұмыс істей отырып, ұйым белгілі бір жолмен өзін тұтынушылармен, жеткізушілермен, өз қызметкерлерімен және басқа субъектілермен байланыстырады. Алайда, егер мұндай ұйым дағдарыстық жағдайға тап болса, онда әлсіз байланыстардың көпшілігі, әдетте, үзіледі. Сондықтан жауапкершіліктің бұл түрін қоршаған ортамен байланысты нығайту үшін ұйымдарға енгізу қажет.

Мұндай процесс жүйелі тәсіл негізінде ұйымдардың қызметіне корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қағидаттарын енгізуден басталуы керек. Мұндай принциптерді енгізудің белгілі бір кезеңдері бар:

1 стратегиялық кезең: ұйым корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті ұзақ мерзімді перспективаға бағдарлай отырып, өзінің даму стратегиясына біріктіретіндігімен сипатталады;

2 функционалды кезең: Компанияның корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік саласындағы белгілі бір ерікті міндеттемелерді қабылдауы, бұл қысқа және орта мерзімді перспективада оң нәтиже береді;

3 құқықтық кезең: ұйымның қызметі заңнамалық деңгейде тіркелген қоғамның күтулері негізінде жүзеге асырылады;

4 Азаматтық кезең: компания іскерлік қоғамдастықта (іскери серіктестер, іскери әріптестер, жеткізушілер және т. б. арасында) корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік қағидаттарын ілгерілетуге күш салуда [3].

Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасы сонымен қатар компанияның қоғамдағы оң имиджін қалыптастыруға, әлеуетті серіктестер тарапынан қызығушылықты арттыруға, сондай-ақ инвестициялық тартымдылықты арттыруға көмектеседі, осылайша өзіне әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, ұйымның мұндай қызметі қолайлы еңбек жағдайларын жасау, мансаптық өсу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету және ұйымдастырушылық мәдениетті қалыптастыру арқылы персоналдың адалдық деңгейін арттырады.

Осылайша, жоғарыда айтылғандар корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік нарықтық экономика жағдайында ұйымның тиімді және тұрақты даму стратегиясының ажырамас элементі болып табылатынын көрсетеді. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасын ұстана отырып, компания қолайлы іскерлік орта құру арқылы өндірістік шығындар санын азайта алады, бұл болашақта нарықтағы бәсекеге қабілеттілік деңгейінің артуына әкеледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Грошев, И. В., Ватлин, А. А. Корпоративная социальная ответственность и культура: генезис, синтез понятий и компетенций // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент. – 2014. – № 6 (57). – С. 129-133.
2. Кроссов Д. Г. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілікті анықтау және іске асыру сатыларына көзқарастар. // Шығармашылық экономика. — 2009. — № 12 (36). — 136-142 ББ.
3. Беляева И. Ю. Корпоративная социальная ответственность: управленческий аспект: монография / И. Ю. Беляева, М. А. Эскиндаров — М.: КНОРУС, 2013. — 245 с.

ӘОЖ 311

БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТІҢ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Шадиева А.А. - э.ғ.к., аға оқытушы
Жаздықбаева Д.П. - магистр, оқытушы
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В данной статье рассматривается учет компьютерных технологий
Summary: This article discusses the accounting of computer technologies

Бухгалтерлік есеп және компьютерлік тіркеу ұйымның дәстүрлі формасының ақпараттық жүйесі айтарлықтай өзгерді. Бухгалтер білуі тиіс объективті бағалауға кәсіпорынның қаржылық жай-күйін және меңгеру әдістерін қаржылық талдау, сондай-ақ жұмыс істеу бағалы қағаздармен, негіздеу Инвестициялар нарықтық жағдайларда және т.б. жаңа лауазымы

бухгалтер атауға болады "қаржы менеджері", "Бухгалтер-талдаушы".

Бухгалтерлердің жұмысына сәйкес қазіргі заманғы дербес компьютерлерді пайдаланбай ақпараттық жүйелерді жетілдіру және жаңа әдістерді әзірлеу мүмкін емес. Барлық экономикалық объектілердің қызметін басқару құрамы кәсіпорын, ұйым, компания қызметінің түрі мен ауқымына байланысты болатын ақпараттық жүйелер негізінде кешенді түрде құрылады.

Дәстүрлі түрде дайындық, өндірісті жоспарлау, логистика және сатуды басқару (маркетинг), бухгалтерлік есеп және бухгалтерлік есеп, дайын өнімді сату және сату функциялары, сондай-ақ кадрлық мәселелерді шешу функциялары жүзеге асырылады. Компьютерлік өңдеу теориясында олар функционалды ішкі жүйелер деп аталады.

Әрбір функционалды ішкі жүйенің белгіленген басқару функцияларын жүзеге асыру үшін өзіндік міндеттер мен ақпараттық кешендер жиынтығы бар. Мысалы, логистиканың функционалды ішкі жүйесінде материалдар қажеттілігін есептеу, жеткізушілермен келісімшарттарды орындау, қор нормаларын анықтау және т. б. үшін тапсырмалар жиынтығын бөлек таңдауға болады [1].

Біріктірілген есептеу жұмысы бухгалтерлік есептің жеке бөлімінде орындалатын кешен ретінде бухгалтерлік есептің ақпараттық ішкі жүйесінің негізі болып табылады. Міндеттер жиынтығы белгіленген экономикалық мәнге ие, бекітілген шоғырландырылған есептілікті қолдайды, сонымен қатар негізгі және жиынтық құжаттарды, өзара байланысты есептеу алгоритмдерін, әдістемелік материалдарды және бухгалтерлік есептің белгілі бір салаларындағы нормативтік құжаттарды қамтиды.

Бухгалтерлік есептің ақпараттық ішкі жүйесі келесідей операциялар жиынтығын қамтиды:

- Негізгі құралдарды есептеу;
- Материалдық құндылықтарды есепке алу;
- Еңбек және еңбекақы есебі;
- Дайын өнімді есепке алу;
- Қаржылық және есеп айырысу операцияларын есепке алу;
- Өндірістік шығындарды есептеу;
- Біріктірілген бухгалтерлік есеп пен есептілікті құрастыру.

Бухгалтерлік кешеннің күрделі ішкі және сыртқы ақпараттық байланыстары бар. Ішкі байланыс-бұл жеке міндеттердегі, кешендердегі және бухгалтерлік бөлімдердегі ақпараттың өзара әрекеттесуі, ал сыртқы байланыс - бұл басқарудың басқа функцияларын жүзеге асыратын сыртқы ұйымдардың, сондай-ақ басқа бөлімшелердің өзара әрекеттесуі.

Бухгалтерлік операциялар жиынтығын өзара түзету бухгалтерлік есеп әдіснамасының өзіне, шоттарды жүргізу және орындау жүйесіне негізделген, онда әр шаруашылық операция екі рет, атап айтқанда бір шоттың шоттарында және екіншісінің дебеттерінде көрсетіледі. Күрделі есептеу тапсырмаларының ақпараттық байланысы машиналық бағдарлама негізделген өңдеудің үш кезеңін бөлек бөлуге мүмкіндік береді.

Бірінші кезеңде бастапқы есеп жүргізіледі, бастапқы есеп құжаттары жасалады және өңделеді, сонымен қатар әр есеп айырысу торабы үшін аналитикалық бухгалтерлік есептер жасалады. Барлық түрлендіру операциялары белгілі бір есептеу түйініндегі қосымшалар жиынтығы негізінде немесе бірыңғай есептік бағдарламаға біріктірілген модуль негізінде жүзеге асырылады.

Өңдеудің екінші кезеңінде жолдар жасалады және аналитикалық және жиынтық шоттардың әртүрлі регистрлеріндегі шот нөмірлері бойынша журнал тәртібімен орналастырылады.

Өңдеудің үшінші кезеңінде шоғырландырылған шоттар жасалады; есеп айырысу баланстары, баланстық есеп нысандары және бас кітаптағы қаржылық есептер.

Бухгалтерлік міндеттерді шешуге арналған бағдарламалық қамтамасыз ету бухгалтерлік жұмысты өңдеу мен біріктіруді және сыртқы сілтемелердің болуын қамтамасыз ететін кезеңдерді ескере отырып қалыптастырылады.

Бухгалтерлік есептің сыртқы ұйымдармен ақпараттық байланысы. Бұл қатынастар негізінен нормативтік және әдістемелік материалдарды алуға, сондай-ақ шоғырландырылған қаржылық есептілікті мүдделі мекемелерге, яғни жоғары әкімшілік мекемелерге, салық инспекцияларына, статистикалық мекемелерге, қаржы институттарына және т.б. беруге негізделген.

Автоматтандырылған ақпараттық технологиялар (сегіздік) жағдайындағы функционалдық міндеттер жиынтығы. Дербес компьютерлер негізінде автоматтандырылған жұмыс орындарын ұйымдастыру, кәсіпорындарда жергілікті есептеу жүйелерін құру ақпаратқа негізделген ұйымдарды құруға және бірқатар экономикалық міндеттерге жаңа талаптар қойды. Таратылған мәліметтер базасының жүйесін құруға, әртүрлі пайдаланушылар арасында ақпарат алмасуға, компьютерде негізгі құжаттарды автоматты түрде жасауға мүмкіндік туды. Бұл жағдайда бухгалтерлік есептің ақпараттық базасына ықпал ететін әртүрлі функционалды ішкі жүйелердің комплекстері арасындағы маңызды айырмашылықтар тегістеледі.

Әкімшілік міндеттердің кросс-функционалдық кешендері пайда бола бастады. Бухгалтерлік бағдарламалық өнімдердің жаңа дамуы есептеу тораптарының әртүрлі кешендерінен ақпаратты біріктіреді. Мәселен, Еңбек және жалақы бойынша есеп айырысудың үлгілік жобасы қорға арналған төлем құжаттарын бір мезгілде тіркеуді (табыс салығын төлеу, зейнетақы қорына аударымдар төлеу тәртібі, медициналық сақтандыру, жұмыссыздық бойынша қор аударымдар) көздейді. Бұл механикалық бағдарламаны орындау үшін екі есептеу тапсырмасының жиынтығы біріктірілген: жұмыс күші мен жалақыны есептеу, қаржылық және есеп айырысу міндеттері [2].

Біз деректерді өңдеу технологиясын және оның кезеңдерін қарастырамыз. Тапсырмаларды өңдеу технологиясы-бұл негізгі бухгалтерлік құжаттарды жазғаннан бастап шоғырландырылған қаржылық есептілікті дайындауға дейін алдын-ала белгіленген тәртіппен орындалатын қатаң реттелетін адам-машина міндеттерінің жиынтығы.

Қазіргі кезеңде бухгалтерлік есептерді таратылған өңдеуге негізделген компьютерлік ақпараттық технология жасалады. Осыдан ерекше жағдай жасау үшін осы сәтті қолданайық.

* Бухгалтерлер өз міндеттерін тікелей жұмыс орнында орнатылған компьютерлердің көмегімен орындайды.

* Кәсіпорынның әртүрлі бөлімшелерінің (ұйымдарының, компанияларының) шаруашылық істерін кешенді өңдеуді қамтамасыз ететін жергілікті және көп деңгейлі компьютерлік желілерді қалыптастыру.

* Компьютер жасаған бухгалтерлік есеп конфигурациясының едәуір артуы.

* Әр түрлі бөлімшелер үшін бірыңғай таратылған корпоративтік деректер базасын құру.

* Қағазсыз технологияға көшуге және құжаттарды жинау мен тіркеу міндеттеріне еңбек шығындарын азайтуға мүмкіндік беретін екінші реттік есепке алу құжаттарын машинамен құру мүмкіндігі.

* Бухгалтерлік есептіліктің кешенді шешімдерін біріктіру.

* Сөйлесу режимін іске асыру есебінен бухгалтерлер үшін ақпараттық-анықтамалық қызметтерді баптау мүмкіндігі.

* Жаңа интеграцияланған технологиялар-бұл тығыз байланысты ескере отырып жасалған күрделі ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық кешендер. Техникалық процестер жұмыс жобаларын әзірлеу кезінде жасалады. Техникалық процестегі барлық жұмыстар компьютер мен құрылымға байланысты бір цехта кезекпен орындалады.

Есептеу есептерін өңдеу әр түрлі ақпараттық массивтерге негізделген.

Компьютерді пайдалану кезінде бұл оларды компьютерде жасауға және құжаттарды жасау процесін автоматтандыруға мүмкіндік береді. Алайда, қолмен толтырылған негізгі құжаттарды жеке резервтерде де алуға болады.

Ақпараттық қолдаудың екінші түрі, яғни машинамен жеткізілетін және компьютердің жадында (мәліметтер базасында) сақталатын өзгермелі және шартты түрде тұрақты ақпараттық файлдар.

Өзгертілетін ақпараттық файлдар базалық құжаттағы деректер негізінде ұйымдастырылған және міндеттерді шешу кезінде бір рет пайдаланылады (мысалы, жұмыстарды орындауға тапсырыстар, кіріс ордерлері, кассалық шығыс ордерлері, шот-фактуралар және т.б.). Жоспарланған кезең ішінде жүзеге асырылады.

Шартты түрде сенімді ақпарат файлдары бір рет жасалады, қайта пайдаланылады және жобаны іске асыру барысында кезең-кезеңімен нақтыланады. Оларға түрлі стандарттар, анықтамалық деректер, негізгі құралдарды есепке алу карточкалары, қызметкерлердің жеке карточкалары және т. б. жатады [3].

Егер техникалық процестің барлық жұмысын бухгалтерлер жұмыс орнында орындаса және орталықтандырылмаған түрде өңделсе, техникалық процестің мазмұны дәстүрлі белгіленген кезеңде біршама өзгереді. Барлық операциялар бағдарлама мәзіріне сәйкес орындалады. Бұл мәзір бағдарлама

қосылғаннан кейін бірден экранда пайда болады. Бұл мәзірде техникалық процестің белгілі бір функциясын орындайтын бағдарламалардың блоктарының (модульдерінің) тізімі бар, онда әр модуль бастапқы құжатты енгізуден басталып, жиынтық есепті өңдеумен аяқталады.

Дайындық кезеңі бағдарламаны дайындау мен жұмыс істеу үшін ақпараттық базамен байланысты және міндетті түрде енгізу үшін, яғни бастапқы кезеңде өте маңызды. Бухгалтер енгізеді анықтамалық деректер компанияның машинаға және нақтылайды бухгалтерлік есеп жоспары және құрамы стандартты сымдар. Бөлімдердің, кәсіпорындардың, материалдардың, сатып алушылардың және т.б. әртүрлі анықтамалары толтырылады және нақтыланады. Ол сондай-ақ төлем мерзімін белгілеу бойынша міндеттерді орындауды қарастырады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Күзенбаев Б. А. 1С:Бухгалтерия». Оқу құралы. Қостанай. 2018ж - 64 б.
2. Алимбекова Г.А ., Жунисова Г.Е. Бухгалтерлік есепті компьютерлендіру. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2017. -170б.
3. Құдайбергенов Н.А., Жантаева А.А., Мурсалим М.О. Бухгалтерлік және салық есебін 1С бухгалтерия 8.2 програмасында жүргізу: Оқу құралы. – Алматы. Экономика баспасы, 2014. -194 б.

ОӘЖ 330

АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Ибраимова С.С. э.ғ.к., Қарақұлов М.Б. экономика магистрі
«Бекем-Құрылыс Consalting» ЖШС
Шымкент қаласы

Аннотация. В статье рассматриваются основные категории человеческого капитала. Дается интерпретация понятия «человеческий капитал», раскрыты структура и компоненты человеческого капитала, определена социально-экономическая сущность, роль и значение человеческого капитала в развитии современного общества.

Кіріспе

Қазіргі уақытта экономиканың барлық салаларында болып жатқан, адами капитал нысанында іске асырылатын адами қабілеттерге экономикалық теорияның өсіп келе жатқан қызығушылығымен ұштасатын инновациялық процестер инновациялық қоғамды қалыптастыруға әкеледі, оның бәсекеге қабілеттілігі материалдық активтермен ғана емес, инновациялық-зияткерлік даму деңгейімен де маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Егер бұрын қоғамда материалдық факторлар материалдық емес факторлардан үстем деп саналса, ХХ ғасырдың аяғында экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың шешуші факторы және шарты адамдар болып табылатыны белгілі болды.

Алайда қазіргі кезеңде көптеген экономистер human resources, яғни «адам ресурстары» саласы реформалауды қажет етеді деген пікірге келісті.

Бұл орайда адами капитал сияқты экономикалық санатты әзірлеу мен зерделеу үлкен мүмкіндіктер береді, экономиканың ұзақ мерзімді экономикалық өсуі мен инновациялық дамуын қамтамасыз етеді. Адами капитал тұжырымдамасы білім беру, ғылым, техника, денсаулық сақтау жүйесін одан әрі дамыту, еңбек ресурстарын бөлу бағдарламаларын әзірлеу үшін берік негіз болады.

Қазіргі уақытта адами капиталдың қоғам, экономика және жалпы мемлекет дамуының басты факторына айналуы жүріп жатыр, оны зерделеу кезінде «адами капиталдың» пайда болуы мен қалыптасуының бастауын білу ғана емес, сондай-ақ ол ұлттық экономикаға пайда әкелуі үшін осы бағалы ресурсты дұрыс пайдалану да маңызды.

Мемлекеттік деңгейде одан әрі дамудың бағдарлары мен бағыттарын дұрыс таңдау, адами капиталды дамыту мен пайдаланудың неғұрлым басым бағыттарын айқындау маңызды, мұның өзі білім, дағдылар, инновациялық идеялар қоры жинақталған адам орталығы болатын экономикалық даму стратегиясын қалыптастыруға алып келуі тиіс.

Бұл әсіресе қазіргі заманғы экономика үшін өзекті, оның дамуы көбінесе табиғи ресурстарды тарту және пайдалану есебінен болады, ал адами капитал әрдайым толық көлемде іске қосыла бермейді.

Адамның экономикадағы, менеджменттегі, психологиядағы, әлеуметтанудағы рөлін зерттеу бірнеше ғасырлар бойы ғалымдардың назарында. Алғашқы бастаулардың пайда болуы және адами капитал тұжырымдамасының одан әрі дамуы XVII-XIX ғасырларда әлемдік экономикалық ғылымның В.Петти, А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс, Дж.Милль, Л.Вальрас, Дж. Кларк, Г.Д. Маклеод, А.Маршалл, Дж.Мак-Кулох, И.Фишер және т.б. Қазіргі заманғы түрдегі адами капитал тұжырымдамасы Б. Вейсброд сияқты белгілі экономистер еңбегінің ықпалымен қалыптасты. (Вашингтон университеті), Дж. Минцер (Колумбия университеті), Л. Туроу (Массачусетс технологиялық институты), У.Боуэн, Дж.Вейзи (Кембридж және Оксфорд университеттері), М.Блауг, С.Боулс, М. Вудхолл, Э.Денисон, С. Дейзи, Дж.Кендрик, Б.Кикер, Р. Лэйард, Ф. Махлуп, Ф. Уэлч, Б. Чизвик, Д. Хекман. Адам капиталы тұжырымдамасының қалыптасуы XX ғасырдың басындағы американдық экономист И.Фишердің идеяларына ұласқан ұлттық байлық пен капиталды кеңейтіп түсіндірумен байланысты болды, ол белгілі бір уақыт ішінде табыс ағынын генерациялауға қабілетті барлық нәрсені капитал деп есептеуді ұсынды, оның пікірінше, кез келген табыс, оның пікірінше, әрқашан капиталдың қандай да бір түрінің өнімі болып табылады.

«Адами капитал» термині алғаш рет 1980 жылдары Нобель сыйлығының лауреаттары Т.Шульц пен Г.Беккердің еңбектерінде пайда болды, олар «адами капиталды» адамның (оның дарынын, білімін, алған біліктілігін, туа біткен қабілетін қамтитын) оған табыс әкелу қабілетін экономикалық бағалау ретінде айқындады.

Негізгі бөлігі

Қазіргі уақытта экономика дамуының негізгі қозғаушы күші интеллект, білім, адамның ресурстарды алу, қайта құру және тиімді пайдалану қабілеті болып табылады, ал жаңа экономиканың дамуы негізінен шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы экономикалық өзара қарым-қатынастарда білімді басқаруға, дамытуға және қолдануға негізделеді.

Адами капитал экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде неғұрлым маңызды рөл атқарады. Экономиканы инновациялық дамыту мүддесінде адами капиталды жинақтау және пайдалану процесінде мемлекет маңызды рөл атқарады.

Жоғары дамыған шет елдердің оң тәжірибесін зерделеу және қорыту, адам капиталынан ең жоғары қайтарымға инновацияларға, білімдерге негізделген экономикада қол жеткізіледі, сондықтан бүгінгі таңда қазіргі заманғы экономика үшін ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамудың перспективалық болжамдары негізінде құрылған адам капиталының сапалық және сандық сипаттамаларын дамытуға бағытталған теңгерімді мемлекеттік саясат қажет. Адами капиталды ұдайы өндіру процестерін мемлекеттің реттеуінің экономикалық шаралары арасында адами капиталға инвестицияларды тікелей бюджеттік қаржыландыруды бөліп көрсеткен жөн, ол жалпы мемлекеттік мүдделерде жиынтық адами капиталды жинақтауды ынталандыруға тиіс. Адами капиталды мемлекеттік деңгейде жинақтаудың мұндай бағдарламасын адами капиталдың сапалық-сандық сипаттамаларының өсуіне байланысты нақты бағдарламаларға бағытталатын субсидиялар, дотациялар арқылы іске асыруға болады. Бұл әдістер мемлекет неғұрлым маңызды және перспективалы деп санайтын қызмет бағыттарын ынталандыруға мүмкіндік береді.

Инновациялық үлгідегі адами капиталды қалыптастыру саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды міндеті адамдарға олардың шығармашылық қабілеттерін ашу, адами капиталды барынша толық іске асыру үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ету болып табылады. Бұл шаралар экономиканың инновациялық дамуының жоғары өсуіне қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай-ақ мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Соңғы жылдары адамның экономикадағы рөлінің күшеюі, оның орнын және микродеңгейде оның зерттеулері мен әзірлемелерінің маңызын нығайту жүріп жатыр, бәсекелестік артықшылықтар компания персоналының қасиеттерімен байланысты.

Зияткерлік капитал бәсекелестіктің қатаң жағдайларында аман қалу қабілеті тәуелді болатын компания мен мемлекеттің табысты қызметінің тұрақты факторына айналады.

Осылайша, ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде адамның рөлі мен орнын қайта ойластыру, инновациялық дамудың жаңа ынталандырулары мен тетіктерін тиімді пайдалану үшін жағдай жасау қажет, олардың бірі адами капитал болып табылады.

Өндіріс, сату, жаңа технологиялардың дамуы барған сайын адамның шығармашылық әлеуетіне тәуелді бола бастағанда, қазіргі қоғамдағы адамның рөлі ерекше байқалады және маңызды болды.

Жаңа экономика жаңа тәсілдерді, идеяларды, ойларды талап етеді, сондықтан бүгінгі күнгі негізгі міндет жинақталған адами капиталды сақтау және адами қабілеттерді одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады.

Адами капиталдың инновациялық белсенділігі адамдардың қоғам мен экономиканың өсуі мен дамуына ықпал ететін жаңа идеяларды, процестер мен технологияларды генерациялау және енгізу қабілетіне жатады.

Мынадай аспектілерді қамтиды:

- Білімнің жоғары деңгейі мен дамыған кәсіби дағдылар инновациялық белсенділікке ықпал етеді, өйткені оқытылған және құзыретті адамдар проблемаларды жақсы түсініп, жаңа шешімдер ұсына алады;

- Шығармашылық ойлау қабілеті мен жаңа идеяларды қалыптастыру инновациялық қызметте маңызды рөл атқарады. Креативтілікті және инновацияларға қабілеттілікті дамыту күрделі проблемаларды табысты шешу және жаңа өнімдер немесе қызметтер жасау үшін маңызды;

- Зияткерлік капитал мен инновациялық белсенділік көбінесе білімнің түрлі салаларында жоғары білікті мамандардың, зерттеушілер мен сарапшылардың болуына байланысты. Бұл адамдар жаңа технологиялар мен әдістерді әзірлеуге елеулі үлес қоса алады;

- Ұйымдар мен тұтастай алғанда қоғамда инновациялардың ынталандырушы мәдениетін құру да адами капиталдың инновациялық белсенділігіне ықпал етеді. Бұл кәсіпкерлікті қолдауды, зерттеулер мен әзірлемелерге инвестицияларды, сондай-ақ ынтымақтастық пен білім алмасу үшін жағдайлар жасауды қамтуы мүмкін;

- Мотивация мен көшбасшылық адамдар арасында инновациялық белсенділікті ынталандыруда маңызды рөл атқарады. Өз қызметкерлерін шабыттандыруға және қолдауға қабілетті басшылар креативтілікті ынталандыра алады және жаңа идеялар мен жобаларды әзірлеудегі бастаманы көтермелей алады;

- Қазіргі жылдам өзгеріп жатқан әлемде икемділік пен жаңа жағдайларға бейімделу қабілетінің болуы маңызды. Өзгерістерге жылдам ден қоюға және жаңа сын-қатерлерді қабылдауға қабілетті адамдар инновацияларды құру мен енгізуде анағұрлым табысты бола алады.

Тұтастай алғанда, адами капиталдың инновациялық белсенділігі экономикалық және әлеуметтік дамудағы негізгі фактор болып табылады, өйткені ол жаңа идеялардың, технологиялар мен өнімдердің пайда болуына ықпал етеді, еңбек өнімділігін арттырады және өмір сүру сапасын жақсартады.

Адами капиталдың инновациялық белсенділігінің мәні адамдардың құндылықтарды құру және сын-қатерлерді еңсеру үшін жаңа идеяларды, білім мен дағдыларды генерациялауға, таратуға және қолдануға қабілеттілігінен тұрады.

Бұл мәннің негізгі аспектілері:

- Креативті және зияткерлік әлеуетке ие адам капиталы инновациялық тұжырымдамаларды, шешімдер мен жобаларды жинақтауға қабілетті. Бұл жаңа өнімдерді, қызметтерді, технологияларды, басқару әдістерін және басқа да инновацияларды әзірлеуді қамтуы мүмкін;

- Адами капитал білім мен дағды алмасу және тарату арқылы инновациялық белсенділікті ынталандырады. Бұл білім беру бағдарламалары, кәсіби желілер, ғылыми зерттеулер, сондай-ақ адамнан адамға берілетін тәжірибе мен практикалық дағдылар арқылы болуы мүмкін;

- Адами капиталдың инновациялық белсенділігі адамдардың қоғамға пайда әкелетін нақты жобаларға, бизнес-процестерге, өнімдерге немесе қызметтерге жаңа идеялар мен тұжырымдамаларды енгізу қабілетінен көрінеді;

- Адами капиталдың инновациялық белсенділігі де бар идеяларды, технологиялар мен әдістерді бейімдеу және жақсарту қабілетін қамтиды. Бұл қолда бар ресурстарды пайдаланудың жаңа тәсілдерін табуды, процестерді оңтайландыруды және тиімділікті арттыруды білдіруі мүмкін.

Қорытынды

Адами капиталдың инновациялық белсенділігі қоғам мен экономиканы дамытуда шешуші рөл атқарады, өйткені ол жаңа құндылықтарды құруға, өнімділікті арттыруға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Инновациялық белсенділік адами капиталдың мазмұнында маңызды рөл атқарады және қоғам мен экономиканың дамуы үшін үлкен мәнге ие.

Адами капиталдың инновациялық белсенділігі:

- жаңа өнімдерді, қызметтерді, технологиялар мен шешімдерді жасауға ықпал етеді, бұл өндірістің өсуіне және нарық көлемінің ұлғаюына алып келеді. Экономикалық өсу, өз кезегінде, табыстың ұлғаюына, жұмыссыздықтың төмендеуіне және өмір сүру деңгейінің артуына ықпал етеді;

- компаниялар мен елдерге әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді. Өндірістің жаңа технологиялары мен әдістерін енгізу шығындарды төмендетуге, өнім сапасын жақсартуға және түр-түрін кеңейтуге мүмкіндік береді;

- адамдардың кәсіби дағдылары мен біліктілігін дамытуға ықпал етеді. Кәсіпкерлік, креативтілік және бейімделу қабілеті инновациялық процестерге қатысудың арқасында дамитын негізгі қасиеттерге айналады;

- жаңа кәсіпорындар құруды және экономика секторларын дамытуды ынталандырады, бұл өз кезегінде жұмыс орындарының санын ұлғайтуға және жұмыссыздық деңгейін төмендетуге ықпал етеді;

- денсаулық сақтау, білім беру, таза су және энергия сияқты әлеуметтік проблемаларды шешуге бағытталуы мүмкін. Инновациялық тәсілдер өмір сүру сапасын жақсартуы және қоғамдағы теңсіздікті төмендетуі мүмкін;

- экологиялық орнықты технологиялар мен өндіріс әдістерін дамытуға ықпал етуі мүмкін, бұл қоршаған ортаны сақтау және климатқа теріс әсерді азайту үшін маңызды.

Тұтастай алғанда, инновациялық белсенділік қоғамның экономикалық, әлеуметтік және экологиялық прогресіне елеулі ықпал ете отырып, адами капиталды қалыптастыруда және дамытуда негізгі рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Критский М.М. Адами капитал. - СПб: Зығыр. Унив., 1991. с, 15.
2. Быков А.В., Краснянская Н.В., Мандыч И.А. Адами капиталды дамыту жолымен елдің инновациялық экономикасын қалыптастырудың перспективалық технологиялары. - Екатеринбург: Баспа шешімдері, 2018, 212с.
3. Панкратов А.С. Адами капитал: әлеуметтік-экономикалық мәні және көрініс нысандары [Электрондық ресурс]. - URL: http://www.inspp.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=57&Itemid=0
4. Устинова, К.А. Инновациялық экономикадағы адами капитал [Мәтін]: монография/К.А. Устинова, Е.С. Губанова, Г.В. Леонидова. - Вологда: Институт РГА аумақтарын әлеуметтік-экономикалық дамыту, 2015. - 195 с.
5. Томчук Д.А. Зияткерлік капитал және инновациялар: өзара байланыс ерекшеліктері [Мәтін] «Экономика және басқару» сериясы Известия МГУ «МАМИ» № 1 (19), 2014, т. 5Д.А. Томчук//Жас ғалым. – 2012. – №8. - 142-146 С.

ОӘЖ 330.08

АДАМИ КАПИТАЛ: ҰҒЫМ, ҚҰРЫЛЫМ, ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ

Ибраимова С.С. э.ғ.к., Қарақұлов М.Б. экономика магистрі
«Бекем-Құрылыс Consulting» ЖШС
Шымкент қаласы

Аннотация. В статье рассматриваются основные категории человеческого капитала. Дается интерпретация понятия «человеческий капитал», раскрыты структура и компоненты человеческого капитала, определена социально-экономическая сущность, роль и значение человеческого капитала в развитии современного общества.

Кіріспе

Адами капитал проблемасының өзектілігі қазіргі қоғамның барлық салаларында көрініс табады. Адами капитал экономикалық дамуда негізгі рөл атқарады.

Білімді, білікті және шығармашыл адамдар инновацияларға, экономиканың өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында жұмыс күшіне қойылатын талаптар өзгереді.

Қазіргі қоғамда еңбек нарығының өзгермелі жағдайларына табысты бейімделу үшін білім мен дағдылардың жоғары деңгейі талап етіледі.

Адами капиталдың сапасы қоғамның әлеуметтік әл-ауқатына әсер етеді. Адамдардың білімі, денсаулығы, дағдылары мен біліктілігі олардың әлеуметтік ұтқырлығы мен қоғамның экономикалық және мәдени өміріне қатысуы үшін мүмкіндіктерін айқындайды.

Адами капиталды дамыту орнықты дамудың маңызды аспектісі болып табылады. Білім беру, денсаулық, мәдениет және ақпаратқа қол жеткізу

орнықты және инклюзивті қоғамдарды құруға ықпал етеді. Орташа өмір сүру ұзақтығының ұлғаюына және халық құрылымының өзгеруіне байланысты өмір сүру сапасына және адамдардың бүкіл өмір бойы өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктеріне қойылатын талаптар артады.

Негізгі бөлім

Жаһандану және мәдениетаралық өзара іс-қимыл жағдайында адами капиталдың бір бөлігі болып табылатын мәдени құзыреттілік пен коммуникативтік дағдылардың жоғары деңгейінің болуы маңызды.

Осылайша, адами капитал проблемасы өзекті болып қала береді және орнықты даму мен өркендеуді қамтамасыз ету үшін мемлекет, білім беру мекемелері, бизнес және жалпы қоғам тарапынан назар аударуды талап етеді.

Ғылыми әдебиетте «адами капитал» ұғымы мақсаттарға қол жеткізу және өмір сүру сапасын жақсарту үшін пайдаланылатын жеке адамдардың жинақталған білімі, дағдысы, тәжірибесі, қабілеті мен денсаулығы ретінде қарастырылады.

Бұл термин экономикалық ғылымға XX ғасырдың ортасында енгізілген, оның негізгі зерттеушілері Гари Беккер, Теодор Шульц және Хьюмен Гарднер болып табылады.

Адами капитал білім беруді, кәсіби дағдыларды, біліктілікті, денсаулықты, уәждемені, әлеуметтік бейімделуге қабілеттілікті және жеке адамдардың еңбек өнімділігі мен өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктерін айқындайтын басқа да жеке сипаттамаларды қамтиды.

Экономикалық әдебиетте адами капитал экономикалық өсу мен дамуға ықпал ететін фактор ретінде қарастырылады, өйткені сапалы адами капитал еңбек өнімділігін арттырады, инновацияларға және өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Сондай-ақ бұл тұжырымдама әлеуметтік және білім беру проблемаларын талдау үшін, сондай-ақ денсаулық сақтау, білім беру және жұмыспен қамту саласындағы саясатты әзірлеу үшін пайдаланылады. Әлеуметтану, психология және басқа салалар бойынша ғылыми әдебиетте адами капитал әлеуметтік және мәдени өзара іс-қимыл, сондай-ақ білім мен денсаулықтың әлеуметтік ұтқырлыққа, әл-ауқат пен өмір сапасына әсері тұрғысынан қарастырылады.

Адами капиталдың құрылымына еңбек өнімділігі мен қоғамдық дамуға әсер ететін әртүрлі компоненттер кіреді.

Адами капиталдың негізгі компоненттері мыналарды қамтиды:

- білім деңгейі, біліктілігі, мамандануы және жұмыс тәжірибесі. Білім және кәсіби даярлық деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын, адамның еңбек нарығында табысты сұранысқа ие болу және жұмыс пен технологиялардың өзгеруіне бейімделуге қабілетті болу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады;

- дені сау және белсенді адамдар неғұрлым өнімді және өмір сүру деңгейі неғұрлым жоғары болуы мүмкін. Денсаулық энергияға, шоғырлануға, төзімділікке және жалпы жұмысқа қабілеттілікке әсер етеді;

- психологиялық капитал өзіндік тәртіп, мотивация, мақсатқа ұмтылу, эмоционалдық тұрақтылық және өзін-өзі рефлексиялауға қабілеттілік сияқты

жеке қасиеттерді қамтиды. Бұл сапалар еңбек өнімділігін арттырып, өзгермелі жағдайларға табысты бейімделуге ықпал етуі мүмкін;

- әлеуметтік капитал, оған әлеуметтік дағдылар, коммуникативтік қабілеттер, байланыс желілері және ынтымақтастық қабілеті кіреді. Жақсы әлеуметтік капиталға ие болу ресурстарға, ақпараттар мен мүмкіндіктерге қол жеткізуді жеңілдетуі мүмкін;

- мәдени капитал, бұл мәдениетпен, өнермен, әдебиетпен және мәдени өмірдің басқа да аспектілерімен байланысты білім, дағдылар мен тәжірибе. Мәдени капитал адамның шығармашылық, өзін-өзі іске асыру және әлеуметтік өзара іс-қимыл саласындағы мүмкіндіктерін кеңейте алады.

Адами капиталдың бұл құрамдас бөліктері өзара байланысты және бір-біріне әсер етеді. Оларды дамыту мен нығайту еңбек өнімділігін, әлеуметтік ұтқырлықты арттыруға және қоғамдық дамуға ықпал етеді.

Адами капиталдың әлеуметтік-экономикалық мәні оның экономикалық даму мен қоғамдық процестегі шешуші фактор ретіндегі рөлінен тұрады.

Шын мәнінде, адами капитал экономикалық құндылығы бар және өндірістің өсуіне және өмір сүру сапасының жақсаруына ықпал ететін білімдердің, дағдылардың, тәжірибенің, денсаулықтың және әлеуметтік байланыстардың жиынтығын білдіреді.

Адами капиталдың әлеуметтік-экономикалық мәнінің маңызды аспектілері:

- еңбек өнімділігі, жеке тұлғаның еңбек өнімділігін айқындайды;

- білімі, кәсіби дағдылары мен жұмыс тәжірибесі адамдарға неғұрлым күрделі және сапалы міндеттерді орындауға мүмкіндік береді, бұл еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді;

- инновациялар мен технологиялық прогресс, дамыту инновациялар мен технологиялық прогрессті ынталандырады. Білімді және білікті адамдар жаңа идеяларды жасауға, жаңа технологияларды әзірлеуге және оларды практикаға енгізуге қабілетті;

- экономикалық өсудің негізгі көздерінің бірі болып табылады және қоғамның өндірістік мүмкіндіктерін арттырады, бұл ЖІӨ-нің ұлғаюына және әл-ауқаттың жақсаруына ықпал етеді;

- әлеуметтік ұтқырлық, білім және кәсіби дағдылар адамдарға әлеуметтік сатымен көтерілуге және қоғамдағы өз жағдайын жақсартуға мүмкіндік береді; жұмысқа орналасудың, мансаптық өсудің және әлеуметтік танудың үздік мүмкіндіктеріне жол ашады;

- адами капиталға инвестициялар қоғамның орнықты дамуына ықпал етеді. Білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау өмір сүру сапасын жақсартуды және халықтың әлеуметтік-экономикалық мүдделерін қорғауды қамтамасыз ете отырып, адами капиталдың негізгі құрамдас бөліктері болып табылады.

Адами капиталдың әлеуметтік-экономикалық мәні оның экономикалық өсуге, әлеуметтік ұтқырлыққа, инновациялық белсенділікке және қоғамның тұрақты дамуына әсерінен тұрады.

Бұл ұлттық және әлемдік экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен әл-ауқатын айқындайтын негізгі ресурс.

Қазіргі заманғы қоғамның прогрессивті дамуында адами капитал шешуші рөл атқарады. Білімі мен кәсіби деңгейі жоғары қоғам ресурстар мен технологияларды тиімді пайдалануға қабілетті, бұл өнімділік пен бәсекеге қабілеттіліктің өсуіне ықпал етеді. Білімді және креативті адамдар өмір сүру сапасын жақсартатын және экономиканың өсуін ынталандыратын жаңа идеяларды, өнімдер мен қызметтерді әзірлеуге ықпал етеді. Адами капиталдың деңгейі жоғары қоғамның денсаулық сақтау, білім беру және әлеуметтік қорғау жүйесі әдетте неғұрлым дамыған. Бұл өмір сүру деңгейінің артуына, теңсіздіктің азаюына және әлеуметтік ынтымақтастықтың нығаюына ықпал етеді.

Адами капитал қоғамға жаһандану, технологиялық инновациялар және демографиялық өзгерістер сияқты өзгермелі жағдайларға жақсы бейімделуге мүмкіндік береді. Білімі мен дағдылары бар адамдар жеңіл қайта маманданады және өзгеріп жатқан экономикада жаңа мүмкіндіктер табады. Адами капиталға инвестициялар білім алу, кәсіби өсу және өзін-өзі іске асыру үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз ете отырып, әрбір тұлғаның әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді.

Бұл экономикалық өсімге ғана емес, жалпы қоғамның өмір сүру сапасы мен әл-ауқатының артуына да ықпал етеді.

Қорытынды. Адами капитал қазіргі заманғы қоғамның прогрессивті дамуындағы негізгі ресурс болып табылады, өйткені ол оның инновацияларға, экономикалық өсуге, әлеуметтік тұрақтылыққа және адами әлеуетті дамытуға қабілеттілігін айқындайды.

Пайдаланылған көздер тізімі:

1. Эрик Ханушек, Людгер Вёссманн «Әлемнің түрлі елдеріндегі зияткерлік капитал: білім беру және экономикалық өсу теориясы» Жоғары экономика мектебінің баспа үйі. - Мәскеу. 2022. 352с.
- 2, Паникарова С., Власов Максим «Білімді және зияткерлік капиталды басқару» -М., 2017.-159с.
3. Колпакова О. «Инновациялық жүйелерде зияткерлік капиталды дамыту» 2018
4. Зияткерлік капитал: ХХІ ғасырдағы экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің басты факторы. Бас. 3. - 2016. 200 с.

УДК 338.242.2

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОНЛАЙН-САУДА ҮРДІСТЕРІ

Кейкова Ж.К., Бокушева С.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Солтогулова М.У.

Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева, г. Бишкек, Кыргызстан

Резюме: Интернет торговля в современном мире стремительно развивается, объемы продаж увеличиваются, что говорит о перспективном развитии данной сферы

экономики. В статье рассматривается интернет торговля на современном этапе развития Казахстана, основные проблемы и ее перспективы. Выделены ключевые тренды развития ее в нашей стране.

Summary: Online commerce in the modern world is developing rapidly, sales volumes are increasing, which indicates the promising development of this sector of the economy. The article examines online commerce at the present stage of development of Kazakhstan, the main problems and its prospects. The key trends of its development in our country are highlighted.

Азық – түлік және энергетикалық дағдарыс, жоғары инфляция, пандемияның жаңғырығы, Украинадағы соғыс, ол қалыптасқан жеткізу тізбегін бұзды-2022 жылы есте қалған барлық күйзелістер әлемдік экономика мен тұтыну нарығы үшін із-түзсіз өткен жоқ.

Белдіктерді қатайту қажеттілігі сізді үнемдеу режиміне өтуге мәжбүр етеді. Тұтынушылар қажетсіз шығындардан бас тартады, киім мен ойын-сауық шығындарын азайтады, арзан брендтерге ауысады және акцияларды бақылайды.

Тренд-Бұл онлайн-сауданың өсуі: пандемия кезінде тұтынушылар онлайн-сауда-саттықтың баламалы және уақытты қажет ететін алмастырғыш бола алатындығына көз жеткізді, ал веб-сайттар мен маркетплейстердегі ұсыныстарды зерттей отырып, ақша үшін қолайлы құндылықты табуға болады. Логистика мен маркетингтік науқандарға шығындарды азайту арқылы өнімнің өзіндік құнын төмендетуге бағытталған арзан модельдердің танымалдығы артып келеді [1].

PwC Kazakhstan және Digital Kazakhstan қауымдастығы жүргізген зерттеуге сәйкес, электрондық коммерция нарығының көлемі 2022 жылы 1,3 трлн теңгені құрады (бір жыл бұрын ол 1,04 трлн теңгеге бағаланған). Сонымен қатар, маркетплейстерден сату үлесі 89% - ға бағаланады (әлемдік нарықта бұл көрсеткіш 67% деңгейінде сақталады). Түрлі зерттеулерге сәйкес, Қазақстандағы бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі интернет-сатылымдардың үлесі 8-12% - ға бағаланады; 2025 жылға қарай бұл көрсеткіш 15% - ға жетуі мүмкін деп күтілуде.

Айта кету керек, Украинадағы электрондық коммерцияның үлесі, мысалы, 11%, Ұлыбританияда – 20%, Қытайда – 40%. Бұл Қазақстанда сектордың өсу перспективалары бар екенін білдіреді. Мұның себептері-қолайлы бағалар, өнімдердің кең ассортименті және сіз өз қалаңыздан немесе аймағыңыздан сатып ала алмайтын тауарларды сатып алу мүмкіндігі.

Сондай-ақ, елдің интернет-сайтында тіркелген сатушылар саны қазірдің өзінде 15000-нан асатынын және жергілікті витринадағы ассортимент 6 есе өскенін атап өткен жөн.

2022 жылы жаңа кәсіпкерлер саны Satu.kz 3% - ға өсті.

Бұл өсудің негізгі факторларының арасында пандемиядан кейінгі әсер байқалады. Адамдар азық-түлік пен дәрі-дәрмекті жеткізіліммен сатып алуға мәжбүр болды және бұл тәжірибе сенімсіздік кедергілерін жоюға көмектесті, басқа санаттарда таныс болды. Интернеттің, смартфондардың қол жетімділігі және онлайн төлем инфрақұрылымының дамуы басқа да маңызды факторлар

болып табылады. Көптеген пайдаланушылар онлайн сатып алудың артықшылықтарын бағалайды, олардың қауіпсіздігіне деген сенімділік артады және сатып алу жиілігі артады [2].

Сондай-ақ, өсудің тағы бір факторы ретінде цифрландырудың жоғары деңгейін атап өткен жөн: 2022 жылы Қазақстан БҰҰ осы көрсеткіш бойынша қадағалайтын 193 елдің ішінде 28-ші орынды иеленді.

Электрондық коммерция қолма-қол ақшасыз төлемдердің едәуір бөлігін тартады. Қазақстан қаржыгерлері қауымдастығының мәліметтері бойынша, 2023 жылдың бірінші тоқсанында абсолютті мәнде қолма-қол ақшасыз операциялар көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 19,1 трлн теңгеден 29 трлн теңгеге дейін ұлғайды, ал елдегі қолма-қол ақшасыз операциялардың үлесі қанығу нүктесіне жақындай отырып, 80,9% - дан 85,6% - ға дейін ұлғайды. Бұл ретте қолма-қол ақшасыз операциялардың 82,4% - ы онлайн-төлемдерге, ал 17,9% - ы POS-терминалдар арқылы тиесілі.

Электрондық коммерция нарығындағы бәсекелестік инновациялар мен инвестициялар ағынына ықпал ететінін атап өткен жөн. Интернетке белсенді түрде кіріп, өздерінің бөлшек онлайн-витриналарын дамытады, стартаптар, жаңа базарлар пайда болады, халықаралық ойыншылар келеді. Осылайша, қызмет көрсету стандарттары жақсарады, қызмет сапасы жақсарады.

Соңғы жылдардағы жергілікті нарықтағы үрдістердің бірі электронды азық-түлік сегментінің өсуі болды. Қазақстандықтар онлайн-өнімдерді жиі сатып ала бастады - біз апта сайынғы ірі сатып алулар туралы, сондай-ақ осы жерде және қазір қажет өнімдердің аз мөлшерін сатып алу туралы айтып отырмыз. Азық-түлік жеткізу әлі де өзекті: агрегаторлар дамып келеді, мейрамханалар өздерінің қосымшаларын жасайды.

Wildberries баспасөз қызметінің мәліметінше, 2023 жылдың қаңтар - маусымында өнімдер жергілікті өндірілген тауарлар арасында платформадағы ең танымал санатқа айналды: олардың сатылымы 1,1 млрд теңгені құрады. Танымал санаттар арасында киім (431,7 млн теңге), Үйге арналған тауарлар (345,2 млн теңге), шаруашылық тауарлар (315,2 млн теңге), косметика және парфюмерия (307 млн теңге) бар.

2021 жылдан бастап Қазақстандағы Ozon-да сату көшбасшылары Тұрмыстық техника, компьютерлік жиынтықтауыштар және халық тұтынатын тауарлар болып табылады.

Егер біз соңғы жылдарды тұтастай талдайтын болсақ, онда азық-түлік емес санаттардың, әсіресе аяқ киім, киім, спорт тауарлары сияқты санаттардың өсуін атап өтуге болады. Жедел жеткізу өзекті болды.

Біз бөлшек саудагерлерге өз бюджеттерін қайта қарап, олардың онлайн платформаларын дамытуға көбірек көңіл бөлу керек пе, әлде мазмұнға, қорларды қалыптастыруға, ынтымақтастық мүмкіндіктеріне назар аудару керек пе, жоқ па, соны қарастыратын уақыт келді деп айта аламыз, өйткені маркетингтік үлкен нарықты басып алды, олардың мүмкіндіктері, соның ішінде бизнесті капиталдандыру тұрғысынан, күшті [3].

Маркетплейстердің онсыз да күшті позициялары одан әрі нығая түседі деген негізгі дәлелдердің бірі-мұндай сайттардың пайдаланушыға ыңғайлылығы.

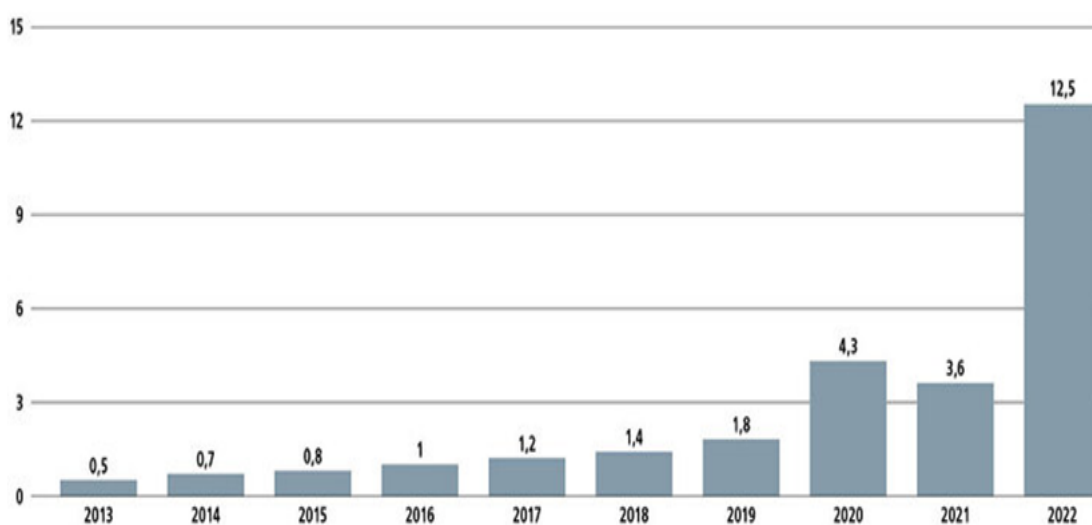
TOP KZ Retail e-commerce 2023 рейтингінің нәтижелері электрондық коммерция көшбасшылары ретінде маркетплейстер туралы тезисті растайды: Kaspi.kz ал Wildberries рейтингтің бірінші және үшінші орындарында, сәйкесінше 2021 жылға қатысты ақшалай (АҚШ долларымен) 25% және 30% өсуді көрсетеді.

Маркетплейстердің өсіп келе жатқан қатысуы Қазақстанның географиялық жағдайларын ескере отырып, өте маңызды жеткізу мәселесін өзектендіреді. Клиенттердің маркетплейс жұмысына қанағаттануы көбінесе тауарларды жеткізу және қайтару процестерінің қалай ұйымдастырылғанына байланысты. Сондықтан электрондық коммерция 15-25 жыл ішінде өсетін драйвер жақсы орнатылған логистика және оның арзандауы болады.

Өңірдегі логистикалық инфрақұрылымды ұлғайтатын электрондық коммерция компанияларының дамуы тұтастай алғанда экономиканың және логистикалық саланың дамуына ықпал ететін болады. Бүгінгі таңда Қазақстандағы PwC сарапшыларының деректері бойынша сауда алаңдарының 43% - ы өз логистикасын пайдаланады, 28% - ы 3pl операторларымен серіктестікте жұмыс істейді, барлығын Қазпошта немесе сатушылар арқылы жеткізеді.

Жақсы дамыған логистикалық инфрақұрылым кез-келген сауда алаңының үлкен бәсекелестік артықшылығы болып табылады, өйткені ол жеткізу уақытын қысқартуға мүмкіндік береді. Ірі логистикалық нысанның ашылуы сайттағы сатушылар санын 50% - ға арттыруға мүмкіндік береді.

Жеткізу стандарттарының ашықтығы мен пайда болуы тұтынушылардың жалпы онлайн сатып алу нарығына деген сенімін арттыруға ықпал етеді [4].

Сурет 1. Бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі электрондық коммерцияның үлесі, %

Жеткізу құнын жеделдету және төмендету алдағы екі-үш жылда электрондық коммерцияны дамытудың басымдықтарының бірі болады. Электрондық коммерция сатушылары бірінші кезекте бір-бірімен емес, оффлайн режимінде бәсекелеседі, ал электрондық коммерция офлайн үлесін тек арзан жеткізу арқылы «тартып ала» алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лиман Р.Е., Ривлин А. М. интернеттің экономикалық әсерін Болжау // Американдық Экономикалық Шолу. 2022. № 91 (2). Б.313-317.
2. Дергачев В.А. Геосаясат. «Жаһандану» Бөлімі [Электрондық. ресурс]. - 2022. МЕКЕН-ЖАЙЫ: <http://dergachev.ru/Russianencyclopedia/04/90.html> (өтініш берілген күні: 05.02.2024)
3. Мацуура К. Жаһандану-бұл мәдени прогресс // Халықаралық өмір. - 2020. - №8-9. - 25-32 беттер.
4. Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау Және Реформалар Агенттігінің Ұлттық Статистика бюросы [Электрон. ресурс]. МЕКЕН-ЖАЙЫ: <http://stat.gov.kz> (өтініш берілген күні: 05.02.2024)

ОӘЖ 657.01(075)

ХҚЕС ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛАПТАРЫ БОЙЫНША ЖАЛДАУ ОПЕРАЦИЯЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Қалжанова А. С.
ОФ «РЕЗОНАНС» ЖШС бас бухгалтері, Шымкент қ.,Қазақстан

Резюме: Зарубежный и отечественный опыт учета арендных операций по правилам и требованиям МСФО.

Summary: Foreign and domestic practice of accounting for lease transactions under the rules and requirements of IFRS.

ХҚЕС (IAS) 17 лизингті келесідей анықтама береді: «Жалға беру - бұл жалға берушілерге төлемдерді не бірнеше төлемдерді өзгерту үшін келісілген әрі белгілі бір кезең аралығында активтерді тұтыну құқығын беретін келісім». Яғни, егер біреудің қалаусыз активі болса әрі біреу оны сатып алмай қолданғысы келсе, оны жалға бере алады. Бұл жағдайда мәміленің екі жағы да жеңеді:

- жалға беруші активке меншік құқығын не жалдау шартының мерзімі аяқталғаннан кейін оған билік ету құқығын сақтай отырып, пұл ағындарын алады;

- жалға алушылардың активті сатып алмай-ақ тұтынуға мүмкіншілігі бар.

ХҚЕС (IFRS) 17 жалға арудың екі түрін ажыратады: қаржылық әрі операциялық. Жалға беру жіктемесі меншік құқығы мен активтердің пайдасын жалға берушілер мен жалға алушылар арасында бөлуге негізделген.

Жалдау қаржылық әм операциялық боп бөлінеді. Қаржылық жалдау кейіннен сатып алу, лизинг сияқты сипатталады. Операциялық жалдау уақытында келісімшарт одан әрі иеленудің тәуекелдері бен артықшылықтарын қарастырмайды.

ХҚЕС (IFRS) 17 әрдайым операцияның экономикалық мәні оның заңды формасынан басым болатын принципті түсіндіру үшін пайданылады, үйткені жалдау ақысын қаржылық не операциялық жалдау санатында талдау операцияның мәні емес, келісімшарттық нысан боп табылады [1].

ҚЕХС-тың әуелгі нұсқасында тарату мазмұнның бір түрі емес, ақпараттың дәлдігінің аспектісі санатында қарастырылды.

«Пішін бойынша пішін» енді нанымдылықтың дара аспектісі санатында қарастырылмайды, үйткені ол артық боп есептеледі. Тұжырымдамалық негіздің жаңа нұсқасында нанымдылық қаржылық ақпарат олардың экономикалық категорияларын емес, экономикалық заңдылықтардың мәнін айқындайтындығын білдіреді. Сондықтан, нанымды мәліметпен ол құбылыстың мәнін емес, мәні туралы идеяны білдіреді (іс жүзінде ол аксиомаға айналды).

Операциялық жалдау - бұл қызметтерді үнемі саудалау. Қызметтерді сатудан жалғыз айырмашылық - ол жалдау ақысын көрсететін баланстағы жолдың атауы: жалға алушы үшін «келешек уақыттардың шығыстары» әм жалға беруші үшін «келешек уақыттардың кірістері».

Операциялық жалдау өтемдері (сақтандыру әрі қызметтер сияқты қызметтерді сатып алу құнынан өзге) желілік шығыстар санатында танылады, тіпті егер өтемдер жасалса да, егер өзге жүйелі әдіс тұтынушыға өтем кестесін жақсы түсінуге мұрша бермесе, ол негізде жасалмайды.

Әуелгі абзацтың мәні мынада: жалдау шартында көрсетілген өтемдер кестесіне қарамастан, егер жалдау операциялық болса, шығындар кірістер бен шығыстар жайында бухгалтерлік есепте біркелкі есептелуі тиіс, яғни, олар жалдау шартының баршылық уақытында бірдей болуы қажет.

Операциялық жалдаудың ең айқын мысалы - кеңсені не сауда орталығын жалға алу. Дара тұлға үшін бұл отбасылық бюджетті тамаша толықтыратын дара бюджетті жалға алу [2].

Қаржылық лизинг - ол лизингтің айрықша түрі. Негізінде, қаржылық лизинг - бұл үй иесін сатып алуды қаржыландыру арқасында активті сатып алу. Егер үй иесі активті сатуды қаржыландырғысы келмесе, сатып алушы несие алу үшін банкке хабарласып, түскен қаражатты керекті мүлік капиталын сатып алуға жұмсауы тиіс.

Қаржылық жалдау шартын жасасу уақытында жалға алушы мүліктік капиталдың баршылық экономикалық пайдасын алады, ал жалға беруші жалдау уақыты ішінде қаржыландырудан табыс алады. Егер біз келісімдер жасасақ әрі жағдайды жаһандық тұрғыдан қарастыратын болсақ, банк пен үй иесі арасында кейбір ұқсастықтар орын алады [3].

Отандық бухгалтерлік есепте бухгалтерлік есеп пен есептілік қағидаттарын реформалау оларды отандық әм шетелдік компаниялардың

бухгалтерлік есептілігін сараптау әрі қатар жүргізу үшін бухгалтерлік есептілікті жүргізудің халықаралық стандарттарына жақындату мақсатында жалғасуда. Осыған орай, бүгінгі күні бухгалтерлік есепті жүргізудің сұраныстары бен міндеттеріне қатысты басты айырмашылықтарды нақтылы белгілеп, халықаралық қаржылық есептілік жүйесі стандартының қағидаттары мен ережелеріне сүйене отырып, бухгалтерлік есеп пен есептіліктің басты режимдерінің тұжырымдамасын даярлау керек.

Жалға алынған мүліктік активтер жайында аналитикалық мәліметтерді шоғырлау уақытында 17 IAS Халықаралық стандартына орай «активтерді қадағалау» принципі қолданылады, оған орай компания жалға беру шарты негізінде мүліктік активтерді толық қолдана жә басқара алмайды, осылайша мүліктің заңды иесі айқындалады.

Жоғарыда айтылғандай, «активтерді қадағалау» қағидаты негізінде Қазақстанда әрі Батыста бүгінгі таңда жалға беру операцияларын есепке алу уақытында көптеген процедуралар пайдаланылады.

ХҚЕС орай әзіргі заманғы тенденциялардың талаптарына сәйкесті бухгалтерлік есеп бұрыннан бері емес, негізделген құн бойынша өзекті боп табылады. Жалға алынған активтерді есепке алу тәжірибесінде ескерілетін ішкі бухгалтерлік практикада ескі не нақтылы құны бойынша активті есепке алу бухгалтерлік есеп деректерінің бұрмалануына әкеледі, нәтижесінде активтердің әділ құны мен ақпараттық деректерге күмән келтіреді.

Жоғарыда айтылғандай, тұтынушылардың ақпаратты қабылдауына есептегі активтердің құны жайында жеткіліксіз әрі толық емес ақпарат әсер етуі ықтимал, ол ақпараттық бейтараптық принципінің бұзылуына әкеледі.

Лизинг пен ХҚЕС-тің ішкі есебінде белгіленген принциптерді салыстыра отырып, олардың жалпы сәйкестігін атап өтуге болады, алайда олардың кейбір айырмашылықтары біліктілікте де, тәжірибеде де белгілі бір ережелермен негізделеді.

Отандық тәжірибеде әрі ХҚЕС – ке сәйкесті лизингтік операцияларды есепке алу ерекшеліктерін салыстырмалы сараптау көрсеткендей, жалпы әдістер операциялық жалдау жайында есеп беру бөлігінде ғана келісілген, ал қаржылық жалдау жайында есеп әр түрлі.

Бүгінгі таңда қаржылық жалдау операцияларын есепке алудың қазақстандық әрі халықаралық стандарттарының арасында көптеген айырмашылықтар бар (кесте 1).

Кесте 1. ХҚЕС әрі ҚЕҰС жалдау есебі бойынша негізгі Ереженің қарама-қайшылығы

Есеп мәселесі	ХҚЕС		ҚЕҰС	
	Жалға алушылар	Жалға берушілер	Жалға алушылар	Жалға берушілер
Нормативтік база	ХҚЕС 17		ҚР Азаматтық Кодексі, Қазақстан Республикасы Қаржы министрінің 2007 жылғы 23 мамырдағы № 185	

			Бухгалтерлік есеп шоттарының үлгілік жоспарын бекіту туралы бұйрығы (2019ж. 3 маусымдағы жағдай бойынша түзетулермен)	
Жалдау классификациясы	Уағдаластықтың ұйымдық-құқықтық нысандары кезінде шаруашылық жүргізуші объектілерге басымдық беріледі	Жеке баланста (операциялық жалдау) активтер көзделеді	Шарт талаптарында (қаржылық жалдау бойынша)	
			Баланста шотқа алынбайды (операциялық жалдау)	Жеке баланстағы шотқа алынады (операциялық жалдау)
Ақпараттық пайдаланушы	Мүдделі тұлғалар мен инвесторлар		Сырттағы пайдаланушылар, салық органдары, статистикалық аппарат	
Шоттағы жалға берудің алғашқы танылуы	Дисконтталған құнның ең төменгі деңгейі бар актив және міндеттеме ретінде	Бастапқы құнға тең дебиторлық берешек	Активтер сонымен қатар нақты сомадағы міндеттемелер	Нақты сомадағы дебиторлық берешек
4 кестенің жалғасы				
Есепті шығындарды қалыптастыру	Шығындар тиімді және пайыздық мөлшерлемеге дейін пайдалану кезінде болуға құқылы		Шығындарға жалдау және активтердің амортизациясы кіреді	
Есепті кезеңдегі кірістер мен шығыстар туралы есеп		Тікелей негізде басым пайыздық мөлшерлеме бойынша		Шарттың талаптарына сәйкес төлемдердің түсу уақыты бойынша
Ескерту - Автор зерттелген материалдар негізінде құрастырған				

Отандық әрі шетелдік ғалымдардың зерттеуі аясында бүгінгі таңда ішкі нарықта бухгалтерлік есептің қолданыстағы тәжірибесін сараптау әрі лизинг алушының есептерінде қаржылық лизинг операцияларын ұсыну уақытында оларды ХҚЕС-қа сәйкесті келтіру мақсатында қаржылық жалдау операцияларын есепке алуды жетілдірудің басты бағыттары айқындалды:

- жалға алынған активті әуелгі тану;

- шығыстарды лизинг алушының бухгалтерлік есептілігінде көрсету тәртібі.

Осылайша, ХҚЕС-ке орай, қаржылық жалдау шартын жасасу уақытында жалға алушы өз балансында алынған активтер бен міндеттемелердің кем дегенде екі құнын көрсетуі тиіс: ең төменгі жалдау өтемімен әділ не есептелген өтем.

Сонымен қатар, ХҚЕС жалдау ақысын екі компонентке бөлуді талап етеді: негізгі қарызды өтеу әм ұтымды пайыздық мөлшерлеме жаында пайыздар. Пайыз алушының мәлімдемесінде пайыздық мөлшерлеменің тұрақсыз екендігі көрсетілген.

Бұл тәжірибеде кірістер бен шығыстардың арақатынасы механизмі нақтылы көрсетілген: шығындар неғұрлым жоғары болса, олардың кірістері соғұрлым жоғары болады.

Осылайша, несие сомасы неғұрлым көп болса, пайыздық мөлшерлемелер соғұрлым төмен болады. Ұлттық бухгалтерлік есеп тәжірибесінде, егер жалға алынған қаржылық жалдау активі жалға алушының балансында көрініс тапса, сатып алынған активтің құны әрі жалдау міндеттемесі әуелгіде жалға алушыдан келешек жалдау өтемінің нақтылы сомаларында көрсетіледі. Бұл жағдайда сомаға есептелетін пайыздар есептелмейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. МСФО 17 Аренда
2. В.П. Проскурина. Учет деятельности ИП и ТОО по НСФО. Практическое пособие. Издательство - ЛЕМ (Лем), 2019 г.
3. Құлпыбаев С. Қаржы теориясы. Оқулық. Алматы: Экономика, 2013. 448-бет.

УДК 336.62

БАНКРОТСТВО КАК МЕТОД РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ КОРПОРАЦИИ

Ким Л.Н., Агабеков А.Ю.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Быков А.А.

Белорусский государственный экономический университет г. Минск Беларусь

Түйіндеме: Мақалада төлем қабілетсіздігі жағдайындағы кәсіпорындардың мінез-құлқы, банкроттықтың негізгі кезеңдері және осы кезеңдердегі корпорациялардың жағдайы қарастырылады. Сонымен қатар, корпорацияларды қайта құрылымдау процесі талданады. Қайта құрылымдаудың негізгі бағыттары мен әдістері жүйеленеді, онда банкроттықты да қосуға болады.

Summary: The article examines the behavior of enterprises in insolvency, the main stages of bankruptcy and the state of corporations at these stages. In addition, the process of corporate restructuring is being analyzed. The main directions and methods of restructuring are systematized, where ultimately bankruptcy can be included.

Банкротство относится к правовой системе, в которой, когда должник не в состоянии погасить свои долги или становится банкротом, кредитор или

должник обращается в суд с ходатайством о признании его банкротом и погашении долгов в соответствии с процедурами банкротства. Узкая система банкротства относится только к системе ликвидации при банкротстве, а широкая система банкротства также включает систему реорганизации и урегулирования споров. В большинстве случаев банкротство относится к разновидности корпоративного и экономического поведения. И люди иногда привыкли называть прекращение деятельности частных лиц или компаний банкротством.

1. Банкротство в экономическом смысле относится к особому экономическому состоянию должника. В этом состоянии должник больше не в состоянии выплачивать причитающиеся ему долги и, в конце концов, вынужден делать все, что в его силах, чтобы погасить долги. Банкротство в юридическом смысле относится к своего рода правовым средствам и юридическим процедурам. С помощью этого метода и процедуры, как правило, разрешаются долговые отношения между должником и многими кредиторами.

2. Вообще говоря, банкротство относится к фактическому состоянию неспособности должника погасить свои долги, также известному как фактическое банкротство, которое в основном делится на две категории: первая заключается в том, что должник потерял имущество, доступное по цене для продолжения ведения бизнеса; другая относится к финансовому кризису в котором должник не в состоянии погасить свои долги. Однако использование термина "банкротство" в законодательстве относится к процедурам обслуживания долга, применимым, когда должник не в состоянии погасить долг и правовой статус должника после прекращения процедуры ограничен.

3. Когда должник не в состоянии погасить причитающиеся долги, судебная процедура направлена на справедливое распределение всего имущества должника между всеми кредиторами.

4. Банкротство является основанием для начала процедуры банкротства. Неспособность выплатить или превышение суммы долга свидетельствует о том, что должник не в состоянии погасить долг, поэтому проводится процедура ликвидационного типа, такая как банкротство.

5. Когда должник не в состоянии платить, суд принимает решение о признании его банкротом на основании заявления; когда должник перестает платить, предполагается, что платеж не может быть произведен.

6. "Банкротство" относится к состоянию, при котором должник не может погасить долг по истечении срока погашения, то есть находится в непоправимом экономическом состоянии. Это проявляется следующим образом: все ценные векселя, подписанные должником, недействительны; банк уведомил их о прекращении транзакции; и они подают заявление о банкротстве и других процедурах банкротства. В Японии действующая система банкротства включает в себя банкротство, мировое соглашение, реорганизацию компании,

специальную ликвидацию и обновление компании. Термин "банкротство" обычно имеет два значения [1]:

(1) Концепция банкротства как процедуры и системы. Под теми, кто вот-вот обанкротится, в соответствии с Кодексом о банкротстве понимаются процедуры и системы рассмотрения дел в судебном порядке. Эта процедура захватывает все имущество должника, выставляет его на аукцион по биржевой цене и распределяет вырученные средства между всеми кредиторами. Цена распределяется между всеми кредиторами.

(2) Понятие банкротства как состояния экономического коллапса должника традиционно относится к "состоянию, при котором все имущество человека не в состоянии погасить его долги всем кредиторам из-за экономического коллапса".

6. Процедура получения имущества должника и изменения цены, а также пропорционального распределения имущества должника между кредиторами в порядке выплаты прав кредитора.

7. Банкротство может быть юридической концепцией или неюридической концепцией. Банкротство в юридическом смысле означает ликвидацию или реорганизацию должника в соответствии с процедурами, предусмотренными законом о банкротстве.

8. В законодательстве банкротство относится к процедуре, при которой суд распределяет все имущество должника в целях защиты большинства кредиторов и учета интересов должника, когда должник не в состоянии погасить причитающиеся долги. Процедура банкротства также известна как общее исполнение или *general execution*. Ее целью является урегулирование долговых отношений между всеми кредиторами и должниками одним махом, поэтому она имеет характер ликвидационной процедуры.

Когда мы просматриваем некоторые документы, документы и бухгалтерские книги, связанные с банкротством, мы часто видим термины "имущество должника" и "имущество при банкротстве". Какова взаимосвязь между "имуществом должника" и "имуществом при банкротстве"? Есть ли какая-нибудь разница?

Понятие "имущество должника" закреплено в положениях статьи 30 "Закона о банкротстве предприятий": принимается все имущество, принадлежащее должнику на момент подачи заявления о банкротстве, и имущество, приобретенное должником с момента принятия заявления о банкротстве до окончания в рамках процедуры банкротства, является собственностью должника.

Концепция "имущества при банкротстве" воплощена в положениях пункта 2 статьи 107 "Закона о банкротстве предприятий": после объявления должника банкротом должник называется банкротом, имущество должника называется имуществом при банкротстве, а права кредитора, которыми пользуется должник когда народный суд принимает заявление о банкротстве, это называется требованиями о банкротстве [2].

Подводя итог, можно видеть, что сферы применения понятий “имущество должника” и “имущество при банкротстве” почти совпадают, и в принципе нет никакой разницы. Единственное различие в основном отражается в процедурной концепции объявления должника банкротом. То есть до объявления должника банкротом существует теоретическая возможность “воскрешения”, и не является неизбежным, что банкротство будет отменено. Поэтому концептуально это называется “имущество должника”, и когда должник объявляется банкротом, в ходе судебного разбирательства нет возможности взыскания, и результатом является только аннулирование, поэтому должник переименован в “банкрот”, а его имущество переименовано в “имущество банкрота”.

1. Объем имущества должника

Имущество должника относится ко всему имуществу должника, которое может быть использовано для погашения долгов в рамках процедуры банкротства, а также ко всему имуществу, принадлежащему должнику на момент подачи заявления о банкротстве, а также к имуществу, приобретенному должником после принятия заявления о банкротстве до тех пор, пока оно не будет принято. окончание процедуры банкротства.

Что касается законодательных целей, то “для максимального удовлетворения интересов кредиторов необходимо придерживаться смягченного подхода к объему имущества, подлежащего банкротству, и максимально включать все виды имущества должника-банкрота в имущество, подлежащее банкротству”.

2. Имущество, приобретенное должником с момента принятия заявления о банкротстве до окончания процедуры банкротства

Имущество, приобретенное должником с момента принятия заявления о банкротстве до окончания процедуры банкротства, в основном включает доход, полученный в результате решения администратора о продолжении деятельности должника, а также осуществления администратором права на аннулирование, права на взыскание, права на восстановление, права на выполнение исполнения договора и производные судебные разбирательства, связанные с имуществом должника.

Список использованной литературы:

1. Адамова В.Б., Марков П.А., Спахова Н.М. Проблемные вопросы практики применения законодательства о банкротстве // Вестник Арбитражного суда города Москвы, 2008, № 4

2. Аминов Е.Р. Особенности соглашения о новации в процедуре несостоятельности (банкротства) (Начало) // Арбитражный и гражданский процесс, 2010, № 5

ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ВАЛЮТНОГО КУРСА НА ОТРАСЛЕВЫЕ ФОНДОВЫЕ ИНДЕКСЫ

Ким Л.Н., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан
Усманов А.С.

Ташкентский государственный экономический университет г.Ташкент, Узбекистан)

Түйіндеме: Мақалада қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан өзгермелі валюта бағамы саясатына көшуге байланысты Ұлттық өндіріске бағамдық әсер ету мәселесі ерекше өзектілікке ие болатыны атап өтілген. Нақты валюта бағамының өнім өндірісіне әсерін бағалаудың теориялық тәсілдері талданды. Әсер етудің үш негізгі арнасын - сұранысты, төлемге қабілетті сұраныстың жалпы деңгейін және импортталатын материалдық ресурстардың құнын қайта бөлуді біріктіру тетігі әзірленді.

Summary: The article notes that in connection with the transition to a floating exchange rate policy currently being implemented, the issue of exchange rate impact on national production is becoming particularly relevant. Theoretical approaches to assessing the impact of the real exchange rate on output are analyzed. A mechanism has been developed to combine three main channels of influence - the redistribution of demand, the general level of effective demand and the cost of imported material resources.

Нет никакой неизбежной связи между обменным курсом и ценой акций. Ожидания относительно обменного курса могут в определенной степени повлиять на динамику фондового рынка, влияя на приток иностранного капитала, но рост/падение обменного курса не означает, что есть ожидание роста/падения.

Существует множество каналов влияния между обменным курсом и ценой акций, и существуют очевидные различия во взаимосвязи между ними по разным каналам. Невозможно утверждать, что существует детерминированная связь между обменным курсом и ценой акций.

Опыт как стран с развитой экономикой, так и стран с формирующейся рыночной экономикой показывает, что взаимосвязь между обменными курсами и ценами на акции сильно различается в разных странах и в разные периоды развития одной и той же экономики.

После валютной реформы "7,21" корреляция между обменным курсом юаня и ценами на акции, как правило, была слабой. Но нельзя отрицать, что при значительном изменении обменного курса корреляция между обменным курсом и ценой акций незначительно возрастает. Ожидания в отношении обменного курса также могут в определенной степени повлиять на цены акций, влияя на приток средств на север.

Влияние изменений обменного курса на показатели различных отраслей промышленности невозможно обобщить. Даже после проведения различия между различными типами отраслей трудно найти четкую взаимосвязь между обменным курсом и индексом каждой отрасли.

Метод анализа обменного курса:

Существует два основных метода анализа обменных курсов: базовый анализ и технический анализ. Базовый анализ - это анализ основных факторов, влияющих на валютный курс. Основные факторы в основном включают уровень и статус экономического развития различных стран, политическую ситуацию в мире, регионах и странах, а также ожидания рынка. Технический анализ заключается в использовании методов исследования и методик психологии, статистики и других дисциплин для прогнозирования будущей тенденции обменного курса посредством изучения прошлых обменных курсов.

Базовый анализ обменных курсов:

Классическая теория изучения изменений валютных курсов в современном мире

Существует три основных из них: теория международных заимствований британского ученого Герсона, теория паритета покупательной способности шведского экономиста Касселя и теория паритета процентных ставок известного британского экономиста Кейнса. Среди них наибольшее влияние на рынок оказывают паритет процентных ставок и покупательной способности. Большинству клиентов, занимающихся личной реальной торговлей иностранной валютой, стоит обратить внимание на то, что вышеприведенные доктрины имеют множество предпосылок и предположений, а теоретическая окраска более насыщенная [1].

Паритет процентных ставок:

Теория паритета процентных ставок, предложенная британским экономистом Кейнсом в 1923 году, объясняет взаимосвязь между уровнями процентных ставок и обменными курсами. Короче говоря, в зависимости от того, какая валюта имеет высокую процентную ставку, инвесторы готовы покупать какую валюту, что приведет к росту обменного курса этой валюты. Теория паритета процентных ставок выходит за рамки традиционных категорий платежного баланса и уровней цен, изучает изменения валютных курсов с точки зрения потоков капитала и закладывает основу для современной теории валютных курсов.

Теория паритета покупательной способности:

Теория паритета покупательной способности - это своего рода теория обменного курса на западе. Сравнение цен на валюты двух стран зависит от сравнительного соотношения между внутренней покупательной способностью валют двух стран. Если в Великобритании бургер стоит 1 фунт, то в Соединенных Штатах такой же бургер продается за 1,70 доллара. Мы говорим, что обменный курс составляет 1 фунт к 1,70 доллара США.

Хотя теория паритета покупательной способности несовершенна, центральный банк по-прежнему играет важную роль в расчете базового соотношения между валютами. Поскольку сравнение между базовым обменным курсом, рассчитанным на основе покупательной способности, и рыночной ценой может определить степень отклонения текущего рыночного обменного курса от базового обменного курса, это важное средство прогнозирования долгосрочного обменного курса.

Первопричина, определяющая направление валютных курсов:

Колебания валютных курсов, хотя и постоянно меняющиеся, такие же, как и у других сырьевых товаров. В конечном счете, это определяется соотношением между спросом и предложением. На международном валютном рынке, когда покупателей определенной валюты больше, чем продавцов, покупатели спешат покупать, и власть покупателя больше власти продавца; у продавца есть редкие товары, в которых можно жить, и цена неизбежно будет расти. И наоборот, когда продавцы видят плохие продажи и конкурируют за продажу определенной валюты, а рыночная власть продавца берет верх, обменный курс неизбежно упадет [2].

Циклические колебания влияют на спрос и предложение иностранной валюты:

Противоречие между спросом и предложением иностранной валюты часто имеет циклический характер, и разные виды иностранной валюты имеют разные циклы; то есть один и тот же вид иностранной валюты в разных временных процессах также имеет разные циклические тенденции, такие как сезонные циклы, обменные курсы часто демонстрируют циклические колебания из-за сезонных изменений в спросе или предложении валюты страны.

В месяцы пикового экспортного сезона иностранным импортерам необходимо увеличить курс национальной валюты для покупки товаров. Спрос на валюту страны-производителя на валютном рынке превышает предложение. Под влиянием возможностей покупателя валюта будет дорожать; Аналогично, во время пикового импорта в этом сезоне денежная масса страны резко увеличится, что приведет к избыточному предложению, а цена на иностранную валюту упадет. Этот фактор может быть проанализирован на основе прошлых данных с использованием статистических методов.

Влияние ситуации с платежным балансом на стоимость национальной валюты:

Платежный баланс относится к систематическому учету общих доходов и расходов, вызванных всеми экономическими операциями страны с зарубежными странами в течение определенного периода времени, и является важным фактором, влияющим на краткосрочные изменения обменных курсов.

При наличии профицита платежного баланса предложение иностранной валюты становится избыточным, и соотношение иностранной валюты к национальной валюте будет снижаться. При дефиците платежного баланса кредиторская задолженность страны в валюте превышает дебиторскую задолженность в валюте, спрос и предложение иностранной валюты, соотношение иностранной валюты к национальной валюте будет расти, а национальная валюта будет обесцениваться.

В платежном балансе более важны данные о международной торговле. Если положительное сальдо торгового баланса продолжит расти, доверие и спрос на национальную валюту на международном рынке возрастут, что приведет к повышению обменного курса; напротив, огромный дефицит

торгового баланса будет продолжать увеличиваться, а доверие рынка и спрос на валюту будут снижаться, что в конечном итоге приведет к росту обменного курса. к девальвации валюты. Постоянный дефицит или недобор показателей внешней торговли значительно возрос, что оказывает сильнейшее влияние на психологию рынка [3].

Влияние психологических ожиданий населения на валютный рынок:

Как и другие сырьевые товары, валюта страны имеет тенденцию влиять на рост или падение ее валютного курса в соответствии с ожиданиями людей. Влияние такого рода человеческого фактора на обменный курс иногда даже более очевидно, чем эффект, вызванный экономическими факторами. Поэтому экономисты, финансисты, аналитики, трейдеры и инвесторы часто делают свои собственные комментарии и прогнозы, основанные на том, что происходит на международном уровне каждый день, и выражают свое мнение о тенденциях обменного курса.

Список использованной литературы:

1. Блохина Т.К. Мировые финансовые рынки. - М.: Проспект, 2019. - 160 с.
2. Локтионова Ю.Н., Толкачева О.О. Особенности современной структуры мирового финансового рынка // Новая наука: финансово-экономические основы. - 2017. - № 2. - С. 116.
3. Рипенко А.С. Проблемы при регулировании мировых финансовых рынков // Инновационные технологии в машиностроении, образовании и экономике. - 2017. - Т. 5. - № 2. - С. 36-39.

УДК 338.574

РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ

Коптаева Г.П., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме: Қазіргі жаһандық экономика жағдайында бағалы қағаздар нарығы қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуде, инвестицияларды ынталандыруда және капиталды тиімді бөлуді қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Бұл нарықтың дамуы экономикалық өсу мен инновацияға ықпал етуі мүмкін болса да, оның дамуына оң және теріс әсер ететін әртүрлі факторлар бар. Бұл мақалада біз бағалы қағаздар нарығын дамытудың маңыздылығын, оның дамуына ықпал ететін факторларды, сондай-ақ осы процеске байланысты артықшылықтар мен тәуекелдерді қарастырамыз.

Summary: In today's global economy, the securities market plays a crucial role in ensuring financial stability, stimulating investment and ensuring effective capital allocation. While the development of this market can contribute to economic growth and innovation, there are a variety of factors that can have both a positive and negative impact on its development. In this article, we will consider the importance of the development of the securities market, the factors contributing to its development, as well as the advantages and risks associated with this process.

Инфраструктура, ориентированная на бизнес - это термин, используемый для обозначения физических и нефизических объектов и услуг, которые прямо или косвенно способствуют развитию и продвижению экономической деятельности в данном регионе. Эта инфраструктура включает в себя как

материальные ресурсы, так и нематериальные факторы, поддерживающие экономический рост.

Материальные аспекты инфраструктуры, ориентированной на экономику, включают транспортные пути, такие как автомобильные, железнодорожные и водные пути, которые обеспечивают эффективную связь между производственными предприятиями, рынками сбыта и логистическими центрами. Кроме того, она также включает коммунальную инфраструктуру, такую как системы электроснабжения и водоснабжения, которые необходимы для бесперебойного управления предприятиями.

Помимо материальных ресурсов, нематериальная инфраструктура также играет решающую роль в экономическом развитии региона. К ним относятся образовательные учреждения, исследовательские центры и инновационные центры, которые способствуют образованию и развитию высококвалифицированной рабочей силы. Кроме того, возможности финансирования, такие как банки, фирмы венчурного капитала и инвестиционные компании, также относятся к этой области инфраструктуры, ориентированной на экономику [1].

Хорошо развитая инфраструктура, ориентированная на экономику, имеет множество преимуществ как для бизнеса, так и для инвесторов. Это облегчает доступ к рынкам, снижает эксплуатационные расходы и повышает эффективность процессов производства и распределения. Кроме того, это способствует повышению привлекательности региона для бизнеса и способствует созданию рабочих мест и укреплению местного экономического роста.

В рамках инвестиционного анализа важно оценить качество инфраструктуры, близкой к экономике компании или региона. Надежная инфраструктура может указывать на долгосрочный потенциал роста и может снизить риск инвестирования. Таким образом, инвесторы должны учитывать инфраструктуру региона и компании, близкую к экономике, при принятии решений.

Как ведущий веб-сайт, предлагающий аналитику и аналитические данные по акциям AlleAktien.de предоставляя своим читателям это всеобъемлющее и оптимизированное для SEO определение "инфраструктуры, ориентированной на бизнес", ценный вклад в расширение их знаний и понимания в области оценки и анализа акций. Интегрируя это определение в обширный глоссарий / словарь, веб-сайт продолжит оставаться надежным источником профессиональной информации и экспертных знаний для всех, кто интересуется финансами.

Этому способствуют глобальные фискальные программы и сохраняющиеся особые характеристики класса активов, такие как относительная стабильность в периоды экономического спада, монопольные структуры и подразумеваемая защита от инфляции. Однако нехватка активов институциональных инвесторов привела к значительному росту цен на прямые инвестиции в инфраструктуру с 2019 года, поэтому инфраструктура,

размещенная на бирже, стала более привлекательной. Кроме того, для инфраструктурных акций более гибким является распределение в портфеле и лучшая возможность распределения по многим компаниям и сегментам.

Инвестиции в инфраструктуру обеспечивают редкое сочетание стабильности и роста

Многие государства стремятся оживить экономику за счет инвестиций в инфраструктуру. Заглядывая в будущее на десятилетия вперед, отдельные сегменты в долгосрочной перспективе получают выгоду от мер фискальной политики, таких как "Зеленый курс" ЕС и Фонд реконструкции ЕС следующего поколения ЕС. В этом контексте отдельные инфраструктурные компании перерастут свой защитный характер в качестве замены облигаций. Помимо долгосрочных перспектив роста, сегмент базовой инфраструктуры по-прежнему может рассчитывать на устойчивый спрос в любой рыночной среде, монопольные структуры и подразумеваемую защиту от инфляции (оговорки о корректировке цен). В результате получается редкое сочетание стабильности и роста, которое очень привлекательно для инвесторов. Соответственно, следует ожидать сохранения высокого спроса на инвестиции в инфраструктуру: согласно опросу поставщика данных Preqin, 93% опрошенных институциональных инвесторов планируют продолжить увеличивать долю инвестиций в инфраструктуру в своих портфелях в 2021 году [2].

Публично торгуемая инфраструктура как растущий класс активов

Исторически сложилось так, что распределение ресурсов в инфраструктуре все чаще осуществлялось с использованием прямых инвестиций. С ростом важности публичной инфраструктуры в последнее десятилетие появилась привлекательная альтернатива, поскольку все больше инфраструктурных компаний становятся публичными: активы под управлением фондов, инвестирующих в публичную инфраструктуру, выросли более чем в пять раз с 2010 года и в настоящее время составляют 113 миллиардов долларов США. Рост, вероятно, усилится в будущем: хотя регуляторы определяют рамки с помощью фискальных программ, регулируемых доходов и стандартов качества, им все равно, реализуются ли программы с использованием прямых инвестиций или инфраструктуры, котирующейся на бирже.

Нездоровая окружающая среда на прямых установках

Запасы сухого порошка в настоящее время составляют 36% от общего объема активов, находящихся под управлением прямых инвестиций в инфраструктуру, поэтому потребность инвесторов в оборудовании очень велика. Соответственно, рост прямых инвестиций в инфраструктуру привел к эффекту перенаселенности, что привело к тому, что рейтинги взлетели до уровня пузырей. По данным поставщика данных Preqin, оценки прямых инвестиций в инфраструктуру ($EV / EBITDA = \text{стоимость предприятия} / \text{прибыль до вычета процентов, налогов, износа и амортизации}$) выросли в среднем с 15,7x в 2019 году до 21,4x в 2023 году и, вероятно, будут расти еще больше в 2024 году. Таким образом, прямые инвестиции в инфраструктуру иногда оцениваются на 50% выше, чем акции инфраструктуры [3].

Список использованной литературы:

1. Гусева И.А. Финансовые рынки и институты. - М.: Юрайт, 2021. - 348 с.
2. Диденко О.В. Фондовый рынок России в условиях санкций запада // Современная наука. - 2020. - № 2. - С. 23 - 26.
3. Ершов М.В., Танасова А.С., Татузов В.Ю. Некоторые тенденции мировой финансовой системы в 2020 г // Пространственная экономика. - 2021. - № 1. - С. 125 - 136.

УДК 658.15

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА ПРЕДПРИЯТИЯ

Коптаева Г.П., Мырзалиева Г.А., Сатыбекова Э.Г.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйіндеме: Мақалада "қаржылық менеджмент" санатының мәні нақтыланған және негізделген, шағын кәсіпорынның қаржылық менеджментінің негізгі ерекшеліктері, проблемалары және оларды шешудің мүмкін жолдары анықталған.

Summary: The article clarifies and substantiates the importance of the category «financial management», identifies the main features of the financial management of a small enterprise, the problems and possible solutions to them.

С быстрым развитием информационных технологий и наступлением эры больших данных предприятия сталкиваются с беспрецедентными возможностями и вызовами. Популяризация и широкое применение больших данных предоставили новую перспективу и средства для принятия решений и функционирования предприятий, что неизбежно сказалось на финансовом управлении предприятиями. С применением технологии больших данных и быстрым ростом масштабов корпоративных данных традиционные методы финансового управления оказались неспособными адаптироваться к потребностям развития информационных технологий и оцифровки. Таким образом, трансформация корпоративного финансового управления стала важным вопросом в развитии предприятий сегодня.

Целью данной дипломной работы является изучение связанных с этим вопросов трансформации корпоративного финансового управления в контексте больших данных и углубленное изучение того, как эффективно использовать технологии и инструменты больших данных для повышения эффективности и качества принятия решений в корпоративном финансовом управлении. Прежде всего, мы рассмотрим текущий статус-кво и проблемы корпоративного финансового управления, а также проясним необходимость и срочность трансформации корпоративного финансового управления. Во-вторых, мы обсудим влияние и потенциальные возможности больших данных на корпоративное финансовое управление, уделив особое внимание применению больших данных для принятия финансовых решений, прогнозного анализа и управления рисками. Наконец, мы предложим набор стратегий трансформации корпоративного финансового управления и фреймворков, применимых к среде больших данных, включая корректировку организационной структуры,

обучение талантов, модернизацию информационной системы и другие меры по совершенствованию.

Есть надежда, что исследование этой диссертации послужит теоретическим руководством и практическим справочником для предприятий по проведению преобразований в области финансового менеджмента в эпоху больших данных, а также будет способствовать улучшению и развитию уровня финансового менеджмента предприятий. В то же время мы также надеемся предоставить новые перспективы и идеи для исследований академического сообщества по трансформации корпоративного финансового управления в контексте больших данных, а также способствовать академическим исследованиям и накоплению теоретических знаний в смежных областях.

Большие данные обычно относятся к огромному объему данных, но это относится не только к объему данных. Это абстрактное понятие. В настоящее время существует множество определений больших данных, в основном фокусирующихся на их характеристиках, и их определения даются посредством описания и индукции. Таким образом, общепризнанного определения концепции больших данных не существует. Среди существующих определений более репрезентативным является определение 3V [3], в котором указывается, что тремя характеристиками, которым должны удовлетворять большие данные, являются масштаб, разнообразие и высокая скорость. Есть также ученые, которые пытаются добавить новую функцию на основе 3V, и есть определение 4V. В настоящее время утверждение о четвертом V не является единообразным, и международные компании, занимающиеся обработкой данных, считают, что большие данные также должны иметь ценность.

Виктор Эри Шенберг отметил в своей книге "Эра больших данных: большие перемены в жизни, работе и мышлении", что наша жизнь, работа и мышление - все это испытало на себе воздействие бури больших данных, и большие данные открыли беспрецедентную эпоху преобразований. Большие данные дали людям новое понимание и создали новую ценность. В то же время они изменили рынок, организации и методы взаимоотношений правительства и граждан. Виктор считает, что ядром больших данных является прогнозирование, которое представляет собой три изменения в нашем анализе информации: во-первых, в эпоху больших данных мы получаем все больше и больше целевой информации и больше не полагаемся на случайную выборку. Во-вторых, стремление к точности данных больше не является главной целью изучения данных. Третье заключается в том, что мы больше не стремимся находить причинно-следственную связь.

Различные решения, которые мы принимаем, будут основываться на анализе данных. Огромные ресурсы данных привели к количественному процессу в различных областях. С наступлением эры больших данных способность предприятий фильтровать и обрабатывать данные сталкивается с еще большими проблемами [1].

Эпоха больших данных имеет следующие характеристики :

1. В эпоху больших данных мы склонны собирать и обрабатывать все данные о вещах, а не полагаться на выборку и анализ. До наступления эры больших данных выборочный анализ был практически предпочтительным методом анализа и подсчета больших объемов выборки, но ограничения выборочного анализа снижали ценность использования данных людьми.

2. В эпоху больших данных точность данных больше не является главной целью, к которой стремятся люди. Что людям нужно больше, так это стремиться к своевременности и эффективности использования данных для получения наиболее полных результатов. Это означает, что после того, как у нас есть большие данные, нам больше не нужно вникать в феномен той или иной вещи, пока мы понимаем общую тенденцию развития вещей. Большие данные уделяют больше внимания целостности и неразборчивости данных, помогая людям лучше понять всю картину и истинное положение вещей.

3. В эпоху больших данных люди больше не ищут причинно-следственную связь. Поиск причинно-следственных связей - это врожденное мышление человеческих существ, и это укрепленная логика, с помощью которой люди исследуют природу вещей при традиционном способе мышления. В эпоху больших данных поиск корреляции между вещами постепенно вытеснил энтузиазм людей в отношении причинно-следственной связи, и это позволит людям исследовать взаимосвязь между вещами.

Надежная и эффективная система финансового менеджмента является важной гарантией здорового функционирования предприятия. В проектах консалтинга по финансовому менеджменту предложения по улучшению - это еще не пустая болтовня, а внедрение и имплементация. От ответственного отдела, ответственного лица до запланированного времени, ресурсов для сотрудничества - существует четкий путь, помогающий предприятиям повысить свою основную конкурентоспособность [2].

Ключевые вопросы консультаций:

1. Оценка текущей ситуации в области финансового менеджмента и предложения по улучшению: Основываясь на систематической диагностике и анализе в качестве основы для оптимизации управления, Nejun выявил недостатки и слабые звенья в системе финансового менеджмента предприятия посредством систематической диагностики предприятия. Уделите особое внимание диагностике и оптимизации системы финансового менеджмента предприятия. Две комбинации: одна заключается в сочетании с отраслевыми характеристиками предприятия и конкретными этапами развития; другая заключается в сочетании со стратегией развития предприятия; исходя из предпосылки объединения двух, сформируйте научное суждение о проанализируйте текущее состояние системы финансового менеджмента предприятия и сформулируйте научные и обоснованные предложения по улучшению.

2. Определение структуры финансового управления (включая разработку системы финансового контроля группы): Помочь предприятиям создать систему финансового управления, которая эффективно поддерживает

реализацию стратегических целей, выбрать модель финансового контроля, соответствующую диверсифицированной деятельности группы, и создать организацию финансового управления, адаптирующуюся к требованиям группы.-управление предприятием на основе.

3. Система стандартизации финансового положения, система заработной платы и построение системы оценки: Большинство консультантов могут составлять планы заработной платы и эффективности работы бизнес-персонала и управленческого персонала, но они часто не могут составлять планы заработной платы и эффективности работы финансового персонала. Команда Nejun financial consulting накопила большое количество консультационных кейсов в этом отношении, чтобы помочь предприятиям завершить оценку работы финансового персонала и разработку планов оплаты труда и служебной деятельности.

4. Система внутреннего финансового контроля: упорядочение финансовой системы и внутренних операционных процессов, включая определение должностных обязанностей, разделение несовместимых должностей, усиление функций финансового мониторинга, уточнение системы авторизации руководства и оптимизацию систем и процессов, связанных с управлением финансами.

5. Система финансового учета: Унифицировать субъекты бухгалтерского учета, стандартизировать бухгалтерские процессы, унифицировать учетную политику, стандартизировать финансовую отчетность и заложить основу для точной количественной оценки.

6. Управление бюджетом: Комплексное управление бюджетом является эффективным инструментом, помогающим предприятиям в интерпретации стратегий, передаче стратегий и реализации стратегий. Это метод управления, который конкретно и систематически отражает цели и планы действий всей хозяйственной деятельности предприятия в количественной форме и контролирует ее на этой основе [3].

7. Управление капиталом: Централизованное управление капиталом - это распространенный метод управления капиталом, принятый предприятиями, основанными на группах. Помогите предприятиям четко разделить позиционирование руководства и стратегии реагирования, определить модель централизованного управления капиталом, разобраться в бизнес-связях, связанных с управлением капиталом, и сформулировать бизнес-процесс управления капиталом на основе разделения обязанностей по управлению финансами.

Список использованной литературы:

1. Финансовый менеджмент: Учебник / Под ред. Поляка Г.Б.- М.: Юнити, 2017. - 384 с.
2. Финансовый менеджмент: Учебник / Под ред. Шохина Е.И.- М., 2018. - 270 с.
3. Финансовый менеджмент: Учебник / Под ред. Берзона Н.И.. - М., 2019. - 167 с.

МВА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРГЕ НЕ ҮШІН КЕРЕК

экономика және бизнес магистрі Молжигитов Ш.Т.
«Мирас» колледжі, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Результаты социально-экономических изменений в большинстве случаев зависят от профессиональной квалификации кадров государственного управления. В статье рассмотрены необходимые программы подготовки государственных служащих на руководящей должности, органов местного управления и отраслевых министерств и учреждений, в том числе программы МВА, приведены, связанные с реформированием профессиональной подготовки управленческих кадров.

Summary: The results of socio-economic changes in most cases depend on the professional qualifications of public administration personnel. The article discusses the necessary training programs for civil servants in leadership positions, local government bodies and line ministries and institutions, including MBA programs, related to reforming the professional training of management personnel.

Қазіргі таңда еліміздегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің нәтижелері мемлекеттік қызметті жүргізетін басқарушы кадрлардың кәсіби біліктілігіне, олардың дайындық деңгейіне және басқарушылық сәйкестігіне, тәжірибесі мен кәсіби білімін жинақтай отырып жасаған мансаптық өсу мүмкіндіктеріне байланысты болады. Бүгінгі таңда барлық деңгейде басқарушыларды дайындауды жетілдіру мәселесі ең өзекті екендігіне күмән жоқ. Мемлекеттік қызметкерлерді де олардың қатарынан алып тастауы болмайды. Мемлекет басқарушы кадрларды дайындау жүйесін қолдауға қомақты қаржыландыру жасап отырады. Бизнес өз кезегінде кәсіби басқарушыларды дайындау жүйесін құру және дамыту идеясын қолдай отырып стандарттар мен сапа талаптарына сай етуді алдына мақсат етіп отыр. Әлемдік тәжірибеде басқарушыларды дайындауға қандай талаптар қойылуда? Соңғы уақытта осы бағыттағы даму үрдісі қандай? [1].

Дүние жүзінде МВА (*Master of Business Administration* – іскерлік әкімшілік ету шебері) бағдарламасы кәсіби басқарушы, көшбасшы болғысы келетін, іскерлік байланыстарды қалыптастырғысы келетін, экономиканы, бизнес пен әлеуметтік ортаны басқару ортасында карьера жасағысы келетін тұлғаларға қажетті бастапқы біліктілік деңгейі болып табылады. Қазіргі заманғы бағыттар мен тиімділікті және басқарудың әлеуметтік экономикалық жауапкершіліктерінің қағидаттарын түсіну - жұмыс істейтін ортасына қарамай, кез-келген қазіргі заманғы талаптарға сай келетін табысты басшының қызметіне қажет [2].

Ал мемлекеттік қызметкер үшін бұл жағдай ерекше маңызды болады. Өйткені, МВА-ның негізгі мақсаты – басшылардың қазіргі заманғы басқарушылық дүниетанымын қалыптастыру, - ал ол өз кезегінде мемлекеттік масштабтағы басқарушыларға керекті нәрсе.

Өй өрістің кеңдігі мен қазіргі заманғы ойлау мүмкіндігі болып жатқан өзгерістерге бейімділіктің пайда болуына, ресурстардың шектеулігімен және

болжауға келмейтін экономикалық және әлеуметтік салдардың болуымен байланысқан басқарушылықтағы қауіп пен бейхабарлық мәселелерін шешудің алғы шарттарын береді.

Батыста үкіметтік және қоғамдық ұйымдар MBA мектептеріне өте қажетті нәрсе деп қарайды. Мемлекеттік ұйымдардың қызметкерлері MBA-ның дженералистік (жалпы басқару) бағдарламаларында компания өкілдерімен бірге жиі оқиды. Себебі ол нақты бизнестің мұқтаждықтарын жақсы түсінуге көмектеседі. Мемлекеттік қызметкер экономика мен бизнесте не болып жатқанын біліп, соның негізінде қоғамның барлық жақтары мен деңгейлері өкілдерінің мүдделерін қанағаттандыратын тиімді басқарушылық шешім қабылдай білуі керек. Мемлекеттік басқарумен айналысып жатқандар үшін қабылданып жатқан шешімдердің тиімділігін, олардың әлеуметтік-экономикалық нәтижелерін бағалау, ісіне берілген басқарушылардың командасын іріктеу, оларды қызықтыру мен оқыту маңызды. MBA бағдарламасын бітіргеннен кейінгі алған білім мен дағдылар адамдарға кез-келген саладағы кез-келген кәсіпорынды - бизнес-құрылымдарды, үкіметтік органдарды және қоғамдық ұйымдарды басқаруға мүмкіндік береді деген түсінік бар [3].

Кез-келген ортада стратегияны қалыптастырып, басқара алатын басқарушыларды дайындайтын MBA бағдарламаларымен қатар батыста мемлекеттік ұйымдардағы басқарушыларды дайындауға бағытталған бағдарламаларға сұраныс жоғары. Ол бағдарламаны MPA деп атайды (*Master of Public Administration* – мемлекеттік ұйымдардағы әкімшілік ету шебері). Соңғы уақытта MHA бағдарламасына да батыста сұраныс жоғарылап келеді (*Master of Health Administration* – денсаулық сақтау ұйымдарындағы әкімшілік ету шебері). Аталған екі бағдарлама классикалық MBA бағдарламаларына негізделіп отырып, берілген ортадағы басқару ерекшеліктеріне бейімделіп жасалған.

Мысалы, «Мемлекеттік ұйымдардағы әкімшілік ету шебері» бағдарламасының тыңдаушылары алдымен кез-келген басқару тиімділігіне негіз болатын әмбебап базалық пәндерді меңгереді. Оның ішінде макроэкономикалық өзгерістер, кәсіпкерлік және еңбек құқығы, мемлекеттің сыртқы экономикалық ісінің заңдары, басқарудың ұлттық ерекшеліктері, стратегиялық менеджмент пен өзгерістерді басқарудың қазіргі заманғы тұжырымдары, көшбасшылық пен билікті, басқару командасының мотивациясы мен құрылысы бар.

Басқарудың базалық пәндері соңғы уақытта өзекті болып жүрген дағдарысқа қарсы басқару мен қауіп-менеджменті сияқты пәндермен толықтырылған. Кәсіпқой басқарушылар, сонымен қатар, маркетингті, қаржыны, персоналды тиімді басқару қағидаттарын да түсінуі қажет; жобаларды басқару, жанжалдарды шешу және келіссөздерді жүргізу дағдыларын дамытуы керек. Алайда аталған пәндермен ғана шектеліп қоюға болмайды, өйткені басқарушы кадрлар, әсіресе мемлекеттік қызметтегілер өте ерекше күрделі жағдайларда жұмыс істейді, ал шешім қабылдайтын

міндеттерінің мемлекеттік мәні бар. Сондықтан үйреніп жатқан кез-келген ортаны табысты басқаруға керекті әмбебап дағдылары мен біліктіліктермен қатар, мемлекеттік қызметтегі басқарушыларға (кәсіподақ, қоғамдық ұйымдар, БАҚ өкілдігінің басшылары) арналған бағдарламаларда тыңдаушылар қосымша мемлекеттік қызметтің ерекшелігіне қатысты қосымша меңгереді. Олардың қатарына «Бюджеттеу және қаржыларды мемлекеттік басқару», «Коммерциялық емес ортадағы инновация», «Әлеуметтік серіктестік», «Мемлекеттік басқару этикасы» [4].

МВА бағдарламаларындағы мемлекеттік қызметкерлерді дайындауда «Әлеуметтік жауапкершілік» сияқты пәнге ерекше мән беріп қарайды. Батыстағы басқарушыларды дайындауды жетілдіру бағыттарындағы ең негізгісі - басшылардың шешім қабылдайтын әлеуметтік жауапкершілік мәселелері болып табылады. Әрине, Қазақстан әлемдік тәжірибеден шет қалмауы керек. Барлық басшыларды, әсіресе мемлекеттік қызметкерлерді дайындаудағы негізгі орынды алатын осы мәселеге арнайы тоқталайық. Бұл демографиялық жағдай, ресурстарға сұраныстың жоғарылауы, тұтынушылардың қажеттіліктерінің өзгеруі (экологиялық таза өнімдерге сұраныс, табиғатты қорғау бағыттарын таңдау), ұйым мен оның басшысының беделінің қалыптасуындағы қоғамдық пікірдің маңыздылығы сияқты факторлар. Болашақта ол аталған талаптар одан әрі жоғарылай түседі.

Жаңа буындағы басшыларға қажет болатын келесі үш топқа жинақталған құзырлықтарды қарастырайық.

Бірінші топ талаптарына болашақ басқарушылардың құзыретінде қоршаған ортадағы өзгерістерге тез және дәлме-дәл жауап қайтара білу дағдыларының болу құзырлықтары жатады. Дүниеге көзқарастың кеңдігі мен басқарушылық ойлаудың болмауы, қазіргі заманғы тұжырымдамаларды білмеуі, сыншылдық ойлау мен алдыңғы қатарлы отандық және шетелдік тәжірибені жинақтап біріктіре алмауы жоғарыда көрсетілген міндетті шешуді қиындатады.

Екінші топ талаптарына өте күрделі, бейхабар, ресурстардың шектеулігі жағдайындағы әлеуметтік жауапкершілікті басқарушылық шешімдерді қабылдау, ерекше басқарушылық шешімдерді іздеу, қысқа мерзімдік және ұзақ мерзімдік ұстанымдардың балансын және оларды тиімді үйлестіру дағдыларының болу құзырлықтарын жатқызамыз.

Үшінші топ талаптарына саяси және экономикалық ортада қатысушылардың мүдделерін түсіне білу және әріптестермен (мемлекет - жұмыспен қамтушылар, еңбекшілер өкілдері, халықаралық бірлестіктер мен қауымдастықтар) тиімді қарым-қатынастарды түзу дағдыларының болу құзырлықтары жатады.

Аталған талаптардың барлығы бизнес-мектептердегі оқыту бағдарламалары мен оқыту әдістерін қалыптастыру кезінде назарда болуы керек. Мемлекеттік, жергілікті басқарудағы кәсіпқой басшыларды дайындауды ұйымдастыру бүгінгі өзекті мәселелерді шешуге, бизнес пен мемлекеттің мүдделерін біріктіруге, олардың араларындағы қойылған мақсаттарды

шешудегі түсінушіліктің, ынтымақтастықтың және әріптестіктің жоғарылауына алып келер еді. Сонымен бірге, мемлекеттік қызметкерлерді бір уақыттағы сапалы оқыту мемлекеттік мекемелердегі құнды кадрларды ұстап тұруға қосымша алғы шарты болар еді [5].

Пайдаланылған ақпарат көздері:

1. <http://youtu.be/OA5beoZbvRc>
2. http://youtu.be/rf5IwMh_uF4
3. <http://www.hh.ru/>
4. <http://kazeu.kz/ru>
5. <http://www.ibschool.kz/program/show/id/51.html>

УДК 338.31

**БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА И ЕГО
УПРАВЛЕНИЕ**

Мырзалиева Г.А., Сатыбекова Э.Г., Агабеков А.Ю.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан
Делгун Л.В.

Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины г. Гомель, Беларусь

Түйіндеме: Мақалада кәсіпорынның инвестициялық жоспарлауын ұйымдастыру үшін бизнес-жоспардың мәні қарастырылады, бизнес-жоспардың мақсаттары мен міндеттері ашылады. Бизнес-жоспарды пайдаланушылар шеңбері келтірілген, сонымен қатар оның құрылымы мен шығынсыздық нүктесін, дисконттау мөлшерлемесін және капиталдың орташа өлшенген құнының көрсеткішін есептеу әдістері көрсетілген. Мақалада кәсіпорынның жұмыс істеуі үшін бизнес-жоспардың қажеттілігі туралы қорытынды жасалады және инвестициялық шешім қабылдау критерийлері келтірілген.

Summary: The article discusses the importance of the business plan for the organization of investment planning of the enterprise, reveals the goals and objectives of the business plan. The circle of users of the business plan is given, as well as its structure and methods for calculating the break-even point, the discount rate and the weighted average cost of capital indicator are shown. The article formulates a conclusion about the need for a business plan for the functioning of the enterprise, and provides criteria for making an investment decision.

Овладение портфелем проектов и стратегией управления им является важным способом обеспечения оптимального распределения ресурсов организации для достижения стратегических целей. В реальных условиях, когда параллельно продвигается несколько проектов, задача, с которой сталкивается каждый менеджер, заключается в том, как эффективно координировать эти проекты и управлять ими, чтобы максимизировать отдачу от инвестиций. Цель этой статьи - углубиться в основные элементы управления портфелем проектов, раскрыть его основные цели и подробно остановиться на ключевых шагах, которым необходимо следовать для достижения эффективного управления. Благодаря этой статье читатели получают ценные знания и практические рекомендации, которые заложат прочную основу для управления портфелем проектов в их организации. Портфолио проектов относится к

совокупности всех проектов и программ в организации, которые обычно отбираются и финансируются для достижения стратегических бизнес-целей. Это не просто список проектов, а полный инвестиционный портфель, который отражает всестороннюю реакцию организации на рыночные возможности, потребности бизнеса и использование ресурсов. Портфель проектов учитывает взаимосвязь между проектами, риски и оптимизацию распределения ресурсов, чтобы гарантировать соответствие инвестиций долгосрочной стратегии организации.

Управление портфелем проектов (УПП)- это динамичный процесс принятия решений, посредством которого менеджеры рассматривают, отбирают, расставляют приоритеты, распределяют средства и балансируют ресурсы для проектов в портфеле. Цель УПП состоит в том, чтобы гарантировать, что портфель проектов может максимально способствовать достижению стратегических целей и ценности организации. УПП включает в себя не только выбор правильного портфеля проектов, но и постоянный мониторинг эффективности портфеля и необходимые корректировки портфеля в соответствии с изменениями во внешней среде или корректировками в стратегии организации. Сравнивая эти два понятия, можно сказать, что портфолио проектов - это статичная концепция, представляющая собой совокупность всех проектов и программ, принадлежащих организации на определенный момент времени. С другой стороны, управление портфелем проектов - это динамичный и непрерывный процесс, который включает в себя непрерывную оценку, надзор и распределение ресурсов по этим проектам для обеспечения того, чтобы портфель проектов всегда соответствовал стратегическим целям организации. Портфель проектов - это объект, подлежащий управлению, а управление портфелем проектов - это поведение и процесс обеспечения достижения объектом заранее определенной цели. Короче говоря, портфель проектов определяет “что есть”, в то время как управление портфелем проектов определяет “как это сделать” [1].

Основная цель управления портфелем проектов заключается в обеспечении того, чтобы совокупность проектов и процедур могла наиболее эффективно поддерживать стратегические цели организации и повышать ценность бизнеса. Ниже приведены несколько основных целей управления портфелем ценных бумаг:

Стратегическая согласованность: Убедитесь, что все проекты и процедуры соответствуют стратегическим целям и приоритетам организации. Это означает выбор тех проектов, которые наилучшим образом поддерживают долгосрочные и краткосрочные стратегии организации. Оптимизируйте распределение ресурсов: убедитесь, что ограниченные ресурсы (такие как средства, персонал и время) выделяются на наиболее важные проекты. Это включает в себя выявление и остановку неэффективных или малоценных проектов с целью перенаправления ресурсов в более ценные места.

Управление рисками: сбалансируйте риски и выгоды в портфеле проектов посредством выявления, оценки потенциальных рисков и реагирования на них, чтобы уменьшить неопределенность и потенциальные негативные последствия.

Максимизация ценности: Повысьте общую ценность портфеля проектов, гарантируя, что проект не только соответствует стратегическим целям, но и хорошо работает с точки зрения окупаемости инвестиций и прибыльности.

Адаптивность и гибкость: Позволяют организации быстро адаптироваться к изменениям, таким как динамика рынка, технический прогресс или внутренние изменения, чтобы поддерживать актуальность и эффективность своего портфеля проектов.

Постоянный мониторинг и оценка: посредством регулярного обзора и оценки эффективности портфеля проектов убедитесь, что результаты реализации проекта соответствуют ожиданиям, и при необходимости внесите коррективы.

Коммуникация и отчетность: обеспечьте прозрачность портфеля проектов и убедитесь, что все заинтересованные стороны, включая старших менеджеров и членов проектной команды, имеют четкое представление о статусе портфеля проектов.

Постоянное совершенствование: Используйте исторические данные и извлеченные уроки для оптимизации процесса управления портфелем проектов и постоянного повышения качества, результативности и результативности принятия решений [2].

Достигая вышеуказанных целей, управление портфелем проектов помогает организации достигать своих бизнес-целей самого высокого уровня, одновременно повышая ее конкурентоспособность на рынке. Тремя основными звеньями управления портфелем проектов являются планирование, реализация и оценка. Эти связи взаимосвязаны и образуют непрерывный циклический процесс, гарантирующий, что портфель проектов синхронизирован со стратегическими целями организации и всегда находится в наилучшем состоянии. Ниже приведены подробные сведения об этих трех ссылок:

Планирование: На этапе планирования организация определит свои стратегические цели и выберет соответствующие проекты и процедуры на основе этих целей. Этот шаг включает в себя оценку долгосрочного видения организации, имеющихся ресурсов, тенденций рынка и потенциальных рисков. Исходя из этого, решите, какие проекты следует начать, продолжить, приостановить или прекратить. Планирование также включает в себя прогнозирование и распределение потребностей в ресурсах, а также формулирование приоритетов и графиков реализации.

Исполнение: Ключом к звену исполнения является преобразование стратегии, сформированной на этапе планирования, в конкретные действия и проекты. На этом этапе менеджер портфеля проектов и команда должны управлять ресурсами и координировать их, следить за тем, чтобы проект шел по плану, и быстро действовать при возникновении препятствий. Задачи этапа внедрения также включают управление коммуникациями для обеспечения

обмена информацией и прозрачности между всеми членами проектной команды и заинтересованными сторонами.

Оценка: На этапе оценки организация будет проводить регулярные обзоры эффективности портфеля проектов. Это включает в себя мониторинг хода реализации проекта, оценку соответствия результатов ожидаемым целям и измерение выгод и воздействия всего портфеля проектов. Основываясь на результатах оценки, организации, возможно, потребуется пересмотреть приоритеты проектов, перераспределить ресурсы или внести другие необходимые изменения для обеспечения постоянного совершенствования и оптимизации управления портфелем проектов.

Эти три основных звена вместе составляют основную структуру управления портфелем проектов, позволяющую организации упорядоченно управлять своим портфелем проектов, обеспечивать его соответствие организационной стратегии и повышать общую эффективность бизнеса. Управление портфелем проектов играет жизненно важную роль в управлении проектами предприятия. Обеспечивая соответствие всех проектов стратегическим целям предприятия и эффективное использование ресурсов, это повышает общую производительность и конкурентоспособность организации. Ниже приведены несколько ключевых ролей управления портфелем проектов в корпоративном управлении проектами:

Стратегическая согласованность: Управление портфелем проектов гарантирует, что каждый проект тесно согласован со стратегическими целями предприятия, чтобы гарантировать, что инвестиции в проект могут способствовать реализации стратегии предприятия. Такое согласование помогает компаниям сосредоточиться на тех проектах, которые могут принести наибольшую стратегическую ценность.

Поддержка принятия решений: Управление портфелем проектов обеспечивает основу, помогающую корпоративным лидерам принимать более обоснованные инвестиционные решения на основе всестороннего и углубленного анализа данных. Он охватывает важные моменты принятия решений, такие как выбор проекта, определение приоритетов, распределение средств и ресурсов.

Оптимизация ресурсов: В случае ограниченных ресурсов управление портфелем проектов эффективно распределяет рабочую силу, средства и другие ключевые ресурсы для обеспечения того, чтобы эти ресурсы использовались там, где они наиболее необходимы, с целью достижения максимальной эффективности использования ресурсов [3].

Управление рисками: Управление портфелем проектов определяет и отслеживает профиль рисков всего портфеля, балансирует долю проектов с высоким и низким уровнем риска и гарантирует, что уровень риска контролируется и предприятие может противостоять ему.

Мониторинг эффективности: Управление портфелем проектов включает в себя мониторинг и измерение эффективности проекта, включая отслеживание прогресса, контроль затрат и анализ доходов. Эта информация помогает

своевременно выявлять проблемы и принимать корректирующие меры, тем самым повышая вероятность успеха проекта.

В целом, управление портфелем проектов является ключевым компонентом корпоративного управления проектами. Оно не только помогает организации обеспечить соответствие проекта стратегическим целям, но и предоставляет механизм для мониторинга, оценки и оптимизации общей эффективности проекта и, в конечном счете, способствует успешному достижению компанией своих бизнес-целей.

Список использованной литературы:

1. Алиев, В.С. Бизнес-планирование с использованием программы Project Expert (полный курс): Учебное пособие / В.С. Алиев. — М.: НИЦ ИНФРА-М, 2017. — 352 с.
2. Баринов, В.А. Бизнес-планирование: Учебное пособие / В.А. Баринов. — М.: Форум, 2018. — 256 с.
3. Бейт, Н. Как преодолеть экономический спад. План выживания в бизнесе / Н. Бейт. — М.: Олимп-Бизнес, 2017. — 208 с.

ӘОЖ 330.34

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРНЫҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Сейдишов Г.Т. М.Ж., магистрант, Исахметова А.Н. э.ғ.к., доцент,
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

Резюме. В статье проведен анализ динамики инвестиций в охрану окружающей среды по видам природоохранной деятельности и инвестиций, имеющих отношение к «зеленой» экономике, а также дана оценка инвестиционной деятельности в Республике Казахстан. Особое внимание уделено оценке изменения объемов инвестиций на развитие возобновляемых источников энергии. Результаты исследования позволили сделать заключение, что наибольший рост приходится на долю инвестиций в развитие «зеленой» экономики за счет увеличения инвестиций в энергосберегающие технологии, повышение энергоемкости, развитие ВИЭ, а также в охрану атмосферного воздуха.

Resume. The article analyzes the dynamics of investments in environmental protection by types of environmental protection activities and investments related to the "green" economy, as well as an assessment of investment activity in the Republic of Kazakhstan. Special attention is paid to the assessment of changes in the volume of investments in the development of renewable energy sources. The results of the study led to the conclusion that the largest growth is accounted for by investments in the development of a "green" economy due to increased investments in energy-saving technologies, increased energy intensity, the development of renewable energy sources, as well as in the protection of atmospheric air.

Экологиялық әл – ауқат және қоршаған ортаны қорғау-әлемнің көптеген елдерінің басты міндеттерінің бірі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы барлық өлімнің 23% - ы ауаның ластануы, судың ластануы және химиялық әсер ету сияқты экологиялық қауіптермен байланысты деп есептейді. Қазақстанда экологиялық мәселелер де өткір тұр. Қоршаған ортаны қорғауда атмосфералық ауаның сапасы шешуші рөл атқарады.

Инвестициялар көлемінің көрсеткіштерінің өзгеруі биоалуантүрлілікті және тіршілік ету ортасын сақтау саласына инвестициялардың жоғары өсімін көрсетті, сондай-ақ "жасыл" экономикаға қатысы бар табиғатты қорғау қызметінің бағыттарын анықтады [1].

Сондай-ақ, ғылыми-зерттеу жұмыстарына (ҒЗЖ) 42,7% инвестиция өсімі байқалады. 2023 жылдың қаңтар–қазан айларында қоршаған ортаны қорғауға бағытталған күрделі инвестициялар Қазақстанда 173,5 млрд теңгеге жетті — бір жыл бұрынғыға қарағанда ақшамен 2,4 есе көп. Өңірлік бөліністе Ақмола облысына ең көп қаражат жұмсалды: бір жыл бұрынғы 9,1 млрд теңгеге қарағанда 113 млрд теңге. Көшбасшы өңірлердің үштігінде Атырау (30,1 млрд теңге, плюс 40,4%) және Түркістан (10,7 млрд теңге, жылдық өсім — 3,1 есе) облыстары да болды. Ақтөбе облысындағы секторға ең аз қаражат салынды: барлығы 3,5 млн теңге (салыстыру үшін: бір жыл бұрын 2,6 млрд теңге болған).

Республикада қоршаған ортаны қорғауға бағытталған инвестициялардың ең көп үлесі "жасыл" экономиканы дамытуға тиесілі-70,51%. Екінші орында атмосфералық ауаны қорғау және климаттың өзгеруі мәселелері – 8,89%. Бұл мәселені шешу әсіресе Қазақстан үшін ел экономикасындағы өнеркәсіптің жоғары үлесіне, сондай-ақ республика аумағындағы мемлекеттік саясатта ескерілуі қажет географиялық және климаттық жағдайлардың ерекшеліктеріне байланысты өзекті, әйтпесе бұл өңірлердің дамуының нашарлауына (күрғақшылық, су тасқыны проблемалары) әкеп соғуы мүмкін [2].

Қазақстандық зерттеушілер де жаңартылатын энергетиканы дамыту қажеттілігіне баса назар аударады, өйткені жаңартылатын энергия көздері адамзат алдында тұрған жаһандық проблемаларды шешуде – энергетикалық, экологиялық және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Бағыттар бойынша "жасыл" экономикаға инвестицияларды талдау инвестициялардың тұрақты өсуі байқалатын жаңартылатын энергия көздеріне (ЖЭК) басымдық берілетінін көрсетті.

Жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) өндірушілер үшін Үкімет жеңілдетілген ставкалар мен қолдаудың басқа түрлерін ұсынады.

Қазіргі уақытта Қазақстан барлық инвестициялық жобалар үшін өзге де қолдау түрлерін ұсынады:

- кедендік баждарды төлеуден босату;
- мемлекеттік субсидиялар;
- салықтық преференциялар және инвестициялық субсидиялар.

Өкінішке орай, Қазақстанда қысқа мерзімді де, ұзақ мерзімді де энергетикалық секторды дамыту стратегиясы жоқ. Осы уақыт ішінде энергетиканың дамуы тоқтап қалды, станциялар тозуда, жабдықтардың 50% - дан астамы тозған, бұл жиі апаттарға әкелуі мүмкін.

Қазақстандағы жаңартылатын энергия көздеріне айтарлықтай мемлекеттік қолдау көрсетіледі, оның ішінде қосылу нүктелеріне кепілдік берілген қолжетімділік;

- электр энергиясын кепілдендірілген сатып алу;

- тіркелген тарифтер мен аукциондық бағаларды индекстеу; жер учаскелерін резервте ұстау;
- төлем қабілетсіздігі тәуекелдері кезінде қаржылық қолдау көрсету;
- құрылыс-монтаждау жұмыстарына және жабдықты сатып алуға жұмсалған шығындардың 30%-ға дейінгі мөлшерін өтеу;
- жаңартылатын энергия көздерінің шағын ауқымды жобаларын орнатуға инвестициялардың 50% дейін өтеу және т.б.

- жаңартылатын энергия объектілері бойынша электр энергиясын өндіру, млн кВт/сағ
- Елдегі жаңартылатын энергия көздерінен электр энергиясын өндірудің жалпы өндірудегі үлесі, %

Бұл шаралар жаңартылатын энергия көздерін дамытуға айтарлықтай серпін берді. Мәселен, Қазақстанда 2013-2022 жылдары жаңартылатын энергия көздері нысандарының саны 26 нысаннан 148 нысанға дейін 5,7 есеге өсті. Сәйкесінше, жаңартылатын энергия көздерінің белгіленген қуатының 13,5 есеге 177,5 МВт-тан 2400,0 МВт-қа дейін ұлғаюы байқалады.

Соның нәтижесінде Қазақстанда өндірілетін жалпы көлемдегі жаңартылатын энергия көздерінен электр энергиясын өндіру үлесі 7,8 есе өсіп, 4,5%-ға жетті.

Орнатылған қуаттылықтың жартысы күн энергиясынан, 38,3%-ы жел энергиясынан, 12,0%-ы судан және 0,3%-ы биоэнергетикадан алынады. Бұл ретте электр энергиясының 47,1%-ы жел электр станцияларында, 35,0%-ы күн электр станцияларында, 18,0%-ы шағын су электр станцияларында және 0,01%-ы биогаз электр станцияларында өндіріледі.

Жобаларды Қазақстанның аймақтары бойынша бөлу тікелей климаттық әлеуетке, соның салдары ретінде белгіленген қуатты пайдалану коэффициентіне байланысты. Осылайша, күн электр станциялары үшін ең қолайлы климаттық жағдайлар Қазақстанның оңтүстік бөлігі (қуаты орташа 22%), жел электр станциялары үшін - Қазақстанның батыс және солтүстік

бөліктері (қуаты орташа 35%), су электр станциялары үшін - Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс бөліктері (қуаттылығы орта есеппен 70%).

Соңғы 3 жылда жаңартылатын энергия объектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны 450 адамнан 1700 адамға дейін өсті, олардың орташа есеппен 50%-ы су электр станцияларында жұмыс істейді.

2011 жылдан бері Қазақстанда жаңғырмалы энергия көздерін салуға әртүрлі бағалаулар бойынша барлығы 700 млрд теңгеден астам қаржы жұмсалды (күн электр станцияларына 347 млрд теңге, жел электр станцияларына 292,5 млрд теңге, су электр станциясына 59 млрд теңге зауыттар мен биоэлектр станцияларына 1,5 млрд. теңге).

Даму банктері көбінесе жаңартылатын энергия жобаларын қаржыландырумен айналысады. Мысалы, 2011-2020 жылдарға даму банктері арасындағы қаржыландырудың 44,7%-ы Еуразиялық қайта құру және даму банкіне, 18,5%-ы Қазақстан Даму банкіне, 8%-ы Қытай Даму банкіне, 5,8%-ы Азиялық даму банкіне тиесілі, т.б.

Бұл ретте жергілікті инвесторлар негізінен шағын жобаларды (10 МВт-қа дейін) қаржыландырса, шетелдік инвесторлар ірі жобаларды жүзеге асыруға мүдделі.

Ең көп таралған қаржыландыру схемасы 70/30, яғни жоба құнының 70% қарыз қаражаты (қарыз), 30% меншікті қаражат есебінен қаржыландырылады.

2023 жылы қуаттылығы 276 МВт болатын жаңартылатын энергия көздерінің қосымша 15 жобасы іске қосылды.

2035 жылға қарай Энергетикалық балансқа сәйкес, жел электр станциялары мен күн электр станцияларының жалпы электр энергиясын өндірудегі үлесі 15% құрайды.

Өкінішке орай, Қазақстанда қысқа мерзімді де, ұзақ мерзімді перспективада да энергетикалық секторды дамыту стратегиясы жоқ. Осы уақыт ішінде энергетиканың дамуы тоқырауға ұшырады, станциялар тозды, жабдықтардың 50%-дан астамы тозған, бұл жиі апаттарға толы.

Алдағы 10 жыл ішінде капитал нарықтары тұрақтылыққа бағытталған құралдарды ұсынуды айтарлықтай кеңейтеді деп күтілуде. Алайда, әртүрлі бастамалар мен орындалған жұмыстар болған кезде энергетика саласының жалпы контекстінде ЖЭК бойынша жеке бағыт бөлінбейді. Осыған байланысты орталық құжатты – "жасыл" энергетика маңызды рөл атқаратын энергетикалық секторды дамыту жоспарын әзірлеу қажеттілігі туындайды. Жоспар одан әрі болжау үшін негізделетін нарық бағытын жалпы түсіну үшін қажет [3].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, ұлттық инвестициялық саясат және халықаралық инвестициялық шарттар режимі шеңберінде ТДМ есепке алу үшін жүйелі тәсіл қажет. Ұлттық деңгейде ТДМ секторларына инвестициялар тарту және олардың тұрақты дамуға ықпал етуін қамтамасыз ету үшін келісілген және жан-жақты жол картасы тұрақты дамудың инвестициялық саясатына негізделген ұлттық стратегиялар мен даму жоспарларының ажырамас бөлігі болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Аушарипова Д.Е., Кулумбетова Л.Б. Циркулярная экономика как инструмент развития «зеленого» бизнеса в Казахстане // Вестник университета «Туран». – 2020 – № 3 – С. 190–196.

2 Жунусова Г.Ж., Омарбакиев Л.А. Современная структура энергетических ресурсов и возможности развития альтернативных источников в Казахстане // Актуальные научные исследования в современном мире: сборник трудов международной конференции. – Переяслав-Хмельницкий, сентябрь 2018 – Вып. 9(41). – Ч. 1 – С. 95–102.

3 Жунусова Г.Ж., Нурмуханова Г.Ж. Оценка предпосылок развития возобновляемой энергетики в Казахстане // Научный журнал «Вестник университета «Туран». – № 4(84). – 2019 – С. 234–241.

УДК 330.322

СПЕЦИФИКА РИСКОВ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В НЕДВИЖИМОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ

Стаценко О.А., Ажибекова А.Д.
Университет «Мирас», г Шымкент, Казахстан
Гапурбаева Ш.Р.

Международный университет Кыргызстана, г. Бишкек, Кыргызстан

Түйін: Мақалада Қазақстан нарығында қолдану үшін неғұрлым оңтайлы, тән әдістерді таңдау, тұрғын үй жылжымайтын мүлік объектілеріне инвестициялау кезінде болжамды тәуекелдерді анықтау және азайту мәселелері қарастырылады

Summary: The article discusses the selection of the most optimal methods, typical for use in the market of Kazakhstan, to identify and minimize the perceived risks when investing in residential real estate

Для того, чтобы правильно сформировать инвестиционные потоки любого проекта, необходимо дать оценку рисков данного проекта, известный постулат – чем выше риск, тем выше доход подтверждает, что будущая прибыль неотвратимо зависит от готовности инвестора рисковать. В данном случае очень важна открытая, достоверная и полная информация о планируемом финансовом вводе, это минимизирует риски реализации проекта.

Но рынок недвижимости не отличается постоянством, кроме экономических факторов – изменение курса тенге, увеличения объемов сдачи жилья, увеличения или уменьшения ставки налогов и банковской ставки - на него производят факторы неэкономические, форс-мажорные – землетрясение, наводнения, лавиноопасные и подтопляемые территории. Изменчивость цен на недвижимость может в несколько раз как увеличить отдачу от реализации проекта, так и интегрировать риски застройщика в связи с такой ситуацией принятие решений по проекту происходит в условиях неопределенности. Что в свою очередь порождает желание максимально снизить возможные риски.

Необходимость грамотной политики инвестирования заключается в определенном риске крупных финансовых потерь. В коммерческих банках Республики Казахстан, наиболее распространенной формой кредитования, то

есть под залог недвижимости, как наиболее эффективной формой защиты и минимизации кредитных рисков. Так же наиболее эффективным способом защиты инвестиций от инфляции является недвижимость, потому что обладает значительной степенью устойчивости и доходности.

На рисунке 1 рассмотрим специфику рисков, обусловленных спецификой недвижимости.

По традиции рынков инвестиций в недвижимость сложилось представление на основе анализа денежных потоков которые, в свою очередь отражают рыночную реальность [1]. Риски подразделяют на динамичные и статичные. Динамичные в отличие от статичных несут в себе не только вероятность убытка, но и положительную сторону – вероятность дополнительно полученной прибыли. В случае со статичными рисками имеет место быть только убыток, поэтому их стараются минимизировать на начальном этапе.

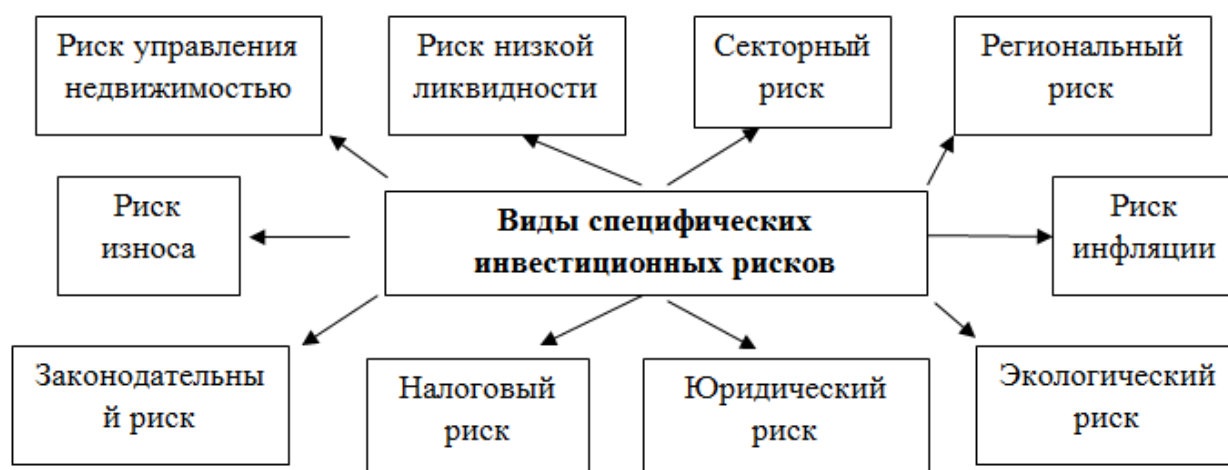

Рисунок 1. Специфические инвестиционные риски недвижимости

Такая классификация показывает или раскрывает саму суть рисков, которые могут изменить сроки, стоимость и качество проектного объекта. Так же инвестиционные риски можно классифицировать по нижеперечисленным элементам: качество плановых работ, соблюдение дидлайна, гарантией на качественно выполненные услуги, бесперебойным движением денежных потоков [2].

Наиболее развернутой является классификация Тимофеева Т.В. в статье «Анализ и оценка рисков инвестиционных проектов» [3]. По его мнению все риски можно разделить на качественный, количественно-качественный, количественный методы и метод анализа чувствительности проекта, который больше всего подходит для реалии казахстанского рынка недвижимости.

На рисунке 2 рассмотрим матрицу чувствительности и предсказуемости

Предсказуемость переменных	Чувствительность к переменной		
	высокая	средняя	низкая

низкая	1	1	2
средняя	1	2	3
высокая	2	3	3
Действия 1 –дальнейшая проверка, 2 – внимательное отслеживание. 3- установить и забыть			

Рисунок 2. Матрица чувствительности и предсказуемости

Разновидность анализа чувствительности проекта – анализ сценариев. Следует рассмотреть несколько вариантов с различными факторами которые так или иначе могут повлиять на результат проекта, и неустойчивость конкретных факторов, так же выявляется и разрабатывается в различных сценариях. С помощью анализа чувствительности решают и рассчитывают изменения выбранного показателя при колебаниях определенного параметра, проводят анализ предельных отрицательных отклонений которые могут привести к убыткам по ходу выполнения и ввода в эксплуатацию проекта. Следующее преимущество анализа сценариев. Как правило это отсутствие однофакторности, учитываются связи между отдельными факторами, их взаимозависимость, а это так же может повлиять на конечный результат[3].

На рисунке 3 показано изменение при внесенных отклонениях в анализируемые факторы. Например, при сценарном анализе можно заменить взаимодополняющие варианты и внести отклонения в абсолютные значения рассматриваемых дисциплин (объем и сроки) и выяснить как изменится емкость, наполняемость рынка и как будет распределяться финансовый поток инвестиций во времени.

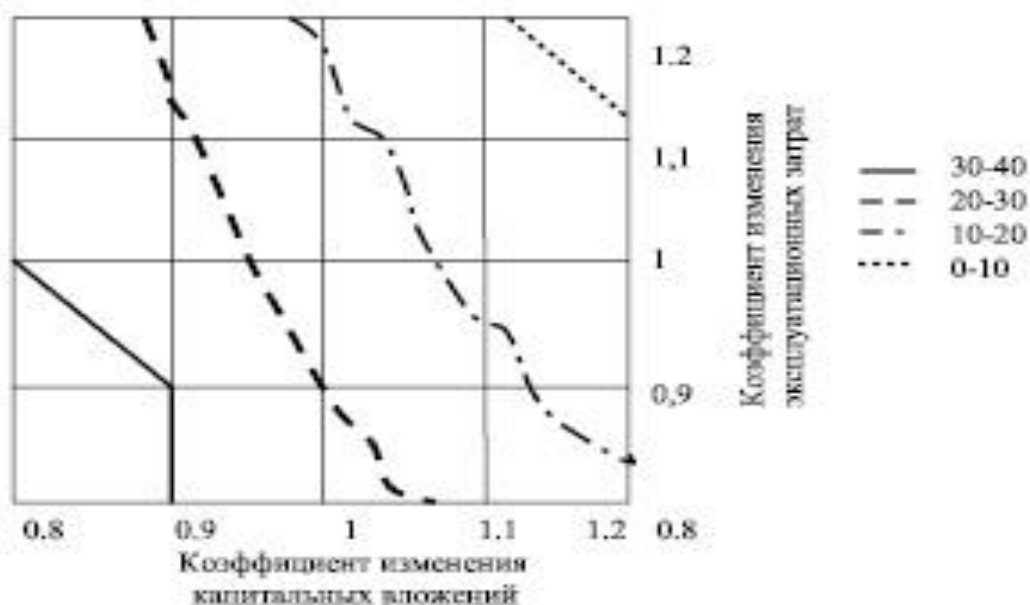

Рисунок 3. Диаграмма зависимости в номинальном выражении

Подводя итоги, можно сказать, что инвестиции в недвижимость и раньше, и сегодня и в будущем были и останутся одной из самых эффективных способов финансовых вложений, а на территории Казахстана анализ чувствительности проекта и анализ сценариев, могут своевременно рассчитать и сделать прогноз вероятности возникновения рисков и их минимизации. Финансовый инвестор, располагая вышеперечисленными методами может в разы увеличить ожидаемую прибыль.

Список использованной литературы:

1. Селютина Л.Г. Экономическая оценка инвестиций: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во СПбГИЭУ, 2020. – 322 с.
2. Ермолаев Е.Е. Девелопмент в строительстве. – М.: Стройинформиздат, 2021. – 360 с.
3. Селютина Л.Г., Булгакова К.О. Выявление рисков зон и систематизация рисков, возникающих при реализации инвестиционных программ при строительстве социального жилья // Научное обозрение. – 2015. – № 22. – С. 366–369.

ОӘЖ 361:12

ЖАЛДАУ ОПЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЕСЕПТІЛІГІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Туребаева Ж.К., Кененбаева З.М.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Кененбаева Ж.Т.

Университет дружбы народов им. академика А.Куатбекова, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья основана на изучении возможностей совершенствования бухгалтерского учета и отчетности в области арендных операций, а также проблемных аспектов, возникающих в различных формах лизинга

Summary: The article is based on the study of the possibilities of improving accounting and reporting in the field of lease operations, as well as problematic aspects arising in various forms of leasing

Ең қиын экономикалық мәмілелердің бірі - жалға алу. Оны есепке алу мәселесі ғылыми әлемдегі қызу пікірталастардың тақырыбы болып табылады. Қазақстандық ғылыми ақпарат көздерінде лизингтік есепке алудың тұжырымдамалық негіздері, оның Бухгалтерлік есеп стандарттарын стандарттау үрдістері, қазақстандық ұйымдардағы лизингтік есепке алудың әдіснамалық және практикалық аспектілері талқыланды.

Бұл мәселенің даулы аспектілері шетелдік басылымдарда талқыланады. Бухгалтерлік есептің даулы мәселелерінің болуы ХҚЕС жүйесінде түзетулер санына әкелді.

Осы мәселелерді реттейтін негізгі мысал Қазақстан Республикасының Ұлттық қаржылық есептілік жүйесінде пайда болды.

Бухгалтерлік есеп стандарттарының ерекшелігі экономикалық операцияларды есепке алу әдістерінің біркелкілігін қамтамасыз етуде көрінеді, бухгалтерлік есепте ұйымдардың экономикалық қызметінің жекелеген

аспектілерін түсіндірудегі белгісіздікті жояды. Сонымен қатар, нормативтік актілерді реттеу жалдау операцияларын есепке алудың толық қарама-қайшы және проблемалық жағдайларын жоймайды. Бухгалтерлік есеп стандарттары негізінен бухгалтерлік есептің ғылыми әдістеріне негізделген, бірақ ғылыми пікірлер әртүрлі.

Кейбір проблемалық жағдайларда белгілі бір бухгалтерлік есеп ережелеріне қарсы ғылыми тәсілдер қолданылуы мүмкін. Зерттеудің мақсаты Қазақстандағы жалдау ақысын есепке алу қағидаларын және халықаралық стандарттарды сыни талдау, проблемалық және даулы мәселелерді анықтау, оларды шешу бойынша прогрессивті ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

16 ХҚЕС-пен ауыстырылған 17 ХҚЕС-тің ең маңызды жаңалығы жалға алушыға жалға алынған активті пайдалану құқығы түріндегі есеп пен есептілікті жүргізуді талап ету болды. Зерттеу барысында бұл жаңалықтың оң және теріс жақтары анықталды.

Оң жағынан, ХҚЕС (IFRS) 16-ға енгізілген талап операциялық және активтерді есепке алатын және жалға алатын жалға алушының қаржылық жалдау арасындағы айырмашылықты жояды. Бұған дейін ХҚЕС (IAS) 17-ге сәйкес, объект есепте тек қаржылық жалдауға (ҚЖ) сәйкес жалға алушыны, ал операциялық жалдау (ОЖ) сәйкес жалға алушы оны өз есебінде көрсетеді. Сонымен қатар, кез - келген ұйым өз қызметі үшін ресурстарды - активтерді пайдалануы керек. Негізгі құралдарды сатып ала отырып, ол оларды кіріс/пайда алу үшін пайдаланады және оларды қаржылық есептілікте көрсетеді [1].

ХҚЕС (IFRS) 16-дағы жаңашылдық логикасы ОЖ шарттарымен жалға алынған объект жалға алушыларға өз қабілеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді және қорытындылай келе, қаржылық пайда алу мүмкіндігін қамтиды және сөзбен айтқанда актив ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, жалға алушының қызмет көрсету есебіндегі 16 ХҚЕС (IFRS) құрамына кіретін мақалалар тізіміне қойылатын талаптар бірқатар даулы мәселелерді қамтиды.

Біздің шындық мынада: үшінші тараптар жылжымайтын мүлікті өз қалауы бойынша пайдалануға құқылы, бірақ осы кезеңде жылжымайтын мүлік жалға берушінің бақылауында болады және жалдау міндеттемелері бойынша жалдау төлемі түрінде қаржылық пайда табады. Осылайша, Акционерлік қоғамдағы (АҚ) жалға алушы осы объекіден экономикалық пайда алуға мүмкіндігі бар жалғыз субъект емес. Бұл шешім жалға алушының ақ объектісін актив ретінде тануының негіздемесіне қатты күмән келтіреді.

Жалдау қатынастарын және бухгалтерлік есепте жалдау есебін зерделеу кезінде басқару функциялары тұрғысынан ОЖ мен ҚЖ арасындағы айырмашылықтарға назар аударғым келді. ХҚЕС (IFRS) сәйкес қаржылық жалдау жалға берушіден жалға алушыға жалға алынған активке иелік етумен байланысты барлық тәуекелдер мен пайданы беруді қарастырады. "Операциялық жалдау" өзінің принциптеріне байланысты барлық тәуекелдер мен артықшылықтарды беруге құқық бермейді [2].

Оның мақсаты - жалға алушыдан қаржылық пайда табу, содан кейін меншік құқығын жалға алушыға беру. Осылайша, оның ҚЖ-дағы объектіні

басқару ОЖ-мен салыстырғанда пропорционалды емес. 16 ХҚЕС (IFRS) бойынша жалдау есебінің тәртібін сыни талдау жалға алушының жалға алынған активті бағалау әдісіне күмән келтіреді.

ҚЖ жағдайында, егер оны ұйым сатып алса, бұл шығындардың сомасы лизинг нысанасының нақты құнына жақын болады. Егер жылжымайтын мүлік инвестициялық мүлік ретінде пайдаланылса, жалға алушы мұндай бағалауды қолдануы керек. 1-ші кестеде жалға алушының есебінде жалға алуға қойылатын талаптарды салыстыру көрсетілген. Бұл жағдайда жалдау заты жалға алушының қаржылық есептілігінде ҚЖ, ОЖ-дың нақты құны бойынша көрсетіледі

Кесте 1. АҚ бойынша жалға алушының есебінде жалға алу объектісінің көрсетілуіне қойылатын талаптарды салыстыру

Қарастырылатын аспектілер	ХҚЕС (IFRS) 16 артықшылықтары	ХҚЕС (IFRS) 16 кемшіліктері
Активтердің құрамы	Мүліктік активті қаржылық жалдау арқылы сатып алу активтер құрамын жақындастыру арқылы жүзеге асырылады	Мүліктік активті қаржылық жалдау арқылы сатып алу активтер құрамын жақындастыру арқылы жүзеге асырылады
Объектілерді бастапқы бағалау	АҚ бойынша жалға алушының активтер көрсеткішін ұлғайту	Лизинг алушының бухгалтерлік есебінде АҚ объектісін пайдалану құқығының бастапқы құнында лизинг нысанасының нақты құнын объективті көрсету.
Объектілерді кейінгі бағалау	Әділ немесе артық бағаланған құн бойынша оның кейінгі бағалау моделі қолданылған жағдайда Жалға алушының ОЖ және ҚЖ бойынша есептілігінде жалға алынған актив көрсеткішінің шамасын жақындастыру	Лизинг алушының АҚ есебінде жалға берілген активтің нақты құнын бастапқы құны бойынша жалға берілген активті кейінгі бағалау моделін қолдану кезінде көрсету. Лизинг объектілерін кейінгі бағалаудың әртүрлі модельдерін пайдалану кезінде АҚ жалға алушыларының шоттарындағы лизинг объектілері көрсеткіштерінің салыстырымдылығының болмауы.
Амортизацияны есептеу	Негізгі құралдар мен жалға беру объектілерін есепке алу әдістемелерін жақындастыру	Лизинг алушыда оның тозу дәрежесі ретінде лизинг нысанасының қалдық құнының экономикалық мазмұнының болмауы

ОЖ жағдайында жалдау төлемдерінің дисконтталған құны жалға алынған активтің әділ құнынан едәуір төмен. 16 ХҚЕС (IFRS) бойынша анықталған жалға алынған активтің құны оның әділ құнынан едәуір төмен және жалға алынған актив жалға алушының қаржылық есептілігінде көрсетіледі, өйткені жалға алушы келесі модельді қолдана алады. Төлемдер сомасы мен пайыздық мөлшерлемелердің түзетулерін ескере отырып, бастапқы жарна бойынша

тозуды, құнсызданудан және жалдау ақысын шегергендегі жалдау активін бағалау.

Осы модельді қолданған жағдайда, жалға алушының есебіндегі объектіні бағалау оның нақты құнынан едәуір төмен болады. Нәтижесінде, шығындарды азайту осы есептердің сыртқы пайдаланушылары үшін ешқандай ақпараттық мәнге ие болмайды. Тағы бір нұсқа - рекрутер жеке есепті, сондай-ақ оның қолданылуын көрсете алады. Бұл жағдайда пайдалану құқығының құны объектінің құнына сәйкес келмеуі мүмкін, оның материалдық қасиеттері жоқ және материалдық емес актив ретінде қарастырылуы керек.

ХҚЕС (IFRS) 16 талаптарына сәйкес, жалға алушы қаржылық есептілігінде пайдалануға құқылы активтер, егер олар меншікте болса, мысалы, негізгі құралдардың бөлігі ретінде тиісті базалық активтер сияқты енгізілуі мүмкін. Жалға алынған мүлікті оның әділ құны бойынша да бағалауға болады.

Жалға алынған активтерді бағалаудың әртүрлі тәсілдерінің мүмкіндігі ақпараттың сәйкес келмеуіне әкеледі. Жалға алушының есебінде объектілерді құны бойынша бағалау моделін пайдаланған кезде олар жалдау шарттарында олардың нақты құнынан төмен бағалау кезінде көрсетіледі. Жалға алушы логикалық қорытындысы бар немесе артық бағаланған құны бойынша объектілерді бағалау үшін модельді таңдағанда, олар бастапқы құны бойынша көрсетіледі.

Жалға алушының жалға алынған активті актив ретінде пайдалану құқығын тану амортизацияны есептеуді талап етеді, бұл активтің құнын біртіндеп есептен шығаруға мүмкіндік береді, бірақ оның экономикалық мазмұны активтің амортизация дәрежесін де сипаттайды. Амортизацияланатын баптың қалдық құны бойынша қаржылық есептілікте көрсетілуі кездейсоқ емес.

Экономикалық пайда объектілерін тұтыну құрылымын дәл көрсететін амортизацияны есептеу әдісін таңдағанда, қалдық құн объектінің объективті құнын айтарлықтай сипаттайды.

16 ХҚЕС (IAS) жалға алушыдан амортизация әдісін негізгі құралдарға қолдануды талап етеді, олардың қалдық сомасы олардың әділ құнын көрсетеді. ОҚ объектілері үшін оның қалдық құнын объективті бағалау жалға алушы қайта бағалау моделін қолданған жағдайда ғана алынады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алексеева Г.И. Учет аренды в условиях стандартизации бухгалтерского учета как методологии развития учетно-контрольных процессов. Международный бухгалтерский учет. 2019;22(4):379–392.

2. Садиева А.С., Шахарова А.Е., Сагиндыкова Г.М. Бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие. Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2016. -384 с.

УДК 338.48

**ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА МИРОВОЙ ТУРИЗМ: ВЫЗОВЫ И
ПЕРСПЕКТИВЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ**

Байгушева А.Н.

магистр экономических наук, старший преподаватель
колледж «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: «COVID-19 пандемиясының туризм индустриясына әсері және туризм болашағы» атты мақалада індеттің туризмге әсері және саланың дамуының күтілетін тенденциялары жан-жақты талданады. Мақалада туристік индустрияны қалпына келтіру мәселелері, жаңа тенденциялардың тұтынушылардың мінез-құлқына әсері және пандемиядан кейінгі кезеңде саланың тұрақты даму перспективалары талқыланады. Туризмнің этикалық және әлеуметтік аспектілеріне, сондай-ақ маркетинг және жылжыту стратегияларында мүмкін болатын өзгерістерге ерекше назар аударылады. Қорытындысында нәтижелер шығарылып, туризмді жаңа шындыққа сәтті бейімдеу бойынша ұсыныстар ортаға салынды.

Summary: The article "The Impact of COVID-19 on the Tourism Industry and the Future of Travel" provides a comprehensive analysis of the pandemic's consequences on tourism and anticipated trends shaping the industry's future. The paper addresses issues related to the recovery of the tourism sector, the influence of emerging trends on consumer behavior, and prospects for sustainable development post-pandemic. Special attention is given to the ethical and social aspects of tourism, along with potential shifts in marketing and promotional strategies. The conclusion summarizes key findings and offers insights for the successful adaptation of the tourism industry to the evolving landscape.

Пандемия COVID-19 оказала глубокое и многогранное воздействие на мировую индустрию туризма, приведя к серьезным вызовам и изменениям в ее функционировании. Одним из наиболее очевидных последствий пандемии стало закрытие границ и введение ограничений на перемещение как на международном, так и на национальном уровнях. Подобные меры были приняты для предотвращения распространения вируса и сокращения риска заражения, однако они привели к резкому снижению туристического спроса и, как следствие, к колоссальным потерям для туристической индустрии [1].

Сокращение туристического спроса и выручки стало непосредственным результатом введенных ограничений и рекомендаций по ограничению социального контакта. Множество стран ввели карантинные меры и запретили или ограничили деятельность туристических предприятий, таких как отели, рестораны и развлекательные заведения. Это привело к массовым отменам путешествий, бронирований и туристических мероприятий, что существенно снизило доходы туристических компаний и связанных с ними отраслей экономики.

Следует также отметить, что пандемия COVID-19 привела к потере рабочих мест и экономическому ущербу в туристической индустрии.

Множество компаний вынуждены были сокращать персонал или приостанавливать свою деятельность из-за снижения спроса и финансовых трудностей. Это вызвало серьезные социально-экономические проблемы, особенно в странах, где туризм является одним из основных источников дохода и занятости.

Изменение потребительского поведения в туризме также оказало существенное влияние на индустрию в условиях пандемии. Туристы стали более осторожными и осведомленными, оценивая риски связанные с путешествиями и предпочитая более безопасные и независимые формы отдыха. Тенденция к выбору мест с меньшей плотностью населения и более экологически чистой средой также стала заметной в период пандемии.

Пандемия COVID-19 представляет собой глобальный вызов для индустрии туризма, ставя перед ней ряд серьезных проблем, с которыми необходимо справиться для восстановления и устойчивого развития. Одним из главных вызовов является неопределенность и изменчивость ситуации с пандемией. Туристические компании сталкиваются с постоянно меняющимися правилами и ограничениями, что затрудняет планирование и принятие стратегических решений.

Необходимость адаптации бизнес-моделей и стратегий маркетинга также становится ключевым вызовом в условиях пандемии. Туристические компании вынуждены пересматривать свои действующие модели, учитывая изменения в потребительском поведении и требованиях безопасности. Внедрение инноваций и цифровых технологий, таких как онлайн-бронирование и виртуальные туры, становится необходимостью для привлечения клиентов и обеспечения конкурентоспособности [2].

Проблемы в обеспечении безопасности туристов и персонала также являются серьезным вызовом для индустрии туризма. Туристические компании должны разработать и внедрить строгие меры по санитарной безопасности, чтобы обеспечить защиту здоровья своих клиентов и сотрудников. Это требует дополнительных инвестиций в обучение персонала, закупку средств защиты и внедрение новых процедур обслуживания.

Финансовые трудности и доступ к финансированию представляют собой еще один значительный вызов для туристической индустрии в период пандемии. Многие компании столкнулись с проблемами ликвидности и затруднениями в получении кредитов и финансовой поддержки. Это может привести к банкротству и закрытию множества туристических предприятий, особенно малых и средних предприятий.

Пандемия COVID-19 представляет серьезные вызовы для индустрии туризма, требующие комплексного подхода и принятия эффективных стратегий для преодоления кризиса. Одним из основных вызовов является неопределенность и изменчивость ситуации с пандемией. Непредсказуемость в развитии событий создает необходимость постоянного мониторинга и адаптации к новым обстоятельствам.

Адаптация бизнес-моделей и стратегий маркетинга становится важным фактором выживания для туристических компаний в условиях пандемии. Они вынуждены пересматривать свои подходы к привлечению клиентов и обеспечению безопасности, а также искать новые способы взаимодействия с потребителями. Внедрение цифровых технологий, таких как онлайн-бронирование и виртуальные туры, становится стратегическим приоритетом для сохранения конкурентоспособности.

Проблемы безопасности и санитарии представляют собой серьезный вызов для туристической индустрии в период пандемии. Необходимость обеспечения безопасности клиентов и персонала требует разработки и внедрения строгих протоколов и мер безопасности. Туристические компании вынуждены инвестировать в обучение персонала и обновление инфраструктуры, чтобы соответствовать новым стандартам и требованиям.

Восстановление индустрии туризма после пандемии COVID-19 требует разработки и реализации эффективных стратегий, которые позволят справиться с последствиями кризиса и вернуть доверие туристов к путешествиям. Одной из ключевых стратегий является государственная поддержка и стимулирование туризма. Многие страны уже предприняли шаги по предоставлению финансовых грантов, налоговых льгот и других мер поддержки для туристических компаний, чтобы помочь им пережить кризисный период и возобновить деятельность [3].

Привлечение внутреннего туристического спроса также играет важную роль в процессе восстановления. Многие страны и регионы начали активную кампанию по продвижению внутреннего туризма, подчеркивая преимущества отдыха в своей стране или родном регионе. Это позволяет компенсировать убытки от международного туризма и стимулировать внутренний спрос на услуги туристической индустрии.

Прогнозирование будущих тенденций в индустрии туризма становится важным аспектом разработки стратегий после пандемии COVID-19. Одним из главных прогнозов является рост спроса на устойчивый и экологически чистый туризм. Пандемия подчеркнула уязвимость окружающей среды и необходимость более ответственного подхода к туристическим путешествиям. Поэтому можно ожидать, что туристы будут предпочитать экологически устойчивые формы отдыха, такие как экотуризм и туры в природные заповедники.

Еще одной важной тенденцией является изменение предпочтений туристов в пользу более безопасных и малонаселенных мест. Пандемия заставила людей пересмотреть свои приоритеты и оценить риски, связанные с путешествиями в переполненные туристические районы. Поэтому в ближайшем будущем можно ожидать увеличения спроса на туры в малонаселенные регионы, отдаленные природные уголки и места, где можно избежать массового скопления людей [4].

Развитие гибридных форм туризма также будет одним из ключевых трендов в ближайшем будущем. Виртуальные путешествия, онлайн-экскурсии

и другие цифровые технологии позволят туристам посещать места дистанционно и получать уникальный опыт без физического присутствия. Это открывает новые возможности для туристической индустрии в области контент-маркетинга и монетизации виртуальных путешествий.

Наконец, восстановление международных туристических потоков и развитие новых туристических направлений будут одним из важных направлений развития индустрии. С постепенным снятием ограничений на путешествия можно ожидать возобновления международного туризма, а также развитие новых туристических направлений, которые станут популярными после пандемии.

Пандемия COVID-19 имела глобальное воздействие на индустрию туризма, приведя к серьезным вызовам и изменениям в динамике отрасли. Анализ показывает, что закрытие границ, ограничения на перемещения и введение карантинных мер привели к резкому сокращению международных поездок и значительным потерям для туристических компаний, отелей, авиакомпаний и других игроков в этой сфере.

Однако, несмотря на сложности, вызванные пандемией, существуют стратегии восстановления, которые могут помочь индустрии туризма встать на ноги. Важными элементами этих стратегий являются развитие цифровых технологий для предоставления безопасных и удобных услуг, диверсификация туристических продуктов и рынков, а также сотрудничество между странами и секторами для разработки и внедрения единых стандартов безопасности и мер по стимулированию туризма.

Будущее мирового туризма будет зависеть от эффективности реализации этих стратегий, а также от гибкости и инновационности компаний в адаптации к переменным условиям. Прогнозируется, что после преодоления пандемии отрасль туризма сможет восстановиться, однако возможно, что структура и динамика рынка будут изменены, и будущие тенденции могут отличаться от прежних.

В целом, хотя пандемия COVID-19 представляла серьезные вызовы для мирового туризма, она также стимулировала индустрию к поиску новых подходов и инноваций, что может способствовать ее устойчивому развитию в будущем [5].

Список использованной литературы:

1. Всемирная организация туризма (ВОТ). (2020). "Оценка влияния вспышки COVID-19 на международный туризм".
2. Журнал "Туризм и отдых". (2020). "Пандемия COVID-19: вызовы и перспективы для мирового туризма".
3. Министерство туризма страны Казахстана и отчеты о влиянии COVID-19 на туристическую индустрию Алматы 2022г.
4. Аналитические отчеты российских и международных агентств о влиянии пандемии на туризм 2023г.
5. Статьи и исследования в российских и международных журналах по экономике и туризму, публиковавшиеся в период с 2020 по 2024 год.

ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Есиркепова С.С., Бабаева У.Ш.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В настоящее время большое значение и роль развития индустрии туризма имеет развитие экономики государства, удовлетворение индивидуальных потребностей и взаимообогащение социальных связей между странами. Индустрия туризма занимает важное место в экономике многих стран.

Summary: Currently, the development of the state's economy, satisfaction of individual needs and mutual enrichment of social ties between countries are of great importance and the role of the development of the tourism industry. The tourism industry occupies an important place in the economy of many countries.

Қазіргі уақытта мемлекет экономикасын дамыту, жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру және елдер арасындағы әлеуметтік байланыстарды өзара байыту үшін туризм индустриясын дамытудың маңызы мен рөлі өте зор. Туризм индустриясы көптеген елдердің экономикасында маңызды орын алады. Бүгінгі таңда туризм индустриясы Еуропаны ғана емес, дәстүрлі туристік орталықты, сонымен қатар Америка, Африка, Азия және Австралия елдерін қамтиды.

Қазіргі туризм 20 ғасырдың феномені деп аталады, ал қазіргі ғасырда туризм ғасыры болуға толық мүмкіндік бар. Әлемнің 150-ден астам елі туризммен айналысады. Жаһандық туризм соңғы онжылдықтарда тұрақты өсуді көрсетті.

Мысалы, келгендер саны 25 миллион адамнан 1500 миллион адамға дейін өсті (70 жыл бойы). Бұл 60 есеге өскен [1].

Жаһандық туристік табыс 2 миллиард доллардан (1950 жылдардың басы) 1,4 триллион долларға (2023 жылы) дейін өсті. Туристік бизнес әлемнің барлық елдеріне 800 миллиард доллардан астам салық түсімін қамтамасыз етеді.

2020 жылы туризмнің әлемдік ЖІӨ-ге қосқан жалпы үлесі 8,811 трлн. долларды (немесе әлемдік ЖІӨ-нің 10,4%) құрады, ал тікелей үлес 2,751 трлн. доллар (31,2%) және жанама - 6,06 трлн. долларды (68,8%) құрады.

ЮНВТО мәліметтері бойынша соңғы 10-13 жылда туристік табыс жыл сайын 10%-ға, ал келушілер саны 5%-ға артқан. Бір туристің табысы 1951 жылы 80 доллардан 2018 жылы 1040 долларға дейін өсті, бұл өсім 13 есеге арттыру. Сарапшылардың пікірінше, алдағы 20 жылда әлемдік туризмнің табыстылығы 3 есеге артады. Бұл өсім жаһандану, халықтың табысының өсуі және мәдени дамудың маңыздылығы, сондай-ақ туризм мен өнеркәсіп өнімділігіне сұраныстың артуы есебінен мүмкін болып отыр. Әдетте, салалық кіріс бүкіл әлем бойынша қосалқы сатудан түседі (70%), ал тек 30% негізгі сатудан (тамақ, тұрғыны, негізгі турлар) түседі.

Әдетте, туризмнің ұлттық экономикадағы рөлі мен орнын өзгерту үшін туризмнің негізгі экономикалық көрсеткіштері ЖІӨ көрсеткішімен – тауарлар

мен қызметтердің барлық өндірушілерінің артық құнының қосындысымен салыстырылады. Бұл көрсеткіштер туристік табыспен байланысты. Туризм индустриясы қазір әлемдік ЖІӨ-нің 10 пайызын құрайды.

2020 жылы туризмнің жұмыспен қамтудың жалпы үлесі, оның инвестицияға, жеткізу тізбегіне және кірістерге елеулі әсерін қоса алғанда, жұмыс орындарында 318,8 миллион долларды құрады (жалпы жұмыспен қамтудың 10,0%). Сондай-ақ 2020 жылы туризм секторы дүние жүзінде шамамен 330 миллион жұмыс орнын құрайды, бұл жаһандық жұмыспен қамтудың 10,3% құрайды және дүние жүзінде әрбір 10 жұмыс орнының бірін құрайды. Соңғы бес жылда салада әрбір төртінші жаңа жұмыс орны ашылды. 2020 жылы туризм секторында 9 миллионнан астам жаңа жұмыс орны құрылды, бұл соңғы жылдардағы ең жоғары көрсеткіш. Туризм индустриясы 2029 жылға қарай 420.659.000 жұмыс орнын ашады деп күтілуде, бұл жалпы әлемдік жұмыспен қамтудың 11,7% құрайды.

Кейбір елдер үшін туризм индустриясының дамуы ұлттық экономикаға ең тиімді үлес бола алмайды, олар үшін басқа тауарлар мен қызметтерді өндіруге мамандану тиімдірек. Осы тұрғыдан алғанда Жапония мен Австралияның туристік индустрияны дамытудағы енжарлығы олардың экономиканың басқа салаларына мамандануымен түсіндіріледі: электронды жабдықтар, автомобильдер, жүн, сүт, киім және т. б., яғни шарттарда. шектеулі өндіріс факторларының (жер, еңбек, капитал), туристерді тарту үшін қолданылуы мүмкін ең тиімсіз шаралары.

Туризмнің экономикалық салдары күшті әлеуметтік-мәдени салдарлармен бірге жүреді. Туризм демалудың, адамдар арасындағы өзара түсіністіктің, тарихи-мәдени құндылықтарға қол жеткізудің, тұлғаның дамуының, саяси тұрақтылық пен әлеуметтік тепе-теңдіктің әлеуметтік факторы болып табылады. Қазіргі уақытта туризм әлеуметтік саланың дамуына белсенді түрде ықпал етеді, жұмыспен қамтуға ықпал етеді, мәдени әлеуетті, ұтымды ойын-сауық қызметін сақтайды және дамытады, ұрпақты болу әлеуетін қалпына келтіреді. Аймақтың аумағы өмір сүру және туристік бизнес үшін тартымды бола түсуде.

Дегенмен, туризмнің дамуымен тек оң ғана емес, теріс салдар да болуы мүмкін (1-кесте) [2].

Туризмнің дамуынан туындайтын экологиялық зардаптар әр елде оның массасы өскен сайын пайда болуы мүмкін. Туризм дамуының бастапқы кезеңінде олар мардымсыз болуы мүмкін, бірақ уақыт өте келе бұл елде туристер баратын орындар жойылып кету қаупі бар. Дегенмен, дұрыс жоспарланған және тиімді басқарылатын туристік орталықтар қоршаған ортаға тигізетін кері әсерді шектей алады.

Туризм мәдениетке екі жақты әсер етеді. Бұл бір жағынан оны сақтауға көмектеседі, ал екінші жағынан оның негізін жоғалтуға көмектеседі. Көптеген дамушы елдерде жергілікті қоғам туристердің қажеттіліктеріне олардың діні мен мәдениетіне сәйкес шығынсыз бейімделеді. Туристерге олардың жеке

өміріне араласпай жергілікті өмір салтын қалпына келтірудің этникалық үлгілерін көрсетуге болатын жағдайлар жасалған.

Кесте 1. Туризмнің дамуының салдары

Пайда	Зақым
Экономикалық салдары	
1. Халықаралық қатысуды кеңейту еңбек бөлінісі 2. Жергілікті ресурстарды пайдалану 3. Шетелдік капиталды тарту және шетел валютасында табыс алу 4. Жергілікті кәсіпкерлік айналымының өсуі 5. Ұлттық құрылымдағы өзгерістер тауарлар мен қызметтерді өндіру 6. Жұмысшылар санын көбейту 7. Мемлекет қазынасына салықтардың түсуі 8. Жеке табыстың артуы 9. Аймақтық теңгерімсіздіктерді теңестіру 10. Шетелде елдің экономикалық имиджін құру	1. Қатты валютаның ағып кетуі 2. Импорттың ұлғаюы 3. Жұмыспен қамтудың дәстүрлі салаларынан шығу 4. Маусымдық жұмыспен қамту 5. Инфляция 6. Шетелдіктердің билікті тартып алуы компаниялар 7. Саяси жағдайға тәуелділік, халықаралық экономикалық нарық жағдайы, сән 8. Экономикалық дағдарыстардың пайда болуы және дамудың теңгерімсіздігі
Әлеуметтік-мәдени салдарлар	
1. Тілдік, әлеуметтік, таптық жіктелу діни кедергілер 2. Білім деңгейін көтеру 3. Өнер туындыларын сақтау және дәстүрлері 4. Ақпаратқа қол жеткізу	1. Жергілікті тұрғындардың теріс көзқарасы 2. Стереотиптерді құру 3. Демонстрациялық әсер (еліктеу тұтыну) 4. Мәдениетті, дінді коммерцияландыру, өнер 5. Әлеуметтік мәселелердің өсуі 6. Әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер
Экологиялық зардаптар	
1. Ұлттық саябақтарды құру және қорлар	1. Ластану 2. Ландшафттың деградациясы 3. Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді алып тастау айналымнан шықты

Туризмнің әлеуметтік-экономикалық әсерін бағалау үшін туристік қызметтің тұтынушылары мен өндірушілері, туристік сұранысқа әсер ететін факторлар және бұл әсердің сипаты, сонымен қатар туризм саласындағы қазіргі тенденциялар туралы кең ақпарат болуы қажет. Туризмнің ерекшеліктерін ескеру қажет [3]:

- жан-жақтылығымен сипатталатын туристік қызмет сатып алу-сату операцияларының негізгі объектісі болып табылады;
- туристік қызметке сұраныстың ерекшелігі, біріншіден, материалдық мүмкіндіктері, жасы, мақсаттары мен мотивтері бойынша ерекшеленетін тұтынушылардың әртүрлілігімен сипатталады;

- туристік қызмет көрсету табиғи ресурстарды да, адам ресурстарын да қамтитын туристік тауарлар мен қызметтердің екі жақты сипатын қамтитын бірқатар белгілермен сипатталады;

- саланың жоғары инвестициялық мүмкіндіктері, соның салдарынан өндірістің икемсіздігі және ұсыныстың жоғары икемсіздігі;

- туристік нарық механизмі сатып алушы мен сатушыдан басқа сұраныс пен ұсыныс арасындағы байланысты қамтамасыз ететін делдалдық байланыстардың айтарлықтай санын қамтиды.

Туризмнің экономика секторына экономикалық әсерінің модельдері қазір әлдеқайда күрделі болды. Бүгінгі таңда туризмді дамытудың қазіргі тенденцияларына халықаралық туризмнің негізгі орталықтары туризмнің «орта таптың» гүлденуінің және жаппай тұтынудың символына айналған дамыған елдерде орналасқандығы жатады. Дамушы елдерде ішкі туризм қызмет көрсету саласындағы кірісті арттыру, жергілікті тұрғындарды жұмыспен қамту және инфрақұрылымды дамыту құралы ретінде қарқынды дамып келеді.

Қорытындылай келе, туризм елдің, облыстардың, жекелеген қалалардың экономикасында да, әлемдік экономикалық жүйеде де маңызды орын алады деп айта аламыз. Туризм индустриясының дамуы интеграциялық және халықаралық мамандану үдерісінің одан әрі тереңдеуіне айтарлықтай әсер етеді. Туризм саласына ел экономикасының ірі секторы және қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік процестерге ықпал ететін интеграцияланған жүйе ретінде ерекше назар аудару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Голубков Е. П. Маркетингтік зерттеулер: теория, практика және әдістеме / Е. П. Голубков – М.: Финпресс, 2019.

2. Қонақ үй және туризм бизнесі / ред. проф. ТОЗАҚ. Чудновский – М.: «Тандем» авторлар мен баспагерлер қауымдастығы, «Экмос» баспасы, 2018.

3. Гуляев, В. Г. Туризм: Экономика және әлеуметтік даму / В. Г. Гуляев – М.: Қаржы және статистика, 2022.

ОӘЖ 338.48

ӘЛЕУМЕТТІК ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Есиркепова С.С., Калкабаев А.М.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Каратаев Т.Ж.

Қазақстан Республикасы ПМ Б.Момышұлы атындағы оқу орталығы, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: в данной статье рассмотрены некоторые теоретические вопросы современного состояния и дальнейшего развития социального туризма в Казахстане.

Summary: This article discusses some theoretical issues of the current state and further development of social tourism in Kazakhstan.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде адамзаттың бірқатар жаһандық мәселелерін дамыту бар, оған мыналар кіреді: табиғи ресурстарды (қоршаған ортадан тыс

емес, қоршаған ортаның ластануы, тамақ өнімдерін қолдау дағдарысы және басқалары. Көптеген жаһандық мәселелерді шешу үшін теориялық негіз құрылды – тұрақты даму тұжырымдамасы құрылды. Қазақстан-2050 стратегиясы және Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы Қазақстан Республикасының экономикасын әртараптандыру қажеттілігін көрсетеді [1; 2].

Бұл мәселені шешуге болатын салалардың бірі – туризм – әлемдік туризм индустриясының ЖІӨ-дегі жалпы үлесі 10%, әрбір 8-ші жұмыс орны туризм саласына, сонымен қатар туристік индустрияға жатады «Қазақстан-2050» Стратегиясындағы даму басым бағыттарына енгізілген. Қазақстан көптеген ерекше табиғат объектілерімен толықтырылып жатыр, олар ешкімді бей-жай қалдырмайды, және ежелгі дәуірлердің кез-келген домариялық қажеттіліктерінің қажеттіліктері Ұлы Жібектің тарихи мұрасын қанағаттандыра алады. Бірақ, табиғи ресурстардың барлық байлығына қарамастан, отандық туризм динамикасы шығудың артындағы динамикасы артта қалып, бұл оны жақсартудың тиімді әдістерін анықтау үшін осы саладағы зерттеулерді қажет етеді.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы әлемдік экономикалық дағдарыс жағдайындағы әлеуметтік мәртебесінің тұрақсыздығының өсуіне әкелетін ауқымды мәселелерді қамтиды. Қазақстандағы жағдай маңызды емес, бірақ әлеуметтік тұрақтылықты сақтау және нығайту қажеттілігі үнемі атап өтіледі, соның ішінде халыққа әлеуметтік қолдаудың тікелей және жанама әдістері бар. Басқа қызметтен басқа, әлеуметтік туризмді дамыту тетіктерін қолдану осы мәселені шешу үшін қажет [3].

Қазақстандық индустрияның дамуындағы маңызды бағыттардың бірі, туризм елдің барлық тұрғындарына қол жетімді болуы керек. Ел халқының ең ауқатты өкілдері туристік нысандар мен демалыс орындарын таңдауда өздерін шектемейді, ал орта буын өкілдері шығындар бойынша туристік турларды басшылыққа алады, ал шығындар бойынша туристік турларды басшылыққа алады, әлеуметтік қорғалмаған азаматтар негізінен мүмкіндігіне ие бола алмайды Жақсы демалу. Сонымен қатар, осы санатта азаматтардың дәл осы санаты арзан, бірақ жоғары демалу инфрақұрылымын, әсіресе өз елдерінде даму қажет деп санайды.

Халықтың әлеуметтік қорғалмаған сегменттері үшін туристік қызметтердің міндеті – бұл әлеуметтік туризмнің негізі – бұл адамдарға денсаулығын қалпына келтіруге, жаңа өмір аспектілерін көруге және жаңа мақсаттарға жетуге мүмкіндік береді. Мұның бәрі Еуропадағы әлеуметтік туризмнің дамуына себеп болды, онда саяхатшылардың үлесі 60%-ға жетті [4]. Біздің еліміз үшін бұл туристік алмасуға қатысатын азаматтардың әлдеқайда төмен пайызымен байланысты ең өзекті болып табылады.

Қазіргі уақытта біздің елімізде сонымен қатар бұл салада бірқатар тәжірибе бар, бірақ Қазақстандағы әлеуметтік туризм саласындағы жүйелік ғылыми зерттеулердің болмауы әлеуметтік-мәдени тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Бұл мәселеге жүйелі көзқарас жоқ екені анық. Азаматтар туризм

саласындағы алдыңғы қатарлы әлеуметтік бағдарламалар туралы толық ақпарат жоқ. Жұмыста әлеуметтік туризм туралы қолда бар ақпаратты және теориялық материалдарды жүйелеу және республикадағы әлеуметтік туризмді дамытуға жүйелі көзқарасты қалыптастыру бойынша ұсыныстар жасалды.

Әлемнің көптеген елдерінде туризм - экономиканың ең серпінді және өте сенімді секторларының бірі. Туризм индустриясына шамамен 9 адам барады, әлемдік ЖІӨ-де 10-шы жұмыс орны бар [5].

Бұл көрсеткіштер әлемдік туристік индустрияның тікелей экономикалық әсерін көрсетеді. Халықаралық және ұлттық масштабтағы адамдардың ұтқырлығы жұмыспен қамту мәселелерін шешуге айтарлықтай үлес қосады және мемлекет тарапынан да, туристік индустрияның түрлі кәсіпорындарынан да айтарлықтай жетістіктерге жетеді. Ұйымдастырылған және дамымаған туризм индустриясы елдегі валюталық кірістерді және салық есебінен мемлекеттік қазынашылыққа кірістер ағынын арттыруға көмектеседі.

Сонымен бірге, туризмнің барлық түрлері коммерциялық сипатқа да, әлеуметтік бағдарға ие, ал негізгі нысан - бұл адам және оның қажеттіліктері мен саяхаты, беріктігі, күші және денсаулық, сонымен қатар қалпына келтіру, қалпына келтіру және демалыңыз. Сонымен қатар, туризмнің танымдық және білім беру функциялары маңызды рөл атқарады.

Осылайша, туризмнің әлеуметтік маңызы, оның рухани және физикалық тұрғыдан да, өмір сүру деңгейі мен сапасын қалыптастырудағы жеке тұлғаның дамуындағы маңызы. Бүгінгі таңда «әлеуметтік туризм» деген ұғымдар уақыт өте келе маңызды болып табылады. Туризмнің бұл түрі туризмнің жаппай дамыған түрлеріне қолданылмайды.

Еуропа елдеріндегі әлеуметтік туризмді қалыптастыру, әлеуметтік саясат құралы ретінде, дамымаған және туризмнің осы түрінің негізсіз себептері бар. Бұл тұжырымдаманы түсінудегі қиындық туризмнің көптеген түрлері әлеуметтік деп түсіндірілгендіктен жатыр. Шағын тұрғындар туризм мақсатында белсенді сапарларды белсенді түрде орындай бастаған кезде, әлеуметтік туризм туралы алғашқы ақпарат Еуропада пайда болды. ЕО-ның статистика агенттігінің мәліметтері бойынша, Еуропалық Одақ халқының 60 пайызы жылына кемінде 4 күн туристік мақсаттар үшін кемінде 4 күн, халықтың 4%-ы, өйткені олар жоқ Денсаулыққа байланысты мұндай мүмкіндікті қалайсыз немесе жоқ, қалған 20-30% қаржылық ресурстардың жетіспеушілігіне байланысты демалуға болмайды [4].

Еуропа елдерінің туризм индустриясында әлеуметтік туризм туризм түріне қарай бекітілген. Алғаш рет әлеуметтік туризмнің көрінісі 19 ғасырда болды, ал XX ғасырда әлеуметтік туризм кең ауқымды топтарға демократияландыру ретінде маңызды рөл атқарды. Бүгінгі таңда туризмнің осы түрін насихаттайтын және дамытатын көптеген ұйымдар бар.

«Әлеуметтік туризм» алпыс жыл бұрын басталғанымен және көптеген елдерде өте жақсы жұмыс істейді, бірақ оның анықтамалары әр түрлі елдерде де басқаша түсіндіріледі. Алдымен шетелдік көздердегі әлеуметтік туризмді анықтады. Артур Халата үшін әлеуметтік туризм өзінің жеке және ұжымдық

мақсаттары қазіргі қоғам ұғымдарына сәйкес келетіндігімен ақталады; Сот төрелігін, адалдық пен өмірге қанағаттану үшін барлық шараларды жүзеге асыру [6].

Әлеуметтік туризмнің жаңа мағынасында халықаралық әлеуметтік туризм ұйымы бар: «Туризмде туындайтын құбылыстар табысы аз адамдар тобына кіреді. Бұл әлеуметтік бастамаларға байланысты мүмкін емес» [7].

Әлеуметтік туризмнің бұл көрінісі оның мәнін анықтаудағы келесі тұжырымдамаға әкеледі. Бұл әлеуметтік және моральдық, моральдық жағынан. Туристік нарық барлық адамдарға қолайлы өнім бере алмайтындықтан, араласу туризмді барлығына қол жетімді ету үшін қажет. Әлеуметтік туризмнің соңғы және толық анықтамасын Л. Минирта, Г. Миллер және Р. Мейрланд ұсынды. Бұл авторлар «Әлеуметтік туризм – туристік биржаның иесі немесе қабылдаушы тарапының моральдық құндылығы бар туризм» деп санайды. Бұл анықтама әлеуметтік туризмді моральдық тұрғыдан көбірек көрсетеді.

«Саппарлау құқығына» негізделген әлеуметтік туризм табиғаты туралы басқа да пікірлер бар. Манилада (1990) Дүниежүзілік туристік конференцияның Дүниежүзілік туристік конференциясы бойынша, «Қоғамдық туризм - бұл қоғамның демалу құқығын жүзеге асырудағы төмен азаматтардың мүдделері үшін ұмтылу керек». Дж. Толкин Хокланд әлеуметтік туризмді ұсына алады: барлық азаматтар «әлеуметтік туризм» ұғымын қолданады, экономикалық немесе әлеуметтік мәртебеңізге қарамастан, сіз демалысқа баруға мүмкіндігіңіз болуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, демалыс сапары кез-келген адам құқығы ретінде зерттелуі керек, жағдайды жақсарту үшін әлеуметтік шығындар өтеу керек.

«Әлеуметтік туризм» тұжырымдамасын қарастыру кезінде ғалымдар, негізінен оны мемлекетке қаржыландыру үшін жауап береді. Бұл оларды еуропалық авторлардан ерекшелендіреді. Сонымен, бразилиялық ғалымдар әлеуметтік туризмнің дамуы мемлекеттің құзыреті деп санайды. М.Мемейда әлеуметтік туризм – бұл әлеуметтік-полигондар – бұл тұрақты даму туралы құжаттарға сәйкес, жеке тұлғаның әлеуметтік-рельефтері мен әлеуметтік-мәдени дамуы үшін әлеуметтік-полигонға ықпал етуге ықпал етеді, бұл мемлекетке туристік аймақтарда оларды кеңейту керек [6].

Қазақстандық әлеуметтік туризм ғылыми мектебі оның қалыптасуының басында, сондықтан анықтаудың толық құралы қажет. Қазақстан Республикасындағы заңнамалық бастамаларды қалыптастыруда, Хайисинкар әлеуметтік туризмінің ең қолайлы анықтамасы: «Туризмдегі қатынастар және туризмдегі бір топ, ол туристік процестердегі кедей немесе басқа адамдардың қатысуына әкеледі, қоғамның элементтерін жойды». Бұл тұжырымдама халықтың мақсатты топтарына тікелей субсидиялар ғана емес, сонымен қатар арзан жергілікті туризм үшін инфрақұрылым қалыптастыруды қамтиды. Бұл әсіресе Қазақстандағы ішкі туризмді дамытуға қатысты [5]. Бұл анықтама барлық қатысушылардың әлеуметтік туризмге деген қажеттіліктеріне, атап айтқанда, басқару органдарына (мемлекеттерге) және делдалдарды (қоғамдық ұйымдарды) жеткізушілер мен алушыларға деген қажеттіліктеріне сәйкес

келеді. Әлбетте, заңнамалық базаны қалыптастыруда «феномен» және «қатынастар» және «қатынастар» нақты бастамаларын жүзеге асыру қатаң түрде айқындалып, егжей-тегжейлі сипатталуы керек.

Айта кету керек, ресейлік-өмірі авторлардың ешқайсысы Қазақстандағы әлеуметтік туризммен байланысты емес, бұл зерттеудің өзектілігін арттырады.

Жалпы, көптеген ғылыми зерттеулер әлеуметтік туризмге арналған, сондықтан Қазақстандағы әлеуметтік туризмді дамыту стратегиясын табу үшін әлемдік тәжірибені қолданған жөн. Қазақстанда әлеуметтік туризм туралы іс жүзінде ешқандай зерттеулер жоқ, ал әлеуметтік туризм нашар дамыған елдерде әлеуметтік туризмді дамыту стратегиясын әзірлеу бойынша жұмыстар аз болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Туризм Казахстана / Статистический сборник на казахском и русском языках. - Нұр-Сұлтан, 2020.
2. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года №360 // Информационная система «ПАРАГРАФ». – 2019.
3. Биржаков М. Б. Введение в туризм. - СПб: "Изд. дом "Герда", 2023.
4. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева народу Казахстана: Стратегия «Казахстан-2050». - Астана, 2012.
5. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010 - 2014 годы. - Астана, 2010.
6. UNWTO Tourism Highlights, - 2024 // <http://publications.unwto.org/>
7. Hall D. Brown F. Towards a welfare focus for tourism research// Progress in Tourism and Hospitality Research. -2022.

ОӘЖ 338.48

ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАРДАҒЫ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Калкабаев А.М.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Современная индустрия туризма переживает серьезные изменения в условиях динамичной цифровой эпохи. Достижения в области технологий и широкое использование интернета значительно изменили способ взаимодействия туристов и туристических компаний. В этом контексте интернет-маркетинг становится основным инструментом, облегчающим эффективное общение, продвижение и управление туристическими услугами.

Summary: The modern tourism industry is undergoing major changes in the context of a dynamic digital era. Advances in technology and the widespread use of the Internet have significantly changed the way tourists and travel companies interact. In this context, Internet marketing is becoming the main tool facilitating effective communication, promotion and management of travel services.

Бүгінгі таңда онлайн-ортаның және электрондық коммерцияның тұрақты дамуымен туризм индустриясында интернет-маркетинг әдістерін қолданудың өзектілігі бұрынғыдан да маңызды бола түсуде.

Осылайша, қазіргі заманғы туризм нарығы тұтынушылардың мінез-құлқындағы тұрақты өзгерістерге бейімделуге мәжбүр, бұл көбінесе цифрлық технологиялардың әсерімен анықталады. Осы тұрғыда бұл дипломдық жұмыстың мақсаты туризм секторында интернет-маркетинг әдістерін қолдануды зерттеу және талдау, сонымен қатар олардың маркетингтік стратегиялардың тиімділігіне және туристік компаниялардың бәсекеге қабілеттілігіне әсерін бағалау болып табылады.

Туристік және қонақжайлылық ұйымдарындағы маркетингтік қызмет әдетте келесі негізгі элементтерді қамтиды:

1. Нарықты зерттеу және қажеттіліктерді талдау: нарықты зерттеу, әлеуетті тұтынушылардың мінез-құлқы мен қалауларын талдау және бәсекелестерді зерттеу маңызды. Бұл нарық сегменттерін, мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін анықтауға және тиімді маркетингтік стратегияларды әзірлеуге көмектеседі.

2. Позициялау және Брендінг: Компания өзінің бірегейлігін анықтап, нарықта позицияны құруы керек. Брендті дамыту және имиджді қалыптастыру бәсекелестер арасында ерекшеленуге және тұтынушыларды тартуға көмектеседі. Бұған логотипті, ұранды, дизайнды әзірлеу, сондай-ақ компаниямен байланысты құндылықтарды жасау кіреді.

3. Өнімді немесе қызметті дамыту: мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін қанағаттандыратын бірегей өнімдерді немесе қызметтерді анықтау және дамыту. Бұл туристік пакеттерді, экскурсияларды, қонақ үйлерді, мейрамханаларды және басқа да қонақжайлылық қызметтерін әзірлеуді қамтуы мүмкін.

4. Баға белгілеу: Бәсекелестік ортаны, өндіріс шығындарын және тұтынушылардың қалауын ескере отырып, өнімдерге немесе қызметтерге оңтайлы бағаларды анықтау. Баға белгілеу пайданы ұлғайту стратегиясына немесе төмен баға арқылы көбірек тұтынушыларды тарту стратегиясына негізделуі мүмкін.

5. Коммуникациялар және жылжыту: Клиенттерді тарту және ұстап тұру үшін маркетингтік коммуникацияларды әзірлеу және енгізу. Бұл жарнаманы, әлеуметтік медиа арқылы байланысуды, пресс-релиздерді жазуды, сауда көрмелеріне қатысуды және жарнамалық акцияларды өткізуді қамтуы мүмкін.

6. Тарату және сату (жалғасы): Бұл туроператорлармен жұмыс істеуді, онлайн брондауларды, агенттік желілерді және жеке кеңселер немесе веб-сайттар арқылы тікелей сатуды қамтуы мүмкін. Брондау және төлеу процесі клиенттер үшін ыңғайлы және қолжетімді болуын қамтамасыз ету маңызды.

7. Тұтынушыларға қызмет көрсету және сақтау: Сатып алу жасалғаннан кейін тұтынушылармен байланыс жасаңыз және сақтаңыз. Бұған жоғары деңгейдегі қызмет көрсету, мәселелер мен шағымдарды шешу,

тұтынушылардың адалдығын ынталандыру және қайталанатын сатып алуларды көбейту үшін іс-шаралар өткізу кіреді.

8. Бағалау және бақылау: Маркетингтік әрекеттердің нәтижелерін бағалау және олардың тиімділігін бақылау. Бұл нарықтық ортадағы өзгерістерге және тұтынушылардың қажеттіліктеріне сәйкес маркетингтік стратегиялар мен тактикаларды түзетуге мүмкіндік береді [2].

Төмендегі 1-кестеде туризм және қонақжайлылық секторындағы ұйымдардың маркетингтік қызметінің құрылымы көрсетілген.

Маркетинг қызметінің құрылымы әртүрлі туристік және қонақжайлылық ұйымдарында олардың көлеміне, бизнес түріне және мақсатты аудиторияға байланысты әртүрлі болуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Ірі компанияларда мамандандырылған маркетинг бөлімдері болуы мүмкін, ал шағын бизнес ұйым ішінде негізгі маркетингтік функцияларды орындауға назар аударуы мүмкін.

Дегенмен, туристік маркетинг қызметінің құрылымы кез келген көлемдегі ұйымдар үшін бірнеше маңызды мақсаттарға ие:

1) Ұйымдастыру және жүйелеу. Құрылым туристік ұйымда маркетингтік әрекеттерді ұйымдастыруға, қызметкерлердің рөлдері мен жауапкершілігін анықтауға, маркетингтік тапсырмалардың ретін орнатуға көмектеседі. Бұл ресурстарды тиімді бөлуге және компания ішінде үйлестіруге мүмкіндік береді.

2) Фокус. Маркетинг қызметінің құрылымы туристік индустрияда маркетингтік стратегияларды әзірлеу және енгізу кезінде ескерілуі тиіс негізгі элементтер мен процестерді анықтайды. Ол компанияларға нақты мақсаттарға жету үшін нарықты зерттеу, позициялау, коммуникациялар және басқалар сияқты негізгі аспектілерге назар аударуға көмектеседі.

1-кесте. Туризм және қонақжайлылық секторындағы ұйымдардағы маркетингтік қызметтің құрылымы [3]

Маркетингтік әрекет элементі	Сипаттамасы
Нарықты зерттеу және қажеттіліктерді талдау	Нарықты зерттеу, тұтынушылардың мінез-құлқы мен қалауларын зерттеу, бәсекелестерді талдау
Позициялау және брендтеу	Компанияның бірегейлігін анықтау, нарықта позицияны құру, брендті дамыту және имиджді құру
Өнімді немесе қызметті дамыту	Тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыратын бірегей өнімдерді немесе қызметтерді анықтау
Баға белгілеу	Өндіріс шығындарын және тұтынушылардың қалауын ескере отырып, өнімдерге немесе қызметтерге оңтайлы бағаларды анықтау
Байланыс және жылжыту	Маркетингтік коммуникацияларды, жарнаманы, әлеуметтік желілерді пайдалануды, акцияларды әзірлеу және енгізу
Тарату және сату	Тарату арналарын анықтау, сату процесін ұйымдастыру, туроператорлармен жұмыс және онлайн брондау
Тұтынушыларға қызмет көрсету және сақтау	Клиенттермен байланысты сақтау, қызмет көрсетудің жоғары деңгейін қамтамасыз ету, тұтынушылардың адалдығын ынталандыру
Бағалау және бақылау	Маркетингтік әрекеттердің нәтижелерін бағалау, тиімділікті бақылау және стратегияларды түзету

3) Тұтынушының қанағаттануы. Маркетингтік қызметтің құрылымы туристік индустриядағы компанияларға өздерінің мақсатты аудиториясының қажеттіліктерін тереңірек түсінуге және қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Ол нарықты зерттеу мен талдауды жүргізуге, трендтер мен тұтынушылардың қалауларын анықтауға және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын өнімдер мен қызметтерді дамытуға көмектеседі.

4) Маркетингтік әрекеттерді үйлестіру. Маркетинг қызметінің құрылымы ұйым ішіндегі әртүрлі маркетингтік функциялар мен процестердің бірлігін және өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді. Ол сізге жарнама, жылжыту, PR сияқты әртүрлі маркетинг құралдарын тиімді пайдалануға, сонымен қатар компанияның сату бөлімі немесе операциялық бөлім сияқты басқа бөлімшелерімен күш-жігерді үйлестіруге мүмкіндік береді.

5) Мониторинг және бақылау (жалғасы). Маркетинг қызметінің құрылымы нәтижелерді өлшеу және маркетингтік әрекеттердің тиімділігін бақылау мүмкіндігін де қамтамасыз етеді. Ол компанияларға өнімділік көрсеткіштерін өлшеуге және талдауға мүмкіндік береді, мысалы, сату көлемі, тұтынушылардың қанағаттанушылығы, әлеуметтік желілерге қатысу және т.б. Бұл маркетингтік стратегиялардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауға және тиісті түзету шараларын қабылдауға көмектеседі.

6) Нарық өзгерістеріне жауап беру. Маркетингтік қызметтің құрылымы туризм секторындағы ұйымдарға сыртқы ортадағы өзгерістерге және тұтынушылардың қажеттіліктеріне икемді жауап беруге мүмкіндік береді. Ол нарықтық тенденцияларды талдауға, өзгерістерді болжауға және өзгермелі тұтынушылардың қажеттіліктері мен үміттерін қанағаттандыруға жылдам бейімделуге мүмкіндік береді.

7) Бәсекеге қабілеттілікті арттыру. Маркетингтік қызмет құрылымы ұйымдардың туризм саласындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға көмектеседі. Ол тиімді маркетингтік стратегияларды әзірлеуге және енгізуге, бірегей позицияны орнатуға, тұтынушыларды тартуға және сақтауға, күшті брендті құруға және қолдауға мүмкіндік береді [4].

Жалпы алғанда, туристік маркетинг қызметінің құрылымы компанияларды нарықта сәтті орналастыруда, тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруда және бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуде шешуші рөл атқарады. Ол маркетингтік әрекеттерді ұйымдастыруды, үйлестіруді және бақылауды қамтамасыз етеді, сонымен қатар сыртқы ортадағы өзгерістерге бейімделуге және туристік және қонақжайлылық бизнесінің жалпы көрсеткіштерін жақсартуға көмектеседі.

Технологияның дамуы және онлайн ортаның кең таралуы туристер мен туристік компаниялар арасындағы өзара әрекеттесуді айтарлықтай өзгертіп, интернет-маркетингті тиімді коммуникацияның, туристік қызметтерді жылжытудың және басқарудың негізгі құралына айналдырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қонақ үй және туризм бизнесі / ред. проф. ТОЗАҚ. Чудновский – М.: «Тандем» авторлар мен баспагерлер қауымдастығы, «Экмос» баспасы, 2018.

2. Гуляев, В. Г. Туризм: Экономика және әлеуметтік даму / В. Г. Гуляев – М.: Қаржы және статистика, 2022.
3. Холмогоров В. Интернет-маркетинг. Қысқа курс./ В. Холмогоров – Петербург: Петр, 2020.
4. Дик В. В. Электрондық коммерция./ В. В. Дик, М. Г. Лужецкий, А. Е. Родионов – М.: Мәскеу қаржы-өндірістік академиясы, 2020.

УДК 338.48

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРИСТСКОГО РЫНКА ГОРОДА ШЫМКЕНТ

Митрошенко Т.С., Губайдуллин Н.Н.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан
Акматылдаева Г.А.

Киргизский государственный университет имени И. Арабаева, г. Бишкек, Кыргызстан

Түйін: Бұл жұмыстың өзектілігі тұтастай қонақ үй бизнесіндегі инновациялардың маңыздылығына және инновациялық тәжірибелерді дамытудың нақты қажеттілігіне байланысты. Елдегі қонақ үй индустриясының дамуы туристік инфрақұрылымның даму деңгейімен және жалпы экономикалық жағдаймен тығыз байланысты.

Summary: The relevance of this work is due to the importance of innovation in the hotel business in general and the specific need for the development of innovative practices. The development of the hotel industry in the country is inextricably linked with the level of development of the tourist infrastructure and the general economic situation.

Маркетинговый анализ туристического рынка города – это систематический процесс сбора, оценки и интерпретации метаданных, относящихся к рыночным условиям, внутренней отраслевой и внешней конкурентной среде, предпочтениям и поведению потребителей в контексте туризма в конкретном городе. Этот анализ включает в себя глубинные исследование элементов, таких как местные туристические ресурсы, аттракции, инфраструктура, текущие туристические тенденции, а также потребности и ожидания целевой аудитории. Основной целью маркетингового анализа является разработка и реализация эффективных маркетинговых стратегий и планов, направленных на привлечение и сохранение лояльности туристов, обогащение туристического опыта и увеличение доходов.

Академическое определение анализа спроса целевой аудитории в туризме можно сформулировать следующим образом: анализ спроса целевой аудитории в туризме – это систематическое исследование и интерпретация данных о потребностях, предпочтениях, ожиданиях и поведенческих особенностях потенциальных туристов, направленное на понимание и прогнозирование их туристических выборов и решений. Этот процесс включает в себя непрерывную идентификацию и анализ демографических и личностных характеристик, мотиваций, ценностных ориентаций, очевидных и скрытых факторов, влияющих на решения о путешествиях целевой аудитории. В своей работе «Destination Marketing: An Integrated Marketing Communication Approach» Steven

Pike подчёркивает важность регулярного анализа целевой аудитории в контексте туризма, указывая на необходимость глубокого понимания как демографических, так и психографических характеристик потенциальных туристов для разработки эффективных маркетинговых стратегий (Pike, S. 2008 «Destination Marketing: An Integrated Marketing Communication Approach» Butterworth-Heinemann).

Анализ спроса целевой аудитории в туризме является ключевым компонентом для разработки эффективных маркетинговых стратегий, создания подходящих туристских продуктов и услуг, а также для обеспечения высокого уровня удовлетворённости клиентов и успешного развития бизнеса в туристической индустрии.

Туристский рынок Шымкента является неотъемлемой частью туристского рынка Казахстана и напрямую зависит от законодательной и экономической базы государства. Казахстанский туристический сектор, сталкиваясь с последствиями пандемии COVID-19, рассматривает новые подходы к развитию туризма. По словам представителя национальной компании «Kazakh Tourism», отрасль переживала трудные времена, вызванные карантинными ограничениями, закрытием границ и приостановкой авиасообщения. Потери мировой туристической индустрии в 2021 году оцениваются в 4,5 триллиона долларов, а вклад в ВВП упал на 49,1% по сравнению с 2019 годом. Внутренние туристические расходы упали на 45%, а расходы иностранных туристов - на 69,4%. В связи с закрытием границ возрос интерес граждан к внутреннему туризму, и правительство приняло меры по его развитию, в том числе введение субсидий для туроператоров и возмещение части расходов на оборудование для горнолыжных курортов [1]. Позднее, казахстанская туристическая отрасль превзошла допандемические показатели. В 2022 году количество внутренних туристов увеличилось на 25% до 8,6 миллиона человек. Доходы от размещения туристов составили 183 миллиарда тенге, что на 68% больше по сравнению с 2021 годом.

Правительство Казахстана вводит новые меры государственной поддержки для стимулирования предпринимательской активности в сфере туризма, включая программу «Дети путешествуют бесплатно» и возврат туристического кэшбэка в низкий сезон. Также идет работа над введением единой базы данных гидов и созданием информационного контакт-центра i-Tourist для решения проблем туристов [2]. Эти изменения направлены на улучшение инфраструктуры и повышение качества услуг в туристической отрасли, что в свою очередь должно снизить барьеры для иностранных туристов и сделать Казахстан более привлекательным направлением для путешествий.

Согласно статистическим данным (рисунок 1), Шымкент расположился на восьмом месте в рейтинге самых посещаемых туристами мест Казахстана, уступая Астане, Алматы и четырём областям. В течение первых девяти месяцев 2023 года город принял 340 413 туристов [3].

Топ 10 регионов

Рисунок 1 «Топ 10 регионов» Источник: eQonaq [4]

Шымкент, как оживлённый и культурно богатый город, предлагает множество достопримечательностей, которые привлекают различные виды туристов. Город известен своими историческими местами, природными парками и культурными памятниками, что делает его заманчивым для широкого круга посетителей.

1. Близлежащие природные достопримечательности, такие как национальный парк Аксу-Жабаглы и природный парк Сайрам-Угам, предлагают красивые пейзажи и возможности для активного отдыха на природе, что привлекает любителей природы, фотографов и приключенческих туристов.

2. Историческая часть Шымкента, включая древнюю крепость, различные исторические и архитектурные достопримечательности, привлекает тех, кто интересуется богатой историей и культурой региона.

3. Оживлённые базары города, бюджетные рестораны и широкий выбор кулинарных предложений привлекают туристов, интересующихся местной гастрономией и досугом.

4. Различные парки, музеи и культурные центры Шымкента дают представление о местном образе жизни и традициях, привлекая туристов, заинтересованных в погружении в культурные переживания.

5. Приверженность города экологическому туризму и его близость к природным достопримечательностям также привлекают экотуристов.

От интереса туристов к Туркестанской области в значительной степени зависит решение туристов выбрать юг Казахстана и город Шымкент для посещения. Однако, согласно приведённой выше статистике за 2023 год, Туркестанская область не вошла в десятку популярных направлений.

Сравнивая информацию по туристическому потоку в городе Шымкент за три года, можно сделать следующие наблюдения:

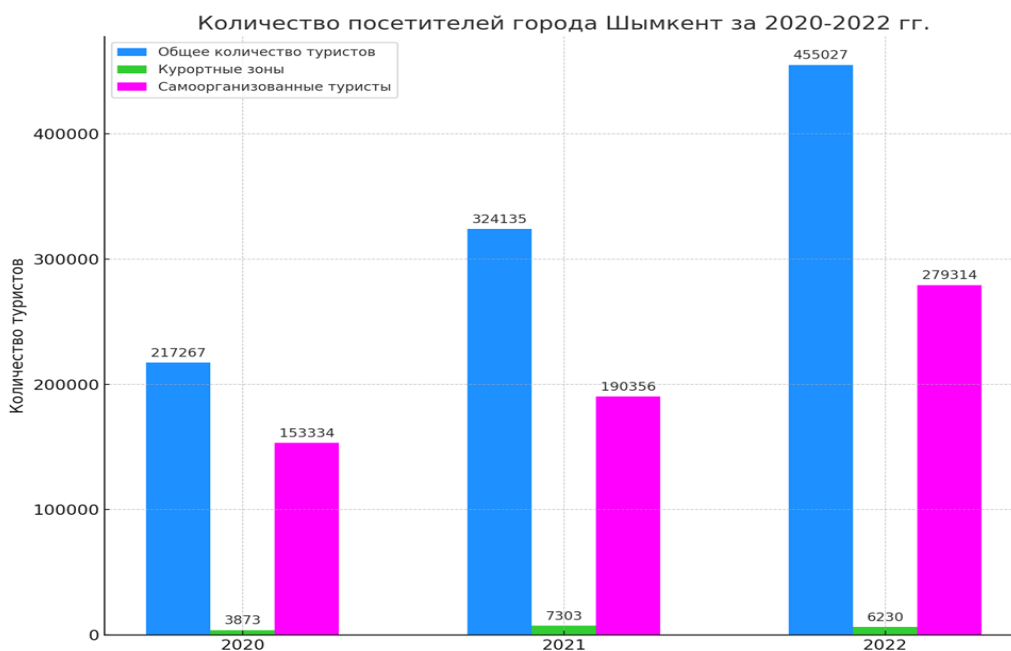

Рисунок 2 Динамика туристического потока в городе Шымкент за 2020 - 2022 годы
Источник [5]

Анализ показывает стабильный рост общего количества туристов в Шымкенте, что указывает на увеличение его привлекательности как туристического направления. Также это связано с развитием инфраструктуры, улучшением услуг для туристов и проведением маркетинговых кампаний. Большая часть туристов являются самоорганизованными, что свидетельствует о высоком интересе к самостоятельным путешествиям и исследованию города без участия туроператоров и агентств. Это указывает на важность предоставления доступной и полной информации о достопримечательностях, услугах и мероприятиях города для независимых путешественников.

Учитывая высокую долю самоорганизованных туристов, работникам туристической индустрии важно адаптироваться к изменяющимся предпочтениям и ожиданиям туристов, предлагая инновационные и уникальные туристские продукты, улучшая качество обслуживания и активно используя цифровые технологии для продвижения и информирования потенциальных посетителей.

На основании проведенного анализа можно выделить следующие сильные и потенциальные факторы развития туризма в Шымкенте:

сильные стороны города: большое количество самоорганизованных туристов - высокая доля самоорганизованных туристов говорит о привлекательности города для независимых путешественников; универсальность туристического предложения - Шымкент привлекает посетителей, заинтересованных в разнообразных видах отдыха, от городского туризма до посещения курортных зон;

потенциальные возможности для Шымкента: развитие курортных зон - низкое количество туристов, посетивших курортные зоны, указывает на

потенциал для их дальнейшего развития и продвижения; укрепление позиций в сегменте экотуризма - виду отсутствия данных о посещении особо охраняемых природных территорий, город может активизировать развитие и продвижение экотуризма.

Список использованной литературы:

1. THE ASTANA TIMES/ Kazakh Tourism Sector Considers New Approaches to Developing Tourism Amid Pandemic : <https://astanatimes.com/2021/05/kazakh-tourism-sector-considers-new-approaches-to-developing-tourism-amid-pandemic/>

2. THE ASTANA TIMES/ Kazakh Tourism Industry Exceeds Pre-Pandemic Levels : <https://astanatimes.com/2023/06/kazakh-tourism-industry-exceeds-pre-pandemic-levels>

3. Шымкент Келбеті / Развитие туристской отрасли: <https://panorama.shymkala.kz/index.php/city/item/7405-razvitie-turistskoj-otrasli>

4. Дайджест: Анализ туристического потока в Казахстане за декабрь 2023 года: <https://eqonaq.kz/news-detail-104?lang=ru>

5. Отчёт Бюро Национальной статистики «Количество обслуженных посетителей по типам туризма по Республике Казахстан за 2022 год»; цифровой документ. Дата обращения 30.01.2024

УДК 379.85

БАЗОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ВЛАДЕНИЯ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ПОДХОДОМ В ТУРИЗМЕ

Саниева З.Р.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада туризмде ғылыми-педагогикалық тәсілді қолданудың негізгі аспектілері, оның ішінде оның мақсаттары, әдістері мен технологиялары қарастырылады. Бұл тәсілдің тиімділігі мен даму болашағын бағалауға ерекше көңіл бөлініп, оның білікті мамандарды қалыптастыру және туристік индустрияның заманауи дамуы үшін маңыздылығына тоқталады.

Summary: The article discusses the main aspects of the application of the scientific and pedagogical approach in tourism, including its goals, methods and technologies. Particular attention is paid to assessing the effectiveness and prospects for the development of this approach, emphasizing its importance for the formation of qualified specialists and the modern development of the tourism industry.

Говоря о туризме, как о науке, следует, прежде всего, сказать о том, что многие исследователи, занимающиеся другими научными дисциплинами и сферами жизнедеятельности, не рассматривают туризм как научное явление и не придают ему значение с научной и исследовательской точек зрения.

Тем не менее, наука о туризме существует, и рассматривать педагогические элементы и методически обоснованные подходы обучения в туризме необходимо, как и в любой другой науке.

Научно-педагогический подход представляет собой методологический подход к образовательному процессу, основанный на научных принципах и методах. Он ориентирован на развитие у студентов системного мышления,

критического анализа, самостоятельности и творческого мышления. В основе данного подхода лежит сочетание активных и интерактивных методов обучения, проблемно-ориентированных задач, использование современных образовательных технологий и методов научного исследования. Научно-педагогический подход направлен на формирование не только знаний, но и компетенций, необходимых для успешной профессиональной деятельности и личностного развития.

В контексте обучения и развития в туризме научно-педагогический подход применяется для обеспечения качественной подготовки специалистов, способных эффективно работать в различных сферах туристской индустрии.

Рассмотрим основные способы его применения.

1) Интеграция теории и практики. Научно-педагогический подход в туризме подразумевает интеграцию теоретических знаний с практическими навыками. Студенты учатся не только концепциям и теориям туризма, но и их применению на практике через стажировки, проекты, кейсы и другие формы работы.

2) Активное вовлечение студентов. Научно-педагогический подход включает использование методов, которые активно вовлекают студентов в учебный процесс. Это может быть групповая работа, обсуждение проблемных ситуаций, проектная деятельность и т. д.

3) Индивидуализация обучения. Студенты имеют разные потребности и способности, поэтому в научно-педагогическом подходе учитывается индивидуальный подход к каждому студенту. Преподаватели могут адаптировать материалы, предложения и методы обучения в соответствии с потребностями каждого студента.

4) Развитие критического мышления. Этот подход способствует развитию критического мышления студентов. Они учатся анализировать информацию, принимать обоснованные решения и оценивать последствия своих действий, что является важным навыком для успешной работы в туристской индустрии.

5) Использование современных образовательных технологий. Научно-педагогический подход включает использование современных образовательных технологий, таких как дистанционное обучение, интерактивные учебники, виртуальные лаборатории и т. д., что делает обучение более эффективным и доступным.

В целом, научно-педагогический подход в туризме способствует формированию компетентных и профессионально готовых специалистов, способных успешно работать в динамичной и многообразной сфере туризма.

Основной целью научно-педагогического подхода в туризме является формирование квалифицированных специалистов в сфере туризма, обладающих не только теоретическими знаниями, но и практическими навыками, а также способностью к анализу, критическому мышлению и принятию обоснованных решений.

Главными задачами при этом выступает следующее.

Развитие профессиональных компетенций, т. е. обеспечение необходимых знаний и навыков, которые позволяют успешно работать в различных областях туризма, таких как гостеприимство, управление туристскими ресурсами, маркетинг и т. д.

Формирование критического мышления и аналитических способностей: развитие способности к критическому анализу информации, выработке собственных точек зрения и принятию обоснованных решений в различных ситуациях, связанных с туристской деятельностью.

Поддержка устойчивого развития туризма: обучение принципам устойчивого туризма и методам минимизации негативного воздействия туризма на окружающую среду, культурное наследие и социальные структуры.

Повышение качества образования, представляющее собой постоянное совершенствование образовательных программ и методов обучения с целью обеспечения максимально эффективного и актуального образования, отвечающего современным требованиям и вызовам в сфере туризма.

Основные принципы научно-педагогического подхода в туризме следующие:

- принцип интерактивности обучающихся. Заключается в том, чтобы обучающиеся принимали участие в учебном процессе, выполняли практические задания, анализировали кейсы и принимали участие в обсуждениях, что способствовало бы их активному участию в процессе обучения и формированию собственных знаний;

- проблемное обучение. Обучение строится вокруг реальных проблем и ситуаций, с которыми студенты могут столкнуться в профессиональной деятельности в сфере туризма. Это позволяет стимулировать мышление и развивать навыки решения проблем;

- принцип индивидуализации образовательного процесса. Учитываются индивидуальные потребности, интересы и способности каждого обучающегося;

- контекстуализация обучения. Обучение ориентировано на реальные ситуации и примеры из практики туризма. Это позволяет студентам лучше понимать теоретический материал и видеть его применение на практике;

- сотрудничество и взаимодействие. Стимулируется сотрудничество и взаимодействие между студентами, а также между студентами и преподавателями. Это способствует обмену знаниями и опытом, а также развитию коммуникативных и социальных навыков;

- развитие критического мышления. Поддерживается развитие у студентов критического мышления, способности к анализу информации, выработке собственных точек зрения и принятию обоснованных решений.

Научно-педагогический подход в обучении туризму предполагает также широкий спектр методов и технологий, направленных на развитие профессиональных навыков и компетенций у студентов. Одним из ключевых методов является проектное обучение, которое позволяет студентам применять теоретические знания на практике через участие в реальных проектах и

исследованиях. Этот метод стимулирует самостоятельное мышление, творческий подход к решению задач и развитие аналитических способностей.

Кроме того, важным элементом научно-педагогического подхода является использование кейс-метода, основанного на анализе реальных ситуаций из практики туризма. Студенты изучают сложные сценарии, принимают решения и обсуждают свои выводы, что способствует развитию критического мышления и принятию обоснованных решений.

Интерактивные методы обучения, такие как обсуждения, ролевые игры и групповые проекты, также широко используются в обучении туризму. Эти методы позволяют студентам активно взаимодействовать друг с другом и преподавателями, обмениваться знаниями и опытом, а также развивать коммуникативные навыки.

Современные информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) играют значительную роль в обучении туризму. Они предоставляют студентам доступ к онлайн-ресурсам, электронным учебникам, вебинарам и другим образовательным материалам, обогащая учебный процесс и делая его более интерактивным и доступным.

Дополнительно, практические занятия, экскурсии и полевые исследования играют важную роль в обучении туризму. Они позволяют студентам непосредственно погрузиться в туристическую практику, изучать туристические объекты и приобретать практический опыт работы в данной сфере.

Комбинация вышеперечисленных методов и технологий создает эффективную учебную среду, способствующую развитию компетенций и навыков, необходимых для успешной карьеры в сфере туризма.

При использовании и внедрении современных методов обучения в туризме, необходимо реально и здраво оценивать принципы и методы, которые не всегда на 100 процентов применимы в тех или иных условиях обучения.

Оценка эффективности научно-педагогического подхода в туризме играет ключевую роль в определении эффективности образовательного процесса и достижения целей обучения. Этот процесс включает анализ результатов обучения, оценку студенческих достижений и навыков, а также обратную связь от студентов и работодателей о соответствии полученных знаний и умений требованиям рынка труда. Также важным аспектом является постоянное совершенствование методов и подходов на основе полученной обратной связи, что позволяет обеспечить более эффективное и качественное обучение в сфере туризма.

Таким образом, говоря о будущем развитии и становлении науки туризма на должный уровень, необходимо сказать о том, что перспективы развития и применения научно-педагогического подхода в туризме включают постоянное развитие образовательных программ с учетом быстро изменяющихся требований индустрии туризма. Здесь крайне важно внедрение инновационных технологий для повышения доступности и эффективности обучения, а также активное сотрудничество между учебными заведениями, отраслевыми

организациями и туристскими предприятиями для обеспечения качественной подготовки специалистов и современных решений в сфере туризма.

Список использованной литературы:

1. Черных, В. А. Научно-педагогические аспекты подготовки студентов туристического профиля в вузе // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2018. № 4. С. 12-16.
2. Горшкова, Н. А. Применение научно-педагогического подхода в образовательном процессе в сфере туризма // Молодой ученый. 2019. № 28. С. 289-292.
3. Панфилова, Е. И., Калугина, Е. С. Педагогические аспекты обучения студентов туризма // Известия Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование, общество, информационные технологии. 2017. Т. 17. № 4. С. 97-102.
4. Александрова, И. В., Петрова, Н. А. Научно-педагогический подход в формировании компетентностей студентов в сфере туризма // Молодой ученый. 2019. № 30. С. 104-106.
5. Куликов, А. Н. Применение научно-педагогического подхода в образовательном процессе по подготовке специалистов в сфере туризма // Инновации в профессиональном и профессионально-педагогическом образовании. 2020. № 4. С. 50-54.

УДК 338.48

**ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ УСЛУГ СФЕРЫ
ГОСТЕПРИИМСТВА**

Саниева З.Р.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Еремина А.Ю.

Центрально-Азиатский Инновационный Университет, г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл жұмыстың өзектілігі тұтастай қонақ үй бизнесіндегі инновациялардың маңыздылығына және инновациялық тәжірибелерді дамытудың нақты қажеттілігіне байланысты. Елдегі қонақ үй индустриясының дамуы туристік инфрақұрылымның даму деңгейімен және жалпы экономикалық жағдаймен тығыз байланысты.

Summary: The relevance of this work is due to the importance of innovation in the hotel business in general and the specific need for the development of innovative practices. The development of the hotel industry in the country is inextricably linked with the level of development of the tourist infrastructure and the general economic situation.

В современном быстро меняющемся мире технологические инновации играют все более важную роль в различных сферах жизни общества. Одной из отраслей, где инновации имеют особенно большое значение, является гостиничный бизнес. Гостиничная индустрия сегодня вынуждена адаптироваться к быстро меняющимся потребностям и предпочтениям потребителей, что делает использование инноваций в этой сфере не только важным, но и необходимым фактором конкурентоспособности.

Гостиничный бизнес является крупнейшей комплексной составляющей индустрии туризма и гостеприимства, и его развитие напрямую влияет на образ страны или региона в глазах туристов и бизнес партнеров. Сегодня

гостиничные предприятия все чаще сталкиваются с необходимостью применять новые подходы и технологии для привлечения и удержания клиентов, повышения качества обслуживания и оптимизации бизнес-процессов.

В Казахстане гостиничная индустрия также активно развивается, и многие предприятия стремятся внедрить инновационные практики для улучшения своей конкурентоспособности. Учитывая динамичный характер современного рынка и усиление конкуренции в сфере гостеприимства, поиск новых подходов и решений становится важной стратегической задачей для гостиничных предприятий. Работа над внедрением инноваций позволяет гостиничным комплексам не только удерживать свои позиции на рынке, но и расширять свою клиентскую базу, повышать лояльность клиентов и улучшать репутацию.

Инновационные технологии в гостиничном бизнесе представляют собой новые методы, подходы, инструменты и технологии, которые применяются для улучшения качества обслуживания гостей, оптимизации бизнес-процессов, повышения эффективности и конкурентоспособности гостиничных предприятий. Эти технологии могут включать в себя автоматизацию процессов управления бронированием и учетом, внедрение современных систем безопасности и комфорта для гостей, использование цифровых и интерактивных инструментов для взаимодействия с клиентами, а также разработку инновационных концепций дизайна и архитектуры гостиничных объектов [1].

Инновационные технологии – это передовые, новаторские методы, технические решения, продукты или услуги, которые представляют собой значительное улучшение или совершенно новый подход в сравнении с существующими на момент их внедрения.

Управленческие инновации в гостиничных предприятиях включают в себя внедрение новых методов, стратегий и подходов к управлению, направленных на повышение эффективности бизнеса, улучшение качества обслуживания и удовлетворение потребностей клиентов. Вот несколько примеров управленческих инноваций, которые могут быть применены в гостиничном бизнесе:

1. Использование гибких методов управления. Внедрение гибких методов управления позволяет гостиничным предприятиям быстрее реагировать на изменения внешней среды и потребностей клиентов. Это включает в себя формирование гибких команд, участие клиентов в процессе разработки услуг, интерактивное управление проектами и быструю адаптацию к изменениям.

2. Применение дизайн-мышления. Дизайн-мышление представляет собой подход к управлению, который ориентирован на создание инновационных решений, учитывая потребности и ожидания клиентов. Гостиничные предприятия могут использовать дизайн-мышление для разработки новых концепций обслуживания, улучшения интерьеров и создания уникального клиентского опыта.

3. Внедрение системы управления качеством. Внедрение системы управления качеством помогает гостиничным предприятиям повысить качество обслуживания, стандартизировать процессы и улучшить удовлетворенность клиентов. Это включает в себя разработку стандартов обслуживания, обучение персонала и контроль качества услуг.

4. Использование инновационных технологий. Внедрение новых технологий управления, таких как системы управления отелями (PMS), облачные технологии, аналитика данных и системы автоматизации, позволяет гостиничным предприятиям оптимизировать процессы, улучшить эффективность и повысить удовлетворенность клиентов.

5. Развитие инновационной культуры. Создание инновационной культуры в организации способствует стимулированию и поддержке инициатив сотрудников, а также поощрению экспериментов и новаторских идей. Это позволяет гостиничным предприятиям быть более гибкими и адаптивными к изменяющимся условиям рынка.

6. Развитие лидерских качеств. Развитие лидерских качеств у руководителей и менеджеров помогает создать эффективные команды, стимулировать инновационное мышление и обеспечивать успешную реализацию инновационных проектов в гостиничном бизнесе [2].

Внедрение управленческих инноваций позволяет гостиничным предприятиям быть более конкурентоспособными, эффективными и адаптивными к изменяющимся потребностям клиентов и условиям рынка.

Однако на практике управленческие инновации не всегда работают на предприятиях гостиничной и туристской индустрии. Внедрение новых методов управления может столкнуться с рядом препятствий и вызовов, которые могут ограничить их эффективность или даже привести к неудаче. Некоторые из возможных причин, по которым управленческие инновации могут не сработать, перечислены ниже.

1) Сопротивление изменениям. Существующая культура организации и инерция в управлении могут препятствовать внедрению новых методов и подходов.

2) Недостаточное обучение и подготовка персонала. Недостаточная подготовка сотрудников к новым методам управления может привести к неправильному использованию инноваций или их недооценке.

3) Отсутствие ресурсов. Недостаточное финансирование или ресурсы для реализации управленческих инноваций могут ограничить их реализацию и привести к неудаче проекта.

4) Неясные цели и стратегии. Неопределенные или нечетко сформулированные цели и стратегии внедрения инноваций могут привести к потере направления и неудаче проекта.

5) Отсутствие поддержки руководства. Недостаточная поддержка со стороны высшего руководства может ослабить влияние управленческих инноваций и затруднить их успешную реализацию.

б) Несоответствие местным условиям. Инновации, успешно работающие в других регионах или странах, могут не соответствовать местным особенностям и потребностям клиентов, что может привести к их неудачному внедрению.

В целом, успешная реализация управленческих инноваций в гостиничной и туристской индустрии требует комплексного подхода, включающего в себя обучение персонала, адаптацию под местные условия, эффективное управление изменениями и поддержку со стороны руководства предприятия.

При формировании услуг в сфере гостеприимства можно применять различные инновационные методы для создания уникального и привлекательного клиентского опыта.

Рассмотрим ниже несколько основных методов, применяемых в сфере гостеприимства.

1. Дизайн-мышление (Design Thinking).

Дизайн-мышление – это методология, которая акцентирует внимание на потребностях и ожиданиях пользователей при разработке продуктов, услуг или процессов. Основная идея заключается в том, чтобы понять проблему с точки зрения пользователя и найти инновационные решения, которые реально удовлетворят его потребности.

2. Сервисный дизайн (Service Design).

Сервисный дизайн – это методология, которая фокусируется на создании оптимального пользовательского опыта при взаимодействии с услугами. Он включает в себя анализ, проектирование и оптимизацию всех этапов клиентского взаимодействия с услугой, начиная от первого контакта до завершения взаимодействия. Основная цель сервисного дизайна – создать привлекательные, удобные и эффективные услуги, которые будут удовлетворять потребности клиентов и превосходить их ожидания.

3. Агильная методология (Agile Methodology).

Агильная методология (Agile Methodology) – это подход к управлению проектами и разработке программного обеспечения, который акцентирует внимание на гибкости, сотрудничестве и быстром реагировании на изменения. Она была разработана для того, чтобы справиться с непредсказуемостью и сложностью в разработке программного обеспечения, но со временем стала применяться в различных отраслях, включая гостиничный бизнес.

4. Инновационные технологии.

Инновационные технологии представляют собой передовые разработки и технологии, которые применяются для улучшения продуктов, услуг и процессов в гостиничной индустрии.

5. Открытые инновации (Open Innovation).

Открытые инновации представляют собой подход, основанный на сотрудничестве с внешними партнерами для обмена идеями, знаниями и ресурсами. В контексте гостиничной индустрии это означает, что предприятия могут сотрудничать с другими компаниями, стартапами, университетами или

даже индивидуальными инноваторами для разработки и внедрения новых продуктов и услуг [3].

Рассмотренные методы инноваций в гостиничной индустрии представляют собой ключевые инструменты для развития и совершенствования бизнеса. Развитие инновационной культуры стимулирует творческое мышление сотрудников и содействует инновационным инициативам внутри организации. Вместе эти методы обеспечивают целенаправленное и системное развитие гостиничного бизнеса, соответствуя требованиям современного рынка и ожиданиям клиентов.

Список использованной литературы:

1. Балабанов И. Т., Балабанов А. К. Экономика туризма: Уч. пособие. - М.: «Финансы и статистика», 2020.
2. Маркова В. Д. Маркетинг услуг. - М.: Финансы и статистика, 2022.
3. Сорокина А. В. Организация обслуживания в гостиницах и туристских комплексах. - М., 2019.

UDC 338.48

HOSTELS AS AN ATTRACTIVE TYPE OF BUSINESS IN TOURISM

Janabi D.R., Sanieva Z.R.
Miras University, Shymkent, Kazakhstan

Резюме: В данной статье рассмотрена роль и хостелов в контексте массового туризма, выявление факторов их привлекательности для массовых туристов.

Түйіндеме: бұл мақалада бұқаралық туризм контекстіндегі жатақханалардың рөлі, олардың бұқаралық туристер үшін тартымдылық факторларын анықтау қарастырылған.

Hostels are an attractive type of business in the tourism industry for several reasons.

Firstly, hostels provide affordable accommodation for budget travelers. This allows you to attract a wide range of customers, including young people, students, solo travelers and other categories of tourists who value savings on accommodation.

Secondly, hostels can be a great opportunity for business development in tourist regions where the demand for affordable accommodation is high. Such places often attract travelers, and hostels can be in demand and profitable [1].

Third, hostels provide the opportunity to create a unique and inspiring space. Themed or eco-friendly hostels, for example, can attract particularly interested guests and become popular tourist destinations.

In addition, the development of a network of hostels allows you to manage several facilities with a single standard of service, which increases the efficiency and competitiveness of the business.

Finally, hostels can become a center of cultural exchange and social activity, providing travelers with the opportunity to meet, share experiences and create new relationships.

Taking these factors into account, hostels represent an attractive and diverse type of business in the tourism industry, with the potential for successful development and meeting the various needs of travelers.

The efficiency of the hostel business in the tourism industry can be high with proper management and adaptation to changing market requirements. Here are a few factors that affect the effectiveness of such a business.

1. Occupancy of the rooms.

Room occupancy is a key indicator of the success of a hostel in the tourism industry. The higher the occupancy, the more income the hostel brings. Occupancy directly depends on the demand for accommodation and the effectiveness of the hostel's marketing.

Successful hostels strive to maintain high occupancy rates by developing attractive marketing campaigns, collaborating with tour operators, using online booking, etc. They may also offer special promotions, discounts, or package deals to attract more guests.

Special attention is also paid to price management and pricing strategy. Adaptive pricing allows hostels to respond to changes in demand during different periods of the year or to events taking place in the city. For example, during periods of high demand for accommodation (for example, during festivals or seasonal holidays), prices can be adjusted upwards, and during periods of low demand they can be reduced to attract more guests.

Maintaining a high occupancy rate is one of the key aspects of running a successful hostel business, as it ensures stable income and profit growth.

2. The level of service.

The level of service at the hostel plays an important role in attracting and retaining guests. This aspect includes various aspects, ranging from the cleanliness and comfort of the rooms to the availability of amenities and the quality of staff service.

One of the key elements of the service level is to maintain cleanliness and order in the rooms and public areas of the hostel. Guests expect their rooms to be cleaned and equipped with everything necessary for a comfortable stay. This includes fresh bed linen, clean towels, room and bathroom cleaning.

Another important aspect is the accessibility of amenities. This may include the availability of a kitchen with the necessary cooking equipment, common recreation areas with a TV and computers, free Wi-Fi, laundry and luggage storage services, as well as information stands with useful information about the city and local attractions [2].

The quality of staff service is also of great importance. The courteous and hospitable staff helps to create a cozy and friendly atmosphere in the hostel, which is important to meet the needs of guests and create a positive living experience.

All these aspects together form the level of service in the hostel, which determines its attractiveness to guests and can affect the reputation and success of the business.

3. Reputation and reviews.

Reputation and reviews play an important role in the success of a hostel in the tourism industry. A positive reputation attracts new guests and encourages repeat bookings, while negative reviews can affect the attractiveness of a hostel and alienate potential customers.

Positive feedback from previous guests can convince new customers of the quality and level of service of the hostel. They may reflect guests' satisfaction with the cleanliness of the rooms, the level of comfort, the availability of amenities, the friendliness of the staff and the general atmosphere in the hostel. Excellent reviews can lead to increased bookings and increased room occupancy.

Negative reviews, on the contrary, can affect the reputation of the hostel and alienate potential guests. They may reflect problems with cleanliness, noise, inconvenience, or dissatisfaction with the quality of service. It is important to actively monitor reviews and respond promptly to them, taking measures to improve the service and fix identified problems.

Hostels can actively manage their reputation by encouraging guests to leave positive reviews, providing privileges or discounts for those who share their experience of living. It is also important to carefully consider each review, both positive and negative, and strive for continuous improvement of the quality of services provided.

4. Marketing and booking.

Marketing and the booking system play a key role in attracting guests and ensuring stable occupancy of rooms in the hostel.

Effective marketing strategies help to attract the attention of potential customers and convince them to choose this particular hostel for their stay. This may include creating an attractive website with information about rooms, services and prices, using social media to promote and interact with the audience, participating in travel exhibitions and events, as well as conducting advertising campaigns in various channels.

The booking system should be convenient and efficient for guests. This can be an online booking through the hostel's website or specialized booking platforms such as Booking.com, Hostelworld and Airbnb. A well-organized booking system allows guests to easily and quickly select a room and make a reservation, as well as provides the hostel administration with convenient management of reservations and room occupancy [3].

In addition, hostels can use various tools to encourage bookings, such as special promotions and discounts, bonus programs for regular guests, as well as e-mail newsletters and offers to attract customers. Effective marketing and booking management helps hostels attract more guests and ensure a steady flow of customers.

5. Cost management.

Cost management is a key aspect of running a successful hostel business in the travel industry. Effective cost management helps to increase the profitability and competitiveness of the hostel. Here are some cost management strategies that can be applied.

(1) Optimization of operations. Improving the efficiency of the hostel by optimizing operations such as inventory management, optimizing work processes and using modern technologies to automate routine tasks.

(2) Cost control. Careful monitoring of all hostel expenses and search for opportunities to reduce or optimize them. This may include a review of suppliers, rational use of energy resources, reduction of losses and reduction of maintenance costs.

(3) Efficient use of personnel. Optimization of staff and rational use of resources to minimize labor costs. This may include training staff to perform various functions, adaptive scheduling of work schedules, and the application of incentive systems to stimulate employee effectiveness and professional development.

(4) Management of maintenance and equipment costs. Rational planning and control of the costs of maintenance and equipment of the hostel, including repair and maintenance of buildings and equipment. This may include periodically checking the condition of the equipment, carrying out repairs on time and choosing more reliable and energy-efficient solutions.

(5) Financial management. Careful budget planning and financial flow control to ensure the sustainability and financial sustainability of the hostel. This includes the analysis and forecasting of income and expenses, the rational allocation of funds and the use of financial instruments to optimize investments.

The use of these strategies allows hostels to effectively manage their costs, increase profitability and ensure the successful operation of their business in the tourism industry.

6. Location and competition [4].

Location and competition are two important aspects that influence the success of a hostel in the tourism industry.

Location plays a key role in attracting guests. Hostels located in the city center or near major tourist attractions are usually more attractive to travelers. Proximity to public transport, restaurants, shops and entertainment venues can also be an important factor when choosing a location.

Competition also plays an important role. In cities with high hostel density, competition for guests can be fierce. In this case, successful hostels often stand out due to their unique style, quality of service, accessibility of amenities or attractive prices.

It is also important to take into account not only the current competition, but also the potential threats of new players in the market. The emergence of new hostels in the region may affect room occupancy and competition for customers.

Successful hostels strive to adapt to a competitive environment by standing out for their advantages and offering a unique guest experience. This may include developing a special atmosphere, organizing events and excursions, as well as pricing and marketing strategies that help attract and retain customers in a highly competitive environment.

Taking into account all these factors, hostels can be an effective type of business in the tourism industry, attracting a wide range of customers and providing stable income with proper management.

References:

1. Туризм Казахстана / Статистический сборник на казахском и русском языках. - Нұр-Сұлтан, 2020.
2. Государственная программа развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2025 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 мая 2019 года №360 // Информационная система «ПАРАГРАФ». – 2019.
3. Биржаков М. Б. Введение в туризм. - СПб: "Изд. дом "Герда", 2023.
4. Балабанов И. Т., Балабанов А. К. Экономика туризма: Уч. пособие. - М.: «Финансы и статистика», 2020.

НАПРАВЛЕНИЕ: ҚОҒАМДЫҚ (ӘЛЕУМЕТТІК) ҒЫЛЫМДАРЫ / ОБЩЕСТВЕННЫЕ (СОЦИАЛЬНЫЕ) НАУКИ

ОӘЖ 304.2:316.43

ОЙЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Абдрасилова Г.З.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной научной статье рассматривается методологическая основа мышления как ключевой элемент когнитивной науки, обеспечивающий глубокое понимание механизмов обработки информации, принятия решений и решения задач. Мышление, являясь сложным и многоаспектным процессом, требует междисциплинарного подхода, включающего логику, философию, психологию и искусственный интеллект. Целью данной работы является анализ и систематизация методологических подходов к изучению мышления, выявление основных принципов и техник, применяемых для развития и усовершенствования когнитивных способностей.

Summary: This scientific article examines the methodological basis of thinking as a key element of cognitive science, providing a deep understanding of the mechanisms of information processing, decision-making and problem solving. Thinking, being a complex and multidimensional process, requires an interdisciplinary approach that includes logic, philosophy, psychology and artificial intelligence. The purpose of this work is to analyze and systematize methodological approaches to the study of thinking, identify the basic principles and techniques used to develop and improve cognitive abilities.

Ойлаудың әдіснамалық негізі адамның интеллектуалды қызметін талдауға кешенді көзқарас болып табылады. Бұл жұмыстың бір бөлігі ретінде біз когнитивті психология, неврология, Ғылым философиясы және жасанды интеллект саласындағы соңғы жетістіктерді қамтитын пәнаралық талдауға сүйенеміз. Сыни ойлауға, жүйелік талдауға және проблемаларды шығармашылық шешу әдістеріне ерекше назар аударылады.

Ойлауды зерттеу-бұл когнитивті процестерді талдауға кешенді көзқарасты қажет ететін көп қырлы тапсырма. Ойлаудың әдіснамалық негізі логика, ғылым философиясы, психология, неврология және жасанды интеллект сияқты әртүрлі пәндердің принциптері мен әдістерін біріктіреді.

Ойлау-қабылдауды, есте сақтауды, зейінді, тілді және шешім қабылдауды қамтитын күрделі процесс. Сияқты әртүрлі теориялық тәсілдер когнитивизм, конструктивизм, және әлеуметтік-мәдени теориялар, ойлау процестерінің механизмдері мен құрылымына ерекше перспективалар ұсынады.

Ойлауды түсіну үшін логикалық талдаудың эмпирикалық мәліметтермен үйлесуі өте маңызды. Дедуктивті және индуктивті ойлау әдістері, сондай-ақ логика мен математикада формальды және символдық жүйелерді қолдану ойлау процестерін құрылымдау құралдарын ұсынады. Сонымен қатар, психология мен неврологиядағы эмпирикалық зерттеулер теориялық модельдерді іс жүзінде тексеруге мүмкіндік береді.

Қазіргі әдістеменің негізгі аспектілерінің бірі-пәнаралық тәсіл. Психология, неврология, философия, лингвистика және информатиканы қоса алғанда, әртүрлі ғылыми салалардағы білімді біріктіру ойлауды неғұрлым толық және терең түсінуге мүмкіндік береді. Пәнаралық талдау әмбебап ойлау механизмдерін анықтауға және когнитивті процестердің интегративті теорияларын дамытуға ықпал етеді.

Ойлауды зерттеудегі маңызды жетістіктерге қарамастан, зерттеушілер үшін әлі де маңызды міндеттер тұр. Негізгі мәселелердің бірі – когнитивті процестердің күрделілігі мен динамикасын, сондай-ақ нейрондық механизмдерден Әлеуметтік және мәдени факторларға дейінгі ойлаудың әртүрлі деңгейлері арасындағы өзара әрекеттесуді түсіну. Болашақта зерттеулер эмоциялардың, мотивацияның және контексттің ойлау процестеріне әсерін тереңірек зерттеп, күрделі когнитивті құрылымдарды талдау мен модельдеудің жаңа әдістерін әзірлеуі керек.

Ойлаудың әдіснамалық негізі ақыл-ой механизмдерін терең түсіну үшін әртүрлі тәсілдер мен теорияларды біріктіруге мүмкіндік беретін когнитивтік ғылымның негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Пәнаралық тәсіл, логикалық талдауды эмпирикалық мәліметтермен үйлестіру және жасанды интеллект технологияларын қолдану когнитивті процестерді зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашады. Интегративті теориялар мен әдістерді дамытуға бағытталған болашақ зерттеулер ойлауды ғылыми түсінуге ғана емес, сонымен қатар тиімді оқыту стратегияларын әзірлеуге, мәселелерді шешуге және когнитивті дамуға ықпал етеді.

Формальді логиканың даму тарихы екі негізгі бағытпен байланысты: дедуктивті және индуктивті логика. Бұл бағыттар ойлау мен дәлелдеу процесіне әр түрлі көзқарастарды көрсетеді, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен қолданылуы бар.

Дедуктивті логика-бұл жалпыдан нақтыға дейін ойлау процесі. Бұл дегеніміз, тұжырымдар белгілі бір жағдайларға немесе мысалдарға қолданылатын жалпы принциптер немесе заңдар негізінде жасалады. Егер бастапқы алғышарттар дұрыс болса және пайымдау дұрыс жүргізілсе, онда дедуктивті әдіспен алынған тұжырымдар да сөзсіз шындық болады.

Дедуктивті пайымдаудың мысалы ретінде Батыс логикасының атасы болып саналатын Аристотель қолданған аргументтің бір түрі-силлогизмді келтіруге болады. Аристотель дәстүрлі формальды логиканың негізін құрайтын дедуктивті пайымдау ережелерін жүйеледі [1]. Бір қызығы, силлогистика шындыққа да, пікірге де "жарамды" болды, ол философияда да, "ойдан шығарылған" софистикада да – зерттеушінің мақсаттарына байланысты. Осылайша, Ежелгі дәуірде философия мен ғылымның екі бағыт бойынша дамыды: диалектикалық және софистік. Ортағасырларда схоластиктер, кейінірек Батыс ғалымдары формальды логикаға көп көңіл бөлді. Сонымен қатар, ежелгі софистер мен заңгерлер философиясының негізгі принциптері (агностикалық принцип, субъективизм, скептицизм, антропоцентризм принципі) Протагор, Горгий, Гиппий және т.б. философияларында

тұжырымдалды. Атап айтқанда, Рене Декарт дуализм принципін негіздеді, ол материалдық және идеалды қатынастар мәселесін зерттеудің екі нұсқасын дамытуға бастау берді: реализм (неореализм) және номинализм (неономинализм). Зерттеу тәсілінің реалистік нұсқасы идеалды трансценденталды субъектінің біріншілігін болжайды, ал материалдық оны толтырады. Бұл әдістемелік дәстүр Пифагордың метемпсихоз жайлы идеалистік ілімінен және Платонның Эйдос әлемі туралы ілімінен бастау алады.

Ортағасырларда реализмді схоластар "Қасиетті жазбаларды" зерттеуде белсенді түрде дамытты. Қазіргі уақытта оның көрнекті жақтастары Р.Декарт, Ф.Лейбниц, Б.Спиноза және И. Кант, Г.В.Ф. Гегель, т.б. Номинализм өз кезегінде консервативті реализмге балама ретінде дамыды. Алғашқы философиялық жүйелер Демокрит, Эпикур, Филодем философияларында негізделген. Жаңа Замандағы номинализмнің ізбасарлары Ф. Бэкон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Галилей, Ньютон, т.б. Бұл зерттеушілерге әлем - танылмайтын материалдық дерексіз нысандар, ерікті мазмұнды енгізуге болатын және кез-келген түрде атауға болатын формалар ретінде пайда болды. Номинализмді дамытуға негіз болған Фр. Бэконның зерттеулері. Ф. Бэкон өзінің "Жаңа Органон" еңбегінде Аристотельдің "Органонында" айтылған әдістерді ауыстыруға арналған эксперимент пен индукция әдісін ұсынды.

Индуктивті логика, дедуктивті логикадан айырмашылығы, нақтыдан жалпыға дейін ойлау процесі. Бұл дегеніміз, белгілі бір жағдайларға қатысты бақылаулар немесе эксперименттер негізінде жалпылама шындықты талап ете алатын жалпылау жасалады. Индуктивті тұжырымдар болуы мүмкін, бірақ абсолютті шындыққа кепілдік бермейді, өйткені қосымша бақылаулар бұрын жасалған жалпылауды жоққа шығаруы мүмкін.

Индуктивті логика ғылымда ерекше маңызға ие, мұнда эксперименттік мәліметтер негізінде гипотезалар мен теорияларды қалыптастыру үшін қолданылады. Мысал ретінде ғылыми білімді дамыту үшін индуктивті пайымдауға көп сүйенген Фрэнсис Бэконның ғылыми зерттеу әдісін келтіруге болады.

Дедуктивті және индуктивті логика әртүрлі ойлау әдістерін білдірсе де, іс жүзінде олар жиі бірге қолданылады. Мысалы, ғылыми әдіс индуктивті пайымдауды, бақылауларға негізделген гипотезаларды тұжырымдау кезінде де, дедуктивті пайымдауды да қамтиды, бұл гипотезаларды логикалық қатаң эксперименттер арқылы сынау кезінде.

Индуктивті әдіс арқылы Фр. Бэкон математикалық статистика мен ықтималдықтар теориясын болжады, ал реалистер дедуктивті әдісті – дүниенің құрылымының гипотезаларын дәлелдеу әдісі ретінде ұсынды. Ұзақ мерзімді перспективада метафизикалық ғылыми ұтымдылық позитивизм, неопозитивизм, постпозитивизм, экзистенциализм және т.б. философияларында дамыды. Зерттеу тақырыбы кеңейген сайын, білімнің жаңа салаларының ашылуы кезінде реализм мен номинализм - неореализм мен неономинализмге айналды. Индуктивті логика негізінен эмпирикалық теориялар мен ғылымдарда

неоминалистердің сұранысына ие, ал дедуктивті логика неореалистер салған дедуктивті теориялар мен ғылымдарға арналған.

Қазіргі уақытта ғылымның метафизикалық жобасы аясында неореалистік дедуктивті (дәлелді) теориялар, екінші жағынан неоминалистік индуктивті (ықтималдық, сипаттамалық) теориялар ұсынылуда. Ақпараттың табиғатын зерттеу мәселесінде олар қаншалықты әділ екенін анықтау мақсатында 1928 жылы Р. Хартли "ақпаратты беру" мақаласында байланыс арналары арқылы берілетін хабарламалардың ақпарат мөлшерін өлшеу үшін математикалық теорияны ұсынды. Р. Хартлидің жұмысынан бұрын 1921 жылы Р. Фишердің зерттеулері және 1924 жылы Х. Найк формуласын Вистаның зерттеулері болғаны белгілі. Ақпараттың мөлшерін анықтау үшін Р. Хартли энтропияның өсуін ашатын ықтималдық теориясының қолданды: $H = N \log S = \log S^n = \log N$, мұндағы S -хабарлама жіберушінің әр таңдауында мүмкін болатын таңбалар саны (сөздер, нүктелер, сызықшалар, т.б.); n – таңбалар тізбегінің санын анықтайтын сайлау саны; H – санның шамасы, ақпарат; N – ықтимал хабарламалардың жалпы саны [2]. Өйткені Хартли формуласындағы таңбаларды таңдау бірдей ықтимал (яғни $P=1 / N$), содан кейін әрбір бірдей ықтимал сигнал үшін ақпарат мөлшері жеке сигналдың ықтималдық логарифмін алып тастауға тең: $H = \log N = \log 1/P = - \log P$, яғни сигнал алу ықтималдығы неғұрлым аз болса, ол соғұрлым ақпараттандырады. Ақпарат мөлшерін өлшеу үшін екілік логарифм ең ыңғайлы болып шықты, ал алынған "бит" ақпарат санының бірлігі екі бірдей ықтимал оқиғаның таңдауы болды.

Р. Хартлидің мүмкін емес оқиғаларға арналған зерттеулерін К. Шеннон кеңейтті. 1948 жылы К. Шеннон өзінің "A Mathematical Theory of Communication" мақаласында коммуникацияларды түсінуге ықтималдық көзқарасын дамытып, ақпарат көзінен, таратқыштан, байланыс желісінен, қабылдағыштан және адресаттан тұратын дерексіз байланыс схемасын ұсынды; өткізу қабілеттілігі, шуға төзімділік, кодтау туралы теоремаларды тұжырымдады. [3].

Синтаксистік теорияның шектеулілігі туралы хабардар болу ақпаратты зерттеуде басқа тәсілдердің қолданылуына әкелді: алгоритмдік, комбинаторлық, семантикалық, прагматикалық, т.б. Алгоритмдік тәсілді А.Н. Колмогоров 1965 жылы ұсынды [4]. Тәсілдің мәні - объектілердің бір-біріне қатысты күрделілігін өлшеу болып табылады. Бұл жағдайда Бағдарламаның ұзындығы u (реттілік) іске асыруға мүмкіндік беретін командалар (операциялар) санымен өлшенеді. Екі объект бір-бірінен қаншалықты көп ерекшеленсе, бір объектіден екіншісіне ауысу бағдарламасы соғұрлым күрделі (ұзағырақ) болады. Бұл тәсіл, К. Шеннонның ықтималдық ұғымына негізделмеген тәсілінен айырмашылығы - бастапқы деректермен салыстырғанда жұптың ASD нәтижелеріндегі ақпарат мөлшерінің өсуін анықтауға мүмкіндік береді.

Ақпараттың құндылығы мәселесіне тағы бір көзқарасты М.М. Бонгард жүзеге асырды [5]. Кибернетика, информатика және ғылым әдістемесі саласындағы жұмыстарымен танымал кеңестік ғалым Михаил Моисеевич

Бонгард ақпараттың құндылығы мәселесін зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Ол ақпараттың құрылымы мен оның проблемаларды шешу процесіндегі функционалдық маңыздылығы арасындағы байланыстарға назар аудара отырып, осы мәселеге ерекше көзқарас қалыптастырды.

Бонгардтың негізгі идеяларының бірі ақпараттың құндылығын абстрактілі немесе оқшауланған түрде анықтау мүмкін пониманиестігін түсіну болды. Ол әрқашан контекстке тәуелді және ақпараттың белгілі бір тапсырма немесе мақсат контекстінде субъектінің немесе жүйенің білім күйінің өзгеруіне әсер ету қабілетімен анықталады. Осылайша, ақпарат мақсаттарға жетуге ықпал еткенде, жағдайды түсінуді жақсартқанда немесе туындаған мәселелерді тиімдірек шешуге мүмкіндік бергенде құнды болады.

Бонгард толық емес немесе екіұшты деректерге негізделген дискриминация және жіктеу ұғымдарын көрсету үшін "Бонгард тапсырмалары" деп аталатын бірқатар тапсырмаларды әзірледі. Бұл тапсырмалар кескіндер жиынтығының жұптары болып табылады, мұнда тапсырма бір жиынның суреттерін екіншісінен бөлетін жалпы ережені анықтаудан тұрады. Бонгардтың міндеттері ақпараттың әртүрлі аспектілерін (мысалы, элементтердің пішіні, орналасуы және өзара байланысы) жіктеу және талдау процесінде белгілі бір құндылыққа ие ережелерді немесе гипотезаларды қалыптастыру үшін қалай қолдануға болатындығын көрсетеді.

Бонгардтың ақпараттың құндылығы мәселесіне деген көзқарасы белгісіздік пен өзгертін контексттер жағдайында ойлаудың бейімделгіштігі мен икемділігінің маңыздылығын көрсетеді. Ол сондай-ақ ақпаратты алу және білімге айналдыру процесінің маңыздылығын атап өтті, бұл оқыту мен Интеллектуалды қызметтің негізгі аспектісі.

М. М. Бонгардтың жұмысы ақпарат теориясының, кибернетиканың дамуына айтарлықтай әсер етті. Оның тәсілдері зерттеушілерді ғылым мен технологияның әртүрлі салаларындағы ақпаратты түсіну мен бағалаудың жаңа тәсілдерін іздеуге шабыттандырады.

Ойлаудың әдіснамалық негізін зерттеу теориялық ғылымға да, білім беруде, Психологияда және жасанды интеллектте практикалық қолдануға да әсер ететін бірнеше маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- Ойлаудың әдіснамалық негізі көп деңгейлі және көпсалалы тәсілді қажет етеді. Психология, философия, логика, неврология және информатика сияқты әртүрлі ғылымдардан алынған білімді интеграциялау ойлау механизмдері мен құрылымын толық түсіну үшін қажет.

- Ойлаудың әдіснамалық негізінің маңызды компоненттері сыни және шығармашылық ойлау болып табылады. Сыни тұрғыдан ойлау ақпаратты талдауға, логикалық қателіктер мен қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік береді, ал шығармашылық ойлау проблемаларды шешудің жаңа идеялары мен тәсілдерін қалыптастыруға ықпал етеді.

- Логика мен дәлелдеу принциптерін түсіну және қолдану ойлау әдіснамасында шешуші рөл атқарады. Бұл ойлаудың қатандығын қамтамасыз

етеді, негізделген тұжырымдар жасауға көмектеседі және идеялардың тиімді байланысына ықпал етеді.

- Ойлаудың әдіснамалық негізі мәселелерді талдау мен шешуде жүйелік тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Бұл объектілер мен құбылыстарды олардың өзара байланысы мен өзара әрекеттесуінде қарастыруды қамтиды, бұл күрделі жүйелерді терең түсінуге мүмкіндік береді.

- Заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен жасанды интеллект когнитивті процестерді модельдеуге, үлкен деректерді талдауға және интеллектуалды жүйелерді дамытуға арналған құралдарды ұсына отырып, ойлаудың әдіснамалық негіздерін дамытуға айтарлықтай үлес қосады.

- Ойлаудың әдіснамалық негіздерін түсіну Білім беру процесі үшін өте маңызды. Бұл сыни және шығармашылық ойлауды, проблемаларды шешу және шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға бағытталған тиімді оқыту әдістерін жасауға көмектеседі [6].

Қорытындылай келе, ойлаудың әдіснамалық негізі білімнің жан-жақты және көп қырлы саласы болып табылады, оны зерттеу когнитивті процестерді терең түсінуге ғана емес, сонымен қатар әртүрлі салаларда талдаудың, есептерді шешудің және шығармашылық қызметтің практикалық дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аристотель. Сочинения: в 4 т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1976. – Т. 1.
2. Hartley, R. V. L. "Transmission of Information", Bell System Technical Journal / R. V. L. Hartley. – July, 1928.
3. Шеннон, К. Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М.: Иностран. лит., 1963. – 829 с.
4. Колмогоров, А. Н. Три подхода к определению понятия «количество информации» / А. Н. Колмогоров // Проблемы передачи информации. – 1965. – Т. 1. – Вып. 1.
5. Бонгард, М. М. Проблема узнавания / М. М. Бонг – М.: Наука, 1967. – 320 с.
6. Ушаков, Е. В. Философия и методология науки: учебник и практикум для вузов / Е. В. Ушаков. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 392 с

ӘОЖ: 343

ҒАЛАМДЫҚ ЖЕЛІ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СУБЪЕКТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

Пк 21-5 топ студенті Қалиса Өмірзақ
Ғылыми жетекші: құқықтану магистрі, оқытушы Абдухаимова А.М.
Орталық Азия инновациялық университеті

Резюме: В конституционном праве различие между правами и свободами заключается в определении субъективного права по всем допустимым условиям как меры возможного поведения человека, которое также может быть применено к понятию свободы.

Summary: In constitutional law, the difference between rights and freedoms lies in the definition of subjective law according to all permissible conventions as a measure of possible human behavior, which can also be applied to the concept of freedom.

Қоғамдағы және мемлекеттегі жеке тұлғаның заңды ережесі, нақты құқықтық мәртебесі деп құқықтарды, бостандықтар мен міндеттерді түсіну әдетке айналған. Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері құқықтың әртүрлі салаларының нормаларын бекітеді. Олардың ішінде конституциялық құқық басым болып табылады, ол жеке тұлғаның конституциялық мәртебесін бекітеді. Жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің негіздері конституциялық құқық нысанасына жатады, Конституцияда жарияланады және мемлекет қорғайды. Сонымен қатар, осы Конституциялық-құқықтық институттың нормалары Е. И. Козлов пен О. Е. Кутафин үш топқа жіктеді және олар басқа конституциялық - құқықтық институттардың нормаларымен тығыз байланысты.

Бірінші топта олар жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің жалпы қағидаларын (теңдік, кепілдік, құқықтар мен бостандықтардың ажырамастығы және т.б.) бекітетін нормаларды біріктіреді.

Екінші топқа олар «адамның Қазақстан Республикасының азаматтығына жататындығы, азаматтықты алу және тоқтату негіздері сияқты мәртебесінің аса маңызды факторын айқындайтын нормаларды жатқызады. Бұл топтың нормалары шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар, босқындар, саяси баспана алған адамдар және т. б. мәртебесінің ерекшеліктерін анықтайды.

Арнайы құқықтық мәртебе - бұл жеке тұлғалардың жекелеген санаттарының (судьяның, әскери қызметшінің, студенттің, зейнеткердің, соғысқа қатысушының, босқынның және т.б. құқықтық мәртебесі) Әлеуметтік және құқықтық жағдайын айқындайтын арнайы заңнамаға негізделген арнайы, қосымша құқықтар мен міндеттер жүйесі. Жеке тұлға құқық субъектісі ретінде әрекет ететін әлеуметтік салаға байланысты оның арнайы құқықтық мәртебеге ие болуын анықтауға болады. Арнайы құқықтық мәртебе азаматтарға құқық субъектілері ретінде бөлінеді. Оның болуы жалпы құқықтық мәртебеге ие субъектілерге қарағанда айтарлықтай әртүрлілігімен ерекшеленетін арнайы субъектілермен біріктірілген.

Жеке құқықтық мәртебе-бұл белгілі бір адамның жынысын, жасын, отбасылық жағдайын, атқаратын лауазымын, жұмыс өтілін және т.б. ескере отырып, жеке құқықтары мен міндеттерінің жүйесі. Жеке мәртебенің тән ерекшелігі-ол белгілі бір жеке тұлғаны анықтайды: оның жасы, жынысы, отбасылық және әлеуметтік жағдайы, лауазымы және т. б. Мәртебенің бұл түрі белгілі бір азаматтың жеке құқықтары мен міндеттерінің жүйесін анықтайды және басқа түрлермен салыстырғанда ең өзгермелі болып табылады. Жеке тұлғаның жалпы (конституциялық) мәртебесі мемлекет Конституциясында бекітілген негізгі құқықтарды, бостандықтарды, міндеттерді және олардың кепілдіктерін байланыстырады. Бұл мәртебенің айрықша ерекшелігі-бұл жалпыадамзаттық өмірдің бірегейлігін және қоғамдағы тиісті құқықтық тәртіпті, елдің генофондының сақталуын, материалдық және рухани құндылықтардың өндіріс қарқынын, жеке тұлғаның еркін дамуын қамтамасыз ететін орынды өзгерістерді анықтауды көздейтін тұрақтылық.

Азаматтың жалпы құқықтық мәртебесі оның белгілі бір сыныпқа немесе әлеуметтік топқа жататындығын білдіреді. Бұл жағдайда мемлекет азаматтарының заңды теңдігі олардың жеке немесе арнайы құқықтық мәртебелері бірдей дегенді білдірмейді. Конституциялық құқықтық мәртебе адамның нақты жеке ерекшеліктеріне байланысты емес. Демократиялық мемлекеттегі құқықтың негізгі қағидасы-барлық азаматтардың құқықтық мәртебесінің теңдігі және кемсітушіліктен бостандық.

Конституциялық құқықтар мен міндеттер арнайы және жеке құқықтық мәртебеге қатысты негіз болып табылады. В. В. Лазарев пен С.В. Липень құқықтық мәртебе «құқықтардың барлық жиынтығын» білдіреді және жалпы (конституциялық), салалық, арнайы, жеке, жеке және заңды тұлғалардың мәртебесін, азаматтардың, шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың мәртебесін ажыратады деп есептейді. Е.А.Зорченко, Н.А.Полищук, Н.М.Юрашевич жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін тиісті құқықтар мен міндеттерге ие жеке тұлға мен мемлекеттің қарым-қатынасын көрсететін категория ретінде қарастырады. Құқықтық мәртебенің элементтері субъективті құқықтар мен заңды міндеттермен қатар оларды жүзеге асырудың кепілдіктері болып табылады.

Авторлар сонымен бірге жалпы құқықтық мәртебені (барлығы үшін бірыңғай және бөлінбейтін және ең алдымен конституциялық деңгейде бекітілген құқықтар мен міндеттердің жиынтығы), арнайы (рулық) мәртебені (адамдардың жекелеген санаттарының құқықтық жағдайының ерекшеліктері) және жеке мәртебені (жасына, жынысына, кәсібіне және т. б. байланысты жеке адам құқықтарының жиынтығы) ажыратады. В.Д.Перевалов жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі «адамның қоғаммен және мемлекетпен қарым – қатынасындағы нақты жағдайын көрсететін позициясы» деп тұжырымдайды. Бұл категория ұжымдық әмбебап сипатқа ие, адамның жеке ерекшеліктерін және оның әртүрлі әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі нақты жағдайын көрсетеді. В.Д.Перевалов мыналарды ажыратады: жалпы (халықаралық), конституциялық (базалық), салалық, рулық (арнайы) және жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі. Н.А.Шайкеновтың пікірінше, арнайы және жеке құқықтық мәртебенің мазмұны жалпы құқықтық мәртебемен байланысты және ол алдын ала белгіленеді. Қазақстандағы жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі проблемасының өзектілігі. Мұнда қазіргі кездегі жағымды және жағымсыз жақтарды атап өткен жөн. Қазіргі Қазақстан мемлекетіндегі жеке тұлғаның мәртебесі өте өзгермелі, құқықтық және әлеуметтік деңгейде нашар қорғалған.

Қазақстан Республикасындағы тұлғаның қазіргі заңдық мәртебесі үшін оның төтенше тұрақсыздығы, аз әлеуметтік - құқықтық қорғалуы сияқты ерекшеліктер тән. Көбінесе біз іс жүзінде сенімді кепілдіктердің жоқтығын және азаматтардың заңды мүдделерін, олардың өмірін, ар - намысы мен қадір - қасиетін, құқықтары мен бостандықтарын қорғауға және қорғауға арналған билік органдары оларды тиімді қорғауды қамтамасыз ете алмайтынын байқаймыз. Бұл біздің мемлекетіміздің бүгінгі таңда қоғамның түрлі салаларында – әлеуметтік, рухани, экономикалық және саяси дағдарысты

бастан кешіруіне байланысты. Мұның бәрі құқықтық мәртебенің материалдық негізіндегі маңызды өзгерістерге әкеліп соқтырған себеп болды: меншік нысандарының саны күрт өсті, азаматтардың айтарлықтай мүліктік стратификациясы (елдің бай және кедей халқы арасындағы алшақтық жылдан жылға артып келеді), жұмыссыздықтың айқын өсуі, бұл тұтастай алғанда елдің өмір сүру деңгейінің алдын алуға болмайтын төмендеуіне әкелді. Біз қарастырып отырған мәселенің практикалық маңыздылығы туралы талқылай отырып, оның өміріне әсер ете отырып, ел халқының мүдделеріне тікелей қатысты екенін байқауға болады.

Позитивті тұстарды мыналар деп санауға болады:

- нормативтік базаны тек мемлекеттегі жеке тұлғаның құқықтық мәртебесіне бағдарлау (бұл туралы ҚР Конституциясының жеке тұлғаның құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделері мемлекет тарапынан қорғалатыны айтылған ережелері куәландырады);

- жеке тұлға мен қоғамның қарым-қатынасы қалыптасатын жаңа принциптерді құру, азаматтар мен мемлекеттің өзара әрекеті жүреді, мұнда басым құқық жеке тұлғаның мүдделеріне жатады;

- тыйым салу әдістерінен рұқсат беруге көшудің арқасында жеке тұлғаның тәуелсіздігін жетілдіру;

- адам мен азаматтың құқықтары, оның бостандығы, жеке адамның ар-намысы мен қадір - қасиеті басымдыққа ие болады, мемлекет оларды қорғау міндетін өз мойнына алады.

Бірақ жағымсыз жақтары да бар, олардың арасында:

- қоғамның тұрақсыздығы: ең күшті әлеуметтік стратификация, тұрақсыздық;

- мемлекет тарапынан азаматтарды құқықтық және әлеуметтік қорғау тетіктерінің болмауы;

- пайда болған ұлтаралық қақтығыстарға байланысты құқықтық мәртебенің тұрақсыздығы (жергілікті емес халықтың құқықтарын кемсіту);

- халықтың материалдық өмір сүру деңгейі бойынша күрт стратификациясы;

- адамгершілік психологиялық факторлардың күшті әсері, мысалы, азаматтардың болашаққа деген сенімсіздігі.

Барлық мәртебелер бір - бірімен тікелей байланысты. Бұл іс жүзінде жеке тұлға, әдетте, барлық үш мәртебені бірден алады: мемлекеттің азаматы, қоғамда белгілі бір орынды алады, белгілі бір әлеуметтік топқа жатады, және, әрине, жеке тұлға бола отырып, жеке құқықтар мен міндеттерге ие. Барлық адамдар ортақ құқықтық мәртебеге ие, өйткені Конституциямен кепілдендірілген, арнайы мәртебе адамдардың белгілі бір әлеуметтік тобын біріктіреді, ал жеке мәртебелер өте көп – дегенмен, әр адам мен азамат үшін бұл ерекше. Адамның құқықтық мәртебесі құқықтар жүйесін, олардың кепілдіктері мен қорғалуын, сондай - ақ адамның қоғам, мемлекет және қоршаған әлем алдындағы міндеттері мен жауапкершілігін қамтиды, бұл адамға қоғам мен мемлекеттің істерін басқаруға қатысуға мүмкіндік береді деген қорытынды жасауға болады.

Өз кезегінде қоғам мен мемлекет адам алдында оның құқықтарын іске асыру және қорғау бойынша жағдайлар мен кепілдіктер жасауға жауапты.

Сондай - ақ, Қазақстанда мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуының қазіргі кезеңіндегі тұлғаның құқықтық мәртебесі адамның қоғаммен, мемлекетпен, ұжыммен, айналасындағылармен байланысының барлық кешенін көрсететін күрделі, ұжымдық категория болып табылатынын атап өткім келеді. Әрине, жағымсыз сәт-тұрақсыздық, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің өзгергіштігі, бұл азаматтарды ертеңгі күнге деген сенімсіздік сезіміне әкелуі мүмкін, өйткені мемлекет тарапынан құқықтар мен бостандықтарды нақты қорғаудың нақты және сенімді кепілдіктері жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақпараттандыру және байланыс Агенттігінің төрағасының орынбасарының 05.04.2005 ж. №88-Б Бұйрығымен бекітілген Интернет желісі сегментінің қазақстандық домендік кеңістігін бөлу Ережелері // Алматы: Юрист, 2006 ж.

2. «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы №418-V ҚРЗ.

3. Права человека: Учебник / Отв. ред. Е. А. Лукашева; ред. Е. А. Лукашева. 2-е изд., перераб. М.: Норма, 2020. – 560 с.

ОӘЖ 346.3

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДАУДЫ РЕТТЕУДІҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТӘРТІБІ

Агайдаров Т.С., Алтаева М.О.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается проблема правовой природы и места досудебного (претензионного) порядка урегулирования спора в системе способов и процессуальных форм защиты нарушенных или оспоренных гражданских прав.

Summary: The article deals with the problem of the legal nature and place of the pre-trial (claim) dispute settlement procedure in the system of methods and procedural forms of protection of violated or disputed civil rights.

Құқықтық мемлекет белсенді дамып келе жатқан және азаматтық қатынастар күрделене түсетін қазіргі қоғамда дауларды тиімді реттеу мәселесі ерекше маңызға ие. Азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі дауларды реттеудің сотқа дейінгі тәртібі әділеттілікті, тиімділікті және сот төрелігінің қолжетімділігін қамтамасыз етудің маңызды құралы болып табылады.

Сотқа жүгінер алдында дау тараптары көбінесе жанжалды сот органдарынан тыс шешуге тырысады. Олар келіссөздер, медиация, консилиация, арбитраж, судьялар конференциясы және сараптамалық қорытынды сияқты дауларды сотқа дейін шешудің әртүрлі әдістерін қолдана алады.

Келіссөздер дауларды шешу процесінің маңызды кезеңін білдіреді, бұл тараптарға үшінші тарапты тартпай немесе сотқа жүгінбей-ақ Келісімге өз

еркімен қол жеткізуге мүмкіндік береді. Дауларды шешудің бұл әдісі оны азаматтық құқықтарды қорғау контекстінде ерекше құнды ететін бірқатар артықшылықтарға ие.

Ең алдымен, келіссөздер уақыт пен ресурстарды үнемдеуге ықпал етеді. Айтарлықтай уақытты қажет ететін және адвокаттық қызметтер мен сот шығындары үшін айтарлықтай қаржылық шығындарды талап ететін сот ісімен салыстырғанда, келіссөздер тараптарға әлдеқайда икемді және үнемді балама ұсынады. Тараптар өз ұстанымдарын жедел талқылай алады, ресурсоваға келуге ұмтылады және ресурстардың қажетсіз шығындарынсыз келісімге қол жеткізе алады [1].

Сонымен қатар, келіссөздер Тараптар арасындағы қарым-қатынасты сақтауға немесе тіпті жақсартуға ықпал етеді. Келіссөздер барысында тараптар диалогқа түсіп, бір-бірінің ұстанымдарын тыңдауға мәжбүр. Бұл оларға екінші тараптың мүдделері мен қажеттіліктерін жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде өзара құрмет пен сенім атмосферасын құруға ықпал етеді. Дау толығымен шешілмесе де, келіссөздер шиеленісті жеңілдетіп, одан әрі ынтымақтастық немесе бейбіт қатар өмір сүру үшін негіз ұсына алады.

Сонымен қатар, келіссөздер тараптарға процесті өз бетінше бақылауға және Даулы мәселелерді өз шарттарымен шешуге мүмкіндік беретін икемділікке ие. Бұл әсіресе Тараптар құпиялылықты сақтауды немесе есеп айырысу процесін бақылауды қалайтын жағдайларда өте маңызды. Келіссөздер әр даудың ерекше жағдайларына бейімделе алады, бұл мәселені шешуге икемді және дараланған тәсілді қамтамасыз етеді.

Осылайша, келіссөздер дауларды шешу процесінде, әсіресе азаматтық құқықтарды қорғау жүйесінде шешуші рөл атқарады. Олар уақыт пен ресурстарды үнемдеуге ықпал етеді, Тараптар арасындағы қарым-қатынасты сақтайды және қақтығыстарды шешуге икемді және дараланған тәсілді қамтамасыз етеді. Олардың маңыздылығын дауды әділ және бейбіт жолмен шешудегі алғашқы және көптеген жағдайларда ең тиімді қадам ретінде тану маңызды [2].

Медиация және шоғырландыру тараптарға бейтарап делдалдың басшылығымен өзара қолайлы шешімге қол жеткізуге мүмкіндік беретін дауларды сотқа дейінгі реттеудің маңызды құралдары болып табылады. Дауларды шешудің бұл әдістері оларды тиімді және азаматтық құқықтарды қорғау үшін құнды ететін бірнеше ерекшеліктерге ие.

Біріншіден, медиация және консилиация әдеттегі келіссөздермен салыстырғанда құрылымдық процестерді білдіреді. Бейтарап делдал немесе медиатор/консилиатор талқылауға негіз беріп, тараптарды өзара қолайлы шешім табуға бағыттай отырып, процеске белсенді қатысады. Бұл тараптарға тоқырауды болдырмауға және сындарлы шешімдерді табуға назар аударуға көмектеседі.

Екіншіден, медиатор немесе консилиатор тараптарға келіспеушіліктерді жеңуге және ортақ тіл табуға көмектесетін арнайы дағдылар мен әдістерге ие. Олар балама шешімдерді ұсынады, шығармашылық ойлауды ынталандырады

және тараптарға мәселені әртүрлі көзқарастардан көруге көмектеседі. Осының арқасында медиация мен шоғырландыру дауды тек заңды аспектілер тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар тараптардың әрқайсысының мүдделері мен қажеттіліктерін ескере отырып шешуге ықпал етеді.

Медиация мен шоғырландырудың үшінші артықшылығы-бұл әдістер Тараптар арасындағы байланысты жеңілдетуге ықпал етеді. Бейтарап делдал тараптарға өз көзқарастары мен сезімдерін еркін білдіруге мүмкіндік беретін сенім мен түсіністік атмосферасын жасайды. Бұл әсіресе қайшылықты мүдделер немесе эмоционалды келіспеушіліктер салдарынан дау туындаған жағдайларда өте маңызды. Медиатор немесе консилиатор тараптарға даудың жасырын себептерін анықтауға және талқылауға көмектеседі, бұл жанжалды тереңірек және ұзақ мерзімді шешуге ықпал етеді [3].

Осылайша, медиация және шоғырландыру азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі дауларды шешудің тиімді және құнды құралдарын білдіреді. Олар дауларды шешуге құрылымдық және мақсатты көзқарасты қамтамасыз етеді, тараптарға өзара қолайлы шешімдерді табуға көмектеседі және сындарлы қарым-қатынас үшін қолайлы жағдай жасайды. Дауларды шешудің бұл әдістері қақтығыстарды тезірек, арзан және бейбіт жолмен шешуге ықпал ететін сот жүйесіне маңызды қосымша болып табылады.

Төрелік-азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі дауларды шешудің тиімді және кеңінен қолданылатын әдісі. Төрелік процесс шеңберінде дау тараптары өз жанжалдарын шешуді төрешілер деп аталатын тәуелсіз аралық тұлғаларға беруге ерікті түрде келіседі. Төрелік трибунал қабылдаған шешім әдетте орындау үшін міндетті болып табылады және сот органдарында шағымданбайды, бұл оны дәстүрлі сот процесімен салыстырғанда тиімдірек және жылдам етеді.

Арбитраждың бірінші артықшылығы-бұл тараптарға олардың дауларын шешу үшін өз саласында тәуелсіз мамандарды таңдауға мүмкіндік береді. Төрешілер әдетте құқықтың немесе саланың тиісті саласында сараптамалық білімі мен тәжірибесіне ие, бұл дауды құзыретті және білікті шешуді қамтамасыз етеді.

Екіншіден, арбитраж тараптардың ерекше қажеттіліктері мен даудың сипатына икемділік пен бейімділікке ие. Тараптар процедуралық ережелер мен төрелік процесті өздері таңдай алады, соның ішінде тыңдаулардың орны мен уақыты, процесс жүргізілетін тіл және т.б. бұл тараптарға дауды шешу процесін тиімдірек басқаруға және тезірек және қанағаттанарлық нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Төреліктің үшінші артықшылығы-төрелік трибуналдың шешімі орындау үшін міндетті болып табылады және сот органдарында шағымдануға жатпайды. Бұл тараптарға нәтиженің тұрақтылығы мен болжамдылығын қамтамасыз етеді және ұзақ және қымбат сот процестеріне жұмсалуды мүмкін уақыт пен ресурстарды үнемдейді.

Ақырында, арбитраж құпиялылықты және бизнес құпияларын сақтауды қамтамасыз етеді. Әдетте қоғамдық талқылауға ашық сот процестерінен

айырмашылығы, төрелік тыңдаулар мен материалдар құпия болып қалуы мүмкін, бұл әсіресе коммерциялық даулар мен құпия келісімдер үшін өте маңызды [4].

Осылайша, арбитраж азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі дауларды шешудің тиімді және икемді әдісін білдіреді. Оның артықшылықтарына тәуелсіз сарапшыларды таңдау, процестің икемділігі, міндетті орындау шешімі және құпиялылық кіреді, бұл өз дауларын тез, тиімді және адал шешуге ұмтылатын тараптар үшін тартымды таңдау жасайды.

Қорытындыда азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі дауды реттеудің сотқа дейінгі тәртібінің негізгі аспектілері мен маңыздылығын атап өтуге болады. Дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі азаматтарға жанжалдарды шешудің тиімді және қолжетімді тетігін қамтамасыз ететін қазіргі заманғы құқықтық жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады. Келіссөздер, медиация, консилиация және арбитраж сияқты дауларды шешудің балама әдістері соттарға жүктемені азайтуға, талқылау уақытын қысқартуға және тараптар үшін шығындарды азайтуға ықпал ететінін түсіну маңызды.

Бұл әдістер сонымен қатар тараптарға дауларды шешу процесіне үлкен икемділік пен бақылауды қамтамасыз етеді, олардың бірегей қажеттіліктері мен мүдделерін ескеруге мүмкіндік береді. Бейтарап делдалдардың немесе сарапшылардың араласуының арқасында дауды шешудің сотқа дейінгі тәртібі өзара қолайлы шешімдерді іздеуге, қарым-қатынастарды сақтауға және қақтығыстарды азайтуға ықпал етеді.

Сонымен қатар, дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібінің тиімділігі тараптардың ынтымақтастыққа дайындығына және компаға келуге байланысты екенін атап өткен жөн. Сондықтан барлық азаматтар үшін дауларды шешудің баламалы әдістерінің қолжетімділігі мен сапасын қамтамасыз ете отырып, осы тетікті дамытуды және жетілдіруді жалғастыру маңызды.

Тұтастай алғанда, дауды сотқа дейінгі реттеу тәртібі құқықтық тәртіпті, әділдікті және қоғамның әрбір мүшесінің құқықтары мен мүдделерін құрметтеуді қолдауға ықпал ететін азаматтық қоғамның қажетті құралы болып табылады. Оның маңыздылығы мен тиімділігін тәжірибе ғана емес, сонымен қатар қазіргі әлемдегі қақтығыстарды шешудің бейбіт тетіктерін дамытуға деген ұмтылыс растайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гражданский процесс. Учебник и практикум / под ред. М. Ю. Лебедева. М.: Юрайт, 2024. 424 с.
2. Гражданское процессуальное право: учебник: в 2 т. / Т.К. Андреева, С.Ф. Афанасьев, В.В. Блажеев и др.; под ред. П.В. Крашенинникова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Статут, 2022. Т. 1: Общая часть. 550 с.
3. Гражданское процессуальное право: учебник: в 2 т. / Т.К. Андреева, С.Ф. Афанасьев, В.В. Блажеев и др.; под ред. П.В. Крашенинникова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Статут, 2022. Т. 2: Особенная часть. Производство по отдельным категориям. 348 с.
4. Лебедев М. Ю. Гражданский процесс. М.: Юрайт, 2024. 439 с.

1978 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ ССР-НІҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШІЛУ ӘДІСТЕРІ

Айтеке К.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Асилова А.Б.

Академик Ә.Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье на основе историко-правового анализа рассмотрены сущность и содержание социальных проблем государства и их отражение в Казахском конституционализме, а также эффективный путь решения социальных проблем государства на современном историческом этапе развития Республики Казахстан. Проведен историко-правовой анализ деятельности государства и его политических институтов по развитию, принятию, реализации и совершенствованию конституционного права в отношении социальной сферы на различных этапах исторического развития Республики Казахстан.

Summary: Based on historical and legal analysis, this article examines the essence and content of social problems of the state and their reflection in Kazakh constitutionalism, as well as an effective way to solve social problems of the state at the modern historical stage of development of the Republic of Kazakhstan. The historical and legal analysis of the activities of the state and its political institutions for the development, adoption, implementation and improvement of constitutional law in relation to the social sphere at various stages of the historical development of the Republic of Kazakhstan is carried out.

Қазақстан Республикасы қоғамы мен мемлекетінің дамуының объективті себептеріне байланысты. Қазақстан Республикасы Конституциясында (1995,1-бап) елімізді «әлеуметтік мемлекет» ретінде орнықтырады делінген[1].

1978 жылғы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының (Қазақ КСР) Конституциясы сол кездегі негізгі әлеуметтік проблемаларды көрсетті, сондай-ақ оларды социалистік жүйе контекстінде шешу әдістерін ұсынды. Осы Конституцияда қарастырылған кейбір әлеуметтік мәселелерге мыналар кірді:

Қазақ КСР Конституциясы нәсіліне, ұлтына, жынысына немесе әлеуметтік тегіне қарамастан барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігіне кепілдік берді. Бұл саяси және экономикалық салаларда көрініс тапты. Конституция Еңбек және әлеуметтік қорғау құқығына, соның ішінде демалыс және демалыс құқығына, мүгедектік және кәрілік кезіндегі әлеуметтік қамсыздандыру құқығына және әлеуметтік сақтандыру құқығына кепілдік берді. Конституция барлық азаматтардың тегін білім алуға және медициналық қызметке қол жеткізуін қамтамасыз ету міндетін қойды. Бұл бүкіл Республика бойынша білім беру және медициналық инфрақұрылымды дамытуды қамтыды. Қазақ КСР Конституциясында тұрғын үйге құқық және мемлекеттің барлық мұқтаж азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету міндеттемесі туралы ережелер қамтылған. Конституция қоғамның экономикалық ұйымының негізгі принциптерін, соның ішінде өндіріс құралдарына социалистік меншікті және

халық шаруашылығын басқаруды анықтады. Еңбек қатынастары социализм қағидаттарына, соның ішінде еңбек құқығы мен әділ жалақы алу құқығына сәйкес реттелді[2].

Осы әлеуметтік мәселелерді шешу әдістері мыналарды қамтыды: әлеуметтік қатынастарды реттейтін және азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін заңдар мен ережелерді қабылдау. Халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға, жаңа жұмыс орындарын құруға, жалақыны арттыруға және әлеуметтік бағдарламаларды кеңейтуге бағытталған экономиканы дамыту. Халықтың білім деңгейі мен біліктілігін арттыру үшін білім беру және ағарту жүйесін дамыту, сондай-ақ әлеуметтік құқықтар мен міндеттер туралы хабардарлықты арттыру. Денсаулық сақтау жүйесін жақсарту, медициналық көмекті кеңейту, аурулармен күресу және салауатты өмір салтын қолдау. Жаңа тұрғын үй салу, қолданыстағы тұрғын үй қорын реконструкциялау және жаңғырту, мұқтаж азаматтарға тұрғын үй субсидиялары мен жеңілдіктер беру. Бұл әдістер мемлекет әлеуметтік өмірді ұйымдастыруда және реттеуде шешуші рөл атқарған социалистік жүйе аясында жүзеге асырылды.

1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясы аясында заңнама әлеуметтік қатынастарды реттеуде және азаматтардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарды. Заңдар мен нормативтік актілерді қабылдау биліктің әртүрлі деңгейлерінде жүзеге асырылды: КСРО Жоғарғы Кеңесі мен Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінен бастап жергілікті билік органдарына дейін. Міне, әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған заңнамалық шаралардың бірнеше мысалдары:

Еңбек шарты, жұмыс уақыты, еңбекақы төлеу, демалыс, еңбек жағдайлары және қызметкерлерді әлеуметтік қорғау кепілдіктері туралы нормаларды қоса алғанда, еңбек қатынастарын реттейтін заңдар қабылдау. Әлеуметтік сақтандыру, зейнетақымен қамсыздандыру, жұмыссыздық бойынша жәрдемақы, медициналық көмек және әлеуметтік қолдаудың басқа түрлері туралы заңдар қабылдау. Тұрғын үй құрылысы, тұрғын үй беру, жалдау, ипотека, тұрғын үй субсидиялары және тұрғын үй қатынастарының басқа аспектілерін реттейтін заңдар қабылдау. Денсаулық сақтау және білім беру жүйесін ұйымдастыру мен оның жұмыс істеуін реттейтін заңдар қабылдау, азаматтардың медициналық қызметтер мен білім беру мекемелеріне қолжетімділігін қамтамасыз ету. Балаларды, мүгедектерді және халықтың басқа да осал топтарын әлеуметтік қорғау туралы заңдар: әлеуметтік оңалту және қолдау шараларын қоса алғанда, балалардың, мүгедектердің, қарттардың және халықтың басқа да осал топтарының құқықтарын қорғауға бағытталған заңдар қабылдау. Бұл заңдар мен нормативтік актілер мемлекеттің әлеуметтік саясатын іске асыру үшін құқықтық негіз құрды және Қазақ КСР азаматтарының әлеуметтік құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етті[3].

1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясы және социалистік жүйе шеңберінде білім беру мен ағартуды мемлекеттік дамыту халықтың білімі мен біліктілігін арттырудың, сондай-ақ әлеуметтік құқықтар мен міндеттер туралы хабардар болудың маңызды құралы ретінде қарастырылды. Мұны жүзеге

асырудың бірнеше жолы бар: халықтың барлық топтары үшін білімнің қолжетімділігін арттыру мақсатында жаңа мектептер, колледждер, техникалық мектептер, университеттер және басқа да білім беру мекемелерін салуға мемлекеттік инвестициялар. Заманауи талаптар мен сын-қатерлерді ескере отырып, оқу жоспарлары мен бағдарламаларын жаңғырту, сондай-ақ білім беру сапасын арттыру үшін оқытудың жаңа әдістемелері мен технологияларын енгізу. Білім берудің жоғары деңгейін қамтамасыз ету мақсатында мұғалімдер мен оқытушылар үшін оқыту және біліктілікті арттыру жүйесін жүргізу. Білім беру теңсіздігін азайту және осы аймақтардағы халықтың білім деңгейін арттыру мақсатында ауылдық жерлерде білім беруге ерекше назар аударылды. Азаматтардың әлеуметтік құқықтары мен міндеттерін, оның ішінде мектеп және мектептен тыс қызмет арқылы жария ету бойынша білім беру бағдарламалары мен іс-шараларды енгізу. Мемлекет ұсынатын әлеуметтік бағдарламалар, жеңілдіктер мен мүмкіндіктер туралы хабардарлықты арттыру үшін ақпараттық науқандар мен іс-шаралар өткізу.

Бұл шаралар халықтың білім деңгейі мен біліктілігін арттырып қана қоймай, қоғамның әлеуметтік өміріне белсенді қатысатын саналы және жауапты азаматтарды қалыптастыруға мүмкіндік берді.

1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясында тұрғын үйге құқық және мемлекеттің барлық мұқтаж азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету міндеттемесі туралы ережелер қамтылған. Бұл ережелер Кеңес мемлекетінің әлеуметтік саясатының маңызды бөлігі болды және халықтың негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған. Осы саладағы кейбір маңызды сәттерге мыналар кірді: Конституция әрбір азаматтың тұрғын үйге құқығын негізгі әлеуметтік құқықтардың бірі ретінде мойындады. Мемлекет барлық мұқтаж азаматтарды, әсіресе өмірлік қиын жағдайға тап болғандарды баспанамен қамтамасыз етуге міндеттеме алды. Осы міндеттемені жүзеге асыру үшін мемлекет тұрғын үй салу саясатын жүргізді, тұрғын үй сатып алу үшін жеңілдіктер мен субсидиялар берді, сондай-ақ әлеуметтік тұрғын үй бағдарламаларын жүзеге асырды. Тұрғын үй қорын дамытуға, соның ішінде жаңа тұрғын үй құрылысына, қолданыстағы тұрғын үй кешендерін қайта құру мен жаңғыртуға басты назар аударылды. Шектеулі ресурстар жағдайында тұрғын үймен қамтамасыз етуде басымдық халықтың ең мұқтаж топтарына берілді: жас отбасылар, мүгедектер, ардагерлер, көп балалы отбасылар. Қазақ КСР Конституциясындағы бұл ережелер мемлекеттің өз халқы алдындағы әлеуметтік жауапкершілігін және барлық азаматтардың лайықты тұруы үшін жағдай жасауға ұмтылысын атап өтті[4].

1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясында социалистік жүйенің қағидаттарын көрсететін қоғамның экономикалық ұйымының негізгі қағидаттары айқындалды. Осы принциптердің кейбіреулері: Конституция өндірістің негізгі құралдары социалистік экономиканың негізгі элементі болып табылатын мемлекетке немесе кооперативтерге тиесілі екенін анықтады. Бұл кәсіпорындар мен жер жеке меншікте емес, мемлекеттік немесе кооперативтік меншікте болғанын білдірді. Конституция халық шаруашылығын орталық

мемлекеттік орган (жоспарлау Комитеті) анықтаған жоспарлы әдіс негізінде басқару керек деп ұйғарды. Бұл мемлекетке Социалистік мақсаттарға жету үшін елдің экономикалық қызметін үйлестіруге мүмкіндік берді. Конституция әр азаматтың еңбек ету құқығын мойындады және Әділ еңбекақы төлеуге кепілдік берді. Бұл мемлекет халықты жұмыспен қамтуға жағдай жасауға және орындалған жұмыс пен біліктілікке сәйкес Әділ еңбекақы төлеуді қамтамасыз етуге міндеттенгенін білдірді. Еңбек қатынастары социализм қағидаттарына сәйкес реттелді, оған жұмысшылардың құқықтарын қорғау, еңбек жағдайларын бақылау, өндірістегі қауіпсіздік пен денсаулықты қамтамасыз ету және жұмысшылар үшін әлеуметтік кепілдіктерді дамыту кірді.

Ия, дәл осындай қағидаттарға 1978 жылғы Қазақ КСР Конституциясында еңбек құқығы мен Әділ еңбекақы төлеуге қатысты кепілдік берілген. Бұл мемлекет халықты жұмыспен қамтуға жағдай жасауға, сондай-ақ орындалған жұмыс пен біліктілікке сәйкес Әділ еңбекақы төлеуді қамтамасыз етуге міндеттенгенін білдірді. Бұл саладағы маңызды сәттерге мыналар кірді: Қазақ КСР Конституциясы әрбір азаматтың негізгі әлеуметтік құқықтардың бірі ретінде еңбек ету құқығын бекітті. Бұл мемлекет халықты жұмыспен қамтуға, оның ішінде жұмыспен қамту деңгейін арттыру бағдарламаларын әзірлеуге, жаңа жұмыс орындарын құруды ынталандыруға және басқа да шараларға жағдай жасауы керек дегенді білдірді[5].

Конституция орындалған жұмыс пен қызметкердің біліктілігіне байланысты Әділ еңбекақы төлеуге кепілдік берді. Бұл жалақы қызметкер мен оның отбасының өмірлік қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін жеткілікті болуы керек және еңбек пен оның нәтижелеріне сәйкес келуі керек дегенді білдірді. Мемлекет еңбек қатынастарын социалистік экономика принциптерін ескере отырып реттеуге міндеттенді. Бұған еңбек заңнамасын әзірлеу, жұмыс берушілер тарапынан еңбек заңнамасының сақталуын бақылау, сондай-ақ жұмыс орнындағы жұмысшылардың құқықтарын қорғау кірді. Әділ жалақыдан басқа, мемлекет қызметкерлерге демалыс, аурухана төлемдері, Зейнетақымен қамсыздандыру және басқа да әлеуметтік қолдау түрлері сияқты түрлі әлеуметтік кепілдіктер берді[6].

Конституциядағы бұл ережелер азаматтардың еңбек құқықтарын қорғауға және әділ және лайықты еңбекке жағдай жасауға негіз болды. Сонымен қатар, социализм қағидаттарына негізделген және әлеуметтік әділеттілікке, теңдік пен қоғамның дамуына қол жеткізуге бағытталған Қазақ КСР-нің экономикалық жүйесінің негізін қамтамасыз етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды (01.01.2023ж берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. С.Ш.Мұсатаев Саяси билік /Жоғары оқу орнының студенттеріне арналған оқу құралы/. -Алматы, 2014. -135 б.
3. А.Д.Кожобекова. Қазақстан Республикасының құқық негіздері: – Алматы, / «Қыздар университеті» баспасы, 2015.- 396 бет
4. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: Изд-во КазГЮА, 2000.284 с.

5. Копабаяев О.К., Копабаяева А.О. Конституционное право Республики Казахстан: Электронная книга. – Алматы, 2016.

6. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: академический курс / Г. Сапаргалиев. - 3-е изд., доп. - Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 544.

ОӘЖ 346.3

ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЗАҢНАМАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕ ҰСЫНЫСТАР ӘЗІРЛЕУ

Алтаева М.О.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассмотрены вопросы сравнительного анализа законодательства зарубежных государств и выработка предложений по совершенствованию законодательства Республики Казахстан в сфере гражданского общества.

Summary: The article considers the issues of comparative analysis of the legislation of foreign countries and the development of proposals for improving the legislation of the Republic of Kazakhstan in the field of civil society

Шет мемлекеттердің заңнамасын салыстырмалы талдау және Қазақстан Республикасының азаматтық қоғам саласындағы заңнамасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу кешенді тәсілді және терең талдауды талап ететін күрделі міндет болып табылады. Бұл процесте әр елдің ерекшеліктерін, олардың тарихи, мәдени және әлеуметтік-экономикалық жағдайларын ескеру қажет. Алайда, жалпылау мақсатында азаматтық қоғамның заңнамасын салыстырмалы зерттеу кезінде жиі талданатын бірнеше негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

1. Коммерциялық емес ұйымдар мен азаматтық қоғамдық ұйымдардың қызметін реттейтін заңнамалық база және құқықтық нормалар. Бұған коммерциялық емес ұйымдарды тіркеу процедуралары, олардың мүшелерінің құқықтары мен міндеттері, салықтық жеңілдіктер және басқа да қаржылық тетіктер сияқты мәселелер кіреді.

Коммерциялық емес ұйымдарды тіркеу рәсімі олардың қызметінің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Әр түрлі елдерде коммерциялық емес ұйымдарды тіркеуге қатысты әртүрлі құқықтық нормалар мен талаптар бар. Мысалы, кейбір елдерде ұйымның жарғысы, құрылтайшылардың тізімі, қызметтің мақсаттары мен міндеттері және т.б. сияқты белгілі бір құжаттаманы ұсыну қажет.

Коммерциялық емес ұйымдарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттері де заңнамамен белгіленеді. Бұл ұйымда шешім қабылдауға қатысу құқығын, КЕҰ қызметі туралы ақпарат алу құқығын, сондай-ақ Ұйымның Жарғысы мен мақсаттарын сақтау, оның қызметіне қатысу міндетін және т. б. қамтиды [1].

Сонымен қатар, көптеген елдер коммерциялық емес ұйымдар мен олардың қызметін қолдау үшін салықтық жеңілдіктер мен басқа да қаржылық

тетіктерді ұсынады. Мысалы, бұл табыс салығынан босату, қайырымдылық алу кезінде жеңілдетілген салық салу, мемлекеттік гранттар мен субсидияларға қол жеткізу және т.б. бұл шаралар коммерциялық емес сектордың дамуына және оның әлеуметтік және қоғамдық мәселелерді шешудегі тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Алайда, коммерциялық емес ұйымдар мен азаматтық қоғамдық ұйымдарды реттейтін заңнаманың маңыздылығына қарамастан, назар аударуды қажет ететін мәселелер де бар. Кейбір елдерде коммерциялық емес ұйымдардың құқықтары мен бостандықтарын шектейтін шектеуші заңдар болуы мүмкін, мысалы, іс-шараларға алдын-ала рұқсат беру талаптары немесе жоғары салық ставкалары. Бұл олардың жұмысын қиындатып, азаматтық қоғамның дамуына кедергі келтіруі мүмкін.

Осылайша, коммерциялық емес ұйымдар мен азаматтық қоғамдық ұйымдардың қызметін реттейтін заңнамалық база мен құқықтық нормалар азаматтық қоғамның қалыптасуы мен дамуында шешуші рөл атқарады. Олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету, сондай-ақ салықтық жеңілдіктер мен басқа да қаржы тетіктері арқылы олардың дамуына жәрдемдесу арқылы олардың жұмысы үшін қолайлы жағдайлар жасауға ұмтылу қажет [2].

2. Азаматтық қоғамды мемлекеттік қолдау және дамытуға жәрдемдесу тетіктері. Бұған коммерциялық емес ұйымдарға қаржылық қолдау, гранттар, субсидиялар, оқыту бағдарламалары және кеңес беру және олардың қоғамдық өмірге қатысуын ынталандыру кіреді.

Қаржылық қолдау азаматтық қоғамды мемлекеттік қолдаудың негізгі тетіктерінің бірі болып табылады. Мемлекет әлеуметтік мәселелерді шешуге, адам құқықтарын қорғауға, экологиялық қызметке және басқа да салаларға бағытталған жобалар мен бағдарламаларды іске асыруға қаражат бөле алады. Бұл қаражат мемлекеттік гранттар түрінде де, әртүрлі қорлар мен бағдарламалар арқылы да бөлінуі мүмкін.

Мемлекеттік гранттар коммерциялық емес ұйымдар мен азаматтық қоғамдық ұйымдарға нақты жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға берілетін қаржылық қолдауды білдіреді. Бұл гранттар білім беруді, денсаулық сақтауды, әлеуметтік қызмет көрсетуді, аз қамтылған халықты қолдауды және т.б. қоса алғанда, әртүрлі мақсаттарға бағытталуы мүмкін.

Сонымен қатар, мемлекет коммерциялық емес ұйымдарға олардың ағымдағы қызметін қолдау және оның тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін субсидиялар бере алады. Бұл субсидиялар үй-жайларды жалға алу, қызметкерлердің жалақысы, жабдықты сатып алу және ұйымның басқа қажеттіліктері үшін пайдаланылуы мүмкін [3].

Оқу және кеңес беру бағдарламалары азаматтық қоғамды қолдауда да маңызды рөл атқарады. Мемлекет коммерциялық емес ұйымдардың өкілдері үшін тренингтер, семинарлар, курстар және басқа да білім беру іс-шараларын ұйымдастыра алады, оларға жобаларды басқару дағдыларын, қаржылық

жоспарлауды, желілік өзара әрекеттесуді және қызметтің басқа аспектілерін үйретеді.

Коммерциялық емес ұйымдардың қоғамдық өмірге қатысуын ынталандыру мемлекеттік органдардың қызметіне қоғамдық бақылау тетіктерін құру, коммерциялық емес ұйымдардың өкілдерін мемлекеттік құрылымдар жанындағы консультативтік және үйлестіру органдарына қосу, сондай-ақ коммерциялық емес ұйымдардың қоғамдық маңызы бар жобаларды әзірлеуге және іске асыруға белсенді қатысуын ынталандыру сияқты түрлі шаралар арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Осылайша, мемлекеттік қолдау және азаматтық қоғамның дамуына жәрдемдесу тетіктері демократиялық институттарды нығайтуда, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауда, сондай-ақ елдің әлеуметтік және экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады. Дұрыс ұйымдастырылған және тиімді жүзеге асырылатын қолдау шаралары азаматтық қоғамды нығайтуға және оның тұрақты және гүлденген қоғамды қалыптастырудағы рөлін арттыруға ықпал етуі мүмкін.

3. Азаматтық қоғам құқықтарының кепілдіктері, мысалы, сөз бостандығы, жиналыстар, қауымдастықтар, сондай-ақ белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау.

Азаматтық қоғам қоғамның демократиялық құрылымының негізгі элементі болып табылады, онда азаматтар өз пікірлерін білдіруге, қоғамдық өмірге қатысуға және өз мүдделерін қорғауға құқылы. Азаматтық қоғамның сөз бостандығы, жиналыстар, қауымдастықтар, сондай-ақ белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау сияқты құқықтарының кепілдіктері демократиялық қоғамның жұмыс істеуі мен адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін негізгі принциптер болып табылады.

Сөз бостандығы-азаматтарға өз ойларын, пікірлері мен сенімдерін мемлекет тарапынан кек алудан немесе қуғын-сүргіннен қорықпай еркін білдіруге мүмкіндік беретін азаматтық қоғамның негізгі құқықтарының бірі. Бұл құқық ақпарат пен идеялардың еркін алмасуын қамтамасыз етеді, Қоғамдық диалог пен пікірталасты ынталандырады, сыни ойлауды дамытады және билікті бақылауды қамтамасыз етеді [4].

Жиналыс бостандығы азаматтарға өздерінің мүдделері мен талаптарын білдіру үшін қоғамдық топтарға бірігуге, митингілер, демонстрациялар, пикеттер және басқа да қоғамдық іс-шаралар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл құқық азаматтардың саяси және қоғамдық өмірге қатысуының негізі болып табылады, өз наразылықтарын білдіруге және қоғамдағы өзгерістерге ұмтылуға мүмкіндік береді.

Қауымдастық бостандығы азаматтарға өз мүдделерін қорғау, қоғамдық жобалар мен іс-шараларды жүзеге асыру үшін әртүрлі ұйымдарға, бірлестіктер мен бірлестіктерге бірігуге мүмкіндік береді. Бұл құқық азаматтарға ортақ мақсаттар мен мүдделерге қол жеткізу үшін бірлесіп әрекет етуге мүмкіндік береді, азаматтық қоғамның дамуына және демократиялық институттардың нығаюына ықпал етеді.

Белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау азаматтық қоғам құқықтарының кепілдіктерінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл адамдар әділеттілік, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін күресте маңызды рөл атқарады және көбінесе мемлекеттік немесе тұрақсыз құрылымдардың қудалауы мен қауіп-қатеріне ұшырайды. Мемлекет белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге, озбырлық пен олардың құқықтарын бұзудың алдын алуға және жолын кесуге тиіс.

Осылайша, азаматтық қоғам құқықтарының кепілдіктері, мысалы, сөз бостандығы, жиналыстар, қауымдастықтар, сондай-ақ белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау демократиялық қоғамның негізі болып табылады және қоғамдағы бостандықты, әртүрлілікті және әділеттілікті қамтамасыз етеді. Бұл кепілдіктер әр адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу негізінде тұрақты және гүлденген қоғамды қамтамасыз ету үшін мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың және жалпы азаматтық қоғамның үнемі қорғауы мен қолдауын қажет етеді.

Шет мемлекеттердің заңнамасын салыстырмалы талдау және Қазақстан Республикасының азаматтық қоғам саласындағы заңнамасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу қорытындысында бірнеше түйінді жайттарды атап өтуге болады.

Ең алдымен, азаматтық қоғамды реттейтін заңнама бостандықты, құқықтарды және азаматтық құқықтарды қорғауды қамтамасыз ететін халықаралық стандарттар мен принциптерге сәйкес келуі керек екенін түсіну маңызды. Салыстырмалы талдау кезінде басқа елдердің азаматтық қоғам құқықтарының кепілдіктері, мемлекеттік қолдау тетіктері, азаматтық қатысу тетіктері және белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау саласындағы озық тәжірибесіне назар аударған жөн.

Осы талдау негізінде Қазақстан Республикасында заңнаманы жетілдіру бойынша бірқатар ұсыныстар тұжырымдалуы мүмкін:

Азаматтық қоғам құқықтарының кепілдіктерін күшейту: сөз бостандығын, жиналыстар мен қауымдастықтарды, сондай-ақ белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ететін құқықтық базаны күшейту қажет.

Мемлекеттік қолдау тетіктерін кеңейту: коммерциялық емес ұйымдарға олардың қызметі мен дамуын қолдау үшін қаржылық қолдау, гранттар, субсидиялар, оқыту бағдарламалары мен консультациялар тетіктерін кеңейту қажет.

Азаматтық қатысу тетіктерін жақсарту: заң жобаларын қоғамдық талқылау тетіктерін дамыту, консультативтік органдар құру, сондай-ақ азаматтардың электрондық қатысу құралдарын жетілдіру қажет [5].

Белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын қорғау: белсенділер мен адам құқықтарын қорғаушылардың құқықтарын тиімді қорғауды, соның ішінде мемлекеттік немесе тұрақсыз құрылымдардың

озбырлығын, қудалауын және қауіп-қатерін болдырмау шараларын қамтамасыз ету маңызды.

Бұл ұсыныстарды қолдану Қазақстан Республикасының азаматтық қоғам саласындағы заңнамасын жетілдіруге, демократиялық институттарды нығайтуға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сондай-ақ әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу негізінде қоғамның дамуына ықпал етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булгакова Д. А. Мемлекет және құқық теориясы. Оқу құралы.— Алматы: Заң әдебиеті, 2013.— 106 бет.
2. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық.— Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 176бет.
3. Бакарджиев Я. В., Ромашов Р. А., Рыбаков В. А. Теория государства и права в 2 частях. Часть 1. М: Юрайт, 2024. 196 с.
4. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.
5. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть. Обязательства. М.: Юрайт, 2023. 377 с.

УДК347

ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИАЦИИ И МЕДИАТИВНОГО СОГЛАШЕНИЯ

Бекболат Қ.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада медиация рәсімі туралы заңнаманың медиативтік келісімге байланысты мәселелерді реттеу бөлігіндегі ережелеріне талдау жасалды. Медиативтік келісімнің құқықтық сипатына қатысты теориялық және заңнамалық аспектілер зерттелді.

Summary: The article analyzes the provisions of the legislation on the mediation procedure in terms of regulating issues related to the mediation agreement. The theoretical and legislative aspects of the legal nature of the mediation agreement are investigated.

В условиях современного разрешения споров медиация становится ключевой альтернативой, отличающейся своей эффективностью, рентабельностью и гибкостью по сравнению с обычными судебными процедурами. В сфере гражданского права медиация и медиативные соглашения служат важнейшими инструментами для восстановления и защиты прав и интересов сторон.

В основе философии медиации лежат принципы добровольности и автономии сторон. В отличие от обязательного характера судебного разбирательства, медиация по своей сути является добровольным процессом, при котором стороны сохраняют автономию в принятии решения о том, прибегать ли к медиации, и определяют исход своего спора. Эта особенность

особенно привлекательна в системах гражданского права, которые ценят свободу сторон вести свои юридические дела без неоправданного вмешательства. Добровольное участие гарантирует, что любое достигнутое решение с большей вероятностью будет взаимоприемлемым и будет соблюдаться сторонами.

Конфиденциальность является отличительной чертой медиации, предоставляя сторонам безопасное пространство для открытого обсуждения своих проблем, не опасаясь последствий в будущих судебных разбирательствах. Юрисдикции гражданского права строго соблюдают конфиденциальность при медиации, признавая ее необходимой для укрепления доверия и откровенности между спорящими сторонами. Этот признак отличает медиацию от судебного разбирательства, когда вопросы становятся достоянием общественности, тем самым предлагая осторожный способ разрешения деликатных споров [1].

Одной из важнейших особенностей медиации в гражданском праве является правовая база, регулирующая приведение в исполнение соглашений о медиации. В странах гражданского права соглашения о медиации, после их подписания, обычно уделяется такое же уважение, как и любому другому контракту. Они имеют обязательную силу и подлежат исполнению при условии соблюдения юридических требований при заключении контракта. Некоторые юрисдикции расширяют возможности этих соглашений, позволяя им быть исполненными в виде судебного решения, при условии, что они отвечают определенным процедурным гарантиям. Эта особенность подчеркивает юридическую значимость, придаваемую результатам процессов медиации, и признание гражданским законодательством медиации в качестве жизнеспособного механизма разрешения споров [2].

В отличие от судей или арбитров, медиаторы не выносят обязательных решений. Вместо этого основная функция заключается в содействии диалогу между спорящими сторонами, чтобы помочь достичь взаимоприемлемого решения. Эта роль, глубоко укоренившаяся в традиции гражданского права, делает акцент на переговорах и консенсусе, а не на состязательном судебном разбирательстве. Они направляют беседу, помогают выявить основные интересы и помогают сторонам в поиске взаимовыгодных решений. Однако они не навязывают решения. Роль медиатора определяется принципами нейтралитета, беспристрастности и отказа от принуждения, гарантирующими, что процесс остается сбалансированным и равноправным. Юрисдикции гражданского права обычно устанавливают стандарты и квалификацию для медиаторов для поддержания целостности и эффективности процесса [3].

В системах гражданского права, где правовая база часто поощряет стороны разрешать споры мирным путем, прежде чем прибегать к судебному разбирательству, посредники играют решающую роль. Они выступают в качестве нейтральных третьих сторон, которые помогают выявить интересы, стоящие за позициями сторон, изучить потенциальные решения и договориться о соглашении, которое соответствует интересам всех вовлеченных сторон.

Таким образом, роль медиатора в основном заключается в содействии, управлении процессом таким образом, который способствует пониманию, коммуникации и разрешению конфликта.

Несмотря на свои преимущества, интеграция медиации в системы гражданского права не лишена проблем. К ним относятся различия в признании и приведении в исполнение соглашений о медиации через границы, различные стандарты квалификации медиаторов и необходимость повышения осведомленности общественности и практикующих юристов о преимуществах медиации. Решение этих проблем требует законодательных инициатив, международного сотрудничества и образовательных усилий, направленных на формирование более грамотного в области медиации общества и юридической профессии.

Развивающаяся динамика юридических споров и растущая загруженность судебных дел вывели медиацию на передний план механизмов альтернативного разрешения споров. Медиация, характеризующаяся совместным подходом, способствует взаимовыгодному разрешению, избегая состязательного характера судебного разбирательства.

Медиация - это добровольный процесс, при котором спорящие стороны привлекают нейтральную третью сторону (медиатора) для оказания им помощи в переговорах по урегулированию на основе консенсуса. В отличие от арбитров или судей, медиаторы не выносят решений, а облегчают диалог, способствуют взаимопониманию и помогают сторонам найти точки соприкосновения. Суть медиации заключается в ее способности дать сторонам возможность выработать свое решение, сохраняя отношения и обеспечивая конфиденциальность.

Медиативное соглашение характеризуется как контракт, который формализует решение сторон передать свой спор на медиацию. Обычно в нем описывается процесс, выбор медиатора, положения о конфиденциальности и обязательства сторон. Юрисдикции гражданского права признают соглашения о медиации обязательными договорами при условии, что они соответствуют общим принципам договорного права, таким как согласие, дееспособность и законность.

Гражданско-правовые особенности медиации:

- Добровольность и автономия Медиация лежит в основе принципов добровольности и автономии сторон, позволяя спорящим сторонам контролировать процесс и результат разрешения своих споров.

- Конфиденциальность. Гражданское законодательство подчеркивает конфиденциальный характер медиации, гарантируя, что обсуждения, признания или предложения об урегулировании, сделанные в ходе процесса, не могут быть раскрыты или использованы в последующих судебных разбирательствах.

- Юридическая сила медиативных соглашений. Во многих юрисдикциях гражданского права медиативное соглашение, после его заключения, имеет статус контракта, подлежащего принудительному исполнению. Некоторые

правовые системы допускают его принудительное исполнение аналогично судебному решению при соблюдении определенных условий [4].

В отличие от судебного разбирательства, роль медиатора заключается в содействии, а не в вынесении судебного решения. Гражданское законодательство определяет обязанности медиатора, включая беспристрастность, конфиденциальность и обязанность информировать стороны о процессе медиации и его последствиях.

Несмотря на свои преимущества, применение медиации в юрисдикциях гражданского права сталкивается с такими проблемами, как различное признание возможности принудительного исполнения соглашений о медиации, незнание сторонами процесса и отсутствие единой нормативно-правовой базы. Решение этих проблем требует законодательных действий, повышения осведомленности и разработки международных стандартов.

Медиация представляет собой смену парадигмы в разрешении споров в рамках гражданского права, предлагая альтернативу, соответствующую принципам справедливости, эффективности и автономии сторон. Гражданско-правовые особенности медиации и соглашений о медиации подчеркивают потенциал механизма для мирного разрешения споров при одновременной защите законных прав сторон. Поскольку юридическое сообщество продолжает активно использовать медиацию, необходимы дальнейшие исследования и правовые реформы для повышения ее эффективности и интеграции в систему гражданского права.

Медиация представляет собой смену парадигмы в разрешении споров в рамках юрисдикций гражданского права, подчеркивая добровольность, автономию сторон и конфиденциальность. Обеспечивая правовую базу, обеспечивающую принудительную силу соглашений о медиации, и определяя стимулирующую роль медиатора, гражданское право способствует растущему признанию и применению медиации. Поскольку юридическое сообщество продолжает разбираться в сложностях современных споров, медиация выделяется как гибкий, эффективный и гармоничный путь к достижению справедливости, предвещающий новую эру в разрешении гражданских споров.

Список использованной литературы:

1. Сироткина, К.Д. Медиативное соглашение в механизме правового регулирования: понятие и значение/К.Д. Сироткина. — Текст: непосредственный // Вопросы российской юстиции. — 2020. — № 6. — с. 72-76.
2. Эстерлейн, Ж.В. Медиативное соглашение: сущность, особенности заключения и исполнения/Ж.В. Эстерлейн, И.Ю. Загоруйко. — Текст: непосредственный // Право и наука в современном мире. — Пермь: Пермский институт Федеральной службы исполнения наказаний (Пермь), 2019. — с. 101-104.
3. Зиатдинов, Э. А. Медиативное соглашение в процедуре медиации: понятие, содержание и виды / Э. А. Зиатдинов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 16 (411). — С. 205-207.
4. Нейко, Е.М. Гражданско-правовая природа медиативного соглашения/Е.М. Нешков. — Текст: непосредственный // Эпомен. — 2019. — № 27. — с. 221-233.

ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Бекмырза Б.М.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассмотрены и раскрыты основные функции государственного управления охраной труда. В статье также рассматриваются вопросы обеспечения конституционных прав работников области на труд в условиях, отвечающих требованиям безопасности и гигиены, снижения производственных рисков.

Summary: This article discusses and the main functions of the state management of labor protection are disclosed. The article also examines the issues of ensuring the constitutional rights of employees of the region to work in conditions that meet the requirements of safety and hygiene, reducing production risks.

Елдегі қазіргі демографиялық жағдайда адам ресурстарын сақтау міндеті ерекше өзекті болып отыр. Еңбек әлеуетінің тапшылығы мәселелерін шешу ауыл шаруашылығы, өндірістік, ғылыми-техникалық әлеуетті басқарудың тиімді жүйесін құруды талап етеді. Мемлекет экономикасы өндірістің көптеген салаларын қамтиды. Мұндай әртүрлілік кәсіби тәуекелдердің комбинаторлық комбинацияларының пайда болуына ықпал етеді. Сондықтан жұмысшыларды әлеуметтік қорғау мен еңбекті қорғаудың тиімді тетіктерін құру міндеті өзекті болып отыр. Еңбек процесінде адамдардың өмірі мен денсаулығын сақтайтын қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуының басым бағыттарының біріне айналуы тиіс.

Мемлекеттік деңгейде еңбекті қорғауды басқару жүйесін құру жұмыс істейтін халықтың өмірі мен денсаулығын сақтау саласындағы мемлекеттік саясаттың неғұрлым тиімді нысандарының бірі болып табылады. Бұл жүйе еңбекті қорғаумен байланысты процестерді басқарудың кешенді және жүйелі тәсілін қамтиды және барлық деңгейлердегі еңбек жағдайлары мен қауіпсіздігін жоспарлауды, ұйымдастыруды, бақылауды, аудитті және үнемі жақсартуды қамтиды.

Мемлекеттік деңгейде еңбекті қорғауды басқару жүйесін құру және дамыту жұмыс орындарындағы қауіпсіздік пен денсаулық саласындағы проблемаларға тиімді жауап беріп қана қоймай, олардың болашақта пайда болуына жол бермейді. Бұл заңнамалық реттеуді, мемлекеттік бақылауды, Білім беру мен оқытуды, сондай-ақ еңбек процесінің барлық тараптарының белсенді қатысуын қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару-бұл қызметкерлер үшін қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған іс-шаралар мен функциялардың жиынтығы. Бұл іс-шаралардың тиімділігі кәсіптік тәуекелдерді азайту, жарақаттану мен кәсіптік аурулардың алдын алу және жұмысшылардың әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету үшін өте маңызды [1].

Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқарудың негізгі функциялары мынадай аспектілерді қамтиды:

- Негізгі функциялардың бірі-еңбекті қорғау саласындағы қатынастарды реттейтін заңнамалық және заңға тәуелді актілерді әзірлеу және қабылдау. Бұл еңбек жағдайларына қойылатын міндетті талаптарды, қауіпсіздік стандарттарын, сондай-ақ еңбекті қорғау ережелері мен нұсқауларын белгілеуді қамтиды. Сондай-ақ қауіпсіздіктің жалпы талаптарын, еңбекті қорғау жөніндегі нормалар мен ережелерді, еңбек қауіпсіздігі стандарттарын, сондай-ақ оларды бұзғаны үшін бақылау және жауапкершілік тетіктерін белгілеуді қамтиды. Нормативтік база экономикадағы, ғылыми-техникалық прогрестегі және халықаралық практикадағы өзгерістерді ескере отырып, үнемі жаңартылып отыруға тиіс.

- Мемлекет еңбекті қорғау туралы заңнаманың сақталуын бақылауды және қадағалауды жүзеге асырады. Еңбекті қорғау туралы заңнаманың сақталуын мемлекеттік бақылауды және қадағалауды мамандандырылған органдар жүзеге асырады. Бұл органдар кәсіпорындарда, мекемелерде және ұйымдарда еңбекті қорғау нормалары мен ережелерінің сақталуына тексеру жүргізеді, бұзушылықтарды анықтайды және оларды жою бойынша шаралар қабылдайды, сондай-ақ бұзушыларды жауапкершілікке тартады [2].

Бұл кәсіпорындар мен ұйымдарда инспекциялық тексерулер жүргізуді, еңбекті қорғауды басқару жүйелерінің аудитін, сондай-ақ еңбек жағдайларына мониторинг жүргізуді және қызметкерлердің денсаулығы үшін тәуекелдерді бағалауды қамтиды. Бұзушылықтар анықталған жағдайда, бұзушыларды әкімшілік және қылмыстық жазалауға дейін оларды жою бойынша шаралар қабылданады.

- Мемлекеттік басқару кәсіптік тәуекелдердің, жарақаттанудың және аурулардың алдын алу жөніндегі бағдарламаларды әзірлеуді және іске асыруды қамтиды. Нұсқаулық, тренингтер мен курстар өткізуді қоса алғанда, еңбекті қорғау саласындағы қызметкерлер мен мамандарды оқыту және олардың біліктілігін арттыру маңызды рөл атқарады. Мемлекет кәсіптік тәуекелдер мен аурулардың алдын алу, өндірістегі жарақаттануды азайту жөніндегі бағдарламаларды әзірлейді және іске асырады. Бұған еңбек жағдайларын зерттеу, кәсіптік тәуекелдерді бағалау, еңбекті қорғау мәселелері бойынша оқыту және нұсқау беру кіреді. Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару жүйесінде кәсіби тәуекелдердің алдын алу маңызды орын алады. Бұған еңбек жағдайларын зерттеу, денсаулыққа қауіп-қатерді бағалау, еңбек қауіпсіздігін жақсарту бойынша іс-шараларды әзірлеу және енгізу, сондай-ақ еңбекті қорғау нормаларын сақтаудың маңыздылығы туралы хабардар ету науқандарын жүргізу кіреді.

- Еңбекті қорғау жүйесінің тиімділігі көбінесе мемлекеттің жұмыс берушілермен және қызметкерлермен, олардың өкілді органдарымен, кәсіподақтармен және қоғамдық ұйымдармен ынтымақтастығына байланысты. Мемлекет еңбекті қорғау мәселелері бойынша әлеуметтік диалогты, консультациялар мен келісімдерді дамытуға ықпал етеді. Мемлекет, жұмыс берушілер мен қызметкерлер, олардың еңбекті қорғау саласындағы өкілді ұйымдары арасындағы әлеуметтік әріптестікті дамыту. Бұл барлық

тараптардың мүдделерін келісуді, еңбек жағдайларын жақсарту бойынша бірлескен бағдарламалар мен іс-шараларды әзірлеуді және іске асыруды қамтиды.

- Еңбекті қорғаудың жай-күйі туралы ақпаратты жинау, талдау және қорыту, кәсіптік аурулар мен өндірістегі жазатайым оқиғалар статистикасы мемлекетке қабылданатын шаралардың тиімділігін бағалауға, жаңа тәуекелдер мен үрдістерді анықтауға, сондай-ақ еңбекті қорғау саласындағы саясат пен стратегияны түзетуге мүмкіндік береді.

Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын жасауда шешуші рөл атқарады. Басқарудың тиімділігі заңнамалық қолдау, Бақылау және қадағалау, тәуекелдердің алдын алу, оқыту, әлеуметтік серіктестік, мониторинг пен талдауды қамтитын кешенді тәсілге байланысты. Еңбекті қорғау саласындағы мемлекеттік саясат кәсіптік тәуекелдердің алдын алуға және салауатты және нәтижелі еңбек қызметі үшін жағдайлар жасауға бағытталуға тиіс.

Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын жасауға, сондай-ақ қызметкерлердің еңбек қызметі процесінде олардың өмірі мен денсаулығын қорғауға бағытталған мемлекеттің негізгі функцияларының бірі болып табылады. Бұл функцияны тиімді орындау әр түрлі мемлекеттік органдардың, жұмыс берушілер мен қоғамдық ұйымдардың жүйелі көзқарасы мен өзара іс-қимылын талап етеді [3].

Еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару-бұл барлық жұмысшылар үшін қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған көп қырлы және көп деңгейлі процесс. Ол заңнама мен стандарттарды әзірлеуден бастап, жұмысшылар мен жұмыс берушілерді еңбек қауіпсіздігі саласында оқыту мен хабардар етуді қоса алғанда, олардың іс жүзінде орындалуын бақылауға дейінгі қызметтің кең ауқымын қамтиды. Еңбекті қорғауды тиімді мемлекеттік басқару кәсіптік аурулар мен жарақаттардың алдын алуда, сондай-ақ елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін жағдай жасауда негізгі элемент болып табылады.

Еңбекті қорғау және еңбекті қорғау туралы заңнаманың сақталуын қадағалау жөніндегі мемлекеттік басқару жүйесін ұдайы жетілдіру қауіпсіздік пен гигиена талаптарына жауап беретін жағдайларда жұмыскерлердің еңбекке конституциялық құқықтарын қамтамасыз етуде аса маңызды рөл атқарады. Бұл өндірістік тәуекелдерді төмендету үшін негіз құрып қана қоймайды, сонымен қатар жұмысшылардың денсаулығы мен әл-ауқатының кепілі болып табылады, Еңбек өнімділігі мен жалпы экономиканың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Еңбекті қорғауды тиімді мемлекеттік басқару еңбек жағдайларын реттейтін және кәсіптік аурулар мен жарақаттанудың алдын алуға бағытталған нормалар мен стандарттардың бірыңғай жүйесін құруды қамтамасыз етеді. Бұл қолданыстағы еңбек жағдайларын үнемі талдауды, жұмысшылардың денсаулығына жаңа қауіптер мен қауіптерді анықтауды, сондай-ақ заңнаманы өзгеретін өндіріс жағдайлары мен технологиялық прогреске бейімдеуді талап етеді.

Еңбекті қорғауды басқару жүйесінде заңнаманың сақталуын мемлекеттік қадағалау шешуші рөл атқарады. Кәсіпорындардағы тұрақты бақылау мен инспекциялар бұзушылықтарды анықтап қана қоймай, еңбекті қорғау шараларының тиімділігін бағалауға, осы салада үздік тәжірибелер мен инновацияларды енгізуге мүмкіндік береді. Бұл жұмыс берушілер тарапынан да, қызметкерлер тарапынан да жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Мемлекеттік басқару мен еңбекті қорғауды бақылаудың тиімді жүйесі қызметкерлердің конституциялық құқықтарын қорғаумен тікелей байланысты. Әр адам қауіпсіз еңбек жағдайларына құқылы, бұл тек физикалық қауіпсіздікті ғана емес, сонымен қатар кәсіби аурулардан қорғауды да қамтиды. Мемлекет осы құқықтардың сақталуын қамтамасыз ете отырып, экономиканың қажеттіліктері мен жұмысшылардың әл-ауқатына қамқорлық арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізуге ықпал етеді. Еңбекті қорғау және осы саладағы заңнаманың сақталуын қадағалау мемлекеттік басқару жүйесін үнемі жетілдіру қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қамтамасыз етудің негізгі элементі болып табылады. Бұл қызметкерлердің конституциялық құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп қана қоймай, қоғамның тұрақты дамуына, халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатын арттыруға негіз болады [4].

Осылайша, еңбекті қорғауды мемлекеттік басқару қауіпсіз және салауатты жұмыс жағдайларын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Бұл жүйенің тиімділігі бірқатар факторларға байланысты: заңнамалық базаны дамыту және бақылау мен қадағалаудың тиімділігі, тәуекелдердің алдын алу, оқыту және әлеуметтік серіктестік. Қазіргі жағдайда мемлекеттің күш-жігері тек реттеу мен бақылауға ғана емес, сонымен бірге барлық мүдделі тараптарды еңбек жағдайлары мен қауіпсіздігін жақсарту процесіне белсенді тарту үшін жағдай жасауға бағытталуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Трудовое право Республики Казахстан. Общая и Особенная части: Учебник/Ж.А.Хамзина. - Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 416 с.
2. Еңбек қорғау: оқу құралы / Н. Жаданов, Н. Құдайбергенов, Д. Есахаева ж.б.- 3-ші бас., толықт., өнд.- Астана: Фолиант, 2017.- 208 б.
3. Охрана труда : учебник / А. А. Челноков, И. Н. Жмыхов, В. Н. Цап - Минск : Выш. шк. , 2013. - 655 с.
4. Девисилов В.А. Охрана труда: учебник. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2013. — 448 с.

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ИНСТИТУТТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Елубайқызы Ұ.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Данная статья направлена на рассмотрение "электронного правительства" как способ модернизации государственного управления. В статье анализируются вопросы электронного правительства и трансформации демократических процессов и институтов в современном государстве.

Summary: This article is aimed at considering "e-government" as a way to modernize public administration. The article analyzes the issues of e-government and the transformation of democratic processes and institutions in a modern state.

21 ғасырдың басынан бастап адамзат әлеуметтік, экономикалық және саяси қатынастардың сипатын түбегейлі өзгертетін өзгерістерге тап болды. Бұл өзгерістердің негізгі факторларының бірі қазіргі ақпараттық дәуірдің ажырамас бөлігіне айналған ақпараттық-компьютерлік технологияларды кеңінен енгізу болып табылады.

Ақпараттық технологиялардың дамуы қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында өзара әрекеттесу үшін жаңа мүмкіндіктер туғызады. Бұрын уақыт пен кеңістікпен бөлінген аймақтар енді біртұтас ғаламдық желіге қосылды. Мобильді құрылғылар, бұлтты технологиялар, жасанды интеллект – бұл инновациялардың барлығы тиімдірек бизнес-процестерді қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамның өмір салтына өзгерістер енгізеді [1].

Қазіргі ақпараттық дәуірдің маңызды ерекшелігі-азаматтық қоғамның белсенді дамуы мен билікпен өзара әрекеттесудің электронды формалары арасындағы байланыс. Әлеуметтік желілер, азаматтардың онлайн-петициялары мен электрондық өтініштері азаматтық ұстанымды білдіру және биліктің қызметіне бақылау жасау құралына айналады. Электрондық үкімет басқарудың ашық және жауапты нысандарына ықпал етеді.

Қазіргі ақпараттық дәуір жаңа технологияларды ғана емес, сонымен қатар қоғамдық қатынастар мен құрылымдарды қайта қарастыруды да әкеледі. АКТ саласындағы қарқынды өзгерістер бизнес, мемлекет және жалпы қоғам тарапынан икемді стратегияларды талап етеді. Осы кезеңдегі сын-қатерлерді шешу басқарудағы инновацияларды, технологиялық өзгерістерге бейімделуді және тұрақты даму қағидаттарын нығайтуды талап етеді.

Электрондық үкімет азаматтық қатысудың жаңа жолдарын ашады. Интерактивті платформалар, электронды петициялар, және онлайн-консультациялар азаматтарға шешім қабылдауға белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Азаматтардың мемлекеттік басқарудың электрондық құралдарымен өзара іс-қимылын зерттеу осы шаралардың тиімділігін бағалауға және қосымша назар аударуды қажет ететін проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Электрондық үкімет мемлекеттік органдардың жұмысын жақсарту және тиімді пайдалану, азаматтарға, мекемелерге және бизнеске қызмет көрсету,

демократиялық процестер мен институттарды трансформациялау үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды білдіреді [2].

Электрондық үкімет азаматтардың мемлекеттік органдардың қызметі, заңдар, бюджет және басқа да маңызды мәселелер туралы ақпаратқа кеңірек қол жеткізуіне ықпал етеді. Бұл биліктің іс-әрекетіндегі ашықтық пен жауапкершілікті нығайтады. Электрондық платформалар азаматтарға ақпаратқа оңай қол жеткізуге, өз пікірлерін айтуға және қоғамдық талқылауларға қатысуға мүмкіндік береді. Бұл азаматтардың шешім қабылдауға қатысуын арттырады және процесті ашық және демократиялық етеді.

Автоматтандыру және цифрлық технологиялар мемлекеттік басқарудың тиімділігін жақсартады. Тезірек және дәл процестер қоғамның қиындықтарына тезірек жауап беруге және азаматтардың қажеттіліктеріне жақсы жауап беруге мүмкіндік береді. Бұл биліктің қоғам алдындағы жауапкершілігін нығайтуға ықпал етеді.

Электрондық үкімет дағдарыстық жағдайларға жауап беру үшін тиімді пайдаланылуы мүмкін. Онлайн байланыс, жедел ақпарат беру, электронды бақылау жүйелері дағдарыстарды басқаруға және азаматтар мен билік арасында жылдам ақпарат алмасуды қамтамасыз етуге көмектеседі [3].

Электрондық үкімет шешім қабылдау процестеріне азаматтық қатысу үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Электрондық платформалар азаматтарға өз пікірлерін білдіруге, пікірталастарға қатысуға және өз идеяларын ұсынуға ыңғайлы құралдар ұсынады. Электрондық петициялар мен онлайн-консультациялар қарапайым азаматтар саясатты қалыптастыруға үлес қоса алатын тетіктерді жасайды.

Электрондық үкімет цифрлық құралдар арқылы азаматтық қатысуды жандандырады. Электрондық петициялар, онлайн форматтағы заң жобаларын талқылау және электрондық дауыс беру белсенді қатысу үшін виртуалды алаңдар жасайды. Азаматтардың қатысуы бойынша деректерді талдау осы шаралардың тиімділігін бағалауға және азаматтық қоғамның қалауын анықтауға мүмкіндік береді.

Электрондық платформалар мен әлеуметтік желілер қоғамдық мәселелерді талқылау және азаматтардан кері байланыс жинау үшін пайдаланылуы мүмкін. Бұл азаматтардың шешім қабылдау процестеріне белсенді қатысуына ықпал етеді. Онлайн-платформалар арқылы мемлекеттік қызметтерді ұсыну азаматтардың мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылын жеңілдетеді. Бұл бюрократиялық кедергілерді азайтады және қызмет көрсетудің тиімділігін арттырады.

Электрондық үкіметтің әсерінен демократиялық процестерді өзгертудің негізгі аспектілерінің бірі-ашықтықты арттыру. Автоматтандырылған басқару жүйелері нақты уақыт режимінде мемлекеттік органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Зерттеу бұл ашықтық азаматтардың билікке деген сеніміне қаншалықты ықпал ететінін және негізделген шешімдер қабылдауды қолдайтынын бағалайды.

Онлайн-платформалар азаматтарға Интернетке кіру мүмкіндігі бар әлемнің кез келген нүктесінен мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылдың ыңғайлы әдісін ұсынады. Бұл әсіресе адамдар нақты уақыт режимінде қызмет ала алатын заманауи мобильді қоғамда өте маңызды.

Азаматтар құжаттарды рәсімдеуге және ақпаратты онлайн режимінде алуға мүмкіндік бере отырып, ұзақ кезектер мен бюрократиялық рәсімдерден аулақ болады. Бұл уақыт шығындарын азайтады және өзара әрекеттесу тиімділігін арттырады. Электрондық үкімет қызмет көрсетуде ашықтықты қамтамасыз етеді. Азаматтар өз сұрауларының күйін бақылай алады, хабарламалар ала алады және өз істерін өңдеудің бүкіл процесін бақылай алады.

Электрондық қызмет түрлеріне көшу қағаз бюрократиясын және деректерді қолмен енгізуге байланысты қателіктер қаупін азайтады. Бұл ақпараттың дәлдігі мен сенімділігін арттыруға көмектеседі. Электрондық үкіметтің тиімді жүйелері азаматтардың жеке ақпараты үшін қауіпсіздіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Криптографиялық әдістер мен сәйкестендіру жүйелері құпия деректерді қорғауға ықпал етеді. Электрондық үкімет шеңберіндегі процестердің ашықтығы мен автоматтандырылуы сыбайлас жемқорлық тәуекелін төмендетіп, азаматтардың билік құрылымдарына деген сенім деңгейін арттыруы мүмкін. Мемлекеттік веб-платформалар азаматтарға әртүрлі қызметтерге, ақпаратқа және онлайн қызметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді [4].

Алайда, артықшылықтармен бірге электрондық үкімет деректер қауіпсіздігі мен құпиялылыққа қатысты мәселелер көтереді. Азаматтардың жеке ақпаратын сенімді қорғауды қамтамасыз ету және ықтимал киберқауіпсіздік қатерлерінің алдын алу маңызды.

Электрондық үкіметті енгізу кезінде кибершабуылдар, азаматтардың құқықтарына нұқсан келтіру және халықтың барлық топтары үшін технологиялардың жеткіліксіз қолжетімділігі сияқты ықтимал тәуекелдерді ескеру маңызды. Осы аспектілердің барлығы мұқият талқылауды, тиісті ережелерді әзірлеуді және қоғаммен кең диалогты қамтамасыз етуді талап етеді.

Электрондық үкімет тиімділікті, ашықтықты және демократиялық процестерге қатысуды арттырудың маңызды құралына айналуға алады. Алайда, барынша оң әсерге қол жеткізу үшін қауіпсіздік мәселелерін ескеру және барлық азаматтар үшін технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз ету маңызды. Осы тұрғыда, электрондық үкімет Қазіргі азаматтық қоғамның дамуының негізгі факторына айналуға алады.

Электрондық үкімет азаматтық қатысу мүмкіндіктерін кеңейту және мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз ету арқылы демократиялық өзгерістердің катализаторына айналуға алады. Электрондық үкімет дамуын жалғастыра отырып, әрбір азамат демократиялық процестерге белсенді қатыса алуы үшін цифрлық даму мен инклюзивтілікті қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікке назар аудару маңызды.

Жалпы, электронды үкімет демократияның дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Ашықтықты арттыру, белсенді азаматтық қатысу және тиімділікті арттыру-мұның бәрі электрондық үкіметті қазіргі қоғамдағы демократиялық процестерді нығайтуға және жетілдіруге ықпал ететін құралға айналдырады [5].

Электрондық үкімет демократияны дамытуға, азаматтық қоғамды нығайтуға және басқарудың неғұрлым ашық және жауапты нысандарын құруға ықпал ететін қуатты құралға айналуға алайда, максималды оң әсерге қол жеткізу үшін деректердің қауіпсіздігі мәселелерін ескеру, технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз ету және электрондық үкімет пен демократиялық процестер арасындағы өзара іс-қимыл динамикасын мұқият талдау қажет.

Жүргізілген талдауды қорытындылай келе, электронды үкімет демократиялық процестерге оң өзгерістер енгізіп, ашықтықты, азаматтардың қатысуын және басқару тиімділігін жақсартады деген қорытынды жасауға болады. Алайда, цифрлық дәуірде демократияның тұрақты және инклюзивті дамуын қамтамасыз ету үшін қиындықтар мен тәуекелдерді ескере отырып, стратегияларды үнемі қадағалап, бейімдеу қажеттілігі маңызды сипатқа ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жумасултанова Г.А. Опыт использования электронных услуг в системе государственного управления Республики Казахстан. Караганда: КарГУ, 2017. –178-181стр
2. Сидоренко, Э.Л., Барциц И.Н., Хисамова З.И. Эффективность цифрового государственного управления: теоретические и прикладные аспекты // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2019. – № 2. – С. 93-114.
3. Сайымер И. Электронное правительство в государственном управлении: Electronic government in public administration: оценка веб-сайтов местных органов власти в Турции. Международный журнал е-бизнеса и науки о е-правительстве, вып. 7, № 2, 2015. ISSN: 2146-0744. –1-16стр
4. Логуа Р. А., Балюков А. С. Электронное правительство в цифровую эпоху: концепция, практика и развитие // Основы экономики, управления и права. — 2014. — № 5 (17). — С. 12—19.
5. Мусихина И. А. «Электронное правительство» как способ взаимодействия органов власти с гражданами // Инновационные технологии в управлении: сборник научных статей / под ред. Е. В. Марченко. — Вып. 2. — М. : Макс пресс, 2016. — С. 225—228

ОӘЖ 343

ҚЫЛМЫСПЕН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫ ӨТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Әмірәлі А.Н.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается понятие института возмещения вреда, причиненного преступлением, а также признаки и особенности рассмотрения таких дел. Компенсируя вред, причиненный преступлением, правовые средства (методы, приемы) в первую очередь позволяют субъектам "выполнять и использовать поставленные задачи". Только с помощью различных юридических средств, указанных в законе, можно добиться эффективности в возмещении вреда, причиненного преступлением.

Summary: This article discusses the concept of the institution of compensation for harm caused by a crime, as well as the signs and features of the consideration of such cases. Compensating for the harm caused by the crime, legal means (methods, techniques) primarily allow subjects to "perform and use assigned tasks." It is only through the various legal means specified in the law that it is possible to achieve effectiveness in compensating for harm caused by a crime.

Қылмыстың зияны қылмыстық құқық теориясы мен практикасында басты орын алады. Бұл аспект қылмыстық әрекеттердің салдарын анықтауда, жазалауда және өтеуде шешуші рөл атқарады. Қылмыстық құқық қылмысты қылмыстық жауапкершілікке әкелетін құқық бұзушылық ретінде анықтайды. Әрекетті қылмыс ретінде саралаудың негізгі критерийлерінің бірі-зиян келтіру. Бұл зиян қылмысты анықтаудың негізгі элементі екенін білдіреді.

Қылмыстық сот төрелігінің негізгі мақсаты-қылмыскерлерді жазалау ғана емес, сонымен бірге әділеттілікті қалпына келтіру. Зиянды өтеу-бұл мақсатқа жетудің бір жолы. Зардап шеккендер өздеріне келтірілген шығындар үшін өтемақы алуға құқылы. Қылмыстың зияны әділеттілік пен қалпына келтіру мәселелерінің негізгі аспектісіне айналады. Зиянды өтеу жәбірленушіні бұрынғы материалдық және моральдық жағдайына қалпына келтіруге бағытталған, бұл қылмыстық процесте әділеттілікке ықпал етеді [1].

Қылмыстық құқықтың міндеті де қылмыстың алдын алу болып табылады. Зиян келтіргені үшін жазалау мүмкіндігі ықтимал қылмыскерлерге әсер етіп, оларды қылмыс жасаудан сақтандыратын детерент факторы бола алады. Қылмыстың келтірген зияны жазалау шараларын анықтауға әсер етеді. Қылмыстың ауырлығы мен залалдың мөлшері соттың жазаның түрі мен дәрежесіне қатысты шешіміне әсер етуі мүмкін, бұл зиян үкім шығарудың негізгі факторына айналады. Қалпына келтіру идеясы, жәбірленушіні бұрынғы күйіне қайтару, сондай-ақ қалпына келтіру сот төрелігі тұжырымдамасы залалдың қылмыстық сот төрелігі процесінде орталық элемент ретіндегі маңыздылығын көрсетеді.

Осылайша, қылмыстың зияны қылмыстық заңның теориясы мен практикасында маңызды рөл атқарады, қылмысты анықтаудан бастап зиянды өтеуге және қылмыстық процесте әділеттілікке қол жеткізуге дейінгі әртүрлі аспектілерді қамтиды.

Қылмыс келтірген зиянның қылмыстық-құқықтық аспектілері көбінесе шығындар ұғымының азаматтық-құқықтық мазмұнымен сәйкес келеді. Қылмыстық заңда қылмыс келтірген зиян көбінесе қылмыс құрамының элементі ретінде қарастырылады. Бұған материалдық залал (мысалы, мүлікті жоғалту) және моральдық зиян (мысалы, эмоционалды азап) кіруі мүмкін. Екінші жағынан, азаматтық құқықта шығындар басқа адамдардың әрекеттерінен, соның ішінде қылмыстардан туындаған жағымсыз салдар ретінде анықталады [2].

Қылмыстық процесте зардап шеккен адам айыптаудың куәсі болып табылады және әдетте үкім шығару процесіне қатысады. Азаматтық құқықта жәбірленуші талап қоюшы ретінде әрекет ете алады, сот тәртібімен залал үшін

өтемақы талап етеді. Бұл жағдайда шығындар қылмысқа байланысты тікелей және жанама шығындарды қамтуы мүмкін.

Қылмыстық құқықтағы өтемақы функциясы соттың жазаның бір бөлігі ретінде сотталған адамға өтемақы тағайындауы арқылы көрінеді. Бұл қылмыскер азаматтық процесте жәбірленушіге төлеуге міндетті болуы мүмкін азаматтық өтемақымен сәйкес келуі мүмкін.

Жәбірленушіні бұрынғы күйіне қайтару идеясы қылмыстық және азаматтық-құқықтық тұжырымдама болуы мүмкін. Қылмыстық контексте бұл мүлікті қалпына келтіруді немесе өтемақы төлеуді және азаматтық құқықта шығындарды қалпына келтіруге бағытталған әрекеттерді қамтуы мүмкін.

Кейбір жағдайларда қылмыстық және азаматтық тергеу қатар жүргізілуі мүмкін. Осы екі саладағы істерді бір уақытта қарау процестерді үйлестіре алады және зардап шеккендердің құқықтарын толық қалпына келтіруді қамтамасыз етеді.

Қылмыстық шешім азаматтық және керісінше әсер етеді. Қылмыстық іс бойынша үкім азаматтық іске және залалдың мөлшерін анықтауға әсер етуі мүмкін, ал азаматтық іс бойынша шешім қылмыстық процесте анықталған фактілерді ескеруі мүмкін.

Зиянның қылмыстық-құқықтық аспектілерін залалдың азаматтық-құқықтық тұжырымдамасымен қиылысу құқықтың екі саласы арасындағы байланысты және зардап шеккендердің құқықтарын толық қалпына келтіруге қол жеткізу үшін күш-жігерді үйлестірудің маңыздылығын көрсетеді [3].

Қылмыспен келтірілген зиянды өтеу институты қылмыстық-құқықтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және әділеттілікті қамтамасыз етуде, зардап шеккендерді оңалтуда және қоғамды татуластыруда маңызды рөл атқарады. Бұл институттың теориялық негіздері оның философиялық негізін құрайтын бірнеше маңызды принциптер мен тұжырымдамаларға негізделген.

Өтемақы институтының негізінде әділеттілікті қалпына келтіру принципі жатыр. Бұл қағида қылмыстық жүйе қылмыскерлерді жазалауға ғана емес, сонымен бірге зардап шеккендерге қатысты әділеттілікті қалпына келтіруге міндетті екенін білдіреді. Зиянды өтеу материалдық және моральдық шығындарды қалпына келтіруге бағытталған механизм ретінде әрекет етеді, осылайша қылмыстық процесте тепе-теңдік тудырады.

Өтемақы институты жауапкершілік принципімен де байланысты. Сотталғандарды жай ғана жазалаудың орнына, залалды өтеу оларға өз әрекеттері үшін жауапкершілікті белсенді қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл процесс зиянды жоюға көмектеседі және сотталғандарды оңалтуға көмектеседі.

Өтемақы институты қалпына келтіру және қалпына келтіру әділеттілігі ұғымымен тығыз байланысты. Қалпына келтіру жәбірленушіні бұрынғы күйіне қайтаруды білдіреді, ал қалпына келтіру сот төрелігі қылмыстық процестің барлық қатысушылары арасындағы қарым-қатынасты қалпына келтірудің маңыздылығын көрсетеді. Зиянды өтеу осы қалпына келтіру процесінің негізгі элементіне айналады.

Теориялық тұрғыдан алғанда, зиянды өтеу институты жәбірленушіні бұрынғы материалдық және моральдық қалпына келтіруге бағытталған өтемақы функциясын орындайды. Бұл аспект келтірілген шығындар үшін әділ өтемақы идеясына негізделеді, нәтижесінде әділеттілік пен теңдік пайда болады.

Теориялық тұрғыдан, зиянды өтеу қылмыстың алдын алу арқылы детеренттік рөл атқаруы мүмкін. Зиянды өтеуге міндетті болу мүмкіндігі әлеуетті қылмыскерлерге өз әрекеттерінің салдары туралы ойлануға қосымша ынталандыру бола алады [4].

Қылмыспен келтірілген зиянды өтеу институты қылмыстық-құқықтық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және әділеттілікті қамтамасыз етуде, зардап шеккендерді оңалтуда және қоғамды татуластыруда маңызды рөл атқарады. Бұл институттың теориялық негіздері оның философиялық негізін құрайтын бірнеше маңызды принциптер мен тұжырымдамаларға негізделген.

Зиянды өтеу институтының принциптері мен тұжырымдамаларына келесілер жатады:

- Әділеттілік және қалпына келтіру: зиянды өтеу әділеттілік пен қалпына келтіру идеясымен тығыз байланысты. Негізгі мақсат-қылмыскерлерді жазалау ғана емес, сонымен бірге зардап шеккен адам мен қоғам арасындағы тепе-теңдік пен әділеттілікті қалпына келтіру. Қылмыстан кейін жәбірленушіні бұрынғы қалпына келтіру бұзылған әділеттілікті толтырудың бір түріне айналады.

- Қылмыстық сот төрелігінің мақсаттары: зиянды өтеу институты қылмыстық сот төрелігінің қылмыстың алдын алу, кінәлілерді жазалау және қоғамды қорғау сияқты негізгі мақсаттарынан туындайды. Зиянды өтеу зардап шеккендерді қалпына келтіру механизмін ұсыну және сотталғандарды оңалтуды қамтамасыз ету арқылы осы мақсаттарды толықтырады.

- Жауапкершілік қағидаты: залалды өтеуді енгізу жасалған іс-әрекеттер үшін жауапкершілік қағидатына негізделген. Қылмыскер тек жазаға тартылып қана қоймай, келтірілген залал үшін де жауап беруге міндетті. Бұл қағида жазасыздықты жеңуге ықпал етеді және әрекет пен оның салдары арасында байланыс жасайды.

- Реституция және қалпына келтіру: реституция ұғымы, жәбірленушіні бұрынғы күйіне қайтару, залалды өтеу институтының негізгі элементі болып табылады. Бұл қағида өтемақыны ғана емес, сонымен бірге жәбірленушінің материалдық және моральдық шығындарын қалпына келтіруге бағытталған әрекеттерді де анықтайды.

- Қылмыстық жазаны толықтыру принципі: зиянды өтеу қылмыстық жазаны толықтырады. Бұл қағида өтемақы түріндегі айыппұл қылмыстық жазаның басқа түрлерін алмастырмайды, бірақ оларды қылмыстық жауапкершіліктің кешенді және тиімді механизмін құру арқылы толықтырады деп болжайды.

- Зардап шеккендердің процеске қатысуы: өтемақы институты зардап шеккендердің қылмыстық процесегі рөлін атап көрсетеді. Зардап шеккендер өтемақы тағайындау процесіне әсер етіп, өз құқықтарын қалпына келтіре отырып, белсенді қатысушыларға айналады.

- Пропорционалдылық принципі: өтемақы тағайындаудағы пропорционалдылық принципі қылмыстың ауырлығы мен зиянның мөлшері арасындағы байланысты көрсетеді. Бұл қағида жазаның қылмыскердің кінәсіне әділ сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Осылайша, өтемақы институтының теориялық негіздері әділеттілік, жауапкершілік және қалпына келтіру принциптерінде терең тамыр жайып, жазалап қана қоймай, қоғамдағы әділеттілік пен тепе-теңдікті қалпына келтіретін қылмыстық-құқықтық механизмді құруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Козацкая В.Э. Вопросы когерентности норм законодательства, регламентирующего механизм возмещения вреда, причиненного преступлениями // Вестник общественной научно-исследовательской лаборатории «Взаимодействие уголовно-исполнительной системы с институтами гражданского общества: историко-правовые и теоретико-методологические аспекты». 2019. № 16. С. 112.

2. Бондарчук, В. П. Возмещение потерпевшему вреда, причинённого преступлением, в уголовном процессе России // Возмещение вреда потерпевшему в уголовном судопроизводстве: организационные, правовые и криминалистические проблемы: сб. матер. Международной научно-практ. конф. – Ч. 1. – М.: Академия управления МВД России, 2016. – С. 63–68.

3. Аблаева Э.Б. Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим по новому Уголовному кодексу Республики Казахстан // ҚазҰУ хабаршысы. Заң сер.= Вестник КазНУ. Сер. юридическая. - 2015. - №1. - С. 425-431.

4. Биебаева А.А. Поощрительные нормы в уголовном праве Республики Казахстан // Право и государство: Научный журнал. – 2014. - №3(64). – С.55-57.

ОӘЖ 347.1

ҚАЗІРГІ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Жаксылыков Н.Н., Айтеке К.А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается обоснование принципиально единообразной полимерной структуры предметов гражданских договоров. Это служит основой для максимально широкого применения единых правил правового регулирования данных договоров. Применение универсальных норм позволит избежать непомерного расширения Гражданского кодекса в случае закрепления в нем всех вновь возникающих в современной практике договоров. Предлагается включить в Гражданский кодекс принцип партнерства и взаимодействия субъектов гражданских отношений, а также императив учета прав и законных интересов третьих лиц.

Summary: The article considers the rationale for a fundamentally uniform polymer structure of the subjects of civil contracts. This serves as the basis for the widest possible application of uniform rules of legal regulation of these contracts. The application of universal norms will make it

possible to avoid an excessive expansion of the Civil Code in the event that all newly emerging contracts in modern practice are enshrined in it. It is proposed to include in the Civil Code the principle of partnership and interaction of subjects of civil relations, as well as the imperative of taking into account the rights and legitimate interests of third parties.

Қазіргі заманғы азаматтық заңдар мен заңдар өзгеріп отыратын әлеуметтік, экономикалық және технологиялық жағдайлардың әсерінен үнемі дамып отырады. Міне, әртүрлі елдерде байқалатын негізгі жағдайлар мен тенденциялардың кейбірі: интернет пен цифрлық технологияның өсуімен цифрлық келісімшарттарға, киберқауіпсіздікке, деректерді қорғауға және т.б. қатысты жаңа құқықтық мәселелер туындайды. Әлемде Халықаралық сауда мен ынтымақтастықты жеңілдету үшін құқықтық нормаларды үйлестіруге көбірек ұмтылуда. Әртүрлі халықаралық конвенциялар мен келісімдерді әзірлеу және қабылдау жиі кездеседі. Қазіргі азаматтық заңнамада тұтынушылардың құқықтары мен экологиялық жауапкершілікке көбірек көңіл бөлінеді. Тұтынушыларды қорғау туралы заңдар күшейіп, қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық нормалары қатаңырақ болады. Дәстүрлі сот ісін жүргізудің орнына медиация және арбитраж сияқты дауларды шешудің балама әдістері көбірек қолданылуда. Бұл сот жүйесіне жүктемені азайтуға және жанжалдарды шешу процесін жеделдетуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік нормалар мен құндылықтар отбасылық құқықты қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және олардағы өзгерістер көбінесе неке, ажырасу, қамқоршылық және бала асырап алу туралы заңнаманың өзгеруіне әкеледі. Отбасылық құқықта байқалатын өзгерістердің кейбір жалпы тенденциялары: бірқатар елдерде бір жынысты некені қосу үшін неке анықтамасының кеңеюі байқалады. Кейбір елдерде ажырасу процедуралары жеңілдетіліп, оларды азырақ және күрделі етеді. Бұл кінәсіз ажырасуды енгізуді немесе дауларды шешудің балама әдістерін қолдануды қамтуы мүмкін. Отбасы туралы заң балалардың құқықтарын қорғауға және ажырасқан немесе ажырасқан жағдайда олардың әл-ауқатын қамтамасыз етуге көбірек көңіл бөледі. Бұл қамқоршылықтың неғұрлым айқын және әділ жүйелерін әзірлеуді және қоғамдық серіктестік пен бала асырап алу мәселелерін реттеуді қамтуы мүмкін. Отбасы заңнамасы некедегі ерлі-зайыптылар арасындағы тең құқықты, соның ішінде балалармен тең құқықтар мен міндеттерді, қаржылық міндеттемелерді қамтамасыз етуге тырысады. Көп балалы отбасылар, жалғыз басты отбасылар, патронаттық отбасылар және басқалар сияқты отбасылық модельдердің әртүрлілігінің артуымен отбасы туралы заңнама осы айырмашылықтарды есепке алуға және қолдауға бейімделе алады.

Бұл қазіргі әлеуметтік шындықтар мен құндылықтарды көрсететін отбасы құқығындағы өзгерістердің бірнеше мысалдары ғана. Әр түрлі елдерде бұл өзгерістер әлеуметтік-мәдени контекстке және саяси факторларға байланысты әр түрлі дәрежеде және әр түрлі қарқынмен жүруі мүмкін. Сонымен қатар, біздің азаматтық кодексіміз халық үшін азаматтық заңнаманы мойындамайтын шарттарға толы екенін атап өткен жөн. Сонымен, абстрактілі теориялардың жемісі АҚ-нің 554-бабында бекітілген жалдау шарты болды. Мұндай әмбебап

дамуда ол басқа шетелдік азаматтық заңнамада жоқ. Іс жүзінде басқарудың бұл құқықтық нысаны талап етілмейді, демек, бұл шарт Азаматтық кодекстің қолданыстағы нұсқасында болуы міндетті емес. Әлеуметтік мақсаты бар жалдау ақысы ғана сақталуы керек, яғни өмір бойы ұсталған жағдайда (540 бап Азаматтық кодекс) [1].

Көптеген елдердегі заңнама адам құқықтары мен азаматтық бостандықтарды қорғауға бағытталған. Корпоративтік құқық реформалары: экономиканың әртүрлі секторларындағы корпоративтік жанжалдар мен қаржылық дағдарыстарға жауап ретінде кәсіпорындардың ашықтығын, жауапкершілігін және басқарылуын арттыру үшін корпоративтік заңнаманы қайта қарау және қатаңдату жүргізілуде. Әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың өзгеруімен отбасы құқығында да өзгерістер болады. Кейбір елдер қазіргі қоғамдық шындықты көрсету үшін неке, ажырасу, қамқоршылық және бала асырап алу туралы заңнамаға өзгерістер енгізуде. Инновациялар мен технологиялардың маңыздылығының артуымен зияткерлік меншікті құқықтық қорғау нығайтылуда. Бұл саладағы заңнама күрделене түседі және егжей-тегжейлі болады. Бұл тенденциялар толық тізім емес, бірақ қазіргі заманғы азаматтық заңдар мен құқықтардың кейбір негізгі өзгерістері мен даму бағыттарын көрсетеді [2].

Құқық түсіну және құқық қолдану тәжірибесі заңнама мен құқықтың өзгеруі қоғамның дамуын қоса алғанда, басқа табиғи және әлеуметтік құбылыстардың даму процестері сияқты үздіксіз және тұрақты сипатқа ие екендігін көрсетеді. Бұл ретте заңнама мен құқықтың өзгеруі реформациялық және неғұрлым қалыпты сипатқа ие болуы мүмкін. Бірақ заңнама мен заңның эволюциясы процесі тұрақты. Оны тоқтату мүмкін емес және оны жасауға тырысудың қажеті жоқ, теріс деп санау, заңнама мен құқықты тұрақсыздандыру. Керісінше, осы заңнаманың құқықты өзгертудің табиғи процесіне сәйкестігін қамтамасыз етуге бағытталған заңнаманы барабар жүйелі жетілдіру қоғамның даму заңдарына сәйкес келеді. Құқықтың өзгеруінің үздіксіздігі нормативистер мен позитивистердің пікірінше, заңнаманың өзгеру фактілеріне емес, халықтың, әсіресе судьялар мен басқа да құқық қолданушылардың құқықтық санасы мен ойлауын анықтайтын қоғамдық қатынастардың өзгеруінің объективті процестеріне байланысты. Қолданыстағы заңнамаға түзету коэффициенті ретінде сот шешімі сот жүйесінің жалпыға бірдей танылған элементі болып табылады. Ол әрқашан заңнаманың олқылықтары мен қайшылықтары болған кезде, соның ішінде заңнама мен құқық ұқсастығы аясында қолданылады. Осы жағдайдың өзі нормативизмді, позитивизмді, заңнаманың тұрақтылығын абсолюттеудің және заңнаманың заң үстіндегі басымдығын танудың барлық негіздерін жоққа шығарады.

Қоғамдық қатынастар мен құқықтық қатынастар субъектілерінің өзара әрекеттесуінің құқықтық формалары әртүрлі, олар құқықтың барлық салаларына белгілі. Бұл заңды тұлғаның құрамындағы кәсіпкерлік қызмет және әртүрлі шарттар, сондай-ақ сенімгерлік сипаттағы барлық құқықтық қатынастар. Серіктестіктің мақсаттары кредиторлық міндеттер болып

табылады. Бұған іс жүргізу заңнамасындағы татуластыру рәсімдері және т.б. кіреді. Серіктестіктің мәні қоғамның табиғатына байланысты.

А.К.Лепесова дұрыс жазғандай, қоғам-бұл адамдардың өзара әрекеттесуінің өнімі. Азаматтық заңнама өндірістік қатынастардың дамуына, өндіріс процесінің тиімділігіне айтарлықтай әсер етеді. Заңнамадағы олқылықтар бұл процестерге теріс әсер етуі мүмкін. Мәселен, отандық экономиканы дамыту үшін, әсіресе қазіргі әлемдік дағдарыс жағдайында жергілікті халықты отандық өндіріс тауарларын сатып алуға ынталандыру маңызды болып табылады. Бұған бірқатар нормативтік құқықтық актілер бағытталған [3].

Экономикалық жария шарттар мен қосылу шарттары, олар туралы дәстүрлі идеялар тұрғысынан, тұтынушылардың құқықтарын реттеудің біркелкілігін талап етеді. Мұнда монополизм көріністерінің, нарықтағы үстем жағдайды теріс пайдаланудың, құқықтық қатынастар субъектілерінің теңдігі қағидатын бұзудың және т.б. елеулі проблемалары бар. Осылайша, мемлекеттік және кейбір жеке коммерциялық ұйымдар сақтандыру, сақтау, ойындар мен ставкалар, банк дело және т. б. сияқты шарттарда монополиялық жағдайға ие.

Мемлекеттік және кейбір жеке ұйымдар үшін сақтандыру қызметін жүзеге асырудың неғұрлым жеңілдікті шарттары белгіленген. Соттар, өзге де мемлекеттік органдар және басқа да ұйымдар, адвокаттар, нотариустар және дара кәсіпкерлер заңнамалық актілерге сәйкес мемлекеттік сақтандыру ұйымдарының, көліктік сақтандыру жөніндегі жарғылық қорлардағы 50% - дан астам үлесі (жай (жай) немесе өзге де дауыс беретін акциялары) бар сақтандыру ұйымдарының сұрау салулары бойынша өтеусіз құжаттар мен қорытындылар, Қазақстан Республикасының және (немесе) оның әкімшілік-аумақтық бірліктерінің меншігінде сақтандыру төлемдерін тағайындау туралы мәселені шешу үшін қажетті.

Инновациялар мен технологиялардың маңыздылығының артуымен зияткерлік меншікті құқықтық қорғау маңыздырақ болады. Бұл зияткерлік еңбек нәтижелеріне меншік құқығын қорғау үшін неғұрлым күрделі және егжей-тегжейлі заңнамалық негіздерді құруды білдіреді. Бұл тенденцияның кейбір негізгі аспектілері: цифрлық технологиялар мен интернеттің дамуымен авторлық құқықты қорғауда жаңа қиындықтар туындайды, мысалы, мазмұнды заңсыз тарату, қарақшылық және т.б. Заңнама авторлық құқықты бұзғаны үшін жауапкершілікті қатаңдату және онлайн-ортада қорғау тетіктерін енгізу арқылы осы сын-қатерлерге бейімделуі керек. Инновациялар мен брендтерді қорғау үшін патенттер мен сауда белгілері туралы заңнама да күрделене түседі және егжей-тегжейлі болады. Заңнама инновациялық өнімдер мен технологияларды қорғаудың жаңа тетіктерін ұсына отырып, осы өзгерістерге бейімделуі керек. Халықаралық сауда мен технологиялар алмасудың артуымен әр түрлі елдер арасындағы зияткерлік меншік туралы заңнаманы үйлестіру маңызды бола түсуде. Бұл қақтығыстардың алдын алуға және зияткерлік меншік құқығын әлемдік деңгейде тиімді қорғауды қамтамасыз етуге көмектеседі [4].

Қазіргі азаматтық заңнама мен құқық үнемі өзгеріп отырады және қазіргі қоғамның динамикалық сын-қатерлеріне бейімделуде. Осы салалардың жай-күйі мен даму тенденцияларын зерттеу тек өзекті ғана емес, сонымен бірге құқықтық жүйе мен жалпы әлеуметтік даму үшін өте маңызды. Біз қазіргі әлемде азаматтық заңнама цифрлық технологиялардың өсуі, экономиканың жаһандануы, әлеуметтік нормалар мен құндылықтардың өзгеруі, сондай-ақ экологиялық қауіптер сияқты жаңа сын-қатерлерге тап болып отырғанын көреміз. Осы сын-қатерлерге жауап ретінде бірқатар тенденциялар байқалады, соның ішінде құқықтық қатынастарды цифрландыру, тұтынушылар мен қоршаған ортаның құқықтарын нығайту, отбасылық және корпоративтік құқық саласындағы реформалар. Азаматтық заңдар мен заңдардағы өзгерістерді түсіну және бейімдеу қоғамдағы әділеттілікті, қауіпсіздікті және тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қажет болады.

Сондықтан біз азаматтық заңнама мен құқықтағы заманауи үрдістерді терең зерделеуге және талдауға, сондай-ақ заңнаманы жаңа сын-тегеуріндерге бейімдеу бойынша белсенді жұмысқа шақырамыз. Түсіну мен бейімделудің осындай процесі арқылы ғана біз қазіргі әлемде құқықтық жүйенің әділдігі мен тиімділігін қамтамасыз ете аламыз. Қорытындының бұл мысалы қазіргі қоғамдағы өзектілігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін азаматтық заңдар мен заңдардағы өзгерістерді үздіксіз түсіну мен бейімдеудің маңыздылығын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Маньковский, И. А. Гражданское право. Общая часть : в 3 т. / И. А. Маньковский, С. С. Вабищевич. - изд. 2-е, стереот. – Минск : Междунар. ун-т «МИТСО», 2015. - Т. 1: Введение в гражданское право. - 488 с.
3. Лепесова А.К. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: оқулық/Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012 . – 232 бет
4. Идрышева С.Қ. Азаматтық құқық (жалпы бөлімі): әдістемелік оқу құралы. - Астана: Fastprint, 2018.-139 б.

ОӘЖ 342

ҚАЗІРГІ ПАРЛАМЕНТАРИЗМНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Жақсылық Б.М.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Современный парламентаризм является ключевым элементом политической системы большинства демократических государств, обеспечивая представительство народа в процессе законодательства и контроля за исполнительной властью. В статье рассматриваются конституционные основы парламентаризма, анализируются его основные принципы, функции и механизмы реализации в контексте различных конституционных систем. Исследование подчеркивает роль конституционного

регулювання в формуванні і функціонуванні парламентів, їх структурі, повноваженнях і взаємодії з іншими органами влади.

Summary: Modern parliamentarism is a key element of the political system of most democratic states, ensuring the representation of the people in the process of legislation and control over the executive branch. The article examines the constitutional foundations of parliamentarism, analyzes its basic principles, functions and mechanisms of implementation in the context of various constitutional systems. The study highlights the role of constitutional regulation in the formation and functioning of parliaments, their structure, powers and interaction with other authorities.

Парламентаризм мемлекеттік билікті ұйымдастырудың бір түрі ретінде биліктің бөлінуі және заң шығару процесінде халықтың өкілдігі принципінен туындайды. Көптеген елдердің конституцияларына негізделген қазіргі парламентаризм демократиялық басқаруды, атқарушы биліктің іс-әрекеттерін тиімді бақылауды және азаматтардың саяси өмірге белсенді қатысуын қамтамасыз етуге деген ұмтылысты көрсетеді. Бұл мақала парламентаризмнің конституциялық негіздерін және олардың демократиялық институттарды тұрақтандыру мен дамытудағы рөлін талдауға бағытталған [1].

Парламентаризм-бұл парламент (заң шығарушы орган) билікті бөлу жүйесінде орталық рөл атқаратын және атқарушы билікті бақылауды жүзеге асыратын мемлекеттік құрылымның бір түрі.

Парламентаризмнің өзегі-өкілдік идеясы: халық сайлаған депутаттар өз сайлаушыларының мүдделерін мемлекеттік деңгейде білдіреді және қорғайды. Бұл азаматтардың сайлау, петициялар, қоғамдық тыңдаулар және Парламентпен өзара іс-қимылдың басқа түрлері арқылы елдің саяси өміріне белсенді қатысуын болжайды.

Парламенттер қоғам мен мемлекеттің өмірін реттейтін заңдарды әзірлеуге, талқылауға және қабылдауға жауапты. Заң шығару процесі депутаттар, сарапшылар және жұртшылық арасында ұсыныстарды кеңінен талқылауды қамтиды, бұл теңдестірілген және тиімді заңдардың қабылдануына ықпал етеді.

Парламенттің негізгі функцияларының бірі-атқарушы биліктің қызметін бақылау. Бұған парламенттік тыңдаулар өткізу, үкіметтен ақпарат сұрау салу, қоғамдық қызығушылық мәселелерін тергеу үшін тергеу комиссияларын құру және парламенттік қадағалаудың басқа тетіктерін қолдану арқылы қол жеткізіледі [2].

Парламентаризм азаматтардың конституциялық тәртібін, құқықтары мен бостандықтарын сақтауды қамтамасыз ете отырып, демократиялық принциптер мен құқықтық мемлекеттің дамуы мен нығаюына ықпал етеді. Парламенттер Мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен жауапкершілігін қамтамасыз етуде, сондай-ақ азаматтық қоғамды дамытуда шешуші рөл атқарады.

Қазіргі парламентаризм бірқатар қиындықтарға тап болады, соның ішінде тез өзгертін әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, ақпараттық технологиялардың өсуіне және жаһандық саяси ортадағы өзгерістерге бейімделу қажеттілігі. Парламенттер тиімді басқаруды қамтамасыз ете отырып,

сонымен бірге инновациялар мен өзгерістерге ашық бола отырып, тұрақтылық пен икемділік арасындағы тепе-теңдікті сақтауы керек.

Сонымен қатар, халықтың барлық топтарының дауыстары естілуі үшін инклюзивтілік пен өкілдікті қамтамасыз ету маңызды аспект болып табылады. Бұл парламенттерден азшылықтардың, әйелдер мен жастардың саяси процеске қатысуын арттыру бойынша күш-жігерді жандандыруды, сондай-ақ цифрлық платформалар мен әлеуметтік медианы қоса алғанда, қоғаммен өзара іс-қимылдың жаңа нысандары мен әдістерін қолдануды талап етеді.

Парламентаризмнің конституциялық негіздері оның құрылымын, өкілеттіктерін, қалыптасу рәсімдері мен қызмет принциптерін анықтай отырып, заң шығарушы биліктің жұмыс істеуінің негізін қалады.

Парламентаризмнің конституциялық Парламенттің келесі негізгі функцияларын анықтайды:

1. Заңнамалық функция: мемлекеттегі қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдар мен ережелерді әзірлеу, талқылау және қабылдау.

2. Бақылау функциясы: парламенттік тыңдаулар, сауалдар мен тергеулер жүргізу арқылы атқарушы биліктің, оның ішінде Үкімет пен оның органдарының қызметіне бақылауды жүзеге асыру.

3. Өкілдік функциясы: халықтың әртүрлі топтары мен ел аймақтарының мүдделерін білдіру және қорғау, сайлаушылар мен мемлекеттік институттар арасындағы байланысты қамтамасыз ету.

4. Бюджеттік-қаржылық функция: мемлекеттік бюджетті бекіту, оның орындалуын және қаржы ресурстарының бөлінуін бақылау [3].

Конституциялық реттеу Парламент жұмысын ұйымдастырудың мынадай негізгі қағидағтарын көздейді:

- Заңдылық: Парламенттің барлық қызметі елдің Конституциясы мен заңдарына негізделіп, халықтың еркін көрсетіп, құқықтық нормаларды сақтауға тиіс.

- Ашықтық: Парламент пен оның комитеттерінің отырыстары әдетте жұртшылық пен бақ үшін ашық, бұл қоғамдық сенім мен бақылауды арттыруға ықпал етеді.

- Алқалылық: Парламенттегі шешімдер талқылау және дауыс беру негізінде қабылданады, бұл көптеген пікірлер мен мүдделерді ескеруді қамтамасыз етеді.

- Тәуелсіздік: Парламент пен оның мүшелері атқарушы билікке тәуелсіз әрекет етеді, биліктің әртүрлі тармақтары арасындағы тиімді бақылау мен тепе-теңдікті қамтамасыз етеді.

Бұл конституциялық негіздер қазіргі парламентаризмнің негізін құрайды және оның мемлекеттік басқару жүйесіндегі рөлі мен маңыздылығын анықтайды. Парламентаризм демократиялық институттардың дамуына, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ықпал етеді, атқарушы биліктің қызметіне бақылауды қамтамасыз етеді және қоғамның тұрақтылығы мен дамуына ықпал етеді.

Кез келген демократиялық жүйе сияқты, қазіргі парламентаризм де әдетте биліктің бөліну принципіне негізделген. Бұл дегеніміз, мемлекеттік өкілеттіктер заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары арасында бөлінеді, олардың әрқайсысының функциялары мен міндеттері әр түрлі болады.

Парламенттік жүйеде парламент көбінесе жоғарғы институт болып саналады. Ол негізгі заң шығарушы билікке ие және елді басқаруда орталық рөл атқарады. Парламент заңдарды қабылдауға, халықтың мүддесін қорғауға, үкіметті мұқият тексеруге және есеп беруді қамтамасыз етуге жауапты.

Парламентаризмнің айқындаушы белгілерінің бірі-атқарушы биліктің парламент алдындағы есептілігі ұғымы. Үкімет басшысы (мысалы, премьер-министр) мен министрлер кабинеті әдетте парламенттегі көпшілік партиядан немесе коалициядан құрылады. Үкімет парламенттің сенімін сақтағанға дейін ғана билікте қалады және ол үнемі есеп беріп, парламентшілердің сұрақтарына жауап беруі керек.

Парламенттік жүйелерде ұжымдық жауапкершілік қағидаты министрлер кабинеті мен парламент арасындағы қатынастарды реттейді. Бұл дегеніміз, министрлер кабинетінің мүшелері үкіметтің барлық саясаты мен шешімдеріне ұжымдық түрде жауап береді. Егер парламент үкіметке сенімсіздік білдірсе, министрлер кабинетінен отставкаға кету талап етілуі мүмкін, бұл жаңа үкіметтің құрылуына немесе мерзімінен бұрын сайлауға әкеледі.

Премьер-министр, әдетте, парламенттік жүйелердегі үкіметтің басшысы болып табылады. Олар әдетте парламенттегі көпшілік партияның жетекшісі немесе үстем коалицияның жетекшісі болып табылады. Премьер-министр үкіметтің жұмысын үйлестіруге, саяси күн тәртібін белгілеуге, елдің ішкі және халықаралық деңгейде өкілдік етуіне, парламенттегі заңнамалық күн тәртібін басқаруға жауапты.

Парламент парламенттік жүйеде айтарлықтай өкілеттіктерге ие болғанымен, әдетте билікті асыра пайдаланудың алдын алу үшін конституциялық тежеу және тепе-теңдік шаралары қолданылады. Оларға соттар заңдар мен үкіметтің іс-әрекеттерінің конституциялылығын, сондай-ақ парламенттік қадағалау мен атқарушы шешімдерді тексеру тетіктерін бағалай алатын сот талқылауы кіруі мүмкін [4].

Қазіргі парламенттік жүйелер, әдетте, жеке адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауға ұмтылады. Конституциялық құжаттарға көбінесе сөз, жиналыс және дін бостандығы сияқты азаматтық бостандықтарға кепілдік беретін ережелер, сондай-ақ ерікті түрде қамауға алу мен кемсітушіліктен қорғау шаралары кіреді.

Бұл конституциялық негіздер демократиялық басқаруға, есеп беруге және заңның үстемдігі шеңберінде жеке құқықтарды қорғауға мүмкіндік беретін қазіргі парламентаризмнің жұмыс істеуіне негіз болады.

Парламентаризм жаһандануға, технологиялық өзгерістерге, Мемлекеттік басқарудың ашықтығы мен ашықтығына қойылатын талаптардың өсуіне байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады.

Қазіргі заманның сын-қатерлеріне бейімделу және өз жұмысының тиімділігін арттыру үшін парламенттер заңнамалық қызмет пен басқаруға инновациялық тәсілдерді дамытып, енгізуі қажет. Атап айтқанда, келесі аспектілерге назар аудару маңызды:

- Парламенттік қызметті цифрландыру: Парламенттің жұмысын оңтайландыру, ашықтықты арттыру және азаматтардың заңнамалық процеске неғұрлым кең қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін цифрлық технологияларды пайдалану.

- Парламенттік бақылау тетіктерін нығайту: Мемлекеттік саясаттың іске асырылуын және бюджет қаражатының пайдаланылуын неғұрлым тығыз қадағалауды қамтамасыз ету үшін атқарушы билікті бақылаудың тиімді құралдарын дамыту.

- Жұртшылықтың қатысуы үшін мүмкіндіктерді кеңейту: заң жобаларын талқылау үшін платформалар құру және жетілдіру, халықты заң шығару процесіне кеңінен тартуды қамтамасыз ету үшін азаматтармен және сарапшылар қауымдастығымен қоғамдық тыңдаулар мен консультациялар өткізу.

Қазіргі парламентаризм мемлекетті басқару процесінде халықтың мүдделерін білдіруді қамтамасыз ететін демократиялық жүйенің негізгі элементі болып қала береді. Оның негізінде өкілді демократия принципі жатыр, оған сәйкес халық шешім қабылдау құқығын сайланған өкілдерге береді, осылайша парламент құрады. Бұл азаматтық қоғаммен белсенді өзара іс-қимылды, жаңа технологияларды қолдануды және халықтың барлық топтары үшін парламенттік қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін арттыру бойынша күш-жігерді күшейтуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Иванова М. А. Парламентское право : учебное пособие. — Оренбург, 2013. — 144 с
2. Керимов, А. А. Современный парламентаризм: особенности и проблемы развития / А. А. Керимов // Известия Иркутского государственного университета. Сер. Политология. Религиоведение. – 2015. – Т. 11. – С. 30–36
3. Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан : академический курс / Г. Сапарғалиев. - 3-е изд., доп. - Алматы : ЖетІ Жарғы, 2014. - 544 с.
4. Турецкий Н.Н. Законодательная ветвь власти Казахстана: учебник/ Н.Н.Турецкий. - Костанай : КСТУ им. З. Алдамжар, 2015. - 276 с.

ОӘЖ 364.044

ҚАРТТЫҚ ШАҚТАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҚШАУЛАНУ ЖӘНЕ ЖАЛҒЫЗДЫҚ

Жақыпбек А. А., Рамазанова Л. А.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Қадірғалиева А.Т.
Шымкент университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: в статье рассказывается о факторах, влияющих на социальную изоляцию в пожилом возрасте и чувство одиночества пожилых людей. Автор объясняет социальную

экслюзию различными способами, раскрывая, как она влияет на одиночество пожилых людей.

Summary: The article describes the factors influencing social isolation in old age and the feeling of loneliness of older people. The author explains social exclusivity in various ways, revealing how it affects the loneliness of older people.

Қарттық кезеңдегі әлеуметтік оқшаулану мен қарттардың жалғыздық сезімдерін көп сезінуі әлемдегі өзекті әлеуметтік мәселелердің қатарында. Бұл тақырып аясында әртүрлі зерттеулер бар. Алдымен, әлеуметтік оқшаулану немесе ғылымда жиі кездесетін әлеуметтік экслюзияны анықтап алсақ. Әр түрлі зерттеушілер әлеуметтік экслюзияны әр түрлі тұрғыдан қарастырып, түрлі аспектілер мен факторларды ескере отырып бірнеше тәсілдерді ұсынады. Солардың бірі, әлеуметтанулық тәсіл. Ол бойынша зерттеушілер әдетте әлеуметтік экслюзияны кейбір адамдар топтары қоғамның басқа мүшелерінің ресурстарына, мүмкіндіктері мен артықшылықтарына қол жеткізе алмайтын процесс ретінде қарастырады. Олар белгілі бір топтарды қоғамдық өмірден шығаруға әкелуі мүмкін әлеуметтік құрылымдарды, институттарды және қоғамдағы қатынастарды талдайды.

Экономикалық тәсілді қарастырар болсақ, экономистер әдетте әлеуметтік экслюзияны экономикалық осалдық пен теңсіздік тұрғысынан қарастырады. Олар әлеуметтік оқшаулану процесінде табыс, байлық, жұмыспен қамту және ресурстарға қол жеткізу сияқты экономикалық факторлардың рөлін зерттейді. Психологиялық зерттеушілер әлеуметтік оқшаулануды өзін-өзі бағалау, тиесілілік сезімі, әлеуметтік қолдау және бейімделу сияқты психологиялық аспектілердің объективі арқылы зерттей алады. Олар әлеуметтік экслюзияны адамдардың психологиялық әл-ауқаты мен эмоционалдық жағдайына әсерін талдай алады [1].

Саяси көзқарас бойынша, әлеуметтік оқшаулану саяси жүйе және мемлекеттік саясаттың әлеуметтік инклюзия деңгейіне немесе қоғамдағы әртүрлі топтардың экслюзиясына әсері тұрғысынан зерттей алады. Мәдениетті зерттеушілер әлеуметтік оқшаулануды белгілі бір топтарды кемсітуге және алып тастауға әкелетін мәдени нормалар, құндылықтар мен стереотиптер объективі арқылы қарастыра алады. Тұтастай алғанда, әртүрлі зерттеушілер осы мәселенің әртүрлі аспектілерін ескере отырып және әртүрлі талдау әдістері мен оны түсіну тәсілдерін қолдана отырып, әлеуметтік экслюзияны зерттеуге әртүрлі көзқарастармен қарай алады [2].

Қарттық кезеңдегі әлеуметтік оқшаулану қарт адамдар қоғамдық өмір мен әлеуметтік желілерден шектеулерді, иеліктен шығаруды немесе алып тастауды бастан кешіретін процесі немесе құбылысты білдіреді. Бұл бірнеше себептерге байланысты болуы мүмкін және әртүрлі көріністерге ие, соның ішінде:

Біріншіден, қарт адамдардың белгілі бір ресурстарға шектеулі қол жетімділікгі. Мысалы, егде жастағы адамдар денсаулық сақтау, әлеуметтік қызметтер, білім беру немесе көлік сияқты негізгі ресурстарға шектеулі қол жетімділікке тап болуы мүмкін. Ғалымдар бұл олардың оқшаулануына және қоғамдық өмірден шығарылуына әкеледі деген болжам жасайды.

Екіншіден, құрылымдық кедергілер, яғни қоғамда қарт адамдардың еңбек, саяси белсенділік немесе қоғамдық іс-шаралар сияқты өмірдің әртүрлі салаларына қатысуын қиындататын құрылымдық кедергілер болуы мүмкін.

Үшіншіден, қартаю және қарттарды кемсітушілік, яғни егде жастағы адамдар өздерінің жасына байланысты кемсітушілікке немесе стереотиптерге тап болуы мүмкін, бұл олардың оқшаулануына және қоғамдық өмірден шығарылуына әкелуі мүмкін.

Төртіншіден, әлеуметтік байланыстарды жоғалту, ол жасы ұлғайған сайын егде жастағы адамдар жақын қарым-қатынастарын немесе әлеуметтік байланыстарын жоғалтуы мүмкін, бұл олардың оқшаулануына және әлеуметтік шеттетілуіне әкелуі мүмкін [3].

Бесіншіден, қарттардың экономикалық осалдылығы, яғни табысы төмен немесе қаржылық ресурстары шектеулі егде жастағы адамдар қызметтерге қол жетімділік пен мүмкіндіктердің шектеулеріне тап болуы мүмкін, бұл олардың әлеуметтік шеттетілуіне әкелуі мүмкін.

Қарттардың қоғамнан оқшаулануы әртүрлі факторларға байланысты болады. Оларды келесідей топтарға біріктіріп көрелік:

- жақын байланыстарды жоғалту – жұбайынан, достарынан немесе жақын туыстарынан айырылу қарт адамның қоғамнан оқшаулануына әкелуі мүмкін, әсіресе егер ол отбасының жалғыз мүшесі болса.

- мобильділіктің шектелуі – физикалық проблемалар қарт адамдардың қоғамдық іс-шараларға, достарымен кездесулерге немесе қоғамдық орындарға бару мүмкіндігіне кедергі келтіруі мүмкін.

- экономикалық тәуелділік – шектеулі қаржылық ресурстар егде жастағы адамдарға әлеуметтік қызметтерге қол жеткізуге немесе бюджеттің шектеулі болуына байланысты әртүрлі іс-шараларға қатысуға кедергі келтіруі мүмкін.

- қорқыныш пен жағымсыз стереотиптер – жаңа жағдайлардан қорқу, қартаю туралы теріс стереотиптер және қоғамдағы алалаушылық егде жастағы адамдардың қоғамдық өмірге араласуына кедергі келтіруі мүмкін.

- технологиялық қашықтық – заманауи технологиямен жұмыс істеу дағдыларының жетіспеушілігі және интернетке қол жетімділік егде жастағы адамдар үшін қарым-қатынас пен әлеуметтік белсенділікке кедергі келтіруі мүмкін.

- өзін-өзі бағалау мен мағынаны жоғалту – отбасы мүшелерінен айырылған немесе зейнетке шыққан қарт адамдар өмірдегі мағынасы мен мақсатын жоғалтуы мүмкін, бұл оқшаулануға және иеліктен шығаруға әкеледі.

- әлеуметтік қызметтер мен мекемелерден қашықтығы – инфрақұрылымы мен әлеуметтік қызметтері жеткіліксіз аймақтарда қарт адамдар қажетті қызметтер мен іс-шараларға қол жеткізу проблемаларына тап болуы мүмкін [4].

Әлеуметтік оқшаулану қарттардың жалғыздық сезіміне тікелей әсер етеді. Оның механизмдерін қарастырып көрсек, мысалы, қарттарға байланысты әлеуметтік қолдаудың төмендеуін қарастырсақ, қарияларға байланысты қоғамның тарапынан қолдаулар азайған кезде, әсіресе олардың достарының, отбасыларының және қоғамдастықтың әлеуметтік қолдауына қол жетімділігі

шектеулі болғанда қарттар өзін жалғыз көбірек сезінеді. Себебі, оларға қажет болған жағдайда жүгінетін немесе қуанышпен бөлісетін адам іздейді. Оны таппағанда ол жалғыздықты қатты сезінеді.

Әлеуметтік байланыстарды шектеу де оқшаулаушы бір механизм іспеттес, мысалы әлеуметтік оқшаулану егде жастағы адамдардың басқалармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігін шектеуді білдіреді. Олар қарым-қатынас пен байланыста болмауы мүмкін, бұл олардың жалғыздық сезімін күшейтуі мүмкін.

Өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалаудың төмендеуін қарастырайық, ол оқшаулану қарт адамдарда өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне әкелуі мүмкін, өйткені олар әлеуметтік байланыстар мен қолдаудың болмауына байланысты өздерін қажетсіз немесе төмен сезінуі мүмкін.

Жағымсыз эмоциялардың күшеюі де тікелей әсер етеді. Мысалы, әлеуметтік оқшаулану қайғы, мазасыздық және мазасыздық сияқты жағымсыз эмоцияларды күшейтуі мүмкін, бұл өз кезегінде егде жастағы адамдарда жалғыздық сезімін арттыруы мүмкін. Сондай-ақ, психикалық және физикалық денсаулықтың нашарлауы, яғни әлеуметтік оқшаулану қарт адамдардың психикалық және физикалық денсаулығына теріс әсер етуі мүмкін. Бұл жалғыздық сезімін күшейтуі мүмкін, өйткені егде жастағы адамдар өздерін осал және оқшауланған сезінуі мүмкін [5].

Қорыта айтқанда, қарттық шақтағы әлеуметтік эксклюзия қарт адамдардың әл-ауқаты мен өмір сапасына елеулі әсер етуі мүмкін. Сондықтан инклюзивті қоғамдық және әлеуметтік орталарды құру, егде жастағы адамдар үшін қызметтер мен ресурстардың қолжетімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ жасына байланысты кемсітушілік пен стереотиптермен күресу маңызды. Қарттардың қоғамнан оқшаулануымен күресу үшін оларға әлеуметтік қызметтерге қол жетімділікті қамтамасыз ету, әлеуметтену үшін іс-шаралар ұйымдастыру және әртүрлі бағдарламалар мен бастамалар арқылы қоғаммен байланыс орнату маңызды. Сонымен қатар, қоғамда барлық жас топтары үшін достық және инклюзивті орта құру маңызды.

Жалпы, әлеуметтік оқшаулану әлеуметтік қолдауды, байланыстарды және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін шектеу арқылы егде жастағы адамдарда жалғыздық сезімін күшейтеді. Бұл олардың эмоционалдық және психикалық әл-ауқатына елеулі әсер етуі мүмкін, сондықтан осы жас тобы арасында әлеуметтік оқшауланудың алдын алу және жеңілдету үшін шаралар қабылдау маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Perlman, D. Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy. John Wiley & Sons. 1988.
2. Victor, C., & Bowling, A. A Longitudinal Analysis of Loneliness Among Older People in Great Britain. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 2012, 146(3), 313-331.
3. Hagan, J., & Carley, D. W. Social Integration, Social Isolation, and Loneliness. In *The Cultural Context of Aging*, 2010, (pp. 165-185). Praeger.
4. Gonyea, J. G., & Curley, A. «Perceptions of Social Isolation: Aging in a Diverse Urban Area». *The Gerontologist*, 2019, 59(2), 228-237.

5. Hawkey, L. C., & Cacioppo, J. T. «Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms». Annals of Behavioral Medicine, 2010, 40(2), 218-227.

ОӘЖ 342.9

ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ МАҢЫЗДЫ ТҮРІ РЕТІНДЕ

Жанабек Е.А.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье исследуется роль правовой политики в системе государственной политики, ее основные направления и механизмы реализации. Анализируется взаимосвязь правовой политики с социально-экономическими, политическими и культурными аспектами общественной жизни. Рассматриваются ключевые вызовы и перспективы развития правовой политики в современном мире.

Summary: This article examines the role of legal policy in the system of public policy, its main directions and mechanisms of implementation. The interrelation of legal policy with socio-economic, political and cultural aspects of public life is analyzed. The key challenges and prospects for the development of legal policy in the modern world are considered.

Құқықтық саясат қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеуді, конституциялық құрылыстың негіздерін, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ете отырып, мемлекеттік саясат жүйесінде орталық орын алады. Ол қоғамның тұрақты дамуы үшін жағдай жасауға, оның құқықтық мәдениетін арттыруға, сондай-ақ заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтуға бағытталған.

Құқықтық саясат мемлекеттік саясаттың негізгі түрлерінің бірі болып табылады және қоғамның тұрақтылығын, заңдылығын және дамуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Саясаттың бұл түрі қоғамдағы құқық нормаларын қалыптастыруға, іске асыруға және сақтауға бағытталған шаралар мен тетіктердің кең спектрін қамтиды [1].

Құқықтық саясаттың негізгі мақсаттарының бірі қоғамдағы заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету болып табылады. Бұған заңдарды әзірлеу және қабылдау, мінез-құлық ережелері мен нормаларын белгілеу және олардың орындалуы мен орындалуын қамтамасыз ету арқылы қол жеткізіледі. Құқықтық саясат қоғамның тұрақты және қауіпсіз жұмыс істеуі, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сондай-ақ құқыққа қайшы әрекеттер мен құқық бұзушылық көріністерінің алдын алу үшін жағдайлар жасауға бағытталған.

Заңдылықты қамтамасыз ету мемлекеттің барлық қатысушыларының: мемлекеттік органдардың, ұйымдардың және азаматтардың заңдары мен өзге де нормативтік актілерін орындауын білдіреді. Бұл дегеніміз, ешкім заңнан жоғары болмауы керек және оның принциптері мен ережелері қоғамның барлық мүшелері үшін бірдей міндетті болуы керек.

Құқықтық тәртіп, өз кезегінде, заңда белгіленген тәртіпті сақтауды және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді білдіреді. Бұған азаматтардың

құқықтары мен бостандықтарын қорғау, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, қылмыспен күресу және ықтимал бұзушылықтардың алдын алу кіреді [2].

Құқықтық саясаттың осы мақсатын іске асыру заңдарды әзірлеу, қабылдау және орындау, сондай-ақ құқық қолданудың және олардың сақталуын бақылаудың тиімді тетіктерін құру арқылы жүзеге асырылады. Сонымен қатар, құқықтық сауаттылықты арттыру және заңдарды саналы түрде сақтау үшін халық арасында білім беру және ақпараттық жұмыс маңызды аспект болып табылады.

Осылайша, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету мемлекеттің құқықтық саясатының ажырамас бөлігі болып табылады және оның тұрақты жұмыс істеуін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, сондай-ақ демократиялық институттардың дамуын қамтамасыз етеді. Өркениетті қоғам ережелер мен заңдардың сақталуын талап етеді. Азаматтар өздерінің құқықтары мен міндеттерін неғұрлым көп білсе, соғұрлым олардың заңдарды сақтау және жауапкершілікпен әрекет ету ықтималдығы жоғары болады.

Құқықтық сана азаматтарға өз құқықтарын жақсы түсінуге және оларды қорғай білуге көмектеседі. Бұл әсіресе азаматтық, еңбек, отбасылық және басқа қатынастар саласында өте маңызды, мұнда заңдарды білу және оларды қолдана білу бұзушылықтар мен қақтығыстарды болдырмайды. Азаматтар өздерінің құқықтары мен міндеттерін біле отырып, қоғамдық өмірдің белсенді қатысушыларына айналады. Олар сайлауға қатысады, өз мүдделерін қорғауға жүгінеді, заңнамадағы және қоғам өмірінің басқа салаларындағы өзгерістерді жақтайды [3].

Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыру құқықтық мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуын қолдауға ықпал етеді. Бұл демократиялық институттардың дамуына, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға жағдай жасайды, сондай-ақ құқықтық механизмнің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Осы міндетті іске асыру үшін құқықтық саясат білім беру бағдарламалары, құқықтық кампаниялар жүргізу, ақпараттық кампаниялар, сондай-ақ азаматтарды заңнама мен құқық қолдануға қатысты мәселелер бойынша талқылауға және шешімдер қабылдауға белсенді тарту сияқты түрлі шараларды қамтиды.

Азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыру заңдылықты қамтамасыз етуде, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауда, сондай-ақ қоғамдағы демократиялық принциптер мен институттарды дамытуда маңызды рөл атқарады.

Құқықтық саясат-бұл құқықтық саладағы қоғамдық қатынастарға Мемлекеттік ықпал ету принциптерінің, мақсаттарының, бағыттарының, міндеттері мен тетіктерінің жиынтығы. Құқықтық саясаттың негізгі мақсаттары:

- Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау;

- Өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделе алатын құқықтық реттеудің тиімді жүйесін құру;

- Құқық бұзушылықтар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл;

- Қоғамның құқықтық мәдениетін дамыту.

Құқықтық саясат сонымен қатар қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауға бағытталған. Ол экономика, әлеуметтік сала, экология, қауіпсіздік және қорғаныс сияқты көптеген салаларды қамтиды. Бұл тұрғыда құқықтық саясат экономиканы дамыту, әлеуметтік әділеттілік, қоршаған ортаны сақтау, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және халықаралық аренада мемлекет мүдделерін қорғау үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған. Құқықтық саясатты іске асыру мынадай құралдар арқылы жүзеге асырылады:

- Заңнаманы қабылдау және реформалау;

- Құқық қолдану практикасын дамыту;

- Халыққа құқықтық білім беру және құқықтық мәдениетті арттыру;

- Мемлекеттің құқық саласындағы қоғамдық ұйымдармен және халықаралық қоғамдастықпен ынтымақтастығы.

Құқықтық саясаттың маңызды міндеттерінің бірі-азаматтардың құқықтық санасы мен мәдениетін қалыптастыру. Бұған заң және құқық туралы білімді тарату, халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру, құқықтық көмектің қолжетімділігін қамтамасыз ету және азаматтардың құқықтарын қорғау кіреді. Құқықтық саясат құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның дамуына, сондай-ақ азаматтардың құқықтық институттар мен нормаларға деген сенімін нығайтуға ықпал етеді.

Құқықтық саясат мемлекет пен қоғамның дамуында шешуші рөл атқарады, келесі факторларға ықпал етеді:

- Қоғамдық қатынастарды тұрақтандыру;

- Кәсіпкерлік үшін сенімді құқықтық алаң құру арқылы экономикалық өсуді ынталандыру;

- Азаматтық қоғамды қалыптастыру және әлеуметтік консенсусты қолдау;

- Мемлекеттің халықаралық құқықтық кеңістікке кірігуі.

Құқықтық саясат сонымен қатар қоғам өмірінің әртүрлі салаларында инновациялар мен дамуды ынталандыруы мүмкін. Қолайлы құқықтық ортаны құру, кәсіпкерлік пен Инвестицияларды қолдау, сондай-ақ ғылым, білім және мәдениет саласындағы қатынастарды реттеу арқылы мемлекет жаңа технологияларды дамытуға, экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға ықпал етеді.

Құқықтық саясат қоғамның тұрақтылығын, заңдылығын және дамуын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Ол азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін қорғауға, құқықтық сана мен мәдениетті қалыптастыруға, сондай-ақ өмірдің әртүрлі салаларында инновациялар мен дамуды ынталандыруға бағытталған. Құқықтық саясатты іске асыру ортақ мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін мемлекеттік органдардың, қоғамдық институттардың және азаматтық қоғамның келісілген күш-жігерін талап етеді.

Қазіргі Құқықтық саясаттың сын-қатерлеріне мыналар жатады:

- Заңнаманы жаһандану мен цифрландырудың тез өзгеретін жағдайларына бейімдеу қажеттілігі;
- Адам құқықтарын қорғау мен мемлекет қауіпсіздігін қамтамасыз ету арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және құқық қорғау жүйесінің тиімділігін арттыру;
- Құқықтық мемлекет пен сот жүйесіне деген сенімді нығайту [4].

Осы және басқа да сын-қатерлерді еңсеру үшін бар проблемаларды терең талдауды және халықаралық тәжірибе мен өз дәстүрлері негізінде оларды шешу стратегияларын әзірлеуді көздейтін кешенді тәсіл қажет.

Құқықтық саясатты дамыту перспективалары заңнаманы одан әрі жетілдірумен, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі шараларды күшейтумен, азаматтық қоғам институттарын дамытумен және құқық қолдану сапасын арттырумен байланысты. Азаматтар үшін құқықтық қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін құқықтық саланы цифрландыру мәселелеріне ерекше назар аудару қажет.

Құқықтық саясат мемлекеттік саясаттың маңызды түрі ретінде қоғамның тұрақтылығы мен өркендеуін қамтамасыз етуде, демократия мен құқықтық мемлекеттің дамуында шешуші рөл атқарады. Ол қоғамдық өмірдің барлық аспектілерін тиімді құқықтық реттеу үшін жағдай жасауға, Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, құқықтық тәртіп пен әділеттілікті сақтауға бағытталған.

Құқықтық саясатты дамыту оның тиімділігін үнемі талдауды және бағалауды, сыртқы және ішкі ортаның өзгеріп отыратын жағдайларына бейімделуді, мемлекеттің азаматтық қоғаммен және халықаралық қоғамдастықпен белсенді өзара іс-қимылын талап етеді. Бірлескен күш-жігер арқылы ғана құқықтық қорғаудың жоғары стандарттарына қол жеткізуге және мемлекет пен қоғамның тұрақты дамуын қамтамасыз етуге болады.

Осылайша, құқықтық саясат қазіргі мемлекет пен қоғам құрылатын іргетас ретінде әрекет етеді. Ол азаматтардың толыққанды өмір сүруіне және елдің тұрақты дамуына жағдай жасауға ықпал ете отырып, тәртіпті, әділдікті, әлеуметтік прогресті және экономикалық дамуды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хасанов Д.Р. Современное понимание правовой политики // Право и политика. 2020. № 6. С. 97-104.
2. Морозова Л.А. Теория государства и права. Учебник. 5-е изд., испр. и доп. М.: Норма; 2014
3. Воронцов Д.Ф. Государственная политика: понятие, виды, соответствие праву и справедливости как элемент решения проблем современной экономики. Актуальные проблемы российского права. 2011;(3):12–21
4. Малько А.В., Соломатин А.Ю. Основы правовой политики. М., 2013.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ

Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматривается правовая политика в контексте современного общества, определяются её ключевые направления, вызовы и перспективы развития. Автор анализирует роль правовой политики в укреплении законности, защите прав и свобод граждан, а также в обеспечении социально-экономического развития государства. Особое внимание уделяется изменениям в правовой политике, вызванным глобализацией, цифровизацией и другими современными тенденциями.

Summary: This article examines legal policy in the context of modern society, identifies its key directions, challenges and development prospects. The author analyzes the role of legal policy in strengthening the rule of law, protecting the rights and freedoms of citizens, as well as in ensuring the socio-economic development of the state. Special attention is paid to changes in legal policy caused by globalization, digitalization and other modern trends.

Құқықтық саясат-бұл қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар мен принциптер жүйесін қалыптастыруға және жүзеге асыруға бағытталған күрделі көп қырлы процесс. Жаһандану және қарқынды технологиялық даму жағдайында қазіргі мемлекеттер өздерінің құқықтық саясатын жаңа сын-қатерлер мен жағдайларға бейімдеу қажеттілігіне тап болады. Бұл ағымдағы тенденцияларды терең талдауды және олардың құқықтық жүйеге әсерін болжауды талап етеді.

Құқықтық саясатты қалыптастыру құқықтық реттеу арқылы шешілетін негізгі мақсаттар мен міндеттерді анықтаудан басталады. Бұл мақсаттар адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуді, экономикалық дамуды ынталандыруды, қоршаған ортаны қорғауды және т.б. қамтуы мүмкін. Құқықтық саясатты қалыптастыру процесінде қолданыстағы құқықтық жүйені талдау, оның кемшіліктерін анықтау және қоғамдық қатынастардың дамуын болжау маңызды рөл атқарады [1].

Құқықтық саясатты іске асыру белгіленген құқықтық нормалар мен қағидаттарды көрсетуге тиіс заңнамалық актілерді қабылдау және енгізу арқылы жүзеге асырылады. Бұл процесс тек заң шығарушы органдардың ғана емес, сонымен қатар атқарушы органдардың, сондай-ақ заңдарды түсіндіруге және қолдануға жауап беретін сот жүйесінің белсенді қатысуын талап етеді. Сонымен қатар, құқықтық саясатты іске асыруда азаматтардың құқықтық сауаттылығы мен санасын арттыруға бағытталған халық арасында құқықтық ағарту жұмысы маңызды рөл атқарады.

Құқықтық саясаттың көп қырлылығы оның қоғамдық өмірдің әртүрлі деңгейлері мен салаларына әсер ететіндігіне байланысты. Бұл мыналарды қамтиды:

- Экономикалық сала: экономикалық қатынастарды реттеу, тұтынушылардың құқықтарын қорғау, кәсіпкерлік қызметті реттеу.

- Әлеуметтік сала: әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз ету, халықтың осал топтарының құқықтарын қорғау.

- Саяси сала: саяси құқықтар мен бостандықтарды, соның ішінде сөз бостандығын, жиналыстар мен қауымдастықтар құқығын реттеу.

- Мәдени сала: мәдени мұраны қорғау, Білім және ғылым саласындағы қатынастарды реттеу [2].

Осылайша, құқықтық саясат тұрақты, әділ және гүлденген қоғам құруға негіз болады. Оның көп қырлылығы мен күрделілігі құқықтық мәселелерді талдауға және шешуге кешенді көзқарасты, сондай-ақ мемлекет, азаматтық қоғам және жеке сектор арасындағы белсенді өзара іс-қимылды талап етеді. Тиімді құқықтық саясат құқықтық мемлекетті нығайтуға ғана емес, сонымен қатар қоғам өмірінің барлық салаларында тұрақты даму үшін жағдай жасайды.

Қазіргі заманғы құқықтық саясат мұқият талдау мен тиімді шешімдерді қажет ететін бірқатар маңызды қиындықтарға тап болады. Бұл сын-қатерлер ішкі және жаһандық өзгерістерге, соның ішінде технологиялық прогреске, халықаралық интеграцияға, әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге байланысты.

Қазіргі әлемдегі Құқықтық саясаттың алдында тұрған негізгі сын-қатерлердің ішінде мыналарды атап өтуге болады:

- Ұлттық қауіпсіздік пен адам құқықтары арасындағы тепе-теңдік қажеттілігі.

- Қоғамды цифрландыруға бейімделу және қылмыстың жаңа түрлерінің пайда болуы.

- Халықаралық құқықты дамыту және халықаралық құқықтық институттарға қатысу.

- Құқық қолдану тиімділігі және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі.

Жаһандану халықаралық өзара іс-қимыл мен интеграцияны жеделдетеді, бұл ұлттық құқықтық жүйелерден халықаралық нормалар мен стандарттарға бейімделуді талап етеді. Заңнаманы үйлестіру қажеттілігі туындайды, бұл ұлттық егемендікті сақтауда және жергілікті контексттің ерекшелігін ескеруде қиындықтар туғызады [3].

Цифрлық технологиялар мен интернеттің қарқынды өсуі киберқауіпсіздік қылмыстары мен қиындықтарының жаңа түрлерін тудырды. Заңнама цифрлық ортада деректерді, авторлық құқықты және жеке қауіпсіздікті қорғауды қамтамасыз ете отырып, өзгермелі жағдайларға үнемі бейімделуі керек.

Көші-қон ағындары, соғыстар және экономикалық күйреу сияқты жаһандық дағдарыстар жағдайында адам құқықтарын қорғау және халықаралық гуманитарлық құқық мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Қазіргі құқықтық саясат қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен негізгі құқықтар мен бостандықтарды сақтау арасындағы тепе-теңдікті сақтауы керек.

Климаттың өзгеруі, қоршаған ортаның ластануы және табиғи ресурстардың сарқылуы құқықтық жүйеден экология саласындағы реттеу мен

бақылаудың тиімді тетіктерін әзірлеуді талап етеді. Бұл тұрақты дамуға және қоршаған ортаны қорғауға ықпал ететін нормаларды құруды қамтиды.

Әлемнің көптеген елдерінде өсіп келе жатқан әлеуметтік және экономикалық теңсіздік құқықтық саясатқа әлеуметтік әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ету міндетін қояды. Бұл халықтың осал топтарын қорғауға және ресурстар мен мүмкіндіктерге тең қолжетімділікті қамтамасыз етуге бағытталған шараларды әзірлеу мен іске асыруды білдіреді.

Қазіргі заманғы құқықтық саясаттың сын-тегеуріндері алуан түрлі және күрделі және оларды шешу халықаралық ынтымақтастықты, технологиялық инновацияларды, әлеуметтік жауапкершілікті және құқықтық институттарды нығайтуды қоса алғанда, кешенді тәсілді талап етеді. Тиімді құқықтық саясат қоғамның тұрақты дамуын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды, сондай-ақ халықаралық қатынастардағы тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз етуге қабілетті.

Құқықтық саясатты дамыту перспективалары адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары сақталатын жаһандық құқықтық кеңістікті қалыптастыру қажеттілігімен, сондай-ақ халықаралық құқықтық реттеу тетіктерін нығайтумен байланысты. Сонымен қатар, технологиялардың дамуы және олардың құқықтық жүйеге әсері маңызды, бұл цифрлық ортада жаңа құқықтық нормалар мен қорғау тетіктерін құруды талап етеді [4].

Жаһандану мемлекеттердің халықаралық аренада неғұрлым тығыз өзара іс-қимылын болжайды, бұл ұлттық заңнаманы халықаралық нормалар мен стандарттармен үйлестіру қажеттілігін туғызады. Қазақстан үшін бұл Халықаралық ұйымдарға белсенді қатысуды, халықаралық шарттарды қабылдауды және ратификациялауды, сондай-ақ ішкі заңнаманы халықаралық міндеттемелерге, әсіресе адам құқықтарын қорғау, сауда, инвестициялар және экология салаларында бейімдеуді білдіреді.

Технологияның қарқынды дамуы, соның ішінде цифрландыру, Заттар интернеті және жасанды интеллект құқықтық реттеуді қажет ететін құқықтық қатынастардың жаңа түрлерін тудырады. Қазақстан цифрлық экономиканы, дербес деректерді қорғауды, киберқауіпсіздік пен цифрлық ортадағы зияткерлік меншікті реттейтін нормативтік актілерді әзірлеп, енгізуі қажет. Бұл Электрондық коммерция, электрондық үкімет және онлайн тұтынушылардың құқықтарын қорғау үшін құқықтық базаны құруды қамтиды.

Жаһандану және халықаралық ынтымақтастықты кеңейту жағдайында ашықтық пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі шараларды күшейту, оның ішінде заңнаманы жақсарту, азаматтық қоғам институттарын нығайту және құқық қорғау органдарының тиімділігін арттыру арқылы белсенді жұмыс істеуде.

Қазақстанның алдында жаһандану мен технологиялық прогреске байланысты, құқықтық жүйені терең талдау мен бейімдеуді талап ететін елеулі сын-қатерлер тұр. Бұл міндеттерді шешу биліктің, азаматтық қоғамның және бизнес-қоғамдастықтың барлық деңгейлерінің үйлестірілген күш-жігерін қажет

етеді. Инновациялар мен халықаралық ынтымақтастыққа бағдарланған тиімді құқықтық саясат Қазақстанға осы сын-қатерлерді ойдағыдай еңсеруге және қазіргі әлемде елдің орнықты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Қазіргі қоғамдағы құқықтық саясат азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын тұрақтылықты, дамытуды және қорғауды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Жаһандану және технологиялық прогресс жағдайында құқықтық жүйені терең талдауды және бейімдеуді қажет ететін жаңа сын-қатерлер Құқықтық саясаттың алдында тұр. Бұл міндеттерді тиімді шешу құқықтық мәдениетті дамытуды, халықаралық ынтымақтастықты нығайтуды және заманауи технологияларды құқықтық салаға интеграциялауды қамтитын кешенді тәсіл негізінде ғана мүмкін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Родионова А. Г. Понятие и признаки правовой политики // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. Серия «Юриспруденция». Вып. 61. - Тольятти, 2006. - С. 182.
2. Малько А.В. Правовая политика — категория XXI века и ее роль в евразийской интеграции // Евразийский юридический журнал. 2014. № 4.
3. Ударцев С.Ф. Правовая политика в Республике Казахстан: новые приоритеты развития и преемственность // Вестник РУДН. Серия «Юридические науки». 2010. № 3. – С. 86-97.
4. Малько А.В., Соломатин А.Ю. Основы правовой политики. М., 2013.

ОӘЖ 304.2:316.43

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Настоящая статья посвящена анализу структуры, функций и основных направлений развития правовой культуры в контексте гражданского общества. Кроме того, были изучены основные способы понимания правовой культуры. Цель статьи - определить ценностные ориентации правовой культуры Республики Казахстан в процессе развития демократического государства.

Summary: This article is devoted to the analysis of the structure, functions and main directions of the development of legal culture in the context of civil society. In addition, the main ways of understanding the legal culture were studied. The purpose of the article is to determine the value orientations of the legal culture of the Republic of Kazakhstan in the process of developing a democratic state.

Қазіргі әлемде азаматтық қоғамның құқықтық мәдениеті құқық туралы білім кешені ретінде ғана емес, сонымен бірге құқық пен құқық қолдану қызметіне деген көзқарасты анықтайтын нормалар, құндылықтар мен көзқарастардың жиынтығы ретінде де әрекет етеді. Ол құқықтық жүйенің тұрақтылығын, құқық қолданудың тиімділігін және демократиялық қағидалардың дамуын қамтамасыз ететін негізгі фактор болып табылады.

Азаматтық қоғамның құқықтық мәдениеті-бұл құқық, Құқықтық сана, құқықтық психология және құқықтық мінез-құлық туралы білімді қамтитын күрделі көп деңгейлі құбылыс. Бұл мәдениет қоғамның өзін-өзі ұйымдастыру, заңдарды сақтау және елдің құқықтық өміріне белсенді қатысу қабілетін анықтайды. Ол мемлекеттің құқықтық дамуы мен қоғамдық прогрестің маңызды индикаторы болып табылады [1].

Бұл деңгейде құқықтық мәдениет азаматтардың қолданыстағы заңнама, оның нормалары мен принциптері туралы хабардар болуын қамтиды. Бұл елдің негізгі заңдарымен танысуды, азаматтардың құқықтары мен міндеттерін түсінуді, сондай-ақ олардың құқықтарын қорғау тетіктерін білуді көздейтін базалық деңгей. Бұл білімді халық арасында таратуда білім беру жүйесі мен бұқаралық ақпарат құралдары шешуші рөл атқарады.

Құқықтық сана азаматтардың құқыққа деген көзқарасын, олардың көзқарастарын, құндылықтары мен бағаларын құқықтық жүйе мен оның жұмыс істеуі тұрғысынан көрсетеді. Құқықтық мәдениеттің бұл деңгейі қоғамдық нормалардың, мәдени дәстүрлердің және қоғамның тарихи тәжірибесінің әсерінен қалыптасады. Құқықтық сана заңды құрметтеуді, оның қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті сақтау қажеттілігін түсінуді қамтиды.

Құқықтық психология құқықты эмоционалды қабылдаумен, оның жеке тұлғаға әсерімен, нормаларды сақтауға немесе бұзуға мотивациямен байланысты. Бұл деңгей әділеттілік сезімі, жауапкершілік, құқықтық жүйеге деген сенім және билік сияқты құқыққа деген көзқарасқа әсер ететін жеке ерекшеліктерді қамтиды. Құқықтық мәдениеттің психологиялық аспектісі азаматтардың құқықтық мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді [2].

Құқықтық мінез-құлық-бұл азаматтардың құқықтық жүйе шеңберіндегі әрекеттері, соның ішінде заңдарды сақтау, қоғамның құқықтық өміріне қатысу, өз мүдделерін қорғау үшін құқықтық тетіктерді пайдалану. Бұл деңгей заң, құқықтық сана және психология туралы білімнің нақты іс-әрекеттердегі практикалық көрінісі болып табылады. Құқықтық мінез-құлық құқық қолдану тиімділігі мен құқықтық жүйенің тұрақтылығына тікелей әсер етеді.

Мемлекетте құқықтық мәдениетті дамыту мемлекеттік органдар, жұртшылық, бұқаралық ақпарат құралдары және әрбір жеке азамат тарапынан келісілген күш-жігерді талап ететін күрделі және көп қырлы процесс болып табылады. Бұл үдерісте заңнаманы, құқық қолдану практикасын және құқықтық білім беруді жетілдіруге бағытталған құқықтық реформалар маңызды рөл атқарады. Құқықтық реформалар мен құқықтық мәдениеттің дамуы бір-бірімен байланысты, өйткені реформалардың сәттілігі көбінесе азаматтардың құқықтық сана деңгейіне және құқықтық белсенділігіне байланысты, ал құқықтық мәдениеттің өсуі құқықтық нормаларды тиімдірек іске асыруға ықпал етеді.

Құқықтық мәдениетті дамытудың негізі мемлекет жүргізетін жүйелі құқықтық реформалар болып табылады. Мұндай реформалар заңнамадағы өзгерістерді ғана емес, құқық қолдану тетіктерін жетілдіруді, судьялар мен құқық қорғау органдарының біліктілігін арттыруды, сондай-ақ құқықтық білім беру бағдарламаларын жаңартуды қамтуға тиіс. Мемлекет заң шығару

процесінің ашықтығы мен ашықтығын қамтамасыз ете отырып, азаматтардың құқықтық актілерді талқылауға және қабылдауға белсенді қатысуы үшін жағдай жасауға тиіс.

Қоғамның белсенді қатысуынсыз құқықтық мәдениетті дамыту мүмкін емес. Бұл азаматтардың елдің құқықтық өміріне қызығушылығы мен қатысуын ғана емес, сонымен бірге олардың құқықтық құбылыстарды сыни талдау дағдыларын қалыптастыруды, өз құқықтарын қорғауға және құқық қорғау және сот органдарына жүгінуге дайын болуды білдіреді. Қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар халықты тәрбиелеуде және қоғамдық мүдделерді қорғауда шешуші рөл атқара алады.

Бұқаралық ақпарат құралдары құқықтық реформалардың барысын жария ете отырып, құқықтық білім мен заңнамадағы инновациялар туралы ақпаратты тарата отырып, құқықтық мәдениетті дамытуда маңызды функцияны орындайды. Журналистер мен медиа-сарапшылар құқықтық дүниетанымды қалыптастыруға ықпал ете алады, адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы проблемаларды анықтап, талдай алады, сондай-ақ құқықтық мәселелерді талқылау үшін платформа ұсына алады.

Азаматтық қоғамның құқықтық мәдениетін дамыту мемлекеттің, жұртшылықтың, бұқаралық ақпарат құралдарының және әрбір азаматтың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Құқықтық реформалардың сәттілігі және құқықтық мәдениеттің жоғарылауы әр адамның құқықтары мен бостандықтары қорғалатын әділетті, заңға бағынатын және демократиялық қоғам құруға ықпал етеді.

Азаматтық қоғамда құқықтық мәдениетті дамыту құқықтық тәртіпті нығайтудың, азаматтардың құқықтық сана деңгейін арттырудың және тұрақты құқықтық нормалар мен құндылықтарды қалыптастырудың негізгі факторы болып табылады.

Азаматтық қоғам контекстінде құқықтық мәдениеттің даму бағыттарын келесідей жіктеуге болады:

1. Халықтың құқықтық хабардарлығын арттыру: білім беру бағдарламалары, қоғамдық дәрістер, медиа науқандар және онлайн ресурстар арқылы халықтың барлық топтары үшін Құқықтық ақпараттың қолжетімділігі мен түсінігін қамтамасыз ету маңызды. Мақсат-заңдар туралы білімді жалпыға қол жетімді және түсінікті ету.

2. Азаматтарды құқықтық тәрбиеге тарту: азаматтардың заңнама, құқықтар мен міндеттер туралы пікірталастарға белсенді қатысуы құқықтық нормалардың маңыздылығы мен қоғамның құқықтық өміріне қатысуға деген қызығушылықты терең түсінуді қалыптастыруға ықпал етеді.

3. Құқықтық білім беруді дамыту: мектеп бағдарламаларынан бастап жоғары білімге дейін және мамандардың біліктілігін арттыруға дейінгі барлық деңгейлерде құқықтық білім берудің сапасы мен қолжетімділігін жақсарту. Бұл тек заңдарды зерттеуді ғана емес, сонымен қатар құқықтық жағдайларды сыни тұрғыдан талдау дағдыларын дамытуды да қамтиды.

4. Жұртшылықтың құқықтық бастамаларын қолдау: Адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске, қоршаған ортаны қорғауға және басқа да әлеуметтік маңызды мақсаттарға бағытталған Қоғамдық қозғалыстар мен бастамашыл топтарды көтермелеу және қолдау.

5. Құқық қолдануды нығайту: тиімді және әділ құқық қолдану халықтың құқықтық жүйеге деген сенімінің негізі болып табылады. Сот жүйесінің тәуелсіздігін, құқық қорғау органдарындағы озбырлық пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті қамтамасыз ету маңызды [3].

6. Құқықтық белсенділікті дамыту: қоғамдық мүдделерді, экологияны, азшылықтардың құқықтарын және халықтың басқа да осал топтарын қорғау үшін құқықтық құралдарды пайдалануды қоса алғанда, құқықтар мен бостандықтарды қорғауда азаматтық белсенділікті ынталандыру.

7. Халықаралық ынтымақтастық: адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық ұйымдармен және шет мемлекеттермен өзара іс-қимыл, құқықтық мәдениет саласындағы тәжірибе және озық тәжірибелермен алмасу.

Бұл бағыттар толық емес және белгілі бір азаматтық қоғамның ерекшелігі мен қажеттіліктеріне байланысты толықтырылуы мүмкін. Құқықтық мәдениетті дамыту мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, білім беру мекемелерінің және азаматтардың бірлескен күш-жігерін талап етеді.

Азаматтық қоғамның құқықтық мәдениеті қоғамның даму және өзін-өзі реттеу қабілетін анықтайтын құқықтық мемлекет пен демократияның маңызды аспектісі болып табылады. Жаһандану және әлеуметтік процестерді жеделдету жағдайында құқықтық мәдениетті нығайту міндеті мемлекеттен, білім беру институттарынан және қоғамның өзінен үйлестірілген күш-жігерді талап ете отырып, ерекше өзекті болады. Құқықтық мәдениеттің дамуы құқықтық хабардарлық пен заңдардың сақталу деңгейін арттыруға ғана емес, сонымен бірге белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыруға, құқықтар мен бостандықтарды қорғауға ұмтылуға ықпал етеді [4].

Құқықтық мәдениет кез келген басқа мемлекеттегідей Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды қалыптастыру процесінде шешуші рөл атқарады. Бұл азаматтық бастамалардың қалыптасуы мен дамуына, демократиялық институттардың нығаюына және адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға әсер етеді.

Қазақстан Республикасында, басқа елдердегідей, құқықтық мәдениетті дамыту мемлекеттің, білім беру мекемелерінің және бүкіл қоғамның бірлескен күш-жігерін талап етеді. Бұған білім беру бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру, ақпараттық кампаниялар жүргізу, азаматтық белсенділікті қолдау және сот төрелігіне қол жетімділікті қамтамасыз ету кіреді.

Қорытындылай келе, қоғам өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыра алатын жағдайлар жасамай, мемлекет тарапынан кешенді шараларсыз құқықтық мәдениет деңгейін арттыру мүмкін емес екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, қоғамның өзі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси өміріне қатысу қажеттілігін түсінуі керек, бұл жиынтықта демократиялық мемлекеттің дамыған азаматтық қоғамына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры // Полития. 2010. № 3–4.
2. Правовая культура : учебник для вузов / А. И. Землин [и др.] ; под общей редакцией А. И. Землина. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. —С. 97-102
3. Өміржанов Е. Мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. - Алматы: Жеті Жарғы, 2015. -176 б.
4. Ибраева А.С. и др. Правовая культура в гражданском обществе: проблемы формирования. Монография. 2007

ӘОЖ 347.4

ЦИФРЛЫҚ РЕВОЛЮЦИЯ ДӘУІРІНДЕГІ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ: ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Жаналиева А.Ж.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан
Жайлауова А.Ш., Ахмет С.Ү.

Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается ряд изменений структурной, содержательной составляющей правоотношений между человеком, обществом и государством в эпоху цифровых технологий. Устанавливается необходимость доктринального утверждения интернета как неотъемлемого элемента жизнеспособности гражданского общества, подчеркивается особая роль государства в обеспечении действий гражданского общества в условиях цифровой революции.

Summary: The article examines a number of changes in the structural, substantive component of legal relations between a person, society and the state in the era of digital technologies. The necessity of doctrinal approval of the Internet as an integral element of the viability of civil society is established, the special role of the state in ensuring the actions of civil society in the context of the digital revolution is emphasized.

XXI ғасырдың басында біз тек технологиялық өзгерістерге ғана емес, азаматтық қоғамның келбетін түбегейлі өзгерткен бүкіл цифрлық революцияға куә болдық. Бұл революция қарым-қатынастан бастап мемлекетті басқаруға дейінгі адам өмірінің барлық аспектілерін қозғады және демократияның дамуына және азаматтардың саяси өмірге қатысуына жаңа көкжиектер ашты.

Төртінші өнеркәсіптік революция физикалық, цифрлық және биологиялық технологиялардың бірігуімен сипатталады, бұл қоғам мен құқық үшін жаңа мүмкіндіктер мен қиындықтар туғызады. Интернет цифрлық экономиканың негізі ретінде бұл процесте жаһандануға, ақпаратқа қол жетімділікті демократияландыруға және әлеуметтік өзара әрекеттесудің жаңа формаларына ықпал ететін орталық рөл атқарады. Алайда, сонымен бірге жаңа тәуекелдер туындайды: жеке деректерді қорғау, цифрлық бөлу, киберқауіпсіздік, зияткерлік меншік және басқалар. Ең өзекті аспектілердің бірі – желідегі пайдаланушылардың жеке деректерінің құпиялылығы мен қорғалуын қамтамасыз ету. Бұл саланы реттеу пайдаланушылардың да, цифрлық

технологияларды әзірлеушілердің де мүдделерін ескеретін теңдестірілген тәсілді талап етеді.

Киберқауіпсіздік қаупі барған сайын күрделі және күрделі болып келеді. Осы саладағы құқықтық реттеу маңызды инфрақұрылымды, жеке деректерді және зияткерлік меншікті кибершабуылдардан қорғауды қамтамасыз етуі керек. Цифрлық технологиялардың таралуы құқықтық жүйенің алдына дәстүрлі қорғау тетіктері тиімсіз болуы мүмкін жаһандық цифрлық орта жағдайында зияткерлік меншік құқықтарын қорғау міндетін қояды.

Интернеттегі мазмұнды реттеу, соның ішінде заңсыз мазмұнмен, жалған ақпаратпен және цензурамен күресу мәселелері сөз бостандығын қамтамасыз ету және қоғамдық тәртіпті қорғау үшін құқықтық жүйенің назарын талап етеді.

Төртінші өнеркәсіптік революция контекстіндегі интернетті құқықтық реттеу күрделі және көп қырлы процесс болып табылады. Ол технологиялық процестерді терең түсінуді, сондай-ақ құқықтық нормаларды әзірлеу мен қолдануға икемді көзқарасты талап етеді. Бұл үдерісте халықаралық ынтымақтастық және тез өзгертін цифрлық әлемге бейімделе алатын халықаралық құқықтық реттеуді дамыту маңызды рөл атқарады. Құқық саласындағы ғалымдардың алдында қазіргі проблемаларды талдап қана қоймай, болашақта тиімді құқықтық реттеуді қамтамасыз ету үшін технологиялардың дамуы мен олардың қоғам мен құқыққа әсерін болжау міндеті тұр.

Цифрлық революция әкелген ең маңызды өзгерістердің бірі ақпараттың кең таралуы болды. Интернет және әлеуметтік медиа азаматтарға бұрын қол жетімді емес немесе шектеулі болған ақпараттық ресурстарға еркін қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде әлеуметтік, саяси және экономикалық процестер туралы қоғамның хабардарлығын арттырып, азаматтардың әлеуметтік маңызды мәселелерді талқылауға және шешуге белсенді қатысуына ықпал етті.

Әлеуметтік желілер пікір алмасу, іс-қимылдарды үйлестіру және бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру платформасын қамтамасыз ете отырып, азаматтарды жұмылдырудың қуатты құралына айналды. Әлеуметтік медиа қоғамдық пікірді қалыптастыруға ықпал етеді және тіпті саяси шешімдерге қысым жасай алады.

Цифрландыру азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысуы үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Электрондық дауыс беру, Интернет арқылы көпшілікке кеңес беру, биліктің әрекеттерін бақылау үшін ашық деректерді пайдалану – бұл цифрлық технологияның демократиялық процестерді күшейту тәсілдері. Олар биліктің әртүрлі деңгейлерінде шешім қабылдауға азаматтардың тікелей және белсенді қатысуын қамтамасыз етеді.

Алайда, цифрлық революция тек мүмкіндіктермен ғана емес, сонымен бірге жаңа қиындықтармен де байланысты. Құпиялылық, цифрлық теңсіздік, қоғамдық пікірді манипуляциялау және жалған жаңалықтар мәселелері мұқият қарауды және тиімді реттеу тетіктерін әзірлеуді талап етеді. Сонымен қатар, цифрлық технологияларға тәуелділіктің артуы ақпараттық инфрақұрылымның киберқауіпсіздігі мен осалдығы туралы сұрақтар туғызады.

Цифрлық революция дәуірі азаматтық қоғамға дамуға және қоғамдық өмірге қатысуға бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер берді. Алайда, осы өзгерістердің әлеуетін толық іске асыру және олармен байланысты тәуекелдерді азайту үшін құқықтық және технологиялық тетіктерді әзірлеу мен жетілдіруді жалғастыру қажет. Бұл үкіметтің, жеке сектордың және бүкіл азаматтық қоғамның бірлескен күш-жігерін қажет етеді.

Құқықты цифрландыру және цифрлық кеңістікті субъектілер мен нормативтік-құқықтық реттеудің жаңа саласы ретінде қалыптастыру қазіргі қоғам дамуының негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Бұл үдеріс құқықтық реттеудің ашықтығын, қолжетімділігін және тиімділігін күшейту үшін елеулі мүмкіндіктер ашады, алайда ол сонымен қатар бірқатар сын-қатерлермен, соның ішінде қоғамды демократияландыру контекстінде де ұштасады.

Құқықты цифрландыру үдерісіндегі негізгі проблемалардың бірі Цифрлық кеңістікті реттеудің ескірген тәсілдерін пайдалану болып табылады. Дәстүрлі құқықтық жүйелерден мұраға қалған архаикалық, қауіпсіздік-тыйым салу әдісі көбінесе цифрлық технологиялардың динамикасы мен ерекшеліктеріне сәйкес келмейді. Бұл инновациялық технологияларды дамытуға ғана емес, сонымен қатар ақпарат бостандығы мен құпиялылық құқығы негізгі құндылықтар болып табылатын демократиялық қоғамды қалыптастыруға кедергі келтіреді.

Цифрлық кеңістік азаматтарға талқылау, жұмылдыру және пікір білдіру платформаларын қамтамасыз ете отырып, саяси қатысудың жаңа құралдарын ұсынады. Алайда, реттеуге қауіпсіздік-тыйым салу тәсілі бұл мүмкіндіктерді цифрлық мазмұнға цензура мен бақылауды енгізу арқылы шектеуі мүмкін, бұл өз кезегінде демократияның негіздерін бұзады.

Бұл кедергіні еңсеру және цифрландыру дәуірінде демократиялық қоғам құру үшін цифрлық кеңістіктің ерекшеліктерін ескеруге қабілетті құқықтық реттеудің неғұрлым икемді және бейімделгіш әдістеріне көшу қажет. Ис-әрекеттің мүмкін бағыттарының ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Цифрлық технологияларды реттеуге арналған, олардың серпінділігі мен ерекшелігін ескеретін жаңа құқықтық құралдарды әзірлеу.

- Цифрлық кеңістіктің жекелеген салаларында өзін-өзі реттеу қағидатын енгізу, бұл салаларға өзгерістерге тезірек бейімделуге мүмкіндік береді және мемлекеттің шамадан тыс араласу қаупін азайтады.

- Ашық және қауіпсіз жаһандық цифрлық кеңістікті қолдауға ықпал ететін жалпы стандарттар мен тәсілдерді әзірлеу үшін цифрлық технологияларды реттеу саласындағы халықаралық ынтымақтастықты күшейту.

Құқықты цифрландыру және цифрлық кеңістікті дамыту демократиялық қоғамды дамытудың маңызды әлеуетін білдіреді, бірақ сонымен бірге оған жаңа қиындықтар туғызады. Құқықтық реттеуді цифрлық дәуір жағдайларына қайта қарау және бейімдеу цифрлық әлемдегі азаматтардың бостандығын, құқықтары мен қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі міндеттері болып

табылады. Бұл міндеттерді шешу барлық мүдделі тараптардың: мемлекеттің, бизнестің, қоғамдық ұйымдардың және азаматтардың бірлескен күш-жігерін талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Синюков В. Н. Цифровое право и проблемы этапной трансформации российской правовой системы // Lex Russica. 2019. № 9. С. 10.
2. Мартышин О. В. Философия права : учебник для магистров. Москва : Проспект, 2017. С. 344–346
3. Кошелев М. И. Антигражданское общество как один из источников и катализатор коррупции в стране // Научные труды Московского университета имени С. Ю. Витте : сборник научных статей. Москва, 2017. С. 28–37.
4. Информационное право : учебник и практикум для вузов / И. М. Рассолов. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2021. С. 226–232.

ОӘЖ 349.2

**ШЕТЕЛДІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР МЕН АЗАМАТТЫҒЫ ЖОҚ АДАМДАРДЫҢ
ЕҢБЕГІН ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕГІ ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫ**

Жүнісбаев А.Р.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена вопросам правового регулирования труда иностранных работников. В нем исследованы: вопрос о возможности применения норм иностранного права к трудовым отношениям с иностранным участием на территории Республики Казахстан и, как следствие, выбора сторонами права, применяемого в трудовых договорах; значение замечаний о публичном порядке для трудовых отношений, осложненных иностранным элементом; возможность заключения срочных трудовых договоров с иностранными работниками.

The article is devoted to the issues of legal regulation of the work of foreign workers. It examines: the question of the possibility of applying the norms of foreign law to labor relations with foreign participation in the territory of the Republic of Kazakhstan and, as a result, the choice by the parties of the law applied in employment contracts; the importance of comments on public policy for labor relations complicated by a foreign element; the possibility of concluding fixed-term employment contracts with foreign workers.

Қазіргі әлемде еңбек көші-қоны жаһандық динамиканың маңызды аспектісіне айналуға және мемлекеттер шетелдік жұмысшылардың ағынын тиімді басқару үшін еңбек көші-қон саясатын әзірлеуде.

Еңбек көші-қон саясаты шетелдік жұмысшылардың ағынын және олардың жергілікті еңбек нарығына қатысуын реттейтін бірқатар іс-шаралар мен нормативтерді қамтиды. Ол жаһандану және еңбек ресурстарының өсіп келе жатқан ұтқырлығы жағдайында стратегиялық жоспарлаудың ажырамас бөлігіне айналуға.

Біріншіден, мемлекеттік еңбек көші-қон саясаты шетелдік жұмысшылардың заңды болуын реттеуге арналған жұмысқа Рұқсаттар мен визаларды беруді қамтиды. Квоталарды анықтау және ел қабылдауға дайын

жұмысшылардың санаттарын белгілеу еңбек нарығының талаптарына бейімделудің стратегиялық қадамына айналады.

Екіншіден, шетелдік жұмысшылар үшін әлеуметтік және экономикалық кепілдіктерді қамтамасыз ету маңызды аспект болып табылады. Мемлекеттер саясатқа тең құқықтар мен мүмкіндіктерге, медициналық көмекке, шетелдік жұмысшылардың отбасыларына білім беруге кепілдік беретін шараларды қамтиды. Бұл интеграцияға ықпал етіп қана қоймай, әлеуметтік жауапкершілік деңгейін көтереді.

Үшінші аспект-интеграция механизмдерін құру. Тіл курстары, әлеуметтік бейімделу бағдарламалары, сондай-ақ шетелдік жұмысшылардың жергілікті қоғамдастықпен өзара әрекеттесуін ынталандыру әлеуметтік құрылымды нығайтуға ықпал етеді.

Заңсыз көші-қонмен күресу төртінші маңызды аспект болып табылады. Мемлекеттер заңсыз жұмысқа орналасудың алдын алу және заңсыз көші-қонның жолын кесу үшін шаралар енгізуде. Бұған шекараны қатайту, жұмыс берушілердің заңдылығын бақылау және заңсыз мигранттардың өз елдеріне оралуына ықпал ету шаралары кіреді.

Еңбек көші-қон саясаты қазіргі жаһандану жағдайында елдің орнықты дамуын, әлеуметтік тұрақтылығын және бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Оны тиімді реттеу жан-жақты қызмет, теңгерімді даму және шетелдік жұмысшылардың құқықтарын қолдау үшін қолайлы орта құруға ықпал етеді [1].

Жаһандану процестері елдерді экономикалық тұрғыдан байланыстырады, бұл әлемдік нарықтағы компаниялардың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін еңбек ресурстарының еркін қозғалысына деген қажеттілікті тудырады.

Көптеген елдерде экономиканың белгілі бір салаларында білікті мамандар жетіспейді. Шетелдік жұмысшыларды тарту бұл тапшылықты өтей алады және салалардың тұрақты дамуына ықпал етеді. Көптеген компаниялар трансшекаралық қызметпен айналысады, бұл еңбек ресурстарының ұтқырлығын талап етеді. Шетелдік жұмысшылар мұндай жобаларды сәтті жүзеге асырудың негізгі элементі бола алады.

Шетелдік жұмысшыларды тарту жұмыс күшіндегі әртүрлілікті байытады. Әр түрлі көзқарастар, Мәдениеттер мен тәжірибелер инновация мен тиімділіктің қайнар көзі бола алады.

Жаһандану жағдайында шетелдік жұмысшылардың құқықтарын қорғау, оларға тең мүмкіндіктер беру және кемсітушіліктен қорғау қажеттілігі артып келеді. Бұл мәселелер жаһандық жауапкершілік пен әлеуметтік әділеттілік тұрғысынан маңызды бола бастады.

Еңбек ресурстарының көші-қоны жаппай және күрделі құбылысқа айналуға. Әлеуметтік бейімделуді қамтамасыз ету және мигранттардың құқықтарын қорғау сияқты аспектілер тиісті құқықтық тетіктерді терең зерттеуді және дамытуды талап етеді. Осы факторлардың барлығы қазіргі әлемдегі шетелдік жұмысшылармен және азаматтығы жоқ адамдармен еңбек

қатынастары проблемасының өзектілігін көрсетеді. Бұл саланы тиімді реттеу тұрақты экономикалық дамуды, әлеуметтік әділеттілікті және жаһандық бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін қажетті элементке айналады [2].

Шетелдік жұмысшылармен және азаматтығы жоқ адамдармен еңбек қатынастары тақырыбы жаһандану мен еңбек ресурстарының ұтқырлығы экономикалық дамудың ажырамас бөлігіне айналған қазіргі әлемде өзекті бола түсуде. Әр түрлі елдердегі реттеу тәсілдерінің әртүрлілігіне қарамастан, шетелдік жұмысшылармен еңбек қатынастарын тиімді басқарудың негізін құрайтын бірқатар жалпы принциптер бар.

Маңызды аспект-жұмысқа рұқсаттың болуы. Шетелдік жұмысшылар әдетте елде заңды жұмысқа орналасу үшін тиісті рұқсат алуы керек. Бұл көші-қон процесін бақылауды қамтамасыз етеді және мемлекетке шетелдік жұмысшылардың саны мен құрамын реттеуге мүмкіндік береді.

Еңбек келісімшарты қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы әділ және тұрақты қарым-қатынасты қамтамасыз етудің негізгі элементіне айналады. Келісімшарт екі тараптың еңбек жағдайларын, жалақысын, жұмыс кестесін және құқықтары мен міндеттерін нақты анықтауы керек. Ұқсас жұмыс үшін тең төлем кепілдіктері кемсітушіліктің алдын алуға көмектеседі және барлық жұмысшылар үшін тең жағдай жасайды.

Әлеуметтік жеңілдіктер мен құқықтар тұрғысынан шетелдік жұмысшылар әлеуметтік бағдарламалар мен медициналық көмекке қол жеткізе алуы керек. Бұл лайықты еңбек жағдайларын қамтамасыз ету тәсілі ғана емес, сонымен қатар қызметкердің денсаулығы мен кәсіби дамуының маңызды шарты.

Еңбек жағдайлары мен қауіпсіздікке ерекше назар аудару керек. Жұмыс берушілер азаматтығына қарамастан, барлық қызметкерлері үшін қауіпсіз еңбек жағдайларын қамтамасыз етуге міндетті. Бұл қажетті жабдықты қамтамасыз етуді, оқытуды және қауіпсіздік стандарттарын сақтауды қамтиды.

Алайда, құқықтар мен кепілдіктерден басқа, жұмысшылар мен жұмыс берушілердің міндеттері де бар. Жергілікті заңдар мен нормативтерді ескеру, салық және иммиграциялық міндеттемелерді сақтау, сондай-ақ шетелдік жұмысшыларды жұмыс және қоғамдық ортаға біріктіруге күш салу қажет.

Шетелдік қызметкерлермен тиімді еңбек қатынастары барлық тараптардың құқықтары мен міндеттерін мұқият сақтауды талап етеді. Әділ еңбек жағдайлары, нақты анықталған келісімшарттар және әртүрлілікті құрметтеу әлемдік ауқымдағы табысты және өзара тиімді ынтымақтастықтың негізін құрайды [3].

ҚР аумағында еңбек қызметін жүзеге асыратын шетел азаматтарының құқықтық жағдайы, ең алдымен, "халықтың көші-қоны туралы", "Қазақстан Республикасындағы шетел азаматтарының құқықтық жағдайы туралы", "Қазақстан Республикасындағы еңбек туралы" ҚР Заңдарымен, ҚР-да шетелдік жұмыс күшін тартуға жұмыс берушілерге рұқсат беру квотасын, шарттары мен тәртібін айқындау қағидаларымен айқындалады, ҚР Үкіметінің 19.06.2001 ж. қаулысымен бекітілген № 836 және "Қазақстан Республикасының аумағында

шетелдік азаматтардың болуын құқықтық реттеудің жекелеген мәселелері" ҚР Үкіметінің 2000.01.28 № 136 қаулысымен.

Аталған нормативтік актілерден шетелдік азаматтардың екі санаты бар - ҚР-да тұрақты тұратын және уақытша болатын, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

ҚР-да тұруға рұқсат және тұруға ықтиярхат немесе ішкі істер органдары берген азаматтығы жоқ адамның куәлігін алған шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар тұрақты тұратын деп танылады. Еңбек қатынастарындағы шетел азаматтарының бұл санаты мүлдем бірдей құқықтарға ие және қазақстандық азаматтар сияқты міндеттерді атқарады. Оларға "Қазақстан Республикасындағы еңбек туралы" ҚР Заңының (бұдан әрі - еңбек туралы Заң) нормалары сөзсіз қолданылады.

ҚР-да өзге заңды негізде жүрген шетелдік азаматтар уақытша болатын болып есептеледі. Шетелдік азаматтардың осы санатына Еңбек туралы Заңның нормалары да қолданылады, бірақ кейбір ерекшеліктерді қоспағанда, біз осы баптың келесі бөлімдерінде толығырақ тоқталамыз.

Шетелдік жұмысшылармен және азаматтығы жоқ адамдармен еңбек қатынастары әдетте олар жұмыс істейтін елдің заңдары мен ережелерімен реттеледі. Әр елдің өз ережелері мен талаптары болуы мүмкін, бірақ жалпы принциптерге мыналар жатады:

1. Жұмысқа рұқсат. Шетелдік жұмысшылар әдетте жұмысқа тиісті рұқсатқа ие болуы керек. Бұл Рұқсат жұмыс келісімшарты немесе арнайы иммиграция бағдарламасы негізінде берілуі мүмкін.

2. Еңбек келісімшарты. Барлық жұмысшылар, соның ішінде шетелдік жұмысшылар еңбек келісімшарттарын жасасуға міндетті. Келісімшарт әдетте еңбек жағдайларын, жалақыны, жұмыс кестесін, Тараптардың құқықтары мен міндеттерін қамтиды.

3. Еңбекақы. Шетелдік жұмысшыларға, әдетте, жергілікті жұмысшылармен бірдей жұмыс түрі үшін бірдей жалақы төлеуге кепілдік беріледі. Заңдар сонымен қатар ең төменгі төлем стандарттарын белгілей алады.

4. Әлеуметтік жеңілдіктер мен құқықтар. Шетелдік жұмысшылар көбінесе медициналық сақтандыру, демалыс және басқа да әлеуметтік кепілдіктер сияқты әлеуметтік жеңілдіктерге құқылы. Бұл құқықтар елге байланысты өзгеруі мүмкін.

5. Еңбек жағдайлары және қауіпсіздік. Заңдар барлық жұмысшылар, соның ішінде шетелдік жұмысшылар үшін қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қамтамасыз етеді. Жұмыс беруші тиісті жабдықтар мен оқытуды қамтамасыз етуі керек.

6. Шектеулер мен бақылау. Кейбір елдерде шетелдік жұмысшыларды белгілі бір салаларда немесе белгілі бір лауазымдарда пайдалануға шектеулер болуы мүмкін. Ережелердің сақталуын бақылау да орнатылуы мүмкін.

7. Иммиграциялық міндеттемелер. Жұмыс берушіден және кейде қызметкердің өзінен визаны ұзарту немесе тұрақты тұру сияқты иммиграциялық ережелерді сақтау талап етілуі мүмкін.

Маңыздысы, заңдар мен талаптар әр елде әр түрлі болуы мүмкін, ал шетелдік жұмысшыларды жалдайтын жұмыс берушілер тиісті елдегі заңдар мен ережелерді мұқият қарастыруы керек.

Еңбек көші-қонының ұлғаюы және шетелдік жұмыскерлердің Қазақстанға келуі шетелдік жұмыскерлердің қатысуымен еңбек шарттарын неғұрлым мұқият құқықтық реттеу қажеттілігін туғызады.

Экономиканың жаһандануы жағдайында еңбек көші-қоны әртүрлі секторлардағы еңбек нарығының қажеттіліктерін қанағаттандырудың маңызды құралына айналуға. Шетелдік мамандарды тарту білікті кадрлар жетіспейтін салаларды дамытуға, сондай-ақ экономикалық өсуді ынталандыруға ықпал етуі мүмкін. Бірқатар елдерде, соның ішінде Қазақстанда халықтың қартаюуы сияқты демографиялық өзгерістерге байланысты жұмыс күшінің қысқаруы байқалады. Сондықтан шетелдік жұмысшыларды тарту экономиканың тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін қолдаудың маңызды құралына айналуға [4].

Шетелдік жұмысшылар өздерінің бірегей мәдени және кәсіби перспективаларын ұсына отырып, бизнес ортасына әртүрлілік қоса алады. Бұл инновацияға, өнімділікті арттыруға және көп мәдениетті еңбек ортасын құруға ықпал етуі мүмкін. Еңбек қатынастары саласындағы заңдар мен ережелер шетелдік жұмысшылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін өте маңызды болып табылады. Бұл бірдей жұмыс түрі үшін тең сыйақы кепілдіктерін, қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларын қамтамасыз етуді және кемсітушіліктен қорғауды қамтиды.

Нақты құқықтық реттеу арқылы еңбек көші-қонын кәсіби басқару экономиканың әртүрлі секторларында шетелдік жұмысшылардың теңгерімді бөлінуіне ықпал етеді, заңсыз көші-қонның алдын алады және жұмыс күшінің саны мен құрамын бақылауды қамтамасыз етеді. Шетелдік жұмысшылармен еңбек қатынастарын дұрыс реттеу тұрақты әлеуметтік ортаны құруға ықпал етеді, әлеуметтік шиеленістердің алдын алады және мигранттардың әлеуметтік интеграциясын қамтамасыз етеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, Қазақстан, Кез келген ел сияқты, тұрақты дамуды, жұмыскерлердің құқықтарын қорғауды және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуді қамтамасыз ету үшін шетелдік жұмыскерлердің қатысуымен еңбек шарттарын құқықтық реттеудің тиімді жүйесін құруға ұмтылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Трудовое право Республики Казахстан [Текст] : учебник для вузов / А.Ш ... - Алматы : NURPRESS, 2013. - 206 с.
2. Правовое регулирование социально-трудовых отношений с иностранными гражданами: междисциплинарный подход : монография / Хохлов Е.Б., под ред., Сыченко Е.В., под ред. — Москва : Юстицинформ, 2019. — 320 с.
3. Баранов В.А., Приженникова А.Н. Трудоустройство иностранных граждан: современный опыт // Аллея науки. 2017. Т. 4. № -9. С. 360-367.

ОӘК-330.322

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУЫ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Каратаев Т.Ж.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Момышұлы атындағы оқу орталығы, Шымкент қ., Қазақстан

Салыбекова Т.С.

Жүсіп Баласағұни атындағы Қырғыз Ұлттық Университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме: Развитие уголовного права в современном мире происходит в контексте быстро меняющейся социальной и технологической среды. В ответ на новые вызовы, такие как киберпреступления и транснациональная преступность, уголовное законодательство постоянно обновляется и адаптируется. Современные подходы уделяют особое внимание принципу пропорциональности наказания, защите прав человека и судебному процессу. Глобальное сотрудничество между государствами становится все более важным для борьбы с преступностью. Внедрение новых технологий, таких как искусственный интеллект, также играет значительную роль в улучшении эффективности уголовной юстиции. Эти тенденции подчеркивают необходимость постоянного развития и совершенствования уголовного права в соответствии с вызовами современного общества.

Summary: The development of criminal law in the modern world takes place in the context of a rapidly changing social and technological environment. In response to new challenges such as cybercrime and transnational crime, criminal legislation is constantly being updated and adapted. Modern approaches pay special attention to the principle of proportionality of punishment, protection of human rights and the judicial process. Global cooperation between States is becoming increasingly important in the fight against crime. The introduction of new technologies such as artificial intelligence also plays a significant role in improving the effectiveness of criminal justice. These trends emphasize the need for continuous development and improvement of criminal law in accordance with the challenges of modern society.

Қылмыстық құқық кез-келген қоғамның құқықтық жүйесінің негізгі компоненттерінің бірі бола отырып, үнемі эволюция мен даму процесінде болады. Қазіргі әлемде жылдам технологиялық прогресс, жаһандану және әлеуметтік қатынастардың өзгеруі аясында қылмыстық заңнамаға оның бағыттары мен тенденцияларын анықтайтын әртүрлі факторлар әсер етеді.

Технологияның дамуымен қылмыстық құқық тарапынан тиісті жауапты талап ететін қылмыстардың жаңа нысандары пайда болады. Кибер алаяқтық, кибертерроризм және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы бұзушылықтар сияқты киберқылмыстар қоғам үшін жиі кездесетін және елеулі қауіп-қатерлерге айналуға бастайды. Осыған байланысты қылмыстық заңнама осы заманауи қылмыс түрлерімен күресуге бағытталған тиісті нормаларды қамту үшін үнемі жаңартылып отыруы керек [1].

Бүгінгі қылмыстық құқық жазаның пропорционалдылығы мен санкцияларды даралау принципіне көбірек көңіл бөледі. Жазаның әділетті және

қылмыстың ауырлығына пропорционалды болуы керек екенін түсіну үкім шығарудың негізгі қағидасына айналады. Даралау қылмыскердің жеке басын, оның жағдайының мән-жайын және оңалту мүмкіндігін ескеруді қамтиды. Бұл тәсіл әділетті және тиімді қылмыстық сот төрелігіне ықпал етеді. В. Н. Додонов әлемнің басым көпшілігінің қазіргі қылмыстық құқығына ортақ үш тенденцияны анықтайды: қылмыстық құқықты ізгілендіру, қылмыстық әрекеттің жаңа түрлерін қылмыстық жауапкершілікке тарту және қылмыстық құқықты интернационалдандыру [2].

Қазіргі қылмыстық құқық адам құқықтарын қорғауға және сот процесінде әділеттілікті қамтамасыз етуге баса назар аударады. Әрбір айыпталушының әділ сот ісін жүргізуге, сапалы қорғауға қол жеткізуге және заңда көзделген барлық қорғаныс құралдарын пайдалануға құқығы болуы маңызды. Адам құқықтарының кепілдіктері қазіргі қылмыстық құқықтың негізгі принциптері болып табылады және романаға келмеуі керек.

Жаһандану және адамдардың, тауарлардың және капиталдың еркін қозғалысы жағдайында трансұлттық қылмысқа қарсы күрес қылмыстық құқық үшін барған сайын өзекті міндетке айналууда. Мемлекеттер арасындағы тиімді ынтымақтастық, ақпарат пен тәжірибе алмасу, сондай-ақ халықаралық нормалар мен стандарттарды әзірлеу бұл сынаққа қарсы күресте шешуші рөл атқарады.

Жасанды интеллект, биометрия және қылмыстық істерді басқарудың цифрлық жүйелері сияқты жаңа технологияларды енгізу қылмыстық Әділет жұмысын жақсартуға жаңа мүмкіндіктер береді. Процестерді автоматтандыру, үлкен деректерді талдау және дәлелдеудің жаңа әдістерін қолдану құқық қорғау органдарының жұмысын жақсартады және қылмыстық істерді тезірек және әділ қарауды қамтамасыз етеді [3].

Қазіргі қылмыстық құқық оның дамуы мен бағытын анықтайтын әртүрлі факторлардың әсерінен болады. Міне, қылмыстық құқықты дамытудың бірнеше негізгі заманауи тенденциялары:

1. Киберқылмыс және киберқауіпсіздік: технологияның дамуымен киберкеңістікте қылмыстың жаңа түрлері пайда болады. Кибер алаяқтық, кибертерроризм, кибер тыңшылық және киберқылмыстың басқа түрлері құқық қорғау органдарына үлкен қиындықтар туғызады. Киберқылмыспен күресуге және цифрлық инфрақұрылымды қорғауға бағытталған заңнаманы дамыту қазіргі қылмыстық құқықтың маңызды аспектісіне айналууда.

2. Адам құқықтарын қорғау: қазіргі қылмыстық құқық айыпталушылар мен сотталғандардың құқықтарын қорғауға ерекше назар аударады. Кінәсіздік презумпциясы, әділ сот талқылауы, азаптау мен қатыгездікке тыйым салу принциптері сот процестерінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл әділеттілік пен адам құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін рәсімдер мен заңнаманы үнемі жетілдіруді талап етеді.

3. Жазаның пропорционалдылығы: жазаның пропорционалдылығы принципі қазіргі қылмыстық құқықта маңызды бола түсуде. Жаза жасалған қылмыстың ауырлығына сәйкес келуі керек және айыпталушының жеке басын,

істің мән-жайын және қылмыстық саясаттың мақсаттарын ескеруі керек. Бұл үкімдер мен жазаларға жекелендірілген тәсілдерді қолдануды білдіреді.

4. Трансұлттық қылмыс және жаһандық ынтымақтастық: трансұлттық қылмыс қауіпі мемлекеттер арасындағы Қылмысқа қарсы күрестегі ынтымақтастықты талап етеді. Ақпарат алмасу, қылмыскерлерді экстрадициялау және халықаралық стандарттарды әзірлеу елдердің шекарасынан өтетін қылмыстардың алдын алу мен жолын кесуде шешуші рөл атқарады.

5. Қылмыстық әділеттегі инновациялар: жасанды интеллект, биометрия және қылмыстық істерді басқарудың цифрлық жүйелері сияқты жаңа технологияларды енгізу құқық қорғау органдары мен соттардың тиімділігін арттыруға көмектеседі. Процестерді автоматтандыру, деректерді талдау және дәлелдеудің жаңа әдістерін қолдану қылмыстар мен сот процестерін тиімдірек тергеуге ықпал етеді. Бұл тенденциялар қазіргі қоғамдағы өзгерістерді көрсетеді және қазіргі шындықтың сын-қатерлері мен қауіптеріне тиімді жауап беру үшін қылмыстық құқықты үнемі жетілдіруді талап етеді.

Қазіргі әлем жағдайында қылмыстық құқықтың дамуы үнемі талдауды және жаңа сын-қатерлерге бейімделуді талап етеді. Әділеттіліктің, адам құқықтарын қорғаудың және қылмысқа қарсы күрестің негізгі принциптері өзгеріссіз қалады, алайда оларды жүзеге асырудың тәсілдері мен құралдары қоғамдық өмірдің өзгеріп отыратын жағдайларына сәйкес үнемі жетілдіріліп отырады.

Қылмыстық құқық жүйенің маңызды құрамдас бөлігі ретінде оның дамуы мен бағытын анықтайтын әртүрлі факторлардың әсеріне ұшырайды. Қазіргі уақытта қазіргі қылмыстық құқықты қалыптастыратын бірнеше негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады.

1. Технологиялық өзгерістерге бейімделу. Ақпараттық технологиялар мен интернеттің дамуымен кибер алаяқтық, кибертерроризм және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы бұзушылықтар сияқты қылмыстардың жаңа түрлері пайда болады. Қылмыстық заңнама осы жаңа қауіптерге тиімді жауап беру үшін үнемі жаңартылып, кеңейтіліп отыруы керек.

2. Адам құқықтарын қорғауды нығайту. Қазіргі қылмыстық құқық айыпталушылар мен сотталғандардың құқықтарын қорғауға көбірек көңіл бөледі. Кінәсіздік презумпциясы принципі, әділ сот ісін жүргізу құқығы және азаптауға тыйым салу әділеттілік пен адам құқықтарына кепілдік беру контекстінде маңызды бола бастады.

3. Жазаның пропорционалдылық принципі. Қазіргі қылмыстық заңда жазаның пропорционалдылық принципіне көп көңіл бөлінеді. Жаза жасалған қылмыстың ауырлығына сәйкес болуы керек және айыпталушының жеке басын, істің мән-жайын және қылмыстық саясаттың мақсаттарын ескеруі керек.

4. Жаһандық ынтымақтастық. Трансұлттық қылмыс барған сайын кең таралған және ұйымдасқан. Осыған байланысты қылмыстық құқық мемлекеттер арасындағы Қылмысқа қарсы күрес, ақпарат алмасу және

қылмыскерлерді экстрадициялау саласындағы ынтымақтастыққа көбірек көңіл бөледі.

5. Қылмыстық әділеттегі инновациялар. Қылмыстық істерді басқару үшін дәлелдерді немесе цифрлық жүйелерді талдау үшін жасанды интеллектті пайдалану сияқты жаңа технологиялар мен жұмыс әдістерін енгізу қылмыстық әділет жұмысының тиімділігін арттыруға және қылмыстық істерді тезірек және әділ шешуге мүмкіндік береді [4].

Бұл тенденциялар қазіргі қоғамдағы өзгерістерді көрсетеді және қазіргі қылмыстар мен қиындықтарға қарсы күресте өзекті және тиімді болып қалуы үшін қылмыстық құқықты үнемі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бавсун М. В., Векленко С. В. Квалификация преступлений по признакам субъективной стороны. М.: Юрайт. 2024. 144 с.
2. Белогриц-Котляревский Л. С., Сергеевский Н. Д., Фойницкий И. Я. Краткий курс русского уголовного права. М.: Ленанд. 2022. 256 с.
3. Боровиков В. Б., Смердов А. А. Уголовное право. Общая часть. М.: Юрайт. 2023. 269 с.
4. Гладких В. И., Решняк М. Г. Уголовное право России в таблицах и комментариях. Общая часть. М.: Юрайт. 2023. 213 с.

ОӘК-330.322

ҚАЗАҚСТАНДА ИНВЕТОРЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Имашев Б.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В Казахстане активно развивается институциональная инфраструктура, направленная на обеспечение защиты прав инвесторов и создание благоприятной инвестиционной среды. Национальный Банк, Комитет по инвестициям, судебная система, Казахстанская фондовая биржа и Агентство по регулированию и развитию финансового рынка играют ключевую роль в этом процессе. Эти организации обеспечивают регулирование финансовых рынков, разрешение инвестиционных споров, прозрачность бизнес-процессов и защиту прав инвесторов. Создание такой инфраструктуры способствует привлечению инвестиций, укреплению доверия казахстанскому рынку и устойчивому экономическому росту страны.

Summary: Kazakhstan is actively developing an institutional infrastructure aimed at ensuring the protection of investors' rights and creating a favorable investment environment. The National Bank, the Investment Committee, the judicial system, the Kazakhstan Stock Exchange and the Agency for Regulation and Development of the Financial Market play a key role in this process. These organizations ensure regulation of financial markets, settlement of investment disputes, transparency of business processes and protection of investors' rights. The creation of such an infrastructure contributes to attracting investments, strengthening confidence in the Kazakh market and sustainable economic growth of the country.

Инвестициялар кез-келген елдің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады және инвесторлардың құқықтарын тиімді қорғау ішкі және шетелдік

капиталды тартудың негізі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстан өзінің инвестициялық ортасын жақсарту және бизнес үшін қолайлы климат құру бойынша белсенді жұмыс істеп келеді. Бұл мақалада біз Қазақстанда инвесторлардың құқықтарын қорғау үшін қабылданған шараларды және олардың елдегі инвестициялық белсенділікке әсерін қарастырамыз [1].

Инвесторлардың құқықтарын қорғаудың негізгі элементтерінің бірі-тиісті заңнаманың болуы. Қазақстанда инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар заңдар мен нормативтік актілер қабылданды. Атап айтқанда, инвестициялар туралы заң, инвестициялық қорлар туралы заң және басқа да реттеуші актілер бизнес үшін ашық және болжамды құқықтық орта жасайды. Елге инвестициялар тарту үшін инвесторларға ұлттық және халықаралық деңгейдегі кепілдіктерді қамтамасыз ету қажет. Қазақстанда меншікті қорғауды, әділ және өтеусіз өтеу құқығын, сондай-ақ инвестициялық дауларды шешу тетіктерін қоса алғанда, кепілдіктердің әртүрлі түрлері ұсынылады. Заңнамадан басқа, инвесторлардың құқықтарын қорғау үшін тиімді институционалдық инфрақұрылымның болуы да маңызды. Қазақстанда Ұлттық банк, инвестициялар жөніндегі комитет, заңдардың орындалуын және ықтимал жанжалдарды шешуді қамтамасыз ететін мамандандырылған соттар мен төрелік органдар жұмыс істейді [2].

Ақпараттың ашықтығы мен қол жетімділігі инвесторлардың құқықтарын қорғауда да маңызды рөл атқарады. Қазақстанда бизнес-процестердің ашықтығын арттыру, компаниялар мен инвестициялық жобалар туралы ақпаратты ашу бойынша белсенді жұмыс жүргізілуде, бұл инвесторлар тарапынан сенімді жақсартуға ықпал етеді. Инвестицияларды тарту және ел экономикасын дамыту үшін инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп қана қоймай, инновациялар мен технологиялық прогресті дамыту үшін жағдай жасау да маңызды. Қазақстанда инновациялық жобаларға белсенді қолдау көрсетілуде және стартаптар үшін арнайы технопарктер мен инкубаторлар құрылуда. Инвесторлардың құқықтарын қорғау инвестицияларды тартуда және тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Қазақстанда қолайлы инвестициялық орта құру үшін айтарлықтай күш-жігер жұмсалуда, бұл жергілікті және шетелдік инвесторлар тарапынан қызығушылықтың артуына ықпал етеді. Бұл шаралар инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етіп қана қоймай, бизнес пен жалпы ел экономикасының дамуына ықпал етеді. Институционалдық инфрақұрылымды құру кез келген елде, соның ішінде Қазақстанда инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етудің негізгі аспектісі болып табылады [3].

Бұл инфрақұрылымға инвестициялық дауларды орындауды, реттеуді және шешуді қамтамасыз ететін әртүрлі ұйымдар, мекемелер мен механизмдер кіреді. Қазақстанда инвесторларды қолдауға және олардың құқықтарын қамтамасыз етуге бағытталған институттардың кең жүйесі құрылды.

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі: Ұлттық Банк қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуде және елдегі қаржы институттарын реттеуде шешуші рөл атқарады. Инвесторлардың құқықтарын қорғау контекстінде ҚРҰБ

банктер мен қаржы институттарының қызметіне бақылауды жүзеге асырады, нормативтік талаптардың сақталуын қамтамасыз етеді және қажет болған жағдайда қаржылық қолдау көрсетеді.

2. Ұлттық экономика министрлігінің инвестициялар комитеті: бұл орган инвестициялық саясатты әзірлеуге және іске асыруға, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен институттардың инвестициялар саласындағы қызметін үйлестіруге жауапты. Комитет сонымен қатар инвесторларға ақпарат пен кеңес береді, қажетті рұқсаттар мен лицензияларды алуға көмектеседі.

3. Сот жүйесі және төрелік органдар: тиімді сот жүйесі инвесторлардың құқықтарын қорғау үшін институционалдық инфрақұрылымның ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақстанда инвестициялық дауларды шешумен айналысатын мамандандырылған төрелік сот бар. Сонымен қатар, елдің сот жүйесі әділеттілік пен ашықтық қағидаттары негізінде жұмыс істейді, заңдардың орындалуын және инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

4. Қазақстан қор биржасы: қор биржасы қаржы нарықтарының ашықтығы мен өтімділігін қамтамасыз ете отырып, қолайлы инвестициялық орта құруда маңызды рөл атқарады. Инвесторлардың түрлі қаржы құралдарына қолжетімділігін қамтамасыз етеді, олардың саудалануын және нарықтардың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

5. Қазақстан Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі: бұл агенттік банктерді, сақтандыру компанияларын, зейнетақы қорларын және басқа да қаржы мекемелерін қоса алғанда, қаржы ұйымдарының қызметін реттеумен және қадағалаумен айналысады. Қаржы нарықтарындағы қызмет стандарттары мен ережелерін белгілейді, бұл олардың инвесторлар үшін тұрақтылығы мен сенімділігін қамтамасыз етуге ықпал етеді. Институционалдық инфрақұрылымды құру-инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету және инвестициялық белсенділікті ынталандыру үшін қажетті қадам [4].

Қазақстанда инвестициялық ортаның тиімді жұмыс істеуін және инвесторлардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін ұйымдар мен мекемелер жүйесі белсенді дамып келеді. Бұл шаралар қазақстандық нарыққа деген сенімді нығайтуға және ішкі және шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал етеді, бұл елдің тұрақты экономикалық өсуі мен дамуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Аскинадзи, В. М. Инвестиционный анализ: учебник для академического бакалавриата: для студентов высших учебных заведений, обучающихся по экономическим направлениям / В. М. Аскинадзи, В. Ф. Максимова. – Москва: Юрайт, 2019. – 422 с.

3. Инвестиции: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Финансы и кредит» / [М. В. Чиненов и др.]. – 3-е изд., стереотипное. – Москва: КноРус, 2020. – 364 с.

4. Инвестиционный анализ: учебное пособие / [И. С. Межов и др.]. – Москва: КноРус, 2016. – 415 с. <https://zavtrasessiya.com/index.pl?act=PRODUCT&id=4404> Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

**ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАПИСОК О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ
П.П.ТИХОВА И П.М.ГОЛОВАЧЕВА**

Косанбаев К., Султанова В.И., Жуматаева Ж.А.
Университет «Мирас», г.Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада авторлар белгілі орыс зерттеушілері П.П.Тиховтың және П.М.Головачевтің жазған еңбектеріне терен талдау жасайды. Авторлар қазақ халқының тұрмыс – тіршілігін, тарихи болмысын, әдет – ғұрыптарын, салт – дәстүрлерін, діни наным – сенімдерін шынайы тұрғыдан зерттеуге талпыныс жасады

Summary: In the article, the authors make an in-depth analysis of the works written by well-known Russian researchers P. P. Tikhov and P. M. Golovachev. The authors tried to study the way of life, historical nature, customs, traditions, religious beliefs of the Kazakh people.

Независимый Казахстан, вошедший в состав мирового сообщества, уверенно идет по пути общественного прогресса и глубинного обновления. С провозглашением суверенитета значительный размах приобрели процессы возрождения национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, духовно-нравственных ценностей, менталитета того или иного народа, жестко подавляемых в условиях господства жесткой командно-административной системы. Первостепенное значение в условиях суверенного развития придается учету особенностей традиционного уклада жизни, культуры и быта казахского народа, познанию глубинных исторических корней и прошлого.

Историография изучения этногенеза и этнической истории казахов, наряду с их богатой и уникальной культурой, была значительно обогащена научно-исследовательской деятельностью передовых и выдающихся представителей дореволюционной российской научной и интеллектуальной элиты второй половины XIX века. Эти ученые сыграли ключевую роль в закладке основ для систематического изучения казахского народа, его происхождения, социальных структур и культурных практик. Их работа, проведенная в период расширения российского влияния в Центральной Азии, характеризовалась сочетанием научного интереса и имперских целей, однако она дала бесценное представление о казахском обществе и истории.

Вклад этих ученых и других, подобных им, сыграл важную роль в развитии исследований Центральной Азии и этнографическом картографировании Российской империи. Их работа стала богатым источником информации для последующих исследователей и способствовала формированию тонкого понимания этноистории казахов.

Однако важно признать ограничения и предвзятость, присущие их исследованиям. Контекст российской имперской экспансии и колонизации повлиял на формулировку и интерпретацию их выводов. Более того, их работы часто отражали преобладающие научные парадигмы и предрассудки их времени, что иногда приводило к чрезмерному упрощению или искажению казахской культуры и общества.

Несмотря на эти ограничения, наследие дореволюционных российских ученых в изучении этноистории казахов остается значительным. Их новаторские усилия заложили основу для последующих исследований и способствовали более глубокому пониманию сложности и богатства казахской культуры. Сегодня их работа продолжает пересматриваться и переоцениваться современными учеными, стремящимися понять многогранную историю казахов в рамках более широких повествований о центральноазиатской и мировой истории.

После колонизации Центральной Азии и Казахстана царской Российской империей значительно возрос научный интерес к обширным и разнообразным территориям Туркестанского региона. Этот вновь обретенный интерес привел к постепенному и систематическому изучению этого района, охватывающему исторические, этнографические и археологические аспекты. Включение Центральной Азии в состав Российской империи не только ознаменовало новую главу в политической и экономической истории региона, но и ознаменовало начало детального и структурированного изучения его культурного и исторического наследия.

Исторические исследования Туркестанского региона в российский колониальный период были направлены на то, чтобы задокументировать и понять сложную картину прошлого этого региона. Исследователи углубились в историю различных народов, населяющих регион, включая казахов, узбеков, таджиков, киргизов и туркмен, среди прочих. Работы российских и европейских востоковедов, таких как Василий Бартольд, известный своими всесторонними исследованиями Центральной Азии, сыграли решающую роль в том, чтобы пролить свет на историческую динамику, торговые пути, такие как Шелковый путь, и распространение ислама в Центральной Азии.

Этнографические исследования в этот период были направлены на каталогизацию разнообразных культурных практик, языков и социальных структур народов Центральной Азии. Ученые и исследователи, часто сопровождаемые военными или административными экспедициями, собрали огромное количество данных о местных обычаях, традициях, фольклоре и повседневной жизни. Это исследование дало ценную информацию о богатой культурной мозаике Туркестанского региона, хотя и через призму колониальных интересов и перспектив.

Систематическое изучение Туркестанского региона российскими учеными в колониальный период оказало глубокое влияние на область центральноазиатских исследований. Это заложило основу для будущих исследований и способствовало формированию значительного объема знаний по истории, культуре и археологии региона. Однако важно признать, что эти исследования проводились в контексте имперских амбиций России и часто служили интересам колониальной администрации. Перспективы и интерпретации, предлагаемые исследователями колониальной эпохи, были сформированы их собственными культурными корнями и геополитическими императивами того времени.

В современной науке постоянно предпринимаются усилия по переоценке и переосмыслению этих ранних исследований критическим взглядом, признавая как их вклад, так и ограничения. Наследие этого периода исследований продолжает оказывать влияние на изучение Центральной Азии, поощряя более тонкий и многогранный подход к пониманию ее сложной истории и богатого культурного наследия.

П.П. Тихов и П.М. Головачев были первыми исследователями, которые внесли свой вклад в этнографическое изучение казахов среди других народов Центральной Азии. Их наблюдения дают ценную информацию о традиционном образе жизни, культуре, социальной структуре и практиках казахского народа в период их исследования. Хотя прямой доступ к их оригинальным текстам может потребовать специальных исторических и этнографических архивов, можно выделить некоторые общие темы и выводы из работ этнографов и исследователей, таких как Тихов и Головачев, касающихся казахской культуры.

Казахи традиционно были кочевыми скотоводами, перемещавшимися по обширным степям Центральной Азии в поисках пастбищ для своего домашнего скота, включая лошадей, крупный рогатый скот, овец и коз. Этот кочевой образ жизни занимал центральное место в идентичности казахов, влияя на их социальную организацию, экономику и культуру.

Казахское общество традиционно было организовано вокруг клановой и племенной принадлежности, известной как "ру" или "жуз" (племя). Эти принадлежности играли решающую роль в социальных отношениях, политических союзах и брачных практиках. Важность семейных и клановых отношений была отражена во всех аспектах жизни казахов, включая разрешение споров и структуры руководства.

Юрта, переносной круглый шатер, покрытый шкурами или войлоком, была традиционным жилищем казахов. Структура и расположение юрты были в высшей степени символическими, отражая этнос кочевников и социальный статус ее обитателей. Внутреннее убранство юрты было организовано в соответствии с определенным порядком, с отдельными местами для мужчин, женщин и гостей, символизируя уважение казахов к гостеприимству и социальной иерархии.

Экономика Казахстана была в основном основана на скотоводстве, причем скотоводство было основным источником средств к существованию. Казахи были искусны в верховой езде и коневодстве, которые считались жизненно важными навыками в степи. Продукты животноводства, такие как мясо, молоко и шерсть, занимали центральное место в рационе питания и экономике казахов, что привело к богатой традиции употребления молочных продуктов и мясных блюд в казахской кухне.

Казахи традиционно практиковали форму кочевого шаманизма, на которую позже оказал влияние ислам. Синтез доисламских верований и исламских практик привел к созданию уникального религиозного и духовного ландшафта, где исламские ритуалы сосуществовали с более ранними тотемическими и анимистическими верованиями.

И Тихов, и Головачев своей этнографической работой внесли вклад в понимание казахского образа жизни, документируя свои наблюдения за различными аспектами казахского общества. Их заметки, вероятно, охватывали вышеупомянутые темы, предоставляя подробные описания повседневной жизни, социальных норм и культурных практик. Их работа ценна для понимания изменений и преемственности в казахстанском обществе, предлагая краткий обзор образа жизни, который претерпел значительные преобразования в современную эпоху.

Этнографические заметки таких исследователей, как П.П. Тихов и П.М. Головачев, служат важными историческими документами, которые дают представление о богатом культурном наследии Казахстана. Их наблюдения помогают сохранить знания о традиционном казахском обществе, внося вклад в более широкую область исследований Центральной Азии и способствуя более глубокому пониманию разнообразия и сложности кочевых культур.

Известный дореволюционный российский исследователь П.П.Тихов внес весьма существенный вклад в развитие музыкальной культуры казахского народа. В своей небольшой работе «О музыке туркестанских киргиз», вышедшей в свет в 1884 году в Москве, автор сумел раскрыть широту души кочевников, их горячую любовь к музыке и пению, показать положительные черты характера номадов, их любовь к бескрайним степным просторам, родной земле.

Как пишет автор: « Киргизы народ простодушный, доверчивый, миролюбивый, у них сильно развито гостеприимство. Всякого приезжего принимают с большим почетом и уважением. Отправляясь в дальний путь, кочевник не берет с собой никаких съестных припасов, ибо в каждом ауле его встречают с большим трепетом» [1].

Мы считаем, что автор прав своей взвешенной аргументированной оценке, ибо казахи, как и другие тюркские народы, всегда с глубоким почтением встречали проезжавших мимо казахских аулов чужестранцев и путников, ибо именно в процессе общения с ними, казахи собирали ту или иную информацию, узнали о происходящих в мире событиях. Действительно, кочевники, отправляясь в дальний путь, не брали с собой продовольствие, ибо в каждом ауле их встречали как самых родных и близких людей.

В данной работе П.П.Тихов провел сопоставительный анализ сходства и различия узбекских и казахских песен, указал роль и место в традиционном кочевом обществе профессиональных певцов.

Не менее интересные и содержательные этнографические сведения о казахах содержатся в труде не менее известного дореволюционного российского исследователя П.М.Головачева « Сибирь. Природа и люди», которая вышла в свет в 1902 году. В ней освещаются многогранные стороны жизни, быта и культуры кочевых казахов, их занятия, образ жизни, одежда, жилище, домашние ремесла и промыслы, верования, игры и развлечения.

Так, например, в данной работе автора дана живописная картина перекочевки казахского аула. Как пишет автор: « Перекочевка – является

настоящим праздником кочевников. Мужчины и женщины надевают праздничную одежду, впереди едут старшины, за ними двигаются стада баранов и овец, лошадей, верблюдов, за мужчинами едут пожилые женщины с детьми, а также работники. На первой же стоянке закалывают баранов, и всю ночь идет пир, раздаются прекрасные звуки кобыза и домбры, и только с восходом солнца аул засыпает» [2].

Обращаясь к характеристике казахской национальной кухни, автор отмечает, что: «Основная пища номадов состоит из проса и молока. Из овечьего молока кочевники готовят курт, кислый и сухой сыр, а из кобыльего молока – ценный и питательный напиток кумыс. В этой же работе автор детально описывает технологию приготовления кумыса, копченая конина является лакомой пищей киргизов. Как отмечает автор, кочевники в большей степени любят вареную баранину и бишбармак мясо молодого барана, разрезанного на мелкие куски и зажаренные в сале. Другим любимым кушаньем киргизов является куырдак» [3].

Автор подчеркивает, что помимо скотоводства, часть казахов занимаются орошаемым земледелием, рыболовством и охотой. В традиционном быту кочевников главенствующую роль играли следующие породы домашнего скота: овцы, бараны, лошади и верблюды. Автор подробно описывает породу, повадки, привычки домашних пород скота, подчеркивает их роль в традиционном быту номадов.

В целом в данном труде автора приводится ряд интересных сведений, касающиеся тех или иных компонентов как материальной, так и духовной культуры казахского народа. В рассматриваемый нами период времени благодаря усилиям и труду ряда известных дореволюционных российских исследователей был собран значительный фактический материал, касающийся истории и этнографии казахского народа.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тихов П. О музыке Туркестанских киргиз / Отдельный оттиск из журнала "Музыка и Жизнь" №3 и 4 за 1910 г.– 8 с. 63.
2. Головачев П.М. Сибирь. Природа. Люди. Жизнь. М.: Издание Ю.И. Базановой: Типолитография Товарищества «Кушнерев и К°», 1902. 300 с.
3. Головачев П.М. Россия на Дальнем Востоке. СПб.: Изд-во Е.Д. Кускова, 1904.

УДК343

ИСПРАВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНЫХ НАКАЗАНИЙ, ИХ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ НАЗНАЧЕНИЕ

Қабыл С.А.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасы бойынша түзеу жұмыстары түріндегі қылмыстық жазаның ерекшеліктері қарастырылып қылмыстық жазалар жүйесіндегі түзеу жұмыстары,

олардың әлеуметтік-құқықтық мақсаты айқындалады. Қылмыстық тағайындау мен орындаудың қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-атқару аспектілерін сипаттайтын новеллалар талданады.

Summary: The article discusses the features of criminal punishment in the form of correctional labor under the new criminal and Penal enforcement legislation of the Republic of Kazakhstan. The novelties characterizing the criminal law and penal enforcement aspects of the assignment and execution of a crime are analyzed.

Исправительные работы, как неотъемлемая часть системы уголовного правосудия, играют решающую роль в достижении как социальных, так и правовых целей. В этом эссе исследуются социальные и правовые цели исправительных работ и их значение в более широком контексте уголовных наказаний [1].

Одной из основных социальных целей исправительной работы является реабилитация и реинтеграция правонарушителей в общество. Предоставляя реальные возможности трудоустройства и развития навыков, исправительная работа направлена на то, чтобы снабдить людей инструментами, необходимыми для успешного возвращения к общественной жизни. Исправительная работа часто предполагает предоставление заключенным возможностей для развития навыков и получения образования. Освоение новых навыков, приобретение знаний и получение профессиональной подготовки являются важными компонентами процесса реабилитации. Эти усилия направлены на расширение возможностей трудоустройства лиц после их освобождения [2].

Многие исправительные системы предлагают программы консультирования и терапии для решения основных проблем, которые могут способствовать преступному поведению. Психологическая поддержка и вмешательства призваны помочь правонарушителям понять и преодолеть личные проблемы, способствуя психологической реабилитации.

Реабилитация включает в себя решение проблем, связанных со злоупотреблением психоактивными веществами, если таковые имеются. Исправительные учреждения часто предоставляют программы, помогающие людям преодолеть зависимость, пропагандируя образ жизни, свободный от психоактивных веществ, и снижая вероятность рецидива.

Заклученные могут участвовать в исправительной работе, которая требует сотрудничества и общения, способствуя восстановлению социальных навыков. Умение работать в команде и позитивно взаимодействовать с другими имеет решающее значение для успешной реинтеграции в общество.

Исправительные работы дают заключенным возможность заниматься производительным трудом, способствуя их трудоустройству после освобождения. Изучение и применение навыков, связанных с работой, во время тюремного заключения может повысить способность человека найти работу после отбытия наказания.

Некоторые исправительные системы включают инициативы по вовлечению общественности в рамках усилий по реинтеграции. Заключенные

могут участвовать в проектах, которые приносят непосредственную пользу местному сообществу, укрепляя чувство связи и ответственности.

Уделяя особое внимание личностному развитию, устраняя коренные причины преступного поведения и обеспечивая пути успешной реинтеграции, исправительные системы стремятся внести позитивный вклад в жизнь правонарушителей и общества в целом. Эти усилия согласуются с верой в потенциал перемен и роста даже для лиц, совершивших правонарушения.

Исправительные работы способствуют общественной безопасности, предлагая альтернативу тюремному заключению. Правонарушители, занятые производительным трудом, с меньшей вероятностью представляют угрозу для общества, способствуя созданию более безопасной среды. Это соответствует социальной цели защиты общества от потенциального вреда.

Исправительные работы предполагают вовлечение правонарушителей в производительную деятельность, такую как профессиональная подготовка, образование или общественные работы. Занимая людей конструктивными задачами, это сокращает время простоя, которое в противном случае могло бы быть потрачено на преступную деятельность.

Программы исправительных работ на уровне общин могут быть более эффективными с точки зрения затрат, чем содержание отдельных лиц в традиционных тюрьмах. Такая эффективность позволяет распределять ресурсы на другие важные компоненты системы уголовного правосудия, способствуя общей безопасности сообщества [3]. Исправительные работы, как альтернатива тюремному заключению, играют решающую роль в повышении общественной безопасности. Уделяя особое внимание продуктивному взаимодействию, развитию навыков и альтернативам на уровне сообщества, исправительные работы способствуют реабилитации правонарушителей и созданию более безопасной среды как для отдельных лиц, так и для общества в целом.

Вовлечение правонарушителей в конструктивную работу воспитывает чувство цели и достоинства. Это признает гуманность отдельных лиц в системе уголовного правосудия и направлено на восстановление их самооценки, способствуя позитивному мышлению, необходимому для успешной реабилитации.

Правовая цель исправительных работ является следующие:

- Наказание и сдерживание. Исправительные работы служат формой наказания в рамках законодательства. Правонарушители обязаны вносить позитивный вклад в общество своим трудом, сталкиваясь с последствиями своих действий. Эта двойная роль наказания и вклада служит сдерживающим фактором для потенциальных правонарушителей.

- Реституция и компенсация⁷ Юридическая цель исправительных работ включает концепцию реституции. Правонарушители могут привлекаться к работе, которая непосредственно приносит пользу жертвам или обществу, способствуя возмещению вреда, причиненного их преступными действиями. Этот аспект обеспечивает определенную форму компенсации и подотчетности.

- Соблюдение законодательства и реабилитационные программы. Исправительные работы часто являются частью более широких программ реабилитации, предусмотренных правовой системой. Суды могут назначать конкретные рабочие задания в качестве условия испытательного срока или условно-досрочного освобождения, обеспечивая соблюдение юридических обязательств и одновременно способствуя реинтеграции правонарушителя в общество.

- Преодоление стигматизации. Сложной задачей в достижении социальной цели исправительной работы является преодоление общественного осуждения, связанного с судимостью. Следует приложить усилия для информирования общественности о реабилитационном характере исправительной работы и ее потенциале разорвать порочный круг рецидивизма.

Исправительная работа в системе уголовного правосудия играет ключевую роль в формировании реакции общества на преступное поведение. Понимая многогранные цели исправительных учреждений, мы можем оценить их роль не только в наказании правонарушителей, но и в реабилитации, реинтеграции и защите общества.

Исправительная работа, преследующая двойственные социальные и юридические цели, представляет собой многогранный подход к борьбе с преступным поведением. Уделяя особое внимание реабилитации, общественной безопасности, наказанию и реституции, исправительная работа вносит значительный вклад в достижение всеобъемлющих целей системы уголовного правосудия. Крайне важно постоянно оценивать и совершенствовать эти программы, чтобы гарантировать, что они эффективно служат намеченным целям при соблюдении принципов справедливости [4].

Исправительная работа направлена на реабилитацию правонарушителей, устраняя глубинные причины преступного поведения. Психологические вмешательства, образовательные программы и профессиональная подготовка способствуют личностной трансформации, воспитывая чувство ответственности и самосовершенствования. Помимо наказания, исправительная работа выполняет важнейшую функцию защиты общества. Сдерживая правонарушителей с помощью угрозы тюремного заключения и реализуя общинные программы, она способствует предупреждению преступности и поддержанию общественной безопасности. Исправительная работа направлена на восстановление баланса, нарушенного преступными деяниями. Практика восстановительного правосудия и программы примирения жертвы и правонарушителя облегчают процесс реституции, способствуя исцелению жертв и укреплению сплоченности сообщества.

Несмотря на свои благородные цели, исправительная работа сталкивается с такими проблемами, как переполненность учреждений, ограниченность ресурсов и вопросы об эффективности программ реабилитации. Решение этих проблем имеет решающее значение для обеспечения соответствия исправительных систем их социальным и правовым целям.

В заключение отметим, что исправительные работы в системе уголовных наказаний служат как социальным, так и правовым целям. Сочетая карательные меры с реабилитационными усилиями, система направлена не только на наказание правонарушителей, но и на превращение их в законопослушных граждан. Признание сложного взаимодействия между социальными и правовыми целями позволяет разрабатывать более эффективные и гуманные методы исправления, способствующие общему благополучию как отдельных лиц, так и общества.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.)
2. Байсеитова А.Т. Проблемы систематизации мер уголовно-правового воздействия по законодательству Республики Казахстан: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Бишкек, 2014.
3. Микаелян С.А. Совершенствование уголовного законодательства о наказаниях в виде обязательных, исправительных и принудительных работ: взгляд на проблему / С.А. Микаелян // Пробелы в российском законодательстве. – 2014. – № 5. С. 190-192
4. Селиверстов В.И. Условно-досрочное освобождение от отбывания наказания по проектам УК, УПК и УИК Республики Казахстан // Актуальные проблемы уголовно-исполнительного права и исполнения наказаний: Материалы межвуз. науч.-практ. конф. (г. Рязань, 18 апреля 2014 г.). Рязань, 2014. С. 35–43.

ОӘЖ 343.8

**ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ӨТКЕРУДІ
ҰЙЫМДАСТЫРУ**

Мамыров М.Е.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются особенности организации прохождения государственной службы в уголовно-исполнительной системе. В статье рассмотрены особенности правового регулирования службы в уголовно-исполнительной системе. Нормативные основы правового статуса службы в органах исполнения наказаний, заложены не только в специальном законодательстве, предусматривающем дополнительные права и свободы, обязанности, запреты, ограничения и ответственность, но и в нормах Конституции РК, как акта высшей юридической силы.

Summary: This article discusses the specifics of the organization of public service in the penal enforcement system. The article considers the features of the legal regulation of the service in the penal enforcement system. The normative foundations of the legal status of service in the penitentiary bodies are laid down not only in special legislation providing for additional rights and freedoms, duties, prohibitions, restrictions and responsibilities, but also in the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, as an act of supreme legal force.

Қылмыстық-атқару жүйесі сотталғандардың мінез-құлқын түзетуге және жана қылмыстардың алдын алуға арналған жазаларды орындаумен айналыса отырып, азаматтардың құқықтық тәртібі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Осы саладағы мемлекеттік қызметтің кәсібилігі мен

тиімділігі елдің қоғамдық және құқықтық жүйесінің тұрақтылығына тікелей әсер етеді.

Қылмыстық-атқару жүйесінде мемлекеттік қызметті өткеру кандидаттарға қойылатын біліктілік талаптарын, қызметке қабылдау шарттарын, қызмет өткеру тәртібін, сондай-ақ қызметкерлердің құқықтары мен міндеттерін айқындайтын бірқатар заңнамалық және нормативтік актілермен реттеледі. Негізгі принциптер-заңдылық, гуманизм, әділеттілік, кәсібилік және жауапкершілік [1].

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қызмет құқықтық институт ретінде қылмыстық жазаларды орындау процесінде адам мен азаматтың заңдылығын, құқықтары мен бостандықтарын сақтауды қамтамасыз ететін құқықтық мемлекеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл институт қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері мен органдары қызметкерлерінің қызметтік қатынастарын реттейтін құқықтық нормалар жүйесі болып табылады.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қызметтің негізгі мақсаты қылмыстық жазалардың тиімді орындалуын қамтамасыз ету, сотталғандарды түзету және жаңа қылмыстардың алдын алу болып табылады. Осы мақсаттарға жету үшін қызмет әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге және қоғамдық тәртіпті қорғауға ықпал ететін етіп ұйымдастырылған.

Қылмыстық-атқару жүйесінің табысты жұмысының негізгі аспектісі кадрларды сапалы іріктеу және даярлау болып табылады. Қызметке үміткерлер жеке басын тексеру, кәсіби және адамгершілік қасиеттерін бағалау және медициналық тексеруден тұратын мұқият іріктеуден өтеді. Оқытудың бастапқы кезеңінде де, бүкіл қызмет барысында да біліктілікті арттыру және мамандандырылған тренингтер түрінде жүзеге асырылатын қызметкерлердің кәсіби дайындығына маңызды мән беріледі [2].

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қызметтің құқықтық негізін елдің Конституциясы, қылмыстық-атқару заңнамасы, Мемлекеттік қызмет туралы заңдар, сондай-ақ қылмыстық-атқару мекемелері мен органдарының қызметін реттейтін өзге де нормативтік құқықтық актілер құрайды. Бұл құжаттар қызметкерлердің мәртебесін, олардың құқықтарын, міндеттерін, қызмет өткеру тәртібін, сондай-ақ тәртіптік және өзге де жауапкершілік шараларын анықтайды.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі қызмет иерархиялық түрде ұйымдастырылған және Орталық басқару органдарынан бастап жеке түзеу мекемелеріне дейінгі басқарудың әртүрлі деңгейлерін қамтиды. Қызметтің құрылымы мен ұйымдастырылуы әр түрлі деңгейдегі қызметкерлер арасында өкілеттіктер мен жауапкершілікті нақты бөлуді қамтамасыз етеді.

Қылмыстық-атқару жүйесіндегі мансаптық өсу жүйесі қызметкерлердің кәсіби жетістіктерін, біліктілігі мен жеке қасиеттерін ескере отырып құрылады. Қызметкерлерді ынталандыру тек мансаптық өсу арқылы ғана емес, сонымен қатар материалдық ынталандыру, әлеуметтік кепілдіктер және кәсіби және жеке даму мүмкіндіктерін ұсыну жүйесі арқылы қамтамасыз етіледі.

Қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің жоғары кәсіби даярлығын қамтамасыз ету үшін қатаң біліктілік талаптары белгіленген. Қызметке үміткерлер білім беру, дене шынықтыру және моральдық қасиеттер саласындағы белгілі бір критерийлерге сәйкес келуі керек. Бұдан басқа, қызметкерлердің біліктілігін үнемі арттыру және кәсіби даму жүйесі қарастырылған.

Қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің қызметі заңдылық, гуманизм, әділеттілік және адам құқықтарын құрметтеу қағидаттарына негізделеді. Сотталғандардың құқықтарын сақтауға және олардың түзелуіне және әлеуметтік бейімделуіне ықпал ететін жағдайларды қамтамасыз етуге ерекше көңіл бөлінеді.

Қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің кәсіби этикасы мен тәртібіне жоғары талаптар қойылады. Қызметтің этикасы заңнаманы қатаң сақтауды, сотталғандардың құқықтары мен заңды мүдделерін құрметтеуді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық пен теріс пайдаланудың кез келген түріне жол бермеуді білдіреді. Тәртіп пен тәртіп қызметкерлерге жүктелген міндеттерді тиімді орындау үшін негіз болып табылады.

Қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің құқықтық мәртебесі олардың ерекше қызметтік міндеттері жүктелген мемлекеттік қызметшілер ретіндегі ережесімен айқындалады. Қызметкерлердің мәртебесі олардың құқықтары мен міндеттерін ғана емес, сонымен қатар қауіпсіздік, денсаулық сақтау, әлеуметтік сақтандыру және зейнетақымен қамсыздандыру сияқты мемлекет ұсынатын әлеуметтік қорғау шараларын да қамтиды.

Қылмыстық-атқару жүйесін қазіргі заманғы жағдайлар мен сын-қатерлерге бейімдеу қажеттілігі бірқатар проблемалар мен міндеттерді тудырады, оларды шешу қызметті құқықтық реттеуді жетілдіруді талап етеді. Дамудың негізгі бағыттарының қатарына қызметкерлердің кәсіби даярлығын арттыру, оларды құқықтық қорғау кепілдіктерін нығайту, қызмет пен еңбек жағдайларын жақсарту, сондай-ақ жазаларды орындау жүйесінде тиімді басқару мен бақылау үшін жаңа технологияларды енгізу жатады.

Қылмыстық-атқару жүйесін қазіргі заманғы жағдайлар мен сын-тегеуріндерге бейімдеу қызметті құқықтық реттеуді жетілдіруге кешенді көзқарасты талап ететін күрделі және көп қырлы процесс болып табылады. Бұл өзгерістер қылмыстық жазаларды орындаудың тиімділігін арттыру, сотталғандарды ұстау жағдайларын жақсарту, сондай-ақ сотталғандардың өздері де, қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің де қауіпсіздігі мен құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін қажет.

Қазіргі заманғы талаптар мен стандарттарды ескере отырып, қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерін даярлау және олардың біліктілігін арттыру бағдарламаларын жаңарту бейімделудің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Қызметкерлерге ақпараттық технологиялар, Психология және адам құқықтары бойынша оқытуды қоса алғанда, үнемі өзгеріп отыратын құқықтық және әлеуметтік ортада жұмыс істеу үшін қажетті білім мен дағдыларды қамтамасыз ету маңызды [3].

Қылмыстық-атқару жүйесінің процестерін цифрландыру оның тиімділігін едәуір арттырып, жазалардың орындалуын бақылауды жақсартып, жүйені ашық әрі ашық ете алады. Сотталғандарды есепке алу, электрондық құжат айналымы және бейнебақылау үшін ақпараттық жүйелерді енгізу тиісті құқықтық реттеуді және деректерді қорғауды қамтамасыз етуді талап етеді.

Қазіргі жағдайларға бейімделу сотталғандардың құқықтары мен лайықты қарым-қатынасын қамтамасыз ету мақсатында оларды ұстау шарттарын қайта қарауды да білдіреді. Бұл түзеу мекемелерін жаңғырту, жеткілікті медициналық қызмет көрсетуді қамтамасыз ету, сотталғандардың білім алуы мен жұмысқа орналасуына мүмкіндік беру жөніндегі шараларды әзірлеуді және іске асыруды талап етеді.

Қылмыстық-атқару жүйесінің қызметкерлері үшін қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау, олардың құқықтық қорғалуын және әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз ету де бейімделудің маңызды аспектілері болып табылады. Қызметкерлерге қатысты агрессияны болдырмайтын құқықтық тетіктерді жетілдіру, сондай-ақ психологиялық қолдау және оңалту бағдарламаларын әзірлеу қажет.

Қылмыстық-атқару жүйесін қазіргі заманғы жағдайлар мен сын-тегеуріндерге бейімдеу құқықтық реттеу мен жұмыстың практикалық тетіктерін жетілдіруге кешенді көзқарасты талап етеді. Бұл жаңа технологияларды енгізуді және қызметкерлердің біліктілігін арттыруды ғана емес, сонымен қатар адам құқықтарын құрметтеуге, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және әділеттілікті тиімді қалпына келтіруге бағытталған жазаларды орындау тәсілдерін түбегейлі қайта қарастыруды қамтиды [4].

Қылмыстық-атқару жүйесінде мемлекеттік қызметті өткеруді ұйымдастыру қызметкерлердің кәсібилігі мен жеке қасиеттеріне қойылатын қатаң талаптарды, сондай-ақ олардың уәждемесі мен дамуын қамтамасыз ету қажеттілігін ескеретін кешенді тәсілді талап етеді. Бұл саладағы мемлекеттік қызмет айтарлықтай әлеуметтік жауапкершілікке ие және жоғары деңгейдегі дайындық пен жеке парасаттылықты талап етеді, бұл жиынтығында қылмыстық-атқару жүйесінің мақсаттарына қол жеткізуге және қоғамның құқықтық тәртібі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Құқықтық институт ретінде қылмыстық-атқару жүйесінде мемлекеттік қызметті өткеруді ұйымдастыру қоғамның құқықтық тәртібі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Бұл саланы құқықтық реттеу қызметкерлердің құқықтық мәртебесін және олардың қызмет ету шарттарын нақты анықтауды ғана емес, сонымен қатар өзгермелі жағдайлар мен міндеттерге үнемі талдау мен бейімделуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балденкова, К. Б. Правовое регулирование службы в уголовно-исполнительной системе / К. Б. Балденкова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2021. — № 11 (353). — С. 67-69.
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2023 г.)

3. Административное право: учебник для бакалавров / А. Б. Агапов. — 9-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2014. — С. 287-285
4. Уваров В.Н. Государственная служба и управление. —Петропавловск, 2004. — 416 с.

ОӘЖ 340.11

МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ ТҮСІНІГІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ МӘНІ

Мустафа Р.Т.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье осуществляется многоаспектный анализ понятия, признаков и сущности государственной власти. Исследование базируется на теоретических основах политической науки и юриспруденции, а также на современных подходах к пониманию государственной власти как ключевого элемента политической системы общества. Рассматриваются исторические и теоретические аспекты возникновения государственной власти, её функции, структура и механизмы реализации.

Summary: The article provides a multidimensional analysis of the concept, signs and essence of state power. The research is based on the theoretical foundations of political science and jurisprudence, as well as on modern approaches to understanding state power as a key element of the political system of society. The historical and theoretical aspects of the emergence of state power, its functions, structure and mechanisms of implementation are considered.

Мемлекеттік билік-бұл саяси ғылымның, Құқықтану мен әлеуметтанудың негізгі тұжырымдамасы, ол мемлекеттің қоғамдық қатынастарға әсер ету қабілетін сипаттайды, оларды белгіленген заңдар мен нормаларға сәйкес реттейді. Мемлекеттік билікөз кезегінде заңға сәйкес және қабылданған шешімдер негізінде қоғамның мүдделері мен қажеттіліктерін іске асыруды қамтамасыз ететін қоғамды басқару тетігін білдіретін саяси ғылымның негізгі ұғымдарының бірі. Мемлекеттік биліктің мәнін, белгілері мен рөлін түсіну мемлекеттік жүйені ұйымдастыру принциптерін түсінуге ғана емес, сонымен бірге саяси жүйеде азаматтардың орны мен маңыздылығын анықтауға көмектеседі.

Мемлекеттік билік-бұл заңдарды қабылдау, орындау және олардың сақталуын бақылау, сондай-ақ белгілі бір аумақтағы қоғамдық қатынастарды реттеу құқығы бар мемлекеттік басқару органдарының жиынтығы. Бұл мемлекеттің егемендігін және оның қоғамды, экономиканы басқару, қорғанысты қамтамасыз ету және азаматтардың әл-ауқатын қамтамасыз ету қабілетін білдіреді [1].

Мемлекеттік билік-бұл мемлекетті басқаруға, оның функцияларын жүзеге асыруға және қоғамдық даму мақсаттарына қол жеткізуге арналған мәжбүрлеу аппаратымен заңды түрде бекітілген және қолдау көрсетілетін қоғамның ұйымдасқан саяси күші. Бұл мемлекеттің міндетті мінез-құлық ережелерін белгілеу, олардың орындалуын бақылау және құқық бұзушыларға ықпал ету шараларын қолдану құзыретінде көрінеді.

Мемлекеттік биліктің мәні оның қоғамдық қатынастарды реттеудің, қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті қамтамасыз етудің негізгі құралы ретіндегі қызметінде жатыр. Мемлекеттік билік азаматтардың құқықтары мен

бостандықтарын қорғауды, заңдар мен нормаларды сақтауды, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық және саяси мақсаттарын іске асыруды қамтамасыз ететін тұрақтылықтың кепілі болып табылады. Ол жеке адамды әлеуметтік жүйе мен мәдениетке біріктіретін әлеуметтену механизмі ретінде қызмет етеді [2].

Мемлекеттік билік-бұл мемлекет пен қоғамның жұмысында шешуші рөл атқаратын күрделі және көп қырлы құрылым. Оның белгілері мен мәні ортақ игілік пен дамуға қол жеткізуге бағытталған саяси басқару мен әлеуметтік реттеудің терең табиғатын көрсетеді. Мемлекеттік билікті, оның негіздерін, мақсаттары мен әдістерін түсіну терең

Мемлекеттік биліктің белгілері

1. Заңдылық: мемлекеттік билік заңдылыққа ие болуы керек, яғни заңды және әділ принциптерге негізделуі керек. Оны азаматтар мен қоғам өз мүдделері үшін әрекет ететін заңды билік ретінде тануы керек.

2. Мәжбүрлеу монополиясы: мемлекеттік билік заңдар бұзылған немесе мемлекет қауіпсіздігіне қауіп төнген жағдайда азаматтар мен ұйымдарға қатысты мәжбүрлеуді қолдануға және мәжбүрлеу шараларын қолдануға монополиялық құқыққа ие.

3. Биліктің бөлінуі: мемлекеттік құрылымның негізгі қағидаларының бірі-биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот болып бөлінуі. Бұл қарсы салмақтар жүйесі мен билік тепе-теңдігін қамтамасыз етеді, билікті теріс пайдаланудың алдын алады және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етеді.

4. Дербестік және тәуелсіздік: мемлекеттік билік өз іс-әрекетінде және шешім қабылдауда дербестікке пен тәуелсіздікке ие болуы керек. Ол сыртқы немесе жеке мүдделерге бағынбауы және тек мемлекет пен оның азаматтарының мүддесі үшін әрекет етпеуі керек [3].

Мемлекеттік биліктің мәні-тәртіпті, тұрақтылықты және қоғамның дамуын қамтамасыз ету. Ол заңдылықтың сақталуын қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, мемлекеттің қауіпсіздігі мен әл-ауқатын қамтамасыз етуге бағытталған. Мемлекеттік билік құқықтық жүйені және мемлекеттік басқару институттарын қалыптастырады, заңдарды әзірлейді және қабылдайды, олардың орындалуын қамтамасыз етеді және олардың орындалуын бақылайды.

Мемлекеттік билік өз алдына мақсат емес, қоғамдық даму мен басқарудың құралы екенін атап өткен жөн. Оның қызметі азаматтардың мүдделері мен қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, заңдарды сақтауға және Мемлекеттік басқарудың демократиялық институттарын нығайтуға бағытталуы керек.

Осылайша, мемлекеттік билік заңдылық, заңдылық пен әділеттілік негізінде мемлекеттің тұрақтылығын, тәртібі мен дамуын қамтамасыз ететін қоғамды басқарудың маңызды құралы болып табылады.

Мемлекеттік билік болып табылады кез-келген мемлекеттің жұмыс істеуінің негізінде жатқан іргелі ұғым. Бұл мемлекет қоғамды басқаруды жүзеге

асыратын, әлеуметтік, экономикалық және саяси қатынастарды реттейтін, заңдардың сақталуын және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ететін өкілеттіктер мен тетіктердің жиынтығы. Бұл зерттеу мемлекеттік биліктің түсінігін, белгілері мен мәнін терең талдауға бағытталған.

Мемлекеттік билік-бұл белгілі бір мемлекеттің аумағында қоғамдық қатынастарды басқаруды ұйымдастыруға бағытталған заңды мәжбүрлеу құқығының болуымен сипатталатын әлеуметтік биліктің ерекше түрі. Ол мемлекеттік басқару жүйесі арқылы жүзеге асырылады және биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарын қамтиды.

Мемлекеттік биліктің мәні оның қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету, адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғау, құқықтық нормалар арқылы қоғамдық қатынастарды реттеу қабілеті, сондай-ақ мемлекеттік саясатты жүзеге асыру және қоғамдық даму мақсаттарына қол жеткізу құралы ретіндегі қызметі болып табылады. Мемлекеттік билік басқару және бақылау тетігі ретінде ғана емес, сонымен қатар қоғамның әртүрлі топтары мен халық топтарының мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз ете отырып, азаматтар мен мемлекет арасындағы ынтымақтастықтың негізі ретінде де әрекет етеді.

Мемлекеттік билік-әлеуметтік қатынастарды реттеу және мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуын қамтамасыз ету үшін өкілеттіктері мен ресурстары бар қоғамды басқарудың негізгі институты. Оның қоғамдағы функциялары мен рөлі қоғамның өзгертін жағдайлары мен қажеттіліктеріне сәйкес үздіксіз дамып отырады, бірақ оның саяси жүйенің негізгі элементі ретіндегі маңызы өзгеріссіз қалады.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер жағдайында мемлекеттік билік оны ұйымдастыру мен жұмыс істеу тәсілдерін бейімдеуді және қайта қарастыруды талап ететін бірқатар қиындықтарға тап болады. Дамудың негізгі бағыттары азаматтардың құқықтарын қорғаудың құқықтық кепілдіктерін күшейтуді, мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруды, биліктің әртүрлі тармақтары арасындағы өзара іс-қимылды оңтайландыруды және азаматтардың мемлекеттік істерді басқаруға тікелей қатысу тетіктерін әзірлеуді қамтиды.

Мемлекеттік билік-қоғамдық өмірді ұйымдастыруда және мемлекеттің дамуында шешуші рөл атқаратын көп қырлы құбылыс. Оның түсінігі, белгілері мен мәні билік пен қоғам арасындағы терең байланысты, сондай-ақ қоғамдық қатынастарды реттеуге және мемлекеттік процестерді басқаруға теңдестірілген көзқарас қажеттілігін көрсетеді. Мемлекеттік билік статикалық емес; ол азаматтардың тұрақтылығын, әділдігін және әл-ауқатын қамтамасыз етуге ұмтылып, өзгертін әлеуметтік-экономикалық, технологиялық және мәдени жағдайларға жауап ретінде дамиды.

Қазіргі жағдайда мемлекеттік биліктің алдында жаһандануға бейімделу, қоғамды цифрландыру, демократиялық институттар мен қоғамдық бақылау тетіктерін нығайту бойынша маңызды міндеттер тұр. Бұл басқару мен реттеудің дәстүрлі тәсілдерін қайта қарауды ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік

қызметтердің ашықтығы мен қолжетімділігін арттыру үшін цифрлық технологияларды қолдануды қоса алғанда, мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылдың жаңа нысандарын дамытуды талап етеді [4].

Мемлекеттік билікті дамытудың негізгі бағыттарының бірі адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың құқықтық тетіктерін күшейту болып табылады. Бұл заңнаманы жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар сот қорғау институттарын нығайтуды, құқық қорғау қызметін дамытуды және барлық азаматтар үшін сот төрелігіне нақты қол жеткізуді қамтамасыз етуді қамтиды.

Сондай-ақ, мемлекеттік басқаруға қоғамдық қатысу тетіктерін нығайту маңызды аспект болып табылады. Сайлау, референдумдар, қоғамдық тыңдаулар және консультациялар сияқты демократиялық рәсімдерді дамыту азаматтардың мемлекеттік шешімдер қабылдау процестеріне ықпал ету және олардың орындалуын бақылау мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, қазіргі қоғамдағы мемлекеттік билік барлық азаматтардың мүддесі үшін тұрақты және әділ басқаруды қамтамасыз ете отырып, жаңа сын-қатерлер мен өзгерістерге тиімді жауап беру қажеттілігінің алдында тұр. Бұл оның табиғатын терең түсінуді, үнемі талдауды және өзгеретін жағдайларға бейімделуді, қоғаммен және халықаралық қауымдастықпен белсенді қарым-қатынасты қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абакаров Д.К. Государственная служба в контексте проблем профессионализации государственных служащих // Образование и общество. 2012. Т. 5. №76. С. 4-12.
2. Понятие и сущность государственной власти: конституционно правовой анализ. / Гончаров В.В., Жилин С.М. // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата, 2010.- № 1(16).- С.42-49
3. Елизаров, М. Ю. Государственная власть и государство: истоки явлений и характерные особенности / М. Ю. Елизаров. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 52 (290). — С. 367-370.
4. Теория государства и права в вопросах и ответах: учебное пособие. Издание второе, исправленное и доработанное / А. Ф. Колотов, О. С. Вырлеева-Балаева, В. Н. Симонов, И. В. Скуратов, Ю. В. Ярыгина. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2013. – 233 с.

ОӘЖ 342

АТҚАРУШЫ БИЛІКТІҢ ТИІМДІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӘКІМШІЛІК- ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Нағашыбай Н.Т.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются административно-правовые средства, способствующие повышению эффективности исполнительной власти. Анализ осуществляется с учетом современных вызовов и изменений в общественно-политической жизни. Особое внимание уделяется механизмам административного контроля, правовому

регулированию деятельности исполнительных органов, а также вопросам повышения ответственности и прозрачности в работе государственного аппарата.

Summary: This article discusses administrative and legal means that contribute to improving the effectiveness of the executive branch. The analysis is carried out taking into account modern challenges and changes in socio-political life. Special attention is paid to the mechanisms of administrative control, legal regulation of the activities of executive bodies, as well as issues of increasing responsibility and transparency in the work of the state apparatus.

Қазіргі мемлекеттік құрылымда атқарушы билік мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз етуде және қоғамның өзекті мәселелерін шешуде шешуші рөл атқарады. Алайда, атқарушы органдардың тиімді жұмыс істеуі үшін мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттерінде заңдылықты, құзыреттілік пен кәсібилікті сақтау қажет.

Атқарушы билік мемлекеттің жұмыс істеуін қамтамасыз етуде және оның саясатын жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Алайда, өз қызметінде тиімділікке жету үшін оған белгілі бір әкімшілік-құқықтық тетіктер қажет. Бұл мақалада біз осындай механизмдерді және олардың атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудегі рөлін қарастырамыз.

Атқарушы биліктің тиімділігі мемлекеттің тұрақтылығы мен дамуының негізгі факторы болып табылады. Үнемі өзгеріп отыратын әлеуметтік-экономикалық орта және қоғамдық процестерді басқару сапасына қойылатын талаптардың артуы жағдайында атқарушы органдардың тиімділігін арттыруға бағытталған әкімшілік-құқықтық құралдарды іздеу мен қолданудың өзектілігі едәуір артады [1].

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің әкімшілік-құқықтық құралдары көптеген құралдар мен механизмдерді қамтиды, олардың ішінде:

1. Нормативтік-құқықтық реттеу-әкімшілік регламенттерді, нұсқаулықтар мен әдістемелік нұсқауларды қоса алғанда, атқарушы органдардың қызметін реттейтін заңнамалық актілерді әзірлеу және енгізу.

2. Әкімшілік бақылау-атқарушы органдардың қызметін белгіленген нормалар мен стандарттарға сәйкестігі тұрғысынан мониторингтеу және бағалау.

3. Әкімшілік жауапкершілік-мемлекеттік қызметшілер арасында құқық бұзушылықтардың алдын алуға және тәртіпті арттыруға бағытталған атқарушы билік саласындағы бұзушылықтар үшін жауапкершілікке тарту тетіктері.

4. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) - атқарушы органдар ішіндегі және олардың және азаматтардың арасындағы процестерді оңтайландыру үшін заманауи технологиялық шешімдерді енгізу [2].

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің негізгі әкімшілік-құқықтық құралдарының бірі мемлекеттік органдардың қызметін заңнамалық реттеу болып табылады. Заңдар, қаулылар және басқа да нормативтік құқықтық актілер атқарушы органдардың құзыретін, жұмыс істеу тәртібі мен жауапкершілігін айқындайды, олардың заңдылықты сақтауын және мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз етеді. Заңдар мен нормативтік актілер атқарушы органдардың өкілеттіктерін, олардың қызмет тәртібін,

сондай-ақ өз міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін жауапкершілікті айқындайды. Бұл атқарушы биліктің жұмысын ұйымдастыруға негіз жасайды және оның үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Атқарушы органдар қызметінде барынша тиімділікке қол жеткізу үшін мынадай қағидаттарды ұстану қажет:

- Жариялық және ашықтық - азаматтар мен заңды тұлғалар үшін атқарушы органдардың қызметі туралы ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету.

- Жауапкершілік-басқару шешімдерін қабылдау және оларды орындау үшін жауапкершілікті нақты анықтау.

- Икемділік пен бейімделу-сыртқы және ішкі ортаның өзгеретін жағдайларына тез бейімделу, әлеуметтік-экономикалық, саяси және технологиялық сын-қатерлерге жауап беру қабілеті.

- Азаматтарды тарту-қоғамдық бақылау, Кері байланыс және жария консультациялар тетіктері арқылы азаматтардың мемлекеттік басқару процесіне қатысуын жандандыру.

- Әділдік пен теңдік-әкімшілік қызметтер мен ресурстарға тең қолжетімділікті қамтамасыз ету, кемсітушіліктің алдын алу.

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз ету үшін кадрлар құрамын дұрыс қалыптастыру және оның кәсіби дамуы бірдей маңызды. Әкімшілік-құқықтық тетіктерге лауазымдарға орналасуға конкурстар өткізу, мемлекеттік қызметшілерді оқыту және аттестаттау, сондай-ақ біліктілікті арттыру бағдарламаларын әзірлеу және енгізу кіреді [3].

Атқарушы органдардың табысты жұмысының негізгі элементі кадр саясаты және мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуы болып табылады. Бұл саладағы әкімшілік-құқықтық тетіктер кадрларды іріктеу және даярлау жүйесін әзірлеуді, аттестаттау мен оқытуды жүргізуді, сондай-ақ кәсіби өсу үшін ынталандыруды құруды қамтиды. Бұл атқарушы органдарда білікті және дәлелді мамандардың болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Атқарушы биліктің тиімді жұмыс істеуі жоғары билік органдары мен қоғамдық институттар тарапынан бақылау мен қадағалау жүйесінсіз мүмкін емес. Әкімшілік-құқықтық тетіктерге мамандандырылған бақылау органдарын, аудиторлық тексерулерді, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдардың атқарушы билік қызметі мәселелері бойынша жүгіну тетіктерін құру кіреді.

Атқарушы биліктің тиімді жұмыс істеуі үшін оның қызметін бақылау және қадағалау тетіктері қажет. Бұл саладағы әкімшілік-құқықтық құралдар мамандандырылған бақылау органдарын құруды, тұрақты тексерулер мен аудиттер жүргізуді, сондай-ақ азаматтар мен ұйымдардың атқарушы органдар қызметі мәселелері бойынша жүгіну тетіктерін белгілеуді қамтиды. Бұл мемлекеттік құрылымдардың жұмысында ашықтық пен жауапкершілікті қамтамасыз етеді.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар атқарушы биліктің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады. Электрондық сервистерді, электрондық құжат айналымы жүйелерін және ашық деректерді енгізу шешім қабылдауды

жеделдетуге, ақпаратқа қолжетімділікті жақсартуға және мемлекеттік органдар қызметінің ашықтық деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Заманауи ақпараттық технологиялар атқарушы биліктің тиімділігін арттырудың қуатты құралын ұсынады. Бұл саладағы әкімшілік-құқықтық тетіктер электрондық басқару жүйелерін әзірлеу мен енгізуді, қоғаммен өзара іс-қимыл процестерін цифрландыруды, сондай-ақ ашық ақпараттық ресурстарды құруды қамтиды. Бұл ақпаратқа қолжетімділікті жақсартуға, бюрократиялық рәсімдерді қысқартуға және мемлекеттік органдар жұмысының тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Атқарушы биліктің тиімділігін арттырудың маңызды аспектісі инновациялық тәсілдер мен тәжірибелерді енгізу болып табылады, мысалы:

- Электрондық үкімет-азаматтардың мемлекеттік органдармен өзара іс-қимылы үшін бірыңғай цифрлық платформа құру, бұл мемлекеттік және муниципалдық қызметтерді алуға кететін уақыт пен шығындарды айтарлықтай қысқартады.

- Үлкен деректер мен аналитика-мемлекеттік аппарат жұмысының тиімділігін талдау, процестерді оңтайландыру және негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін деректерді пайдалану.

- Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру және құзыреттерін дамыту-жаңа технологиялар, басқарушылық дағдылар және жария коммуникация саласында кадрларды оқыту және кәсіби дамыту.

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің әкімшілік-құқықтық құралдары қазіргі заманғы мемлекеттік басқаруды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Құқықтық реттеуді, әкімшілік бақылауды, жауапкершілікті, акт және инновациялық тәжірибелерді пайдалануды қамтитын кешенді тәсілді қолдану мемлекеттік қызметтердің сапасы мен қолжетімділігін арттыру, сондай-ақ азаматтардың атқарушы билікке деген сенімін нығайту үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді. Табыстың маңызды факторы-қолданылатын шаралардың тиімділігін үнемі талдау және қоғамның өзгеріп отыратын жағдайлары мен қажеттіліктеріне сәйкес оларды бейімдеуге және жетілдіруге дайын болу [4].

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің әкімшілік-құқықтық құралдары мемлекеттің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуде және оның саясатын іске асыруда маңызды рөл атқарады. Бұл тетіктер атқарушы органдардың жұмысын ұйымдастыруға негіз жасайды, олардың өз функцияларын сапалы орындауын қамтамасыз етеді және алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізуге ықпал етеді.

Атқарушы биліктің тиімділігін қамтамасыз етудің әкімшілік-құқықтық құралдары заңнамалық реттеуді, кадр саясатын, бақылау және қадағалау тетіктерін, сондай-ақ қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды пайдалануды қамтитын мемлекеттік органдардың жұмысын ұйымдастырудың кешенді тәсілі болып табылады. Бұл шараларды іске асыру мемлекеттік функциялардың сапалы орындалуын қамтамасыз етуге, атқарушы билік органдары жұмысының тиімділігін арттыруға және қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Административное право: развитие теоретических основ и модернизация законодательства. – Сер.: Юбилей, конференции, форумы. – Вып. 8 / под ред. Ю. Н. Старилова. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2013. – 262 с.
2. Власенко Н. А. Разумность и определенность в правовом регулировании: монография. М.: ИЗИСП при Правительстве РФ: Инфра-М., 2015. С. 46—48.
3. Аврутин Ю. Е. Процессуально-правовые формы обеспечения консенсуса в сфере публичного управления // Журнал российского права. 2014. № 10. С. 103
4. Старилов Ю. Н. Реализация конституционных гарантий и модернизация административно-правового регулирования // Административное право и процесс. 2013. № 6. С. 5.

ӘОЖ 346 (035.3)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Озенбаева А.Т.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Алзгазиев М.Д.

Орталық Азия инновациялық университеті Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Данная статья посвящена правовому положению личных подсобных хозяйств РК. Казахстане не созданы благоприятные условия для планомерного развития ЛПХ в стране. Отсутствие специального законодательного регулирования их деятельности и научно продуманной системы государственного регулирования данной сферы отношений создало множество проблем социально-экономического, экологического, санитарно-эпизоотического и иного негативного характера в населенных пунктах и вокруг них. В этой связи необходим комплексный анализ места и роли ЛПХ в системе аграрного производства в стране.

Summary: This article is devoted to the legal status of personal subsidiary plots in the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan has not created favorable conditions for the systematic development of private household plots in the country. The lack of special legislative regulation of their activities and a scientifically thought-out system of state regulation of this sphere of relations has created many problems of socio-economic, environmental, sanitary, epizootic and other negative nature in populated areas and around them. In this regard, a comprehensive analysis of the place and role of private household plots in the agricultural production system in the country is necessary.

Қазақстанда 1,6 миллионға жуық жеке қосалқы шаруашылық бар. Сонымен бірге, қызметтің бұл түрі жеке заңнамалық актімен реттелмеген, олардың мәртебесі де белгіленбеген.

Қазақстан экономикасының аграрлық секторының жұмыс істеуі шағын ауыл шаруашылығы бизнесін, шаруашылық жүргізудің шағын нысандарын дамыту бүгінгі таңда отандық ауыл шаруашылығы өндірісін, ауыл халқын және ауылдық жерлерді сақтаудың, ел халқын қолжетімді өнімдермен қамтамасыз етудің ең маңызды факторы болып табылатынын көрсетеді [1]. Қазақстандағы

ауыл шаруашылығы өндірісін дамытуды ынталандырудың негізгі ерекшеліктерінің бірі ауыл тұрғындарының өмір сүруін қамтамасыз етуде және ауылдық аумақтарды дамытуда шаруашылық учаскелерінің рөлін белсендіру болып табылады. Колхозда жұмыс істемейтін ауыл жанұяларының бюджетінің негізгі табыс көзі жеке қосалқы шаруашылықтан түсетін табыс болып табылады. Сонымен қатар, азаматтардың жеке шаруашылық қызметінің бұл түрін төмендетіп қана қоймай, асыра бағалау керек [2]. Қазіргі жағдайда жеке қосалқы шаруашылықтардың негізгі әлеуметтік-экономикалық маңызы ауыл шаруашылығы өнімдерін қосымша өндіруде ғана емес, сонымен қатар халықтың табысын арттыру, материалдық тұтынуды, оның ішінде тамақтануды жақсарту арқылы халықтың өмір сүру деңгейін көтеру болып табылады [3].

ФАО (Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы) мәліметтері бойынша дүние жүзіндегі азық-түліктің 80%-ға жуығы отбасылық фермаларда өндіріледі. Қазақстан заңнамасында отбасылық шаруашылық деген ұғым жоқ. Бірақ біздің жағдайда бұл анықтамаға өз қызметін жұмыс күшін жалдамай жүзеге асыратын, яғни бір отбасы мүшелерінің көмегімен ауылшаруашылық өнімдерін өндіретін жеке қосалқы және ұсақ шаруашылықтар жатады. Бұл ретте азық-түлік өндірісінің ең үлкен үлесі Қазақстандағы жеке қосалқы және шағын шаруашылықтардың жалпы үлесіне келеді – шамамен 70-80%. Мысалы, сою салмағы бойынша сүттің барлық түрлерінің 90%, ашық дала көкөністерінің 84%, картоптың 83% және еттің барлық түрлерінің 70% өндіреді.

Қазіргі таңда ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі бөлігін шағын ауыл шаруашылығы құрылымдары мен жеке қосалқы шаруашылықтар өндіретіні белгілі.

Көбінесе жеке қосалқы шаруашылығын басқаратын азаматтар өз өнімдерін делдалдарға арзан бағамен сатуға мәжбүр. Өйткені, олар өз өнімдерін ұйымдасқан шаруа қожалықтары мен өңдеуші кәсіпорындарға бере алмайды. Мұның барлығы ауыл тұрғындарының материалдық жағдайына кері әсерін тигізуде. Олар олардың шаруа қожалықтарына айналуына және жалпы өз әлеуетіне жетуіне кедергі жасайды. Оған себеп, шаруашылықтың бұл түрі жеке заңнамалық актімен реттелмеген. Олардың мәртебесі заң жүзінде анықталмаған. Соның салдарынан жайылымдық, шабындық жерлердің тапшылығы, азық-түліктің қолжетімсіздігі, өнімді әділ бағамен өткізу, қосалқы шаруашылықтарды материалдық-техникалық ресурстармен қамтамасыз ету сияқты мәселелер назардан тыс қалып отыр.

Жеке қосалқы шаруашылықтың коммерциялық емес бағытта қызмет жүргізуін көрсететін негіздің бірі – оны жүргізетін тұлғаға арнайы ауыл шаруашылық білімді болуының қажет емес. ҚР-ның жер заңдары кез келген ҚР-ның азаматтары мен еңбекке жарамды жастағы адамдарға өздерінің қажеттіліктеріне ауыл шаруашылық өнімдерінің қажетті түрін өсіруге, жеке қосалқы шаруашылық жүргізуге жер учаскесін беруді көздейді.

Жеке қосалқы шаруашылық (ЖҚШ) – ауыл тұрғындары мен шағын қала тұрғындарының азық-түлікке деген қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жеке

(отбасылық) ауыл шаруашылығы өндірісінің қалыптасқан, тарихи қалыптасқан түрі.

Жеке қосалқы шаруашылықпен айналысатын азаматтардың құқықтары мен міндеттері осы шаруашылықтың түрлеріне қарай анықталады. Олар жер телімдерін пайдалануына, меншігінде тұрғын үй, қора-жай ұстауға байланысты болады [1].

Жеке қосалқы шаруашылық, әдетте, «қосалқы» еңбек тәртібімен, яғни негізгі жұмыстан бос уақытта жүзеге асырылады. Осы негізде жеке қосалқы шаруашылықтар бау-бақша, саяжай шаруашылығына ұқсас. Дәстүрлі түрде жеке қосалқы шаруашылықтар әлі жұмыс істейтін немесе жұмыс істемейтіндердің – мектеп оқушыларының, зейнеткерлер мен мүгедектердің, сондай-ақ кейбір басқа санаттағы азаматтардың (көп балалы аналар, жұмыссыздар) еңбегін де пайдаланды. Ауылдағы көптеген ауылшаруашылық ұйымдары өз жұмысын тоқтатқан жағдайда, азаматтардың көп бөлігі үшін шаруашылық учаскелеріндегі жұмыс жұмыспен қамтудың негізгі нысанына айналды.

Жеке қосалқы шаруашылыққа қосалқы шаруашылық сияқты, қосалқы шаруашылыққа деген көзқарас оны ұстауға арналған жер учаскелерін нормалаудан да көрінеді. Шаруашылық учаскелері үшін жер учаскелерінің өлшемдерін (беру нормаларын) азаматтардың бос уақытында учаскелерді жеке еңбегімен пайдалану мүмкіндігін ескереді.

Жеке қосалқы шаруашылықты жүргізу құқығының субъектілері, демек, аграрлық құқықтың субъектілері шаруашылықты бірлесіп жүргізетін азаматтар болып табылады. Жеке қосалқы шаруашылық учаскелеріне қатысты заң шығарушы «азаматтардың бірлестігі», «шаруашылық мүшелері», «шаруашылық басшысы», «шаруашылықтың меншігі» деген ұғымдарды пайдаланбайды. Жеке қосалқы шаруашылық жүргізу құқығы ауыл шаруашылығы, елді мекендер мен босалқы жерлерден меншік құқығында немесе жер пайдалану (жалдау) құқығында жер учаскелері бар азаматтарға тиесілі болады. Жер учаскесіне мемлекеттік актісі бар кез келген азамат жеке қосалқы шаруашылық жүргізу құқығына ие болады.

Мемлекет басшысының «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Жолдауында жеке қосалқы шаруашылықтар туралы заң қабылдау тапсырылды. Бұл құжатта Мемлекет басшысы Үкіметке жеке қосалқы шаруашылықтардың құқықтық жағдайын анықтауды, оларға мемлекеттік қолдаудың нақты нысандарын белгілеуді, өңірлік азық-түлік тораптарын құруға тарту арқылы олардың әлеуетін дамытуды, сондай-ақ шаруа қожалықтарының шаруашылықтарға ауыл шаруашылығы өнімдері мен жайылым ресурстарының қолжетімділігін қамтамасыз етуді тапсырды [3].

Атап өтілгендей, «Жеке қосалқы шаруашылық туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңдарының жобалары Қазақстан Республикасы Парламентінің қарауына ұсынылды [1]. Мемлекет басшысының

2021 жылғы 1 қыркүйектегі «Халық бірлігі мен жүйелі реформалар – еліміздің өркендеуінің берік негізі» Қазақстан халқына Жолдауына орай, Мемлекет басшысы Үкіметке жеке меншік жер телімдерінің құқықтық жағдайын айқындау, оларды мемлекеттік қолдаудың нақты құралдарын белгілеу, өңірлік азық-түлік тораптарын құруға тарта отырып, әлеуетті дамыту, ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізу нарығына жеке үй телімі қолжетімділігін қамтамасыз ету міндетін жүктеді [4].

Шаруа қожалықтары мен ауыл шаруашылығымен айналысатын заңды тұлғаларға қарағанда, жеке қосалқы шаруашылықтар барлық ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің негізгі бөлігін өндіретініне қарамастан, оларға мемлекеттік қолдау көрсетілмейді.

Сонымен қатар, олар сату нарықтарына тікелей қол жеткізе алмайды және делдалдар қызметіне жүгінуге мәжбүр. Сонымен бірге олар өндіріске қажетті тауарларды (тұқымдар, тыңайтқыштар, т.б.) бөлшек саудада, көтерілген бағамен сатып алуға мәжбүр.

Жаңа заң жеке қосалқы шаруашылықтарды қолдауға бағытталған және оның басты мақсаты – ынтымақтастықты ынталандыру.

Осы тапсырманы орындағаннан кейін Парламент Мәжілісінің депутаттары «Жеке қосалқы шаруашылық туралы» заң жобасын қарады. Өкінішке қарай, бұл заңды Мәжіліс депутаттары қабылдамады.

Парламент Мәжілісінен «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасы кері қайтарып алынды [4].

Үкімет қаулысымен енгізілген «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жеке қосалқы шаруашылықтардың қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасын Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінен кері қайтарып алу туралы шешім қабылданды.

Қазіргі таңда 3,5 миллион адам қосалқы шаруашылықтан нәпақасын тауып отыр. Олар кооперативке бірігіп, әрқайсысынан 10 пайыздан салық жинаса, қазынаға жыл сайын 200 миллиард теңге түседі. Мамандар ауылдағы шағын шаруаларды кеңейту мәселесін талқылады. Мәселен, әр ауылда 200-ден кем емес жеке шаруа қожалықтары бар. Олардың әрқайсысын жеке ветеринарлық емхана, мал дәрігері, агрономмен қамтамасыз ету мүмкін емес. Сондықтан шағын шаруашылықтарды ірілендіріп алған дұрыс. Мұның мәнісі – ауылдағы 200 шаруашылықтың 201 шаруа қожалығы ашылып, қалғандары мал басына қарай үлеспен қатысады. Ауыл шаруаларына жараспайтын мұндай ұсыныстың себебін сарапшы былай түсіндіреді: Қазақстандағы 1 миллион 700 мың жеке қосалқы шаруашылықтың өнімін сауда орындары мен өндеуші кәсіпорындар ресми түрде сатып алмайды. Өйткені сауда өкілдерінің айтуынша, бұл өнімдер талапқа сай емес. Өйткені жеке меншік иелерінің арнайы мамандарды жалдауға мүмкіндігі жоқ. «Жоғарыда айтқанымыздай, 201 шаруа қожалығын ашып, мал басына қарай басқалардың қатысу механизмі

арқылы ғана бұл мәселені шеше аламыз. Сырттай бұл жүйе қаладағы жеке тұрғын үй кооперативіне ұқсайды. Осы жүйе арқылы ғана ауылға мамандар тартып, ауыл экологиясын жақсарту аламыз. Бұл жүйенің көмегімен ауылды дамытуға бөлінген қаржыны ұсақ шаруаларға бағыттау мәселесі оңай шешіледі. Ауылдағы ағайындар малдың да, халықтың да мәселесін жалғыз шеше алмайтынын түсінуі керек. Биылғы құрғақшылық барлық мәселелердің алдын алу керектігін көрсетті [5].

Еске салайық, Қазақстанда жеке қосалқы шаруашылықтар қызметінің құқықтық, ұйымдық және экономикалық негіздерін, сондай-ақ олардың қызметін мемлекеттік реттеу тетіктерін айқындайтын «Жеке қосалқы шаруашылық туралы» заң жобасы әзірленді. Сондай-ақ жеке қосалқы шаруашылықтарды қолдау тәртібі белгіленді. Уәкілетті орган шаруа қожалықтары мен олардың кооперативтерін дамытуды қадағалап, оларға тегін көрсетілетін қызметтердің тізбесін де әзірлейтіні хабарланды.

Жеке меншік жер учаскелерінің құқықтық жағдайын және Қазақстан Республикасы азаматтарының өмірін жақсартуда, бұл біздің республикамыздың экономикасының жағдайына айтарлықтай әсер етеді, өйткені жеке учаскелер өмір сүру сапасын жақсартуда маңызды рөл атқарады. Жобаның халықаралық аренадағы ауқымды рөлі туралы айту қиын, бірақ ауыл шаруашылығы өнімдерінің өнімділігін арттыру Қазақстанның әлемдік аренадағы рөлін айтарлықтай күшейтеді.

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ЖТН № АР19679168 «Қазақстан Республикасындағы азаматтардың жеке қосалқы шаруашылықтарын құқықтық реттеу мәселелері» гранттық жобасы аясында баспадан шығарылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жеке қосалқы шаруашылық туралы Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P050001331_

2. Кузьмич И.П. Личные подсобные хозяйства: проблемы правового регулирования / И.П. Кузьмич // Право в современном белорусском обществе: сб.науч.тр. Вып. 4 / редкол.: В.И. Семенов (гл.ред.), Г.А. Василевич (зам.гл.ред.) [и др.]; Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. – Минск: Право и экономика, 2009. – С. 416-428.

3. Токаев К.К. (2021) Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны»// <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

4. Сенат РК принял проект поправок по вопросам регулирования земельных отношений
URL:https://aqparat.info/news/2018/04/19/8816980senat_rk_prinyal_proekt_popravok_po_vopr.html (дата обращения: 12.04.2020).

5. A. Bryan Endres, Stephanie B. Johnson, Donald L. Uchtmann, and Anne H. Silvis (2010). The Legal Needs of Farmers: An Analysis of the Family Farm Legal Needs Survey, 71 Mont. L. Rev. 135 //<https://scholarship.law.umt.edu/mlr/vol71/iss1/3>

ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕР ҚАУІПСІЗДІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ҮРДІСТЕР

Рахметова Г.Р., Исатаева Б.Т.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Сфера цифрового права и безопасности данных сталкивается с рядом вызовов и тенденций в наше время. Ужесточение законодательства о защите данных, рост киберугроз, развитие и использование искусственного интеллекта и машинного обучения, а также повышенное внимание к приватности и этике - все это определяет современную картину в этой области. Развитие квантовой криптографии и международное сотрудничество становятся ключевыми факторами в борьбе с угрозами кибербезопасности. Непрерывное развитие и совершенствование методов защиты информации требует совместных усилий со стороны правительств, бизнеса и научного сообщества.

Summary: The field of digital law and data security is facing a number of challenges and trends in our time. The tightening of data protection legislation, the growth of cyber threats, the development and use of artificial intelligence and machine learning, as well as increased attention to privacy and ethics - all this defines the current picture in this area. The development of quantum cryptography and international cooperation are becoming key factors in the fight against cybersecurity threats. The continuous development and improvement of information security methods requires joint efforts on the part of governments, business and the scientific community.

Деректер ең құнды активтердің біріне айналған қазіргі әлемде олардың қауіпсіздігі мен құқықтық қорғалуы шешуші рөл атқарады. Технологиялардың дамуы және қоғамдық қатынастардағы өзгерістер цифрлық құқық пен деректер қауіпсіздігі саласына үздіксіз өзгерістер енгізуде. Осы саланың қазіргі жағдайын анықтайтын ең маңызды тенденцияларды қарастырайық.

1. Деректерді қорғау туралы заңнаманы қатаңдату: соңғы жылдары деректерді қорғау туралы заңдар белсенді түрде енгізіліп, қатаңдатыла бастады. Мысал ретінде Еуропалық Одақта енгізілген деректерді қорғаудың жалпы ережесін келтіруге болады. Ол компанияларға дербес деректерді жинау, сақтау және өңдеу саласында қатаң талаптар қояды. Осыған ұқсас бастамалар басқа елдерде де байқалады, бұл үкіметтер мен қоғам тарапынан деректерді қорғаудың маңыздылығы туралы хабардарлықтың артып келе жатқанын көрсетеді.

2. Киберқауіптер мен кибершабуылдардың өсуі: цифрлық деректердің ұлғаюымен және олардың бизнес пен күнделікті өмірдегі маңызды рөлімен киберқауіптер барған сайын күрделі және жойқын болып келеді. Ірі корпорацияларға, мемлекеттік органдарға және инфрақұрылымға кибершабуылдар жиі кездеседі. Бұл деректерді қорғау және киберқылмысқа қарсы іс-қимыл әдістерін үнемі дамытуды және жетілдіруді талап етеді.

3. Қауіпсіздікті қамтамасыз етуде жасанды интеллект пен машиналық оқытуды дамыту: жасанды интеллект пен Машиналық оқыту әдістерін қолдану киберқауіпсіздік саласында кең таралуда. Бұл технологиялар ауытқуларды анықтау және қауіпсіздік қатерлерін болдырмау үшін деректердің үлкен көлемін талдауға мүмкіндік береді. Біздің алдымызда осы инновацияларға

негізделген кибершабуылдарды анықтау мен басқарудың жаңа әдістері күтіп тұр [1].

4. Деректерді өңдеудегі құпиялылық пен этикаға көбірек көңіл бөлу: жиналатын деректер көлемінің ұлғаюы жағдайында құпиялылық пен этика мәселелеріне назар артады. Пайдаланушылардың жеке өмірін бұзбау және олардың құқықтарын сақтау үшін деректерді қалай пайдалануға болады? Бұл тиісті стандарттар мен стандарттарды әзірлеу, сондай-ақ деректерді өңдеу процесінде ашықтықты нығайту қажеттілігін тудырады.

5. Кванттық криптографияның дамуы: кванттық технологияның дамуымен кванттық криптографияны дамыту міндеті өзекті болады. Ол кванттық компьютерлерді пайдаланып бұзуға төзімді болатын деректерді шифрлаудың жаңа әдістерін уәде етеді.

6. Халықаралық ынтымақтастық және стандарттау: киберқауіпсіздікке төнетін қатерлер тек елдердің шекарасымен шектелмейді, сондықтан мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық және халықаралық стандарттарды әзірлеу оларға қарсы күресте маңызды рөл атқарады. Ақпарат пен тәжірибе алмасу және жалпы стратегияларды әзірлеу деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды аспектілеріне айналуға.

7. Blockchain технологиясының интеграциясы: Blockchain технологиясы деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Деректерді сақтау және беру үшін блокчейнді пайдалану олардың сенімділігі мен сыртқы қауіптерден қорғанысын жақсарта алады [2].

Тұтастай алғанда, цифрлық құқық және деректер қауіпсіздігі саласы технологиялық, әлеуметтік және саяси контекстегі өзгерістерге жауап ретінде қарқынды дамуды жалғастыруда. Деректерді қорғау және тиісті құқықтық тетіктерді әзірлеу қажеттілігі өзекті болып қала береді және бұл тенденциялар қазіргі уақытта осы саланы анықтайтын көптеген факторлардың бірнешеуі ғана.

Біз өмір сүріп жатқан цифрлық дәуір өзімен бірге цифрлық құқық пен деректер қауіпсіздігі саласында бірқатар қиындықтар мен мүмкіндіктерді алып жүреді. Күн сайын цифрлық ақпараттың көлемі артып келеді, бұл оны қорғау мен құқықтық қамтамасыз етуді бұрынғыдан да маңызды етеді. Бұл мақалада біз осы саланың дамуын анықтайтын бірнеше негізгі тенденцияларды қарастырамыз.

Бірінші және, мүмкін, ең маңызды тенденция - деректерді қорғау туралы заңнаманы қатаңдату. Еуропалық Одақтағы деректерді қорғаудың жалпы ережесі сияқты заңнамалық өзгерістер ұйымдардың дербес деректерді өңдеу жауапкершілігінің артуына әкелді. Бұл компаниялардағы ішкі саясат пен процедуралардың өзгеруіне ғана емес, сонымен қатар пайдаланушылардың өз деректеріне қатысты өз құқықтары туралы хабардарлығының артуына әкелді.

Екінші тенденция-киберқауіптер мен кибершабуылдардың өсуі. Қоғамның цифрлық технологияларға тәуелділігінің артуымен киберқылмыскерлер жүйелер мен желілерге шабуыл жасау үшін жаңа әдістер мен технологияларды белсенді қолдана бастады. Бұл жеке компанияларға да,

үкіметтерге де қауіп төндіреді, бұл киберқауіптерді қорғау және оларға қарсы тұру әдістерін үнемі жетілдіру қажеттілігін көрсетеді [3].

Үшінші тенденция - деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде жасанды интеллект пен машиналық оқытуды дамыту және пайдалану. Машиналық оқыту технологияларының дамуымен қауіптерді анықтау және ықтимал шабуылдарды болжау үшін Деректерді талдаудың жаңа әдістері пайда болады. Бұл профилактикалық киберқауіпсіздік саласында жаңа перспективалар ашады және өзгертін қауіптерге тезірек жауап беруге мүмкіндік береді.

Төртінші тенденция - деректерді өңдеудегі құпиялылық пен этикаға көбірек көңіл бөлу. Жиналған деректер көлемінің ұлғаюымен қоғамның жеке ақпаратын қорғау туралы хабардарлығы да артады. Бұл компаниялар мен үкіметтерге деректерді өңдеудегі құпиялылық пен этика принциптерін сақтауға қойылатын талаптардың артуына әкеледі.

Бесінші тенденция - кванттық криптографияның дамуы. Кванттық компьютерлердің пайда болуымен осы қуатты есептеу жүйелерін қолдана отырып, бұзуға төзімді болатын деректерді шифрлаудың жаңа әдістерін жасау қажеттілігі туындайды [4].

Сонымен, алтыншы тенденция - халықаралық ынтымақтастық және стандарттау. Киберқауіпсіздікке төнетін қатерлер елдердің шекарасымен шектелмейді және олардың тиімді қарсы тұруы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Жалпы стандарттар мен стратегияларды әзірлеу киберқауіптермен күресудің маңызды бөлігіне айналуға.

Қорытындылай келе, цифрлық құқық және деректер қауіпсіздігі саласындағы үрдістер жылдам технологиялық прогресс пен өзгермелі қатерлер жағдайында ақпаратты қорғау әдістерін үнемі дамыту және жетілдіру қажеттілігін көрсетеді. Бұл цифрлық дәуірдегі деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету үшін үкіметтердің, бизнестің және ғылыми қауымдастықтың бірлескен күш-жігерін қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. С.В. Генералова, Цифровизация как стратегический приоритет территориального развития. Гуманитарный научный журнал. №1. 2020. С. 19—23.
2. С.Г. Григорьев, В.В. Лукин, Д.В. Лукин. Развитие человеческого капитала в условиях цифровизации. E-Management. 2018. №2. С. 33 — 39.
3. Т. Н. Михеева, И. А. Бояринцева. О некоторых понятийных и правовых аспектах цифровизации. вестник марийского государственного университета. серия «исторические науки. юридические науки». 2019. №1. с. 1 — 8.
4. Я.В., Гайворонская, О.И. Мирошниченко. Правовые проблемы цифровизации: теоретико-правовой аспект. Legal Concept. 2019. №5. С. 27 —34.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Саидуллаева Г.Ю.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Жаһандану жағдайындағы Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының негізгі бағыттары қарастырылған. Құқықтық саясаттың жаңа тұжырымдамасы заң ғылымы мен практикасын, заң шығару мен құқық қолдану, заң білімі мен құқықтық тәрбиені біртұтас жүйеге тығыз байланыстыруға көмектесуі, мемлекет пен азаматтық қоғамның сындарлы өзара іс-қимылы үшін қосымша мүмкіндіктер жасауы зерттелінген.

Summary: This article discusses the main directions of the legal policy of the Republic of Kazakhstan in the context of globalization. The new concept of legal policy has been studied to help closely Link Legal science and practice, lawmaking and Law Enforcement, Legal Education and legal education into a single system, creating additional opportunities for constructive interaction between the state and civil society.

Проблема функционирования и эффективности правовой политики действительно весьма актуальна в современных реалиях, учитывая ее фундаментальную роль в регулировании политических, экономических, социальных и культурных отношений внутри государств, обществ и правовых институтов. Правовая политика служит ключевым инструментом регулирования этих разнообразных и часто сложных отношений, обеспечивая порядок, стабильность и правосудие. Ниже мы исследуем несколько аспектов этого вопроса, выделяя проблемы и соображения при разработке и реализации эффективной правовой политики.

1. Адаптация к быстрым изменениям. Одной из основных проблем эффективности правовой политики сегодня являются быстрые темпы социальных, технологических и глобальных изменений. Правовая политика должна быть адаптируемой и реагировать на новые реалии, такие как цифровая революция, глобализация и формирующиеся социальные нормы, без ущерба для принципов справедливости и равноправия.

Цифровая эпоха требует правовой политики, направленной на решение таких вопросов, как кибербезопасность, защита данных и цифровые права, гарантируя, что правовая база идет в ногу с технологическими инновациями [1].

Взаимосвязанность экономик и обществ требует правовой политики, которая может решать трансграничные проблемы, включая международную торговлю, миграцию и охрану окружающей среды.

2. Балансирование различных интересов. Правовая политика должна обеспечивать баланс интересов различных заинтересованных сторон в обществе, включая отдельных лиц, предприятия, государственные структуры и маргинализированные группы. Достижение этого баланса имеет решающее значение для поддержания социальной гармонии и справедливости. Правовая

политика должна устранять противоречия между содействием экономическому росту и обеспечением справедливых результатов для всех слоев общества.

Политика также должна находить равновесие между защитой индивидуальных свобод и служением более широким общественным интересам.

3. Обеспечение доступа к правосудию. Эффективная правовая политика является основой обеспечения доступа к правосудию для всех членов общества. Это предполагает не только разработку справедливых законов, но и создание механизмов, позволяющих отдельным лицам понимать свои права и добиваться возмещения ущерба.

Повышение уровня понимания общественностью юридических прав и процедур имеет жизненно важное значение для расширения прав и возможностей отдельных лиц эффективно взаимодействовать с правовой системой. Обеспечение эффективного и прозрачного функционирования правовых институтов имеет решающее значение для поддержания верховенства закона и общественного доверия к правовой системе.

4. Поощрение прав человека и равенства. Правовая политика играет важнейшую роль в поощрении и защите прав человека и равенства. Это включает политику, направленную на ликвидацию дискриминации, защиту основных свобод и обеспечение того, чтобы все люди имели возможность в полной мере участвовать в жизни общества.

Правовая политика должна активно бороться с дискриминацией во всех формах, обеспечивая равенство перед законом независимо от расы, пола, религии или других характеристик. Особое внимание необходимо уделять защите прав уязвимых и маргинализированных групп населения, обеспечивая их полное включение и защиту в соответствии с законом [2].

Эффективность правовой политики как инструмента регулирования многогранных аспектов политических, экономических, социальных и культурных отношений действительно является актуальной проблемой в современном обществе. Такие вызовы, как быстрые технологические и социальные изменения, необходимость сбалансировать различные интересы, обеспечение доступа к правосудию и поощрение прав человека и равенства, все это подчеркивает сложность разработки и осуществления эффективной правовой политики. Решение этих проблем требует тонкого понимания правовых, социальных и экономических условий, а также приверженности постоянной оценке и адаптации правовых рамок для удовлетворения меняющихся потребностей общества.

Республика Казахстан, как динамичный участник мировой арены, активно формирует свою правовую политику для решения многогранных проблем и возможностей, предоставляемых глобализацией. Стратегический подход страны направлен на стимулирование экономического роста, обеспечение социальной справедливости и приведение своей правовой базы в соответствие с международными стандартами. В этом эссе излагаются основные направления правовой политики Казахстана в контексте

глобализации с акцентом на экономическую интеграцию, правовую гармонизацию, права человека и цифровую трансформацию [3].

Ключевым аспектом правовой политики Казахстана в условиях глобализации является его ориентация на экономическую интеграцию. Являясь членом Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и Всемирной торговой организации (ВТО), Казахстан реформирует свое торговое законодательство и нормативные акты в целях приведения их в соответствие с международными нормами и стандартами. Такое согласование способствует более плавной трансграничной торговле, привлекает иностранные инвестиции и интегрирует казахстанскую экономику в глобальные цепочки поставок. Правовые реформы в этом направлении направлены не только на улучшение инвестиционного климата, но и на обеспечение защиты национальных интересов в международных торговых отношениях [4].

Правовая гармонизация является еще одним важным направлением для Казахстана, направленным на обеспечение соответствия его законов международным правовым стандартам. Эти усилия охватывают широкий спектр областей, включая права человека, охрану окружающей среды и корпоративное управление. Судебная реформа была важной частью этого процесса, направленного на повышение независимости, неподкупности и эффективности судебной власти. Перенимая лучшие практики как из гражданского, так и из общего права, Казахстан стремится создать надежную правовую базу, которая была бы прозрачной, предсказуемой и способствовала экономическому и социальному развитию.

Глобализация требует твердой приверженности правам человека, и Казахстан работает над улучшением своей ситуации с правами человека. Это включает правовые меры по защите прав уязвимых групп, борьбе с торговлей людьми и обеспечению свободы выражения мнений и собраний. Страна также взаимодействовала с международными правозащитными механизмами, такими как Универсальный периодический обзор, проводимый Советом Организации Объединенных Наций по правам человека, для выявления областей, требующих улучшения, и выполнения рекомендаций. Усиление правовой защиты прав человека имеет важное значение для укрепления социальной сплоченности и обеспечения справедливого распределения благ глобализации.

В эпоху цифровой глобализации Казахстан признает важность внедрения информационно-коммуникационных технологий для проведения правовых и административных реформ. Программа "Цифровой Казахстан" является примером такого подхода, направленного на оцифровку государственных услуг, совершенствование электронного управления и развитие цифровой экономики. Правовая политика была обновлена в целях обеспечения кибербезопасности, защиты данных и цифровых прав, гарантируя, что цифровая трансформация основана на верховенстве закона и уважает частную жизнь и безопасность частных лиц и предприятий.

В заключение, правовая политика Республики Казахстан в контексте глобализации характеризуется многогранным подходом, который направлен на

обеспечение баланса между экономической интеграцией, гармонизацией законодательства, защитой прав человека и цифровыми инновациями. Приводя свою правовую базу в соответствие с международными стандартами и используя возможности, предоставляемые глобализацией, Казахстан стремится ускорить свое социально-экономическое развитие, обеспечить справедливость и равенство и укрепить свои позиции на мировой арене. Успех этой правовой политики будет зависеть от постоянной адаптации, взаимодействия с лучшими мировыми практиками и приверженности соблюдению принципов верховенства закона и прав человека.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рыбаков О.Ю., Тихонова С.В. Правовая политика как управление позитивным правом: новая версия теории правовой политики // Lex Russia (Русский закон). – 2015. - № 3. - С. 7–18.
2. Иглин А.В. ГОСУДАРСТВО В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ЭКОНОМИКА, ПОЛИТИКА, ПРАВО // Научное обозрение. Экономические науки. – 2016. – № 6. – С. 65-74
3. Клеймёнов И.М. ТРИ МОДЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. Правоприменение. 2017;1(4):129-139.
4. Правовые проблемы формирования межгосударственных объединений (на примере зоны свободной торговли и таможенного союза ЕВРАЗЭС) монография / отв. ред. В.Ю. Лукьянова. – М.: ИЗиСП. – 2013. – С. 15–29.

УДК343

ПОНЯТИЕ ИНСТИТУТА ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕГО ПРАВОВАЯ ПРИРОДА

Салимов Б.Б.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада заңдық жауапкершіліктің түсінігі мен құқықтық табиғаты қарастырылып, ретроспективті көзқарас тұрғысынан заңды жауапкершіліктің мазмұны ашылады. Мақалада заңдық жауапкершілік өзінің құқықтық табиғаты бойынша күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылыс болып табылады деп қорытындыланады.

Summary: This article examines the concept and legal nature of legal liability, reveals the content of legal liability from the perspective of a retrospective approach. The article concludes that legal liability, by its legal nature, is a complex socio-legal phenomenon.

Институт юридической ответственности является фундаментальным аспектом любой правовой системы, служащим краеугольным камнем для поддержания порядка, справедливости и подотчетности в обществе.

Корни юридической ответственности можно проследить до древних правовых систем, которые стремились регулировать поведение людей в сообществах. По мере развития обществ юридическая ответственность эволюционировала, охватывая более широкий спектр действий, отражая изменения в социальных нормах, ценностях и сложностях. Начиная с самых ранних правовых кодексов и заканчивая современными правовыми системами,

концепция юридической ответственности была динамичной силой, формирующей структуру правовых систем [1].

Основная цель института юридической ответственности заключается в установлении ответственности за действия, которые могут повлиять на отдельных лиц, сообщества или государство. Это служит сдерживающим фактором, удерживающим отдельных лиц от поведения, которое может нанести вред другим или нарушить установленные нормы. Кроме того, юридическая ответственность обеспечивает основу для компенсации и реституции, направленных на восстановление равновесия и справедливости в отношении тех, кто пострадал от противоправных действий.

Юридическая ответственность обычно включает в себя несколько ключевых элементов, включая виновность, причинно-следственную связь и вред. Виновность относится к степени вины ответственной стороны, в то время как причинно-следственная связь устанавливает прямую связь между действиями и причиненным вредом. Концепция причинения вреда имеет решающее значение, поскольку юридическая ответственность часто возникает, когда действие причиняет вред здоровью или нарушает права.

Правовая природа ответственности различается в разных юрисдикциях, но общие принципы включают презумпцию невиновности до тех пор, пока вина не доказана, право на справедливое судебное разбирательство и создание правовой базы, определяющей и обеспечивающей соблюдение ответственности. Юридическая ответственность может быть как гражданской, так и уголовной по своей природе, при этом гражданская ответственность обычно касается частных споров, а уголовная ответственность сосредоточена на действиях, нарушающих общественный порядок [2].

Несмотря на свою важность, институт юридической ответственности сталкивается с проблемами и противоречиями. Возникают вопросы, касающиеся адекватности правовых систем справедливому определению ответственности, баланса между правами личности и интересами общества, а также эффективности карательных мер в достижении сдерживания и реабилитации.

Институт юридической ответственности является жизненно важным компонентом правовых систем во всем мире, формирующим поведение общества, способствующим правосудию и обеспечивающим подотчетность. Его эволюция отражает меняющуюся динамику человеческих обществ, а его правовая природа определяется сложным взаимодействием принципов и практик. Несмотря на сохраняющиеся проблемы, институт юридической ответственности остается незаменимым для функционирования справедливых и упорядоченных обществ [3].

Институт юридической ответственности играет центральную и интегрирующую роль в различных отраслях права. Он служит основополагающим элементом, который связывает воедино различные правовые принципы и нормы, обеспечивая основу для подотчетности и последствий действий, нарушающих установленные нормы. Вот несколько

ключевых причин, по которым институт юридической ответственности считается ядром многих отраслей права:

- **Сдерживание и социальный порядок.** Юридическая ответственность действует как сдерживающий фактор, устанавливая последствия для незаконных действий. Угроза юридических последствий побуждает физических и юридических лиц соблюдать закон, способствуя поддержанию общественного порядка.

- **Правосудие и беспристрастность.** Институт юридической ответственности играет решающую роль в обеспечении правосудия и беспристрастности, привлекая к ответственности тех, кто нарушает закон. Это помогает исправлять ошибки, выплачивать компенсации жертвам и поддерживать принципы справедливости в рамках правовой системы.

- **Разрешение конфликтов.** Юридическая ответственность обеспечивает механизм разрешения споров и конфликтов в обществе. В рамках судебного процесса отдельные лица могут добиваться возмещения ущерба в связи с жалобами, а правовая система может определять соответствующие средства правовой защиты или наказания.

- **Правовая определенность.** Концепция юридической ответственности способствует правовой определенности, определяя последствия конкретных действий. Эта ясность необходима физическим и юридическим лицам для понимания потенциальных последствий их поведения, способствуя созданию более предсказуемой правовой среды.

- **Согласованность между отраслями права.** Юридическая ответственность часто распространяется на различные отрасли права, включая уголовное, гражданское, административное и нормативное право. Это формирует общую нить, которая объединяет эти отрасли, обеспечивая согласованный и всеобъемлющий подход к подотчетности.

Выступая в качестве интегративной основы для целых отраслевых систем права, институт юридической ответственности помогает поддерживать согласованность и эффективность правовой базы. Он воплощает фундаментальные принципы, лежащие в основе верховенства закона и функционирования справедливого и упорядоченного общества.

Реализация регулятивной функции является краеугольным камнем в сфере юридической ответственности, закладывая основу для появления различных других функций в рамках законодательства. В этом эссе исследуется регулятивная функция юридической ответственности, подчеркивается ее ключевая роль в формировании и руководстве поведением общества. Регулирующее воздействие анализируется через призму регулирующие-статических и регулирующие-динамических подфункций, освещая их взаимосвязанные роли в правовом ландшафте [4].

Юридическая ответственность, по своей сути, служит механизмом регулирования поведения человека в рамках общества. Регулирующая функция является стержнем этого механизма, обеспечивая хрупкий баланс между индивидуальными свободами и общественным порядком. Устанавливая нормы,

стандарты и последствия за их несоблюдение, регулятивная функция формирует контуры справедливого и упорядоченного общества.

Нормативно-статическая подфункция охватывает установление фиксированных норм, правил и статутных актов, которые обеспечивают стабильную и предсказуемую правовую среду. Этот аспект юридической ответственности устанавливает границы приемлемого поведения, служа руководством для физических и юридических лиц в рамках правовой системы. Посредством кодификации и прецедента нормативно-статическая подфункция способствует ощущению правовой определенности, позволяя отдельным лицам выполнять свои обязанности с четким пониманием последствий.

Напротив, регулятивно-динамическая подфункция адаптивна и реагирует на меняющиеся потребности общества. Эта подфункция позволяет правовым системам корректировать и совершенствовать нормы и правила в ответ на меняющиеся обстоятельства, появляющиеся технологии и меняющиеся общественные ценности. Регулятивно-динамическая подфункция гарантирует, что юридическая ответственность остается актуальной и эффективной при решении современных проблем, способствуя гибкости и жизнестойкости перед лицом эволюции общества.

Регуляторно-статическая и регуляторно-динамическая подфункции не являются взаимоисключающими; напротив, они образуют симбиотические отношения. Стабильность, обеспечиваемая регуляторно-статическими элементами, обеспечивает основу, на которой регуляторно-динамическая подфункция может строиться и адаптироваться. Одновременно гибкость, присущая регулятивно-динамической подфункции, обогащает регулятивно-статическую структуру, предотвращая ее застой или устаревание.

Реализация регулирующей функции является предпосылкой для возникновения других функций юридической ответственности, таких как функции сдерживания, компенсации и реабилитации. Без надежной нормативно-правовой базы этим последующим функциям не хватает необходимой основы для эффективного выполнения своих функций. Регулирующая функция действует как катализатор, позволяя раскрыться многогранному характеру юридической ответственности и внести свой вклад в достижение более широких целей справедливости и социальной гармонии.

Регулятивная функция юридической ответственности является стержнем, формирующим правовой ландшафт, обеспечивая как стабильность, так и адаптивность. Регулятивно-статическая и регулятивно-динамическая подфункции работают в тандеме, обеспечивая устойчивость и эффективность правовой системы. Являясь необходимым условием для выполнения других функций, регулирующая функция играет ключевую роль в построении справедливого и упорядоченного общества посредством регулирования поведения людей в рамках закона.

Юридическая ответственность предназначена для защиты прав личности путем привлечения тех, кто нарушает закон, к ответственности за свои действия. Эта защита распространяется на различные права, включая личные,

имущественные и договорные права. Посредством юридической ответственности правовая система направлена на защиту и возмещение ущерба жертвам незаконных действий. Это может включать компенсацию, реституцию или другие средства правовой защиты для восстановления справедливого положения пострадавших сторон [5].

Юридическая ответственность является важнейшим элементом поддержания общественного порядка. Угроза правовых последствий действует как регулирующая сила, влияющая на поведение и препятствующая физическим и юридическим лицам заниматься запрещенной деятельностью. Оно регулирует поведение путем установления системы правил и стандартов. Ожидается, что отдельные лица и организации будут соблюдать эти правила, а юридическая ответственность обеспечивает средства обеспечения соблюдения.

Юридическая ответственность выполняет превентивную функцию посредством сдерживания. Знание того, что незаконные действия имеют юридические последствия, удерживает отдельных лиц от такого поведения, способствуя предотвращению преступлений и неправомерных действий. Закрепляя юридическую ответственность за конкретные действия, правовая система создает стимул для физических и юридических лиц приводить свое поведение в соответствие с установленными правовыми нормами.

Юридическая ответственность действует в общественных интересах, способствуя общему благу и благосостоянию общества. Это гарантирует, что отдельные лица вносят свой вклад в функционирование справедливого и упорядоченного общества, придерживаясь правовых стандартов.

Таким образом, юридическая ответственность служит как защитным, так и регулирующим институтом в рамках правовой системы. Она играет важную роль в отстаивании прав личности, поддержании общественного порядка, регулировании поведения и содействии общему благосостоянию общества. Устанавливая правовые последствия, этот институт способствует стабильности и справедливости правовой базы.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Кожевников В.В. Функции юридической ответственности: общетеоретический и отраслевые аспекты // Современное право. 2015. № 4. С. 5-6.
2. Кулапов В.П. Теория государства и права. – М.: Юрист, 2016. – 420с.
3. Липинский Д.А. Юридическая ответственность как институт права // Юрист. 2013. № 12. С. 3-6.
4. Орешкина Т.Ю. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния: дискуссионные вопросы общего характера // Уголовное право. 2016. № 4. С. 66-76.
5. Теория государства и права: учеб. / Под ред. О.В. Мартышина. – М., 2014. – С. 112.

XX ҒАСЫРДЫҢ 40-50 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЛАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Сапарбекова Б.Р.
Университет «Мирас» Шымкент, Қазақстан

Резюме в этой статье кратко рассказывается о развитии городской структуры в Казахстане в 40-50 годы XX века. Развитие города в южном направлении дошло до строительства, которое велось с начала раннего военного поселения. С 1957 года градостроительство стало осуществляться по Генеральному плану, подготовленному проектным институтом «Казгипрогорсельстрой» (главный архитектор проекта Е. Дятлов). В генеральном плане рассмотрены вопросы укрупнения кварталов и совершенствования улично-дорожной сети с учетом новых градостроительных условий, требований и нормативов. Приведено в порядок и строительство, и размещение производственных зданий на территории города. В целях создания комфортных санитарно-гигиенических условий в жилищном строительстве в зависимости от направления ветра, дующего в городе, генеральным планом предусмотрено строительство новых производственных предприятий в специально отведенной производственно-складской зоне на внешней стороне железнодорожной линии. Среди них были насосный завод, основанный в годы войны, завод газового оборудования и по «Казахсельмаш» (позже «Целинсельмаш»). Таким образом, по генеральному плану внедрена идея региональной регионализации и развития города в продольном и горизонтальном направлениях.

Summary this article briefly describes the development of the urban structure in Kazakhstan in the 40-50 years of the twentieth century. The development of the city in the southern direction reached the construction, which was carried out from the beginning of the early military settlement. Since 1957, urban planning has been carried out according to the Master Plan prepared by the design institute "Kazgiprogorsselstroy" (chief architect of the project E. Woodpeckers). The master plan considers the issues of enlarging neighborhoods and improving the street and road network, taking into account new urban planning conditions, requirements and standards. The construction and placement of industrial buildings on the territory of the city have been put in order. In order to create comfortable sanitary and hygienic conditions in housing construction, depending on the direction of the wind blowing in the city, the master plan provides for the construction of new production facilities in a specially designated production and storage area on the outside of the railway line. Among them were a pumping plant founded during the war, a plant of gas equipment and software "Kazakhselmash" (later "Tselinselmash"). Thus, according to the master plan, the idea of regional regionalization and development of the city in the longitudinal and horizontal directions has been introduced.

Қалалардың заманауи құрылымын қалыптастырудың басталуы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында болды. отарлаудың аяқталуына байланысты Қазақстанға бірқатар қалалардың құрылуына және қала халқының көбеюіне алып келген капиталистік тенденциялар ене бастаған кезде. Қазан айына дейін Қазақстан халқының басым көпшілігі ауылдық жерлерде тұрды, қала тұрғындарының үлес салмағы 6% - дан әрең асты. Қазақстанда 28 қала болды, олардың тек бесеуі ежелгі: Шымкент, Әулие Ата (Тараз), Түркістан, Перовск (Ақ мешіт) және Жаркент, қалған 23-і Қазақстанның Ресейге қосылуы барысында немесе одан кейін пайда болды.

Қала халқы негізінен көші-қон процестері арқылы өсті. Қазақстанның төрт дала облысының көптеген қалаларында негізінен орыстар өмір сүрді. Ресейге қосылған оңтүстік пен Жетісуда Қазақстанның басқа аймақтарына қарағанда едәуір кешірек орыстардың қала халқының құрамындағы үлес салмағы салыстырмалы түрде төмен болды: Жетісу облысында -13,4% және Сырдария облысында - 10,9% ғана.[1]

Қазақ халқының ең аз саны оңтүстік және Батыс Қазақстан қалаларында - Орал, Ақтөбе, Жаркент және Шымкент қалаларында байқалды, тиісінше - 1,4, 3,2, 3,4, 1,2 және 4 %. Бұл қалаларда қазақтардың саны аз болды, өйткені патша әкімшілігінің оларды аймақ шекарасындағы застава мен бекіністер ретінде қарастырған шектеулі саясаты болды.

Кеңес дәуірінің алғашқы төрт онжылдығында жағдай түбегейлі өзгерді, бірақ сонымен бірге қалалық елді мекендер мен ондағы тұрғындар санының айтарлықтай өсуіне қарамастан, жергілікті халықтың шамалы үлес салмағының тенденциясы сақталып қана қоймай, одан да өсті.

1959 жылғы санақ деректері бойынша Қазақстанда қазірдің өзінде 182 қалалық қоныс болған, яғни 1950 жылмен салыстырғанда өсім 20 бірлікті құрады. қалалардың ең көп саны Қарағанды қаласына - 31 қалаға және Шығыс Қазақстан облысына-20 қалаға тиесілі болды. Одан әрі қалалар саны бойынша Гурьев - 16 және Алматы - 15 қалалық елді мекендері болды. Қалалардың ең аз саны Солтүстік Қазақстан облысына-4 және Батыс Қазақстан облысына - барлығы 2 қалалық елді мекенге тиесілі болды. Өңірлер бөлінісіндегі урбанизация көрсеткіштері 1-кестеде келтірілген [2].

Кесте1. 1959 жылға әр түрлі халқы бар қалалық елді мекендердің таралуы

Аймақ	Барлығы	3-10 мың.	10-50 мың.	50-500 мың.
Шығыс Қазақстан	31	20	7	4
Батыс Қазақстан	30	19	5	6
Солтүстік Қазақстан	41	19	18	4
Орталық Қазақстан	31	19	9	3
Оңтүстік Қазақстан	48	26	21	1
Қазақстан бойынша жиыны	182	103	60	18

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден көріп отырғанымыздай, қалалардың ең көп саны 1959 жылы Оңтүстік және Солтүстік Қазақстанда орналасқан, қалған аймақтар осыған байланысты біркелкі орналасқан. Бұл ретте Қазақстанның қалалық қоныстарының көпшілігі шағын және орта қалаларға жататынын атап өткен жөн. Халық саны 100 мың адамнан асатын ірі

қалалардың бірлігі болды, дәлірек айтсақ-9. Бұл ретте тіпті Алматы астанасы да 500 мыңдық межеден әлі өткен жоқ.

Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі оның қалаларының көпшілігі бізді қызықтыратын кезеңнен әлдеқайда ертерек қалыптасқандығы, соғыстан кейінгі кезеңде, ең алдымен Жамбыл облысында аймақтың минералды ресурстарын игеру басталған кезде жұмысшы кенттердің аз ғана бөлігі пайда болды.

Оңтүстік Қазақстанның ерекшелігі революцияға дейінгі кезеңде пайда болған ежелгі қалалық қоныстар мен қалалардың қалалық қоныстарының құрылымында басым болды. Мәселен, Әулие Ата (Тараз), Түркістан тарихы мың жылдан астам уақытты құрады. Верный (Алматы) ресми түрде ХІХ ғасырдың аяғында Жетісуды әскери отарлау нәтижесінде пайда болды, бірақ оның орнында ежелгі заманнан бері қалалық қоныс болған. Зерттеу кезеңінде Алматы Республиканың ең ірі қаласы, оның әкімшілік, ғылыми және мәдени орталығы болды. Алматының айналасында қалалық үлгідегі - Фабричный, Бурундай ауылдары пайда болды. Яғни, осы кезеңде республикадағы ең ірі Алматы агломерациясы қалыптасты.

Зерттеу кезеңінде пайда болған шағын қалалардың ішінен 1955 жылы Мирғалымсай кенішінің орнында пайда болған Шымкент облысындағы Кентауды атап өтуге болады. Шымкент қаласының өзі 50-ші жылдардың аяғында Оңтүстік Қазақстанның ірі орталығына айналуға, онда химия өнеркәсібі, машина жасау және т. б. салалар дамуда.

Осы кезеңде Қызылорда қаласы ең аз ұтымды жағдайға тап болды. Облыста көмірсутектердің ірі кен орындарының болуына қарамастан, оның мамандануы ауыл шаруашылығы өндірісі, мүлікке дейінгі күріш шаруашылығы болып қала берді. Бірақ Орталықтың саясаты Шығыс және Орталық Қазақстанда тау-кен өндіру және тау-кен өнеркәсібі саласындағы күрделі салымдардың негізгі үлесін орналастыруға бағытталғандықтан, ауыл шаруашылығы аймағы іс жүзінде өз еркімен қалдырылды. Жыл сайын жағдай нашарлап, Облыстың артта қалуына және оның экономикасындағы депрессиялық тенденциялардың өсуіне әкелді.

Осылайша, 1946-1959 жылдар кезеңі Қазақстанның көптеген өңірлерінде қала тұрғындарын қоныстандырудың қазіргі заманғы құрылымын қалыптастыру процесі басталуымен ерекшеленеді.

Қалалар санының өсуіне және Қазақстанда қала тұрғындарының қоныстануына ең алдымен екі негізгі фактор әсер етті.

Біріншіден, орталық, Солтүстік және Оңтүстік Қазақстанның шикізат және минералдық ресурстарын өнеркәсіптік игеру, бұл өңірлерде жаңа қалалардың өсуіне және бұрыннан бар қалалар санының өсуіне себеп болды.

Екіншіден, Қазақстанның қалалық қоныстарының саны мен құрылымына тың және тыңайған жерлерді игеру үлкен әсер етті, бұл республикадағы, әсіресе бұл процесс неғұрлым қарқынды және ауқымды болған аудандардағы демографиялық жағдайды айтарлықтай өзгертті.

1959 жылғы Бүкілодақтық санақ деректері бойынша Қазақстандағы қалалық қоныстардың саны 182 құрады, оның 146-сы халық саны 20 мың адамға дейінгі шағын қалалар болды.

Сонымен қатар, урбанизация деңгейі төмен облыстарда шағын қалалар қалалық елді мекендердің басым көпшілігін құрады. Мәселен, Алматы облысында 15 қаланың 12-сі шағын қалалар болса, Жамбыл облысында 12-сі шағын қалалар болса, 10-ы шағын қалалар болды.[3]

Біз зерттеген соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстан халқының қоныстану құрылымы көптеген шағын қалалардан тұрды. Сонымен бірге ірі қалалар - өнеркәсіптік орталықтар қарқынды дамыды. Дәл осы 1946-1959 жылдар кезеңінде Қазақстанда халықты қоныстандырудың қазіргі заманғы құрылымы қалыптасты және қалалық қоныстардың түрлері оп-дамыды. Оның үстіне, Қазақстанның қоныстану құрылымындағы 60%-дан астамы әлеуметтік-экономикалық дамуы салыстырмалы түрде төмен деңгейде болған шағын қалалар болды. Алайда, бұл топқа аумақтық басқару саласында маңызды ұйымдастырушылық рөл атқаратын қалалар кірді.

Сонымен, 1946-1959 жылдары Қазақстанда қазіргі заманға сай келетін қалалар жүйесі қалыптасты. Алайда, қалалық елді мекендердің көпшілігі 30 мыңға дейін халқы бар шағын қалалар болды. 60-шы жылдарға қарай республикада 253 қала және қалалық типтегі кенттер болды, олардың ішінде 79 қала. Жаңа қалалар негізінен негізгі қала құраушы фактор болып табылатын ауыр өнеркәсіптің дамуы нәтижесінде пайда болды. Олар металлургия (түсті және қара), көмір, мұнай, химия өнеркәсібінің орталықтары болды. Қалалық типтегі елді мекендер де тез өсті. Соғысқа дейін олардың саны 70 болды, ал 1960 жылға қарай 2 есе көп болды. Ескі қалалардың келбеті өте өзгерді. Үлкен қалалардың жылдам сандық өсуі де тән. Егер 1939 жылы осындай 3 қала болса (Алматы, Қарағанды және Семей), 1959 жылы-7.[4]

1940-1950 жылдардың ортасында Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының басты нәтижесі басым ауыл халқы бар елді қала халқының саны үнемі өсіп келе жатқан елге айналдыру болды. Сонымен қатар, урбанизация қарқынды сандық көрсеткіштерде айтарлықтай айырмашылыққа ие болды. Қала халқы басым болған ең урбанизацияланған өңірлер Орталық, Шығыс және Солтүстік Қазақстан болды. Қала тұрғындарының қалыптасу көздері осы аймақтарға қолдануда әр түрлі болды. Егер орталық және Шығыс Қазақстанда қала халқының өсу көздері, ең алдымен, өнеркәсіптік игеру болып табылса және олар бастапқы сипатта болса, онда Солтүстік Қазақстанда ол қайталама болды және тың фактордың өсуінен кейін жүрді. Өнеркәсіптік игеру аз әсер еткен Оңтүстік Қазақстанда қала халқының ең аз пайызы да болды. Зерттелетін кезеңде қазақ халқы басым бұл өңір ең аз урбанизацияланған болып табылды.

Жоғарыда айтылғандардан Қазақстандағы урбанизация процесі табиғи сипатта емес, әкімшілік - трансформациялық сипатта болды деген қорытынды шығады. Еңбекті қолданудың әртараптандырылған саласы, салыстырмалы түрде дамыған инфрақұрылымы, негізінен қалалық өмір салты бар нақты

қалаларға негізінен шағын санатқа жататын Қазақстанның жаңа қалалары өте алыс болды. Сонымен қатар, өндірістің біржақты шикізаттық моноструктурасы, дамымаған Әлеуметтік және коммуналдық-тұрмыстық саласы кейіннен Қазақстанның көптеген шағын қалаларының толық деградациясына алып келді.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі:

1. Бекмаханов н. Е. капитализм дәуіріндегі Қазақстан мен Қырғызстанның көпұлтты халқы. (XIX ғасырдың 60-жылдары – 1917 ж.) М. ғылым, 1986.- 156 б.
2. У. м. Ысқақов Қазақстанның қоныстану жүйесіндегі қалалар: (экономикалық-демографиялық аспект). - Алматы: Ғылым, 1992-216 б.
3. Байсалбаева Т. М. Қазақстанның шағын қалаларының әлеуметтік – экономикалық дамуы (1959-2000жж.). Реферат Дис. т.ғ. к., -Алматы, 2003.
4. Такуова г. г. соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстанның қала халқы (1946-1959жж.) әлеуметтік-демографиялық аспект. Реферат Дис. т.ғ. к., -Алматы, 2002.-130 б.

ОӘК-342

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Шаршеналиев А.

И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме: Гражданская ответственность в области искусственного интеллекта является ключевым аспектом обеспечения этического и устойчивого развития этой технологии. Она включает в себя не только юридические аспекты, такие как возмещение ущерба, но и этические вопросы, связанные с прозрачностью, справедливостью и безопасностью использования искусственного интеллекта.

Summary: Civic responsibility in the field of artificial intelligence is a key aspect of ensuring the ethical and sustainable development of this technology. It includes not only legal aspects, such as compensation for damages, but also ethical issues related to transparency, fairness and safety of the use of artificial intelligence.

Технологияның қарқынды даму дәуірінде жасанды интеллект біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналады. Автономды автомобильдерден бастап медициналық диагностикалық жүйелерге дейін жасанды интеллект біздің қоғамның барлық салаларына еніп, өзімен бірге әлеуетті пайда мен жаңа қиындықтар әкеледі. Мұның негізгі аспектілерінің бірі-жасанды интеллектті қолдану контекстіндегі азаматтық жауапкершілік.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершіліктің негізгі аспектілері қабылданған шешімдердің ашықтығы мен түсіндірілуін, кемсітушіліктің әділдігі мен алдын алуды, жасанды интеллект жүйелерінің қауіпсіздігі мен сенімділігін қамтамасыз етуді және олардың пайдаланылуын есеп беру мен бақылауды қамтиды [1].

Инновациялар мен этикалық нормалардың теңдестірілген үйлесімі жасанды интеллект адамдарға қайшы емес, олардың мүдделеріне қызмет ететін

қоғам құруға мүмкіндік береді. Жасанды интеллектті пайдалану процесіне қатысушылардың барлығының құқықтары мен мүдделерін барынша қорғауды қамтамасыз ету үшін талқылауды жалғастыру және тиісті құқықтық және этикалық негіздерді дамыту қажет. Жасанды интеллекттің дамуымен азаматтық жауапкершіліктің дәстүрлі модельдерін қайта қарау қажеттілігі туындайды. Бұрын адамның іс-әрекеттері мен шешімдеріне баса назар аударылған, бірақ автономды жасанды интеллект негізіндегі жүйелердің пайда болуымен жаңа қиындықтар туындайды. Мысалы, егер ол автономды көліктегі машиналық оқыту алгоритмінің қателігіне байланысты болса, апатқа кім жауапты? Бұл құқықтық және моральдық стандарттарға жаңа көзқарасты талап ететін мәселе.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершілікке байланысты басты сын-қатерлердің бірі жүйелердің ашықтығы мен түсіндірілуі болып табылады. Көптеген Машиналық оқыту алгоритмдері соншалықты қиын жұмыс істейді, тіпті оларды жасаушылар әрқашан шешім қабылдауды дәл түсіндіре алмайды. Бұл автономды жүйе қабылдаған әрекеттер немесе шешімдер үшін кімнің жауапты екенін анықтау қажет болғанда қиындықтар тудырады [2].

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершілік этикалық мәселелермен де тығыз байланысты. Жасанды интеллект алгоритмдеріне қандай принциптер мен құндылықтар енгізілуі керек? Олардың қоғамдық үміттер мен стандарттарды көрсетуін қалай қамтамасыз етуге болады? Бұл мәселелер барған сайын өзекті бола түсуде, өйткені автономды жүйелер қабылдаған шешімдер адамдар мен жалпы қоғам үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершілік-мұқият зерттеу мен талқылауды қажет ететін күрделі және көп қырлы мәселе.

Автономды айти негізіндегі жүйелердің ерекшеліктерін ескеретін және адамдар мен жалпы қоғамның мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін жаңа құқықтық және этикалық негіздерді әзірлеу қажет. Тек осылай ғана болашақта жасанды интеллекттің тұрақты және этикалық дамуын қамтамасыз етуге болады.

Жасанды интеллект медицина мен білімнен бастап өндіріс пен қаржыға дейінгі әртүрлі қызмет салаларына еніп, қазіргі қоғамның маңызды элементіне айналуда. Жасанды интеллекттің ықтимал артықшылықтарымен бірге оны қолдануға байланысты этикалық және құқықтық мәселелер де туындайды. Бұл талқылаудың орталығында азаматтық жауапкершілік жатыр - адамдар мен ұйымдардың жасанды интеллектті пайдалану контекстінде өз әрекеттерінің немесе әрекетсіздігінің салдарын көтеру міндеті.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершілік жасанды интеллект жасаушыларының, иелерінің және пайдаланушыларының оның әрекеттері мен салдары үшін жауап беру міндетін мойындауды және жүзеге асыруды білдіреді. Бұған зиянды өтеу сияқты заңды аспектілер ғана емес, сонымен қатар әділеттілікке, ашықтыққа және жасанды интеллектті пайдалану қауіпсіздігіне қатысты этикалық мәселелер де кіреді.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершіліктің негізгі аспектілері [3]:

1. Ашықтық және түсініктілік: жасанды интеллектідегі азаматтық жауапкершілік саласындағы басты сын-қатерлердің бірі-Алгоритмдер қабылдайтын шешімдердің ашықтығы мен түсіндірілуін қамтамасыз ету. Жасанды интеллекттің белгілі бір қорытындыға немесе шешімге қалай келгенін түсіну оның дұрыстығын және ықтимал салдарын бағалау үшін өте маңызды.

2. Әділеттілік және кемсітушілік: қолдану алгоритмдер біржақтылық немесе стереотиптерді қамтитын деректерге негізделген болса, кемсітушілік пен теңсіздік мәселелерін күшейтуі мүмкін. Бұл жағдайда азаматтық жауапкершілік жасанды интеллект жүйелерінің әділ болуын және әлеуметтік айырмашылықтарды арттырмауын қамтамасыз ету болып табылады.

3. Қауіпсіздік және сенімділік: жүйелері бұзуға, айла-шарғы жасауға немесе қателіктерге бейім болса, деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығына қауіп төндіруі мүмкін. Жасанды интеллект жасаушылар оның сенімділігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сондай-ақ оны пайдаланумен байланысты тәуекелдерді азайтуға жауапты.

4. Есеп беру және бақылау: жасанды интеллект қолданатын ұйымдар мен тұлғалар өздерінің әрекеттері мен шешімдері үшін есеп беруі керек. Бұл бақылау және кері байланыс механизмдерін орнатуды, сондай-ақ тиісті ережелер мен стандарттарды сақтауды қамтиды.

Жасанды интеллект саласындағы азаматтық жауапкершілік осы технологияның этикалық және тұрақты дамуын қамтамасыз етудің негізгі аспектісі болып табылады. Инновациялар мен этикалық нормалардың теңдестірілген үйлесімі арқылы біз жасанды интеллект адамдарға қайшы емес, олардың мүдделеріне қызмет ететін қоғам құра аламыз. Жасанды интеллектті пайдалану процесіне қатысушылардың барлығының құқықтары мен мүдделерін барынша қорғауды қамтамасыз ету үшін талқылауды жалғастыру және тиісті құқықтық және этикалық негіздерді дамыту маңызды [4].

Соңғы жылдары жасанды интеллект технологияларының дамуы жасанды интеллекттің заңды жауапкершілігі мәселелерін қоса алғанда, оның құқықтық реттелуін дамыту қажет екенін түсінді. Осыған байланысты көптеген мемлекеттерде, соның ішінде Ресейде де жасанды интеллект технологияларын дамыту саласындағы стратегиялық құжаттар қабылданды, бұл болашақта осындай технологиялардың құқықтық жағдайын дамытуға және нақтылауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ роботтар мен жасанды интеллектті құру мен пайдаланудың жекелеген мәселелерін реттейтін тікелей әрекет ету нормалары әзірленуде. Төменде осындай заңнамалық қызмет пен бастамалардың бірнеше негізгі мысалдары келтірілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) (2024.05.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

2. Анисимов А. П., Козлова М. Ю., Рыженков А. Я. Гражданское право. Особенная часть (части III-IV ГК РФ). М.: Юрайт, 2023. 243 с.

3. Афанасьев И. В. Сервитут в гражданском праве. М.: Юрайт, 2023. 155 с.
4. Белов В. А. Вещные гражданско-правовые формы. М.: Юрайт, 2024. 308 с.

ОӘК-346.9

МЕДИАЦИЯНЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДІҢ БАЛАМА НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ДАМУ

Серик Г.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Развитие медиации как альтернативной формы разрешения споров: путь к согласию и эффективности" рассматривает значимость медиации в современном обществе как эффективного механизма разрешения конфликтов. Автор подчеркивает преимущества медиации, такие как эффективность, сохранение отношений, гибкость и конфиденциальность. Основное внимание уделяется развитию медиации в Казахстане, где правительство и общественные организации активно работают над улучшением правовой базы, профессионального обучения медиаторов и популяризации этой практики среди населения. Статья подчеркивает, что развитие медиации способствует укреплению правового государства, сотрудничеству и урегулированию конфликтов в дружественной атмосфере, что делает ее важным инструментом для обеспечения справедливости и стабильности в обществе.

Summary: The development of mediation as an alternative form of dispute resolution: the Path to Agreement and effectiveness" examines the importance of mediation in modern society as an effective conflict resolution mechanism. The author emphasizes the advantages of mediation, such as efficiency, relationship preservation, flexibility and confidentiality. The main focus is on the development of mediation in Kazakhstan, where the government and public organizations are actively working to improve the legal framework, professional training of mediators and popularization of this practice among the population. The article emphasizes that the development of mediation contributes to the strengthening of the rule of law, cooperation and conflict resolution in a friendly atmosphere, which makes it an important tool for ensuring justice and stability in society.

Қақтығыстар мен даулар сөзсіз болатын қазіргі қоғамда қақтығыстарды шешудің тиімді тетіктері сұранысқа ие бола бастады. Дауларды шешудің ең перспективалы және озық әдістерінің бірі-медиация. Қымбат, уақытты қажет ететін және көбінесе қарым-қатынасты бұзатын дәстүрлі сот процестерін қолданудың орнына, медиация тараптарға диалог пен ынтымақтастық арқылы дауларды ерікті және сындарлы шешуге мүмкіндік береді.

Медиация-бұл процесс тәуелсіз аралық медиатор деп аталатын тұлға тараптарға өзара қолайлы шешім табуға және келісімге қол жеткізуге көмектеседі. Сот талқылауынан айырмашылығы, медиацияда тараптар процесс пен шешімдерді бақылауды сақтайды, бұл дауды шешуге икемді және жеке көзқарасқа ықпал етеді. Медиацияның артықшылықтарының ішінде мыналарды атап өтуге болады:

1. Тиімділік: медиация көбінесе дауларды тез және қанағаттанарлық шешуге әкеледі, бұл тараптарға уақытты, ақшаны және эмоционалды ресурстарды үнемдеуге мүмкіндік береді.

2. Қарым-қатынасты сақтау: жанжалды күшейтетін және тараптар арасындағы қарым-қатынасты бұзатын сот ісінен айырмашылығы, медиация қарым-қатынасты сақтауға және тіпті жақсартуға ықпал етеді.

3. Икемділік және даралық: медиация тараптардың ерекше қажеттіліктері мен мүдделеріне бейімделіп, оларға бірегей және теңдестірілген шешімдер табуға мүмкіндік береді.

4. Құпиялылық: медиация процесі әдетте құпия болып табылады, бұл мәселелерді ашық талқылауға және өзара қолайлы шешімдерді табуға ықпал етеді.

Соңғы жылдары Қазақстан дауларды шешудің балама нысаны ретінде медиацияны дамыту бойынша белсенді жұмыс істеп келеді. Үкімет пен түрлі қоғамдық ұйымдар құқықтық базаны жақсарту, медиаторларды кәсіби оқыту және халық арасында медиацияны насихаттау үшін қадамдар жасауда.

Бұл бағыттағы маңызды жетістіктердің бірі-2011 жылы елдегі медиацияны дамытудың негізгі құқықтық негіздерін ұсынған медиация туралы заңның қабылдануы. Заң медиацияның негізгі принциптері мен процедураларын анықтайды, сонымен қатар медиаторларға және олардың кәсіби дайындығына қойылатын талаптарды белгілейді [1].

Сонымен қатар, Қазақстанда медиация және оның артықшылықтары туралы жұртшылықтың хабардарлығын арттыруға бағытталған білім беру бағдарламалары мен семинарлар белсенді өткізілуде. Бұл іс-шаралар қоғамдағы дауларды шешу мәдениетін өзгертуге көмектеседі және медиация тәжірибесін таратуға қолайлы жағдай жасайды.

Медиацияны дауларды шешудің балама нысаны ретінде дамыту құқықтық мемлекетті нығайту, азаматтық қоғам құру және әділеттілікті қамтамасыз етудегі маңызды қадам болып табылады. Тараптардың өзара қолайлы шешімдерді іздеу процесіне қатысуы арқылы медиация ынтымақтастыққа, өзара түсіністікке және достық атмосферадағы қақтығыстарды реттеуге ықпал етеді. Қазақстанда және басқа елдерде қол жеткізілген жетістіктер мен күш-жігерді ескере отырып, медиация қазіргі қоғамдағы дауларды шешудің тиімді құралы ретінде бекітілуін жалғастыруда. Авторлардың көпшілігі (Крюкова Е.А., Андреев А.А., Антипов А.Н., Дмитриев О.В., Фуртак А.А., Сухова Н.В. және т.б.) Медиация процедурасының жекелеген аспектілерін зерттеумен айналысады, оларға медиация процедураларын құқықтық реттеу, оның принциптері мен тәртібі, қатысушылар және медиатордың рөлі кіреді келіссөздер, оның құқықтық мәртебесі, сондай-ақ басқа да өзекті мәселелер [2].

Бұл мақала дауларды шешудің балама нысаны ретінде медиацияның дамуына шолу жасайды, оның артықшылықтарын талқылайды және Қазақстанда осы тәжірибені дамыту мысалдарын қарастырады. Медиация Қазақстандағы дауларды шешудің барған сайын маңызды құралына айналууда. Мемлекет пен қоғамдық ұйымдар құқықтық базаны жақсарту, кәсіби стандарттарды дамыту және халық арасында медиацияны танымал ету үшін

қадамдар жасауда. Заң медиацияның негізгі қағидаттарын, медиаторларға қойылатын талаптарды және медиацияны жүргізу рәсімдерін айқындады [3].

Білім беру бағдарламалары мен семинарларды өткізу медиация және оның артықшылықтары туралы жұртшылықтың хабардарлығын арттыруға ықпал етеді. Бұл іс-шаралар қоғамдағы дауларды шешу мәдениетін өзгертеді және медиация тәжірибесін таратуға ықпал етеді. Үкімет пен қоғамдық ұйымдардың күш-жігерінің арқасында Қазақстандағы медиация дауларды шешудің неғұрлым қолжетімді және кеңінен қолданылатын нысанына айналуға, бұл қоғамдағы әділдік пен тұрақтылыққа ықпал етеді. Медиация дауларды шешудің балама әдісі ретінде қазіргі қоғамда көбірек назар аударады. Жанжалдарды тиімдірек, арзан және адамгершілікпен шешуге ұмтылу контекстінде медиация тараптар үшін қолайлы жағдайлар жасау қабілетімен ерекшеленеді, онда олар өз келіспеушіліктерін талқылап, бейтарап медиатор делдалының көмегімен келісімге келе алады.

1. Құқықтық қолдау: көптеген елдер медиацияны құқықтық реттеу саласындағы күш-жігерін процестің анықтығы мен тараптардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін заңдар мен стандарттарды әзірлеу арқылы күшейтеді.

2. Кәсіби даму: медиаторлардың кәсібилігі медиацияны дамытудың маңызды аспектісіне айналуға. Үздіксіз оқыту, сертификаттау және кәсіби стандарттарды белгілеу қызмет көрсету сапасын жақсартуға ықпал етеді.

3. Сот жүйелеріне интеграция: медиация көптеген елдердің сот жүйелерінің ажырамас бөлігіне айналады, бұл соттардың кептелісін азайтуға және дауларды шешу процесін жеделдетуге ықпал етеді.

4. Қоғамда танымал болу: білім беру бағдарламалары мен ақпараттық кампанияларды өткізу медиация және оның артықшылықтары туралы жұртшылықтың хабардарлығын арттыруға ықпал етеді, бұл тәжірибенің кең таралуына ықпал етеді. Медиацияның дамуындағы елеулі прогреске қарамастан, қаржыландырудың жетіспеушілігі, мәдени және әлеуметтік кедергілер, сондай-ақ медиаторлар мен процестер ретіндегі гетерогенділік сияқты сын-қатерлер қалады [4].

Алайда медиацияны дамыту перспективалары жігерлендіреді. Мемлекеттердің, кәсіби ұйымдардың және жұртшылықтың күш-жігерінің арқасында медиация өмірдің әртүрлі салаларындағы дауларды шешудің тиімді, икемді және әділ әдісі ретінде өз ықпалын кеңейтуді жалғастыруда.

Медиацияны дауларды шешудің балама нысаны ретінде дамыту құқықтық жүйені нығайтудың және қоғамдағы әділеттілікті қамтамасыз етудің негізгі аспектісі болып табылады. Қоғамның өзгеріп отыратын қажеттіліктері мен үміттерін ескере отырып, медиация тараптарға дауларды шешудің тиімді және ізгілікті жолдарын қамтамасыз ете отырып, конфликтология саласында орталық орынды иеленуді жалғастыруда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Медиация туралы" Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы (01.05.2023 ж. жағдай бойынша өзгерістермен және толықтырулармен)

2. Аругюнян Армен Александрович Медиация в уголовном процессе / Аругюнян Армен Александрович. - М.: Инфотропик Медиа, 2023. - 732 с.
3. Л.М. Карнозова Введение в восстановительное правосудие (медиация в ответ на преступление) / Л.М. Карнозова. - М.: Проспект, 2018. - 264 с.
4. Медиация - искусство разрешать конфликты. Знакомство с теорией, методом и профессиональными технологиями. - М.: Verte, 2018. - 299 с.

ОӘЖ 304.2:316.43

КЕДЕНДІК ӘКІМШІЛЕНДІРУ ШЕНБЕРІНДЕ ТАУАРЛАРДЫҢ КЕДЕНДІК ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тленшин Т.Б.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассматриваются вопросы актуальности контроля таможенной стоимости товаров при их таможенном оформлении.

Автор уделяет особое внимание на проблемы касающиеся предупреждения фактов занижения таможенной стоимости, а также на последствия не правильного определения таможенной стоимости.

Кроме того, предложены пути повышения правовой грамотности участников внешнеэкономической деятельности для защиты своих интересов при доказывании заявленной таможенной стоимости в рамках таможенного контроля.

Summary: This article discusses the relevance of controlling the customs value of goods during their customs clearance.

The author pays special attention to the problems related to the prevention of understatement of customs value, as well as the consequences of incorrect determination of customs value.

In addition, ways are proposed to improve the legal literacy of participants in foreign economic activity to protect their interests in proving the declared customs value within the framework of customs control.

Қазақстан Республикасының әлемдік экономикаға қарқынды араласуымен қатар еліміздің кәсіпкерлік субъектілерінің де сыртқы экономикалық сауда белсенділігі артып, экспорттық-импорттық операциялар артуда.

Өз кезегінде, экспорттық-импорттық қарым-қатынастарды жүзеге асыру үшін тауарлар кедендік бақылаудан өтіп, кеден органдарына тауарлар туралы қажетті ақпарат мәлімделіп, кедендік тазарту жүргізу мақсатында тиісті кедендік рәсімдер жүргізілуі тиіс.

Бұл ретте, декларациялау барысында импортталатын тауарлардың кедендік құнының айқындау мәселесіне ерекше көңіл бөлінеді.

Тауарлардың кедендік құнының құрамын түрлі компоненттер мен факторлар құрайды.

Бүгінгі таңда тауарлардың кедендік құн мәселесін зерделеу өзекті мәселе болып табылады, өйткені кедендік құн - кедендік рәсімдеу кезіндегі ең негізі өлшем болып табылады.

Кедендік құның негізінде арнайы бекітілген адвалорлық және аралас ставкалар қолданыла отырып мемлекеттік бюджетке төленетін баждар мен салықтар есептеледі.

Сондықтан, кедендік құнның дұрыс айқындалуы бюджетке түсетін қаражаттын толықтығына әсер етеді.

Қолданыстағы кеден заңнамасына сәйкес кедендік құн декларантпен арнайы көзделген әдістер бойынша айқындалып, кедендік декларацияда мәлімделеді.

Бұл ретте, кедендік құн негізінен сыртқы сауда контарктісінде көрсетілген тауардың бағасына негізделеді.

Яғни, кедендік құн – импортталған тауарлармен жасалған мәміленің құны болып табылады, осы тауарларды Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкету үшін сату кезінде олар үшін іс жүзінде төленген немесе төленуге жататын баға болып табылады [1].

Кедендік құнды бақылаудың маңыздылығы негізінен - бағаға байланысты кедендік баждар мен салықтарды есептегенде, яғни адвалорлық (проценттік) немесе аралас ставкаларды қолданғанда артады.

Ал, кедендік баждар арнайы ерекше ставкалармен есептелетін жағдайда, яғни тауардың физикалық сипаттамасына, өлшем бірлігі мен санына (көлеміне) байланысты есептелетін кезде, кедендік құнның фискалдық маңыздылығы төмендейді.

Құқықтың пән шеңберінде кедендік құнды экономикалық және құқықтық сипатта қарауға болады.

Экономикалық тұрғыда кедендік құн белгілі бір экономикалық өлшем болып, есеп-қисап жүргізетін кезде қолданылатын негіз болып табылады.

Құқықтық сипатта кедендік құн – қоғамдық-құқықтық қатынастар объектісі ретінде танылады [2].

Қазақстан Республикасында кедендік рәсімдеу кезінде тауардың кедендік құнын айқындау әдісі дүниежүзілік тәртіп пен қағидаттарға сәйкес жүргізіледі.

Дүниежүзілік сауда ұйымы мен Дүниежүзілік кеден ұйымы енгізген кедендік құнды айқындау жүйесі Тарифтер мен келісімдер бойынша жалпы халықаралық келісімнің (ГАТТ) 7-бабына негізделген.

Кедендік құнды айқындаудың негізгі ерекшелігі – валюталық қайта есептеу болып табылады. Атап айтқанда, импортталған тауарлардың шетел валютасындағы белгіленген кедендік құны ұлттық валютаға теңестіріліп, қайта есептеледі [3].

Кедендік рәсімдеу кезінде импортталатын тауарлардың құнын айқындаудың келесідей алты әдісі көзделген:

1. Әкелінетін тауарлармен жасалған мәміле құны бойынша әдіс. Бұл әдіс негізгі әдіс болып табылады және бұл әдісте кедендік құн тауарларды Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкету үшін сату кезінде олар үшін іс жүзінде төленген немесе төленуге жататын баға негізінде айқындалады. Сондай-ақ кедендік құн құрамына тауарды кедендік шекараға

дейін жеткізуге төленген тасымалдау, сақтандыру, лицензиялау шығындары енгізіледі.

2. Бірдей тауарлармен жасалған мәміле құны бойынша әдіс. Егер әкелінетін тауарлардың кедендік құны бірінші әдіске сәйкес айқындала алмаған жағдайда, Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкету үшін сатылған және Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына бағаланатын тауарлар әкелінген немесе соған сәйкес келетін, бірақ бағаланатын тауарлар Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкелінерден күнтізбелік тоқсан күннен ерте емес уақыт кезеңінде әкелінген бірдей тауарлармен жасалған мәміленің құны осындай тауарлардың кедендік құны болып табылады.

3. Біртекті тауарлармен жасалған мәміле құны бойынша әдіс. Егер әкелінетін тауарлардың кедендік құны 1 және 2-ші әдістерге сәйкес айқындала алмаған жағдайда қолданылады.

Іс жүзінде, «біртекті» тауарлар «бірдей» тауар болып табылмайды. Мұндай тауарлар бағаланатын тауарлармен ұқсас функция атқарады.

4. Шегеру әдісі. Бұл әдіс бірдей және біртекті тауарлардың өзгертілмеген қалыпта Қазақстан аумағында ең көп мөлшерде сатылған бағаға негізделген. Бұл жағдайда бағадан ішкі нарыққа тән шығындар шегеріліп, кедендік құнға қосылмайды (баждар, ішкі тасымалдау шығындары т.с.с.)

5. Қосу әдісі. Бұл әдіс Қазақстанға әкелінетін тауарлардың өндірісіне кеткен шығындарға негізделеді.

6. Резервтік әдіс. Бұл әдіс алдыңғы әдістердің ешқайсысын қолдану мүмкін болмаған жағдайда қолданылады.

Бұл ретте, кедендік құнды айқындау әдістері рет ретімен, кезектілік сақтап, қолданылуы тиіс. Келесі әдісті, тек алдыңғы әдісті қолдану мүмкін болмаған жағдайда ғана қолдануға болады.

Кедендік құнды айқындау әдістерінің ерекшеліктері «Қазақстан Республикасындағы кедендік реттеу туралы» ҚР кодексінің 6-тарауында бекітілген.

Әдетте кедендік құн неғұрлым жоғары болса, төленетін кедендік баждар мен салықтар да соғұрлым көбірек болады.

Ал, кедендік құн неғұрлым төмен мәлімделген болса, соғұрлым төлемдер азайып, импорттаушы үшін тиімді жағдай болады.

Сол себепті, кейбір кәсіпкерлер салықтардан жалтару мақсатында жалған баға, яғни төмендетілген баға көрсетілген инвойстарды жиі ұсынады.

Мұндай жағдайларда, кеден органдарының қызметкерлері кедендік құнды бақылау шеңберінде ұсынылған бағаларды кеден органдарының қолында бар бағалармен салыстырады.

Егер кедендік құнды төмендету белгілері байқалып, күмән келтірсе, кеден органы көрсетілген бағаны растайтын қосымша дәлелдемелерды сұратуға құқылы.

Мысалы, кеден органы декларанттан әкелінетін тауарларды өндірушінің прайс-парақтарын, оның коммерциялық ұсыныстарын, тауарларды жөнелту (шығу, транзит) елінің кедендік декларациясын, әкелінетін тауарларға ақы төлеу туралы құжаттарды, тиеу (қаптау) парақтарын, әкелінетін, бірдей, біртектес тауарларды есепке қабылдау туралы бухгалтерлік құжаттарын, сатушының сатып алушыға жеңілдік беру негіздері мен шарттарына қатысты түсініктемелерін, сатушы мен сатып алушы арасындағы өзара байланыстың болмауын растайтын құжаттарды т.с.с. түрлі ақпараттық құжаттар мен мәліметтерді сұрай алады [4].

Декларант тарапынан дәлелді құжаттар ұсынылмаған жағдайда, тауардың кедендік құны кеден органдарының деректер базасындағы ұқсас тауарлардың бағасы бойынша анықталады.

Көп жағдайда, декларанттар үшін сұратылған құжаттарды ұсынып, мәміле бағасын дәлелдеуде қиындықтар туындайды.

Себебі, сыртқы саудамен алғаш айналасқан кәсіпкерлер әдетте сыртқы сауда ережелерін толығымен сақтамайды. Мысалы, тауарларды шет елден келісім-шартсыз, тек коммерциялық құжат яғни инвойс негізінде импорттау, есеп айырысуды қолма-қол жүргізу фактілері жиі кездеседі.

Осының салдарынан, жоғарыда атап өтілгендей, кедендік құн бағасы күмән тудырып, тексеру шаралары жүргізілген кезде кәсіпкерлер бірінші әдіспен мәлімделген кедендік құнды растай алмай қалу фактілері жиі орын алуда.

Сол себепті, кедендік құнды айқындау мәселесінің өзектілігін ескере отырып, сыртқы сауда қатысушылары (импорттаушылар) әкелінетін тауармен жасалған мәміле құның растау үшін құжаттардың толықтығын барынша қамтамасыз етулері және бағаны қасақана төмендетуге жол бермеуі қажет.

Бұл мақсатта, «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатысының қолдауымен сыртқы сауда-саттықты алғаш рет жасауға ниет еткен кәсіпкерлерге арнайы біліктілік курстарын ұйымдастырып, сыртқы сауда-логистикалық операциялар бойынша негізгі қағидалар, контрактілерді түзу, тауарларды тиімді бағыттармен тасымалдау бойынша оқыту тәжірибесін енгізуді ұсыныс ретінде қарастыруға болады.

Кедендік құнды төмендету мәселесі тек қана мемлекеттік бюджетке қатер төндіріп, кедендік төлем түсімдерінің қысқыруына әкелумен шектелмей, ішкі нарықтағы бағаға да өзінің кері әсерін тигізуі мүмкін [5].

Сонымен қатар, кедендік құнды кеміту фактілері көрші елдермен жасалатын сыртқы сауда статистикасының алшақтығына себеп болады.

Осылайша, кедендік құнды дұрыс айқындап, мәлімдеу, тауарлардың кедендік бақылаудан кедергісіз өтіп, сыртқы сауда қатынастардың қарқынды дамуы, сондай-ақ мемлекеттік бюджетке түсетін төлемдердің толыққандығы үшін аса маңызды.

Бұл орайда, сыртқы экономикалық қызметке қатысушылар мен кеден органдары арасындағы осы тақырыптағы тығыз қарым-қатынастардың орнатылуы, мұндай қатынастардың ашықтығы мен тұрақтылығы, мемлекеттік

бюджет мүддесі мен кәсіпкер мүддесі арасындағы өзара тепе-теңдік пен заңдылықты қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасындағы кедендік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының 26.12.20217 жылғы №123-VI-ҚРЗ кодексі.
2. С.Әлібеков, Қазақстан Республикасының кеден құқығы //Нұр-Пресс 2007ж.
3. Г.Маховикова, Е.Павлова, Таможенное дело. Москва, Юрайт, 2016
4. «Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік аумағына әкелінетін тауарлардың кедендік құнына бақылау жүргізудің ерекшеліктері туралы» Еуразиялық экономикалық комиссия Алқасының 27.03.2018 жылғы №42 шешімі.
5. Ж.Мантаев, Кедендік құнды айқындау // <https://nalogikz.kz/docs/kedendik-qundy-ayqyndau.html>

ОӘЖ 340

ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫ

Төрехан Ә.Н.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена изучению юридической ответственности как общего правового института современной системы права. Исследуются вопросы взаимодействия системы права и системы правовой ответственности. Приведена общая теоретическая характеристика соотношения этих систем. Раскрываются особенности института межотраслевой правовой ответственности в системе права.

Summary: The article discusses the legal responsibility of the Public Law Institute of the modern system of law. Issues of interaction of the law system and the right responsibility system are considered. The total theoretical characterization of these systems is provided. The specificity of the institute is explained by the interracial right responsibility in the system of law.

Құқық жүйесіндегі құқықтық жауапкершілік институты тұтастай алғанда құқықтық жүйенің жұмыс істеуі мен тиімділігін қамтамасыз ететін іргелі ұғым болып табылады. Бұл институт заңдылықты сақтауда, азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауда, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Құқықтық жауапкершілік институты ежелгі дәуірден, алғашқы мемлекеттік құрылымдардың қалыптасу кезеңінен және қоғамдық қатынастарды реттеу жүйесі ретінде құқықтың пайда болуынан бастау алады. Бұл мемлекет пен құқықтың эволюциясы барысында қалыптасқан, тәртіпті сақтау және қоғамдық мүдделерді, сондай-ақ жеке тұлғалардың мүдделерін қорғау қажеттілігін көрсететін іргелі институттардың бірі.

Ежелгі қоғамдарда заңның қазіргі түсінігіне дейінгі мінез-құлық ережелері мен нормалары көбінесе діни немесе дәстүрлі сипатта болды. Сол кездегі заңды жауапкершілік қанды кек алу, айыппұл салу, физикалық жазалау немесе тіпті қоғамнан шығару түрінде болуы мүмкін. Мұндай жауапкершіліктің негізгі мақсаты кінәліні жазалау ғана емес, сонымен бірге бұзылған тәртіпті

қалпына келтіру, жәбірленушіге немесе оның отбасына келтірілген зиянды өтеу болды [1].

Мемлекеттік пен құқықтың дамуымен құқықтық жауапкершілік институты күрделене түсті және сараланды. Бүгінгі таңда құқықтық жауапкершілік институты қылмыстық, азаматтық, әкімшілік және жауапкершіліктің басқа түрлерін қамтитын күрделі және көп қырлы жүйе болып табылады. Ол үнемі дамып, өзгеріп отыратын әлеуметтік жағдайларға, технологиялық прогреске және халықаралық стандарттарға бейімделеді. Бұл институттың эволюциясы қоғамның әділеттілікке, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті сақтауға деген ұмтылысын көрсетеді [2].

Құқықтық жауапкершілік нормаларының жиынтығы оның интеграциясы мен жұмыс істеуін қамтамасыз ете отырып, бүкіл құқық жүйесі үшін қорғаныс механизмінің рөлін атқарады. Бұл механизм азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін, сондай-ақ мемлекет пен жалпы қоғамның мүдделерін қорғай отырып, қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті сақтауға ықпал етеді. Осы қорғаныс функциясының негізгі аспектілерін қарастырыңыз.

Заңды жауапкершілік нормалары заңдар мен басқа да нормативтік актілерді бұзатын адамдар үшін нақты салдарларды белгілейді. Бұл ықтимал бұзушылықтардың алдын алу және осылайша белгіленген ережелер мен ережелерді сақтауға ықпал ету арқылы күшті тосқауыл ретінде қызмет етеді.

Адамдардың құқықтары немесе заңды мүдделері бұзылған жағдайда, заңды жауапкершілік нормалары оларды қалпына келтіру тетіктерін көздейді. Бұған материалдық және моральдық зиянды өтеу, заңсыз шешімдердің немесе әрекеттердің күшін жою, құқықтарды қалпына келтіру және т.б. кіруі мүмкін.

Құқықтық жауапкершілік нормаларының қорғаныс функциясы болашақ бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған. Сот практикасы мен құқық қолдану мысалдары қоғамға бұзушылықтардың салдарын көрсетеді, азаматтар мен ұйымдар арасында заңға бағынатын мінез-құлықты қалыптастыруға ықпал етеді.

Құқықтық жауапкершілік нормалары қоғамдағы құқықтық тәртіп пен заңдылықты нығайтуға негіз болады. Олар құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларына Заңның тең қолданылуын қамтамасыз етеді, осылайша құқықтық жүйе мен мемлекеттік институттарға деген сенімді нығайтуға ықпал етеді.

Құқықтық жауапкершілік жүйесі серпінді және қоғамдағы өзгерістерге бейімделе алады, бұл құқықтық тәртіп үшін жаңа сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерге уақтылы жауап беруге мүмкіндік береді. Әлеуметтік, технологиялық және экономикалық өзгерістерге жауап ретінде заңнама мен сот практикасын дамыту құқықтың қорғаныс функцияларын нығайтуға ықпал етеді [3].

Құқықтық жауапкершілік нормалары құқық жүйесіндегі қорғаныс механизмінің маңызды рөлін атқарады, оның тиімділігін қамтамасыз етеді және негізгі құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыруға ықпал етеді. Бұл механизм бұзушылықтар үшін жазалап қана қоймайды, сонымен қатар құқық

бұзушылықтардың алдын алудың, бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің және қоғамдық тәртіпті нығайтудың маңызды құралы болып табылады.

Құқықтық жауапкершілік құқық бұзушылықтар жасаған адамдарға бұзылған құқық тәртібін қалпына келтіру және келтірілген залалды өтеу бойынша міндет жүктейді, сонымен бірге жаңа бұзушылықтардың алдын алу құралы ретінде әрекет етеді.

Құқықтық жауапкершілік институтының функциялары

1. Реттеуші функция-бұл міндетті мінез-құлық ережелері мен нормаларын белгілеу. Құқықтық жауапкершілік тетігі арқылы мемлекет әлеуетті және нақты бұзушыларға әсер ете отырып, осы нормалардың сақталуын қамтамасыз етеді.

2. Құқықтық жауапкершілік жүйесі бұзылған құқықтарды қалпына келтіруге және келтірілген зиянды өтеуге мүмкіндік береді.

3. Алдын алу функциясы құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған. Құқыққа қайшы әрекеттер үшін жауапкершіліктің бар-жоғын білу әлеуетті құқық бұзушылар үшін тежеуші фактор болып табылады.

4. Тәрбие функциясы азаматтардың заң мен құқықтық тәртіпті құрметтеуін қалыптастыру болып табылады. Заңдарды бұзғаны үшін жауапкершіліктің басталуын түсіну қоғамда құқықтық мәдениеттің орнығуына ықпал етеді.

Құқықтық жауапкершілік институты құқықтар мен бостандықтарды іске асыруда және қорғауда, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратын құқықтық жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады. Жауапкершіліктің әртүрлі түрлері қоғамдағы тұрақтылық пен әділеттілікті қамтамасыз ете отырып, әртүрлі құқық бұзушылықтарға икемді және барабар жауап беруге мүмкіндік береді. Осы институттың үздіксіз дамуы мен жетілдірілуі құқық қолдану қызметінің тиімділігін арттыруға және құқықтық мемлекетті нығайтуға ықпал етеді.

Құқықтық жауапкершілік институты қазіргі заманғы құқық жүйесінің іргелі институттарының бірі болып табылады. Оның маңыздылығын асыра бағалау қиын, өйткені ол қоғамдық қатынастардың барлық салаларына әсер етеді, заңдардың сақталуын және қоғамдағы тәртіпті сақтауды қамтамасыз етеді.

Құқықтық жауапкершілік құқықтық реттеудің барлық салаларында бар — азаматтық, әкімшілік, қылмыстық құқықтан бастап еңбек және халықаралық. Бұл басқа адамдардың, мемлекеттің немесе жалпы қоғамның заңды мүдделері мен құқықтарын бұзатын кез келген заңсыз әрекет немесе әрекетсіздік құқықтық жүйенің назарынан тыс қалмайтынын көрсетеді.

Құқықтық жауапкершіліктің тиімді жүйесі жасалған құқық бұзушылықтар үшін жазаны қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы құқықтық мәдениеттің дамуына ықпал етеді, құқықтық сананың жалпы деңгейін көтереді. Сонымен қатар, ол заңнаманың дамуы мен жетілдірілуін ынталандырады, оны өзгермелі әлеуметтік жағдайлар мен халықаралық стандарттарға бейімдейді [4].

Құқықтық жүйені қоғамды цифрландыру, халықаралық интеграция және жаһандану сияқты жаңа сын-кәтерлерге бейімдеу қажеттілігі құқықтық жауапкершілік институтын үнемі қайта қарауды және жетілдіруді талап етеді. Маңызды аспект-жазаны күшейту ғана емес, сонымен бірге бұзушыларды түзетуге және әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруге бағытталған қалпына келтіру сот төрелігі тетіктерін дамыту.

Құқық жүйесінің тиімді жұмыс істеуі іс жүзінде заңды жауапкершілік институтына байланысты. Бұл институт құқық бұзушылықтарға ден қою құралы ғана емес, сонымен қатар құқықтық тәртіп пен заңдылықты нығайтуға ықпал ететін алдын алудың, тәрбиелеудің және әлеуметтік реттеудің қуатты тетігі ретінде қызмет етеді.

Құқықтық жауапкершілік институты өмірдің барлық салаларында әділеттілік пен заңдылықты қамтамасыз ете отырып, қазіргі қоғамның тұрақтылығы мен дамуын қолдауда маңызды рөл атқаратын құқықтық жүйенің негізгі элементі болып қала береді. Құқықтық жауапкершілікті қолдану тәжірибесі арқылы құқықтық жүйенің үнемі дамуы мен жетілдірілуі жүреді. Құқық қолдану жағдайларын талдау, сот практикасы және құқықтық жауапкершілік саласындағы ғылыми зерттеулер заңнаманы нақтылауға және өзгертуге ықпал етеді, оны тиімдірек және ағымдағы жағдайларға бейімдейді.

Осылайша, құқықтық жауапкершілік институты оның тұтастығын, тиімділігін және өзгермелі әлеуметтік жағдайларға бейімделу қабілетін қамтамасыз ететін құқықтық жүйенің негізі болып табылады. Оның өмір сүруінің арқасында тұрақты және әділ қоғамның негізі болып табылатын қоғамдық тәртіпті, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Общая теория государства и права : учебник / под ред. С. Ю. Наумова, А. С. Мордовца, Т. В. Касаевой. – Саратов: Соц.-экон. ин-т (филиал) РЭУ им. Г. В. Плеханова, 2018. – 392 с.
2. Кузьмин И. А. Проблемы реализации юридической ответственности: монография / И. А. Кузьмин. – Иркутск: Иркут. юрид. ин-т (филиал) Акад. Ген. прокуратуры РФ, 2015. – 167 с. 68.
3. Куликов Е. А. Теория юридической ответственности (проблемные вопросы) : монография / Е. А. Куликов. – Барнаул: Нов. формат, 2016. – 308 с.
4. Юридическая ответственность: история и современность: монография / отв. ред. Д. А. Липинский. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014. – 268 с.

УДК349.2

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ТРУДОВОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Тұрапбаев Ж.Қ.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Еңбек Кодексінің негізгі ережелеріне жан-жақты талдау жасалып, оның ел ішіндегі еңбек қатынастарын реттеудегі маңызы

көрсетілген. Ол еңбек Кодексінде жұмысшылардың құқықтарын қорғау, жұмыспен қамтудың әділ тәжірибесін қамтамасыз етпеу және жұмыс берушілер мен қызметкерлер арасындағы теңгерімді қарым-қатынасты сақтау үшін белгіленген құқықтық базаны зерттейді. Мақала авторы осы ережелердің Еңбек нарығына және Қазақстанның экономикалық дамуына әсерін қарастырады.

Summary: This article provides a comprehensive analysis of the main provisions of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, highlighting its significance in regulating labor relations within the country. It explores the legal framework established by the Labor Code to protect workers' rights, ensure fair employment practices, and maintain a balanced relationship between employers and employees. The article further examines the impact of these regulations on the labor market and economic development in Kazakhstan.

На протяжении всей своей жизни люди вступают в различные социальные и правовые отношения, которые регулируются законом. Эти отношения неизменно наделяют участников определенными правами и обязанностями. Центральное место в этих правовых рамках, особенно в сфере трудового права, занимает акцент Конституции страны на правах и свободах человека и их защите. Проблема защиты трудовых прав работников становится научной и практической проблемой непреходящей актуальности, отражающей динамичное взаимодействие между эволюционирующей трудовой практикой и потребностью в надежной правовой защите [1].

Трудовой кодекс Республики Казахстан является всеобъемлющим правовым документом, регулирующим трудовые отношения, права и обязанности как работников, так и работодателей в Казахстане [2].

Трудовой кодекс устанавливает основополагающие принципы трудовых отношений, включая равенство прав и возможностей при приеме на работу, запрещение дискриминации, защиту трудовых прав и социальное партнерство между работниками и работодателями. Трудовой кодекс определяет требования и условия заключения, изменения и расторжения трудовых договоров. В нем также излагаются права и обязанности обеих сторон, участвующих в трудовых отношениях.

Защита трудовых прав является основополагающей для обеспечения честной рабочей среды. Она охватывает широкий спектр вопросов, от гарантирования справедливой заработной платы и безопасных условий труда до защиты от несправедливого увольнения и дискриминации на рабочем месте. Суть защиты трудовых прав заключается не только в сохранении достоинства личности и справедливости, но и в содействии продуктивным и гармоничным производственным отношениям, которые способствуют общему экономическому и социальному развитию страны.

В основе защиты трудовых прав лежит конституционная гарантия прав и свобод человека, которая служит всеобъемлющей правовой основой, в рамках которой действует трудовое законодательство. Конституции обычно закрепляют основные трудовые права, такие как право на труд, право на справедливое вознаграждение и право создавать профессиональные союзы и вступать в них. В дополнение к этим конституционным положениям трудовое законодательство, такое как трудовые кодексы и специальные законы о труде,

содержит подробные положения о трудовых договорах, рабочем времени, стандартах охраны здоровья и техники безопасности, механизмах разрешения споров и других аспектах трудовых отношений [3].

Несмотря на всеобъемлющую правовую базу, разработанную для защиты трудовых прав, сохраняется ряд проблем, связанных с эффективной защитой этих прав:

- Глобализация и нестабильная занятость: Глобальная интеграция рынков и распространение гибких форм занятости создали новые проблемы для защиты трудовых прав, включая отсутствие гарантий занятости, эрозию трудовых стандартов и трудности в организации профсоюзов.

- Технологические достижения: Быстрые технологические изменения, предлагая возможности для инноваций и повышения эффективности, также создают риски для безопасности занятости и поднимают вопросы об адекватности существующих мер защиты труда в эпоху цифровых технологий.

- Проблемы правоприменения: Эффективное соблюдение трудовых прав остается серьезной проблемой, поскольку нарушения часто остаются безнаказанными из-за неадекватных систем контроля, недостаточной осведомленности работников об их правах и препятствий для доступа к правосудию.

- Дискриминация и неравенство: Несмотря на правовую защиту, дискриминация и неравенство сохраняются на рынке труда, непропорционально сильно затрагивая женщин, меньшинства, мигрантов и другие уязвимые группы.

Сохраняющаяся актуальность защиты трудовых прав как научной проблемы подчеркивает необходимость постоянных исследований и анализа. Оценка эффективности существующей правовой базы в области защиты трудовых прав и выявление пробелов, где необходимы реформы. Анализ влияния экономических, технологических и социальных изменений на рынок труда и трудовые права. Предлагая инновационные правовые и политические решения возникающих проблем в области защиты трудовых прав.

Повышение понимания и осведомленности заинтересованных сторон, включая работников, работодателей, политиков и широкую общественность, о трудовых правах и важности их защиты. Защита трудовых прав работников - это сложный и развивающийся вопрос, который находится на стыке права, экономики и общества. Это научная проблема постоянной актуальности, требующая постоянной бдительности, исследований и информационно-пропагандистской работы для обеспечения того, чтобы трудовое законодательство соответствовало меняющимся реалиям и чтобы права и достоинство работников соблюдались. По мере развития общества приверженность защите трудовых прав не только отражает ценности, закрепленные в Конституции и законодательных актах, но и воплощает фундаментальный аспект социальной справедливости и равноправия.

Трудовой кодекс устанавливает принципы оплаты труда, включая уровни минимальной заработной платы, оплату сверхурочной работы, премии,

надбавки и другие виды компенсаций. В нем также рассматриваются вопросы, связанные с социальными выплатами, такими как медицинское страхование, социальное обеспечение и пенсионные выплаты. Трудовой кодекс содержит положения, направленные на обеспечение безопасных и здоровых условий труда для работников. Он налагает на работодателей обязательства по обеспечению безопасного рабочего места, проведению оценки рисков и принятию мер по предотвращению несчастных случаев и профессиональных заболеваний.

Процедуры разрешения трудовых споров, включая жалобы, конфликты и разногласия, возникающие между работниками и работодателями, изложены в Трудовом кодексе. Он предусматривает механизмы медиации, примирения и арбитража для мирного урегулирования споров [4]. Трудовой кодекс регулирует коллективные трудовые отношения, включая право работников на организацию профсоюзов и вступление в них, ведение коллективных переговоров и заключение коллективных соглашений. В нем также рассматриваются права и обязанности работодателей и профсоюзов в процессе коллективных переговоров.

Трудовой кодекс устанавливает полномочия инспекторов труда по контролю за соблюдением трудового законодательства, проведению проверок рабочих мест и обеспечению соблюдения трудовых норм. В нем прописаны штрафные санкции за нарушения трудового законодательства и процедуры обжалования решений инспекций. Положения, касающиеся трудоустройства несовершеннолетних, женщин, инвалидов и других уязвимых групп, указаны в Трудовом кодексе. В нем предусмотрены дополнительные меры защиты и гарантии для этих категорий работников.

Трудовой кодекс Республики Казахстан, как основополагающий правовой документ, играет решающую роль в регулировании трудовых отношений, защите прав работников и установлении обязанностей для работодателей. Это отражает приверженность страны созданию честного рынка труда, соответствующего международным трудовым стандартам. Цель данной статьи - проанализировать основные положения Трудового кодекса, их практическое значение и оценить их эффективность в текущих экономических условиях Казахстана.

Трудовой кодекс Республики Казахстан претерпел несколько изменений с момента обретения страной независимости, причем самая последняя версия была принята для адаптации к меняющимся экономическим и социальным условиям. В этом разделе прослеживается развитие трудового законодательства в Казахстане, выделяются ключевые поправки и их обоснование.

Трудовой кодекс основан на фундаментальных принципах, направленных на защиту прав работников, равенства и безопасности на рабочем месте. Эти принципы включают, но не ограничиваются ими, запрещение принудительного труда и дискриминации, право на ведение коллективных переговоров и гарантию справедливой заработной платы. В этом разделе рассматриваются эти принципы, дается подробный анализ их правовых и практических последствий.

Центральное место в Трудовом кодексе занимают положения, регулирующие трудовые отношения, включая заключение, исполнение и расторжение трудовых договоров. В этом разделе рассматриваются юридические требования к трудовым договорам, права и обязанности работника и работодателя, а также правовые рамки, связанные с увольнением и сокращением штатов.

Трудовой кодекс содержит положения о рабочем времени, периодах отдыха и различных видах отпусков (например, ежегодный отпуск, отпуск по беременности и родам, отпуск по болезни). В этой части рассматриваются эти положения, оценивается их влияние на баланс между работой и личной жизнью и благополучие работников [5]. В этом разделе рассматриваются положения о заработной плате, включая стандарты минимальной заработной платы, оплату сверхурочных и оплату труда в праздничные и выходные дни. Кроме того, в нем рассматриваются социальные выплаты, предусмотренные Трудовым кодексом, такие как пенсионные взносы и социальное страхование.

Трудовой кодекс предусматривает механизмы разрешения трудовых споров, включая индивидуальные и коллективные трудовые споры. В этом разделе описываются эти механизмы, исследуется их эффективность в рассмотрении жалоб и обеспечении справедливости как для работников, так и для работодателей.

Трудовой кодекс Республики Казахстан представляет собой всеобъемлющую правовую базу, предназначенную для регулирования трудовых отношений, защиты прав работников и содействия стабильному и справедливому рынку труда. Несмотря на то, что он соответствует международным трудовым стандартам, текущие проблемы требуют постоянной оценки и адаптации для обеспечения его эффективности в защите прав работников и вклада в экономическое развитие. Будущие реформы должны быть направлены на усиление защиты трудовых прав, совершенствование механизмов разрешения споров и адаптацию к меняющемуся характеру работы в глобальной экономике.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. О.В. Смирнова Трудовое право: учебник// М,«Проспект», 2017 г., с. 27-28
2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V. (по состоянию на 11.02.2024 г.).
3. Трудовое право Республики Казахстан. Общая и Особенная части: Учебник/Ж.А.Хамзина. - Алматы: Жеті Жарғы, 2014. – 416 с.
4. Трудовое право Республики Казахстан: учебник для вузов / А. ... - Алматы : NURPRESS, 2013. - 206 с.
5. Ахметов А.М., Мингали Г. Трудовое право Республики Казахстан Учебник (Издание 4) «ЛитПес:Самиздат», 2018 год С.16

ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САҚТАНДЫРУ ШАРТЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Тұрыс Ж.М.

магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена комплексному анализу договора страхования гражданско-правовой ответственности за причинение вреда. Основное внимание уделяется юридическим аспектам такого вида страхования, его важности для защиты прав и законных интересов как физических, так и юридических лиц. Рассматриваются основные положения, связанные с заключением, исполнением и прекращением договора страхования, а также анализируются ключевые моменты, связанные с применением данного вида страхования на практике.

Summary: The article is devoted to a comprehensive analysis of the contract of insurance of civil liability for damage. The main attention is paid to the legal aspects of this type of insurance, its importance for protecting the rights and legitimate interests of both individuals and legal entities. The main provisions related to the conclusion, execution and termination of an insurance contract are considered, as well as the key points related to the application of this type of insurance in practice are analyzed.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру үшінші тұлғаларға келтірілген залалды өтеу бойынша міндеттемелер туындаған жағдайда сақтанушылардың мүдделерін қорғауға бағытталған қазіргі заманғы сақтандыру практикасының маңызды элементі болып табылады. Бұл мақалада зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шартының мәні, ерекшеліктері мен маңыздылығын қарастырамыз.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты үшінші тұлғаларға зиян келтіру нәтижесінде қаржылық міндеттемелердің туындау мүмкіндігімен байланысты тәуекелдерді азайтудың негізгі құралдарының бірі болып табылады. Сақтандырудың бұл түрі сақтандырылған тұлғаларға сақтандыру жағдайы туындаған жағдайда қаржылық қолдау алуға мүмкіндік береді, осылайша олардың мүліктік мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді [1].

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру сақтанушының іс-әрекетінен немесе әрекетсіздігінен туындаған шығындарды өтеу құралын ұсына отырып, құқықтық қорғау жүйесінде маңызды рөл атқарады. Сақтандырудың бұл түрі сақтанушының мүлкін елеулі шығындардан қорғай отырып, ықтимал талаптардан және үшінші тұлғалардың зиянды өтеу талаптарынан қаржылық қорғауды қамтамасыз етеді.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты сақтандырылған адамға зардап шеккендерге келтірілген залалды өтеу мүмкіндігімен байланысты қаржылық тәуекелдерден қорғалуға мүмкіндік береді. Мысалы, егер жол-көлік оқиғасы салдарынан сақтандырылған тұлға басқа жол қозғалысына қатысушылардың денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтірсе, сақтандыру компаниясы сақтандыру шартының талаптарына сәйкес залалды өтейді [2].

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты сақтандырылған тұлғаларға үшінші тұлғаларға зиян келтіруге әкеп соққан олардың әрекеттері немесе әрекетсіздігі нәтижесінде туындайтын елеулі қаржылық шығындардан өздерін қорғауға мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты қоғамдағы қауіпсіздік деңгейін арттыруға да ықпал етеді. Сақтандыру компаниясы залалды өтейтінін біле отырып, үшінші тұлғаларға зиян келтірілген жағдайда, сақтандырылған тұлғалар ережелерді сақтауға және қауіпті әрекеттерден сақтануға ынталандырылады. Бұл зиян келтіру жағдайларының санын азайтуға және қоғамның барлық қатысушылары үшін қауіпсіздік деңгейін арттыруға ықпал етеді [3].

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шартының маңызды аспектілерінің бірі сақтанушының іс-әрекетінен зардап шегуі мүмкін үшінші тұлғалардың мүдделерін қорғау болып табылады. Сақтандырудың осы түрінің арқасында зардап шеккен адамдар денсаулығына немесе мүлкіне келтірілген залалдың өтелуіне кепілдік алады. Бұл қоғамда сенім орнатуға және оның барлық қатысушыларының құқықтары мен мүдделерін қорғауға ықпал етеді.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты сақтандыру мен зиян келтіргені үшін жауапкершілікті реттейтін азаматтық заңнама қағидаттарына негізделеді. Мұндай шарттың негізгі мақсаты-үшінші тұлғаларға келтірілген залалдарды өтеу жөніндегі міндеттемелердің туындау қаупінен сақтандыру қорғауын ұсыну.

Сақтанушының өміріне, денсаулығына немесе мүлкіне зиян келтіргені үшін үшінші тұлғалар алдындағы азаматтық-құқықтық жауапкершілігі сақтандыру объектісі болып табылады. Сақтандыру жағдайлары жол апаттары, өндірістегі жазатайым оқиғалар, медициналық қателіктер және басқа да оқиғалар болуы мүмкін, нәтижесінде сақтанушы үшінші тұлғаларға келтірілген залалды өтеуге міндетті болуы мүмкін.

Сақтандыру шартының негізгі ережелері

1. Шарттың мәні-сақтанушының абайсыз әрекеттері немесе теріс қылықтары нәтижесінде үшінші тұлғаларға келтірілген ықтимал залал үшін жауапкершілікті сақтандыру.

2. Сақтандырушы және сақтанушы-сақтандырушы шарт бойынша белгіленген сақтандыру сомасы шегінде үшінші тұлғаларға келтірілуі мүмкін шығындарды өтеуге міндеттенеді. Сақтанушы осы кепілдікті бергені үшін сақтандыру сыйлықақысын төлейді.

3. Сақтандыру жағдайы-сақтандырушы сақтандыру өтемін төлеуге міндеттенетін оқиға. Мұндай оқиға сақтандыру шартында нақты айтылуы тиіс.

4. Сақтандыру өтемі-сақтандыру жағдайы басталған жағдайда сақтандырушы сақтанушыға немесе үшінші тұлғаға төлейтін ақшалай сома.

Заңнама міндетті сақтандыруды көздейтін жағдайларды қоспағанда, азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандырудың ерекшелігі оның ерікті сипаты болып табылады. Бұл сақтандыру зиянды, соның ішінде үшінші

тұлғаларға келтірілген моральдық зиянды өтеуге байланысты шығындарды жабады.

Шартта сақтанушының сақтандыру жағдайының басталғаны туралы сақтандырушыға уақтылы хабарлау, залалдың фактісі мен мөлшерін растау үшін қажетті құжаттарды ұсыну міндетін, сондай-ақ Сақтандырушының сақтандыру өтемін белгіленген мерзімде төлеу міндетін қоса алғанда, Тараптардың құқықтары мен міндеттері нақты айқындалады.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты қоғамның барлық қатысушыларының қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және мүдделерін қорғауда маңызды рөл атқарады. Бұл сақтандырылған адамдарға қаржылық тәуекелдерден қорғалуға және зардап шеккен адамдарға келтірілген залал үшін өтемақы алуға мүмкіндік береді. Осылайша, сақтандырудың бұл түрі қоғамда әділ және қауіпсіз қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді, болашаққа деген сенім мен сенімділік деңгейін арттырады.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты қоғамның барлық қатысушыларының қауіпсіздігін және мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету жүйесінде маңызды рөл атқарады. Сақтандырудың бұл түрі күтпеген жағдайлар кезінде сақтанушылар үшін қаржылық тәуекелдерді азайтып қана қоймайды, сонымен қатар үшінші тұлғаларға зиянды өтеу кепілдігін береді, бұл қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылық пен сенімді сақтауға ықпал етеді.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру тетіктерін енгізу және дамыту қоғамдық шиеленісті төмендетуге, зиянды өтеу мәселелері бойынша сот дауларының санын азайтуға ықпал етеді және нәтижесінде азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың жалпы деңгейін арттырады. Бұл, өз кезегінде, қоғамдық қатынастар субъектілерін неғұрлым жауапты және мұқият мінез-құлыққа ынталандырады, зиян келтіретін жағдайлардың туындау ықтималдығын азайтады.

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты сақтанушылар үшін де, жалпы қоғам үшін де үлкен маңызға ие. Бұл сақтанушыларға үшінші тұлғаларға өтемақы төлеу мүмкіндігімен байланысты қаржылық тәуекелдерден қорғалуға мүмкіндік береді және қоғамдағы сенім мен қауіпсіздік деңгейін арттыруға ықпал етеді.

Зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты сақтанушылар мен үшінші тұлғалардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. оның ерекшеліктері мен шарттары қаржылық тәуекелдерді тиімді реттеуге және қажет болған жағдайда зардап шеккен адамдарға өтемақы беруге мүмкіндік береді.

Сақтандырудың бұл түрі сақтанушыларға үшінші тұлғаларға келтірілген зиянды өтеу қажеттілігі нәтижесінде туындайтын елеулі қаржылық шығындардан қорғауды ұсынады. Бұл апаттар, кәсіби қателіктер, денсаулыққа зиян келтіру және адамның іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі мүліктік немесе денсаулыққа зиян келтіретін басқа жағдайлар болуы мүмкін.

Үшінші тұлғаларға шығындарды өтеу арқылы шарт азаматтар мен ұйымдар арасындағы қақтығыстарды азайту арқылы әлеуметтік тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Осылайша, сақтандыру әлеуметтік шиеленісті төмендететін және әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал ететін сот ісін жүргізусіз зиянды өтеуді қамтамасыз ететін әлеуметтік қорғау механизмі ретінде қызмет етеді.

Сақтандырудың болуы сақтанушыларды жауапкершілікті мінез-құлыққа итермелейді, өйткені келісімшарт талаптары көбінесе зиянды жабуды ғана емес, сонымен қатар тәуекелдерді болдырмау және ықтимал зиянды азайту шараларын да қамтиды. Бұл жеке тұлғаларға да, ұйымдарға да олардың кәсіби қызметі тұрғысынан қатысты.

Сақтандыру шарты сақтанушы үшін ғана емес, үшінші тұлғалардың жәбірленушілері үшін де құқықтық қорғауды қамтамасыз етеді. Сақтандыру жағдайы туындаған жағдайда, үшінші тұлғалардың өтемақы алу кепілдігі бар, бұл азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің маңызды аспектісі болып табылады [4].

Азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру экономикадағы тәуекелдерді тиімді бөлуге ықпал етеді. Бұл қаржылық тәуекелдерді жеке тұлғалар мен ұйымдардан оларды басқаруға және азайтуға мамандандырылған сақтандыру компанияларына қайта бөлуге мүмкіндік береді.

Осылайша, зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты қоғамдық қатынастардың барлық қатысушыларының мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін, құқықтық қорғауды, әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық тиімділікті қолдауға ықпал ететін қазіргі заманғы құқықтық тәртіптің ажырамас элементі болып табылады.

Қорытындылай келе, зиян келтіргені үшін азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыру шарты қазіргі заманғы құқықтық жүйенің ажырамас бөлігі болып табылады, ол жеке адамдар мен ұйымдарды әлеуетті қаржылық шығындардан қорғауға ғана емес, сонымен бірге қоғамдық тәртіп пен жалпы әл-ауқатты қамтамасыз етуге ықпал етеді. Құқықтың осы саласын зерделеуді және жетілдіруді жалғастыру зиянды өтеуге байланысты қоғамдағы қатынастарды реттеудің тиімді және әділ тетіктерін одан әрі дамытуға ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мартянова Т.С. Правила страхования и договор страхования: взаимодействие сфер публичного и частного-правового регулирования // Законодательство. - 2013. - No 1.
2. *Сақтандыру қызметі туралы* Қазақстан Республикасының 2000 ж. 18 желтоқсандағы № 126-ІІ Заңы (2024.11.02. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
3. Страхование право: учебник / под ред. В.Н. Григорьева, А.Н. Кузбагарова, В.В. Шахова. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юнити, 2015. – 423 с
4. Гражданское право: учебник : в 2-х т. / под ред. Б.М. Гонгало. - 3-е изд., перераб. и доп. - Москва : Статут, 2018. - Т. 2. - 560 с.

ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Шинтаева Ф.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Алымбеков Б.М.

Қырғызстан Халықаралық университеті, Бишкек қ., Қырғызстан

Резюме: Темой статьи является рассмотрение института юридической ответственности как элемента системы правового регулирования. Также автор определяет, что этот институт может включать в себя ряд проблемных аспектов, которые требуют внимания и урегулирования.

Summary: The topic of the article is the consideration of the institution of legal responsibility as an element of the legal regulation system. The author also determines that this institution may include a number of problematic aspects that require attention and settlement

Құқықтық жауапкершілікті теориялық тұрғыдан түсіну процесін зерттеу ғылыми негізделген тұжырымдаманы әзірлеуде және оны құқық қолдану практикасында жүзеге асыруда маңызды болып табылады.

Бастапқыда заңды жауапкершілік жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін және оның белгіленген ережелер мен нормаларды бұзғаны үшін қоғам мен мемлекет алдындағы міндеттерін анықтайтын маңызды құқық институты екенін түсіну қажет. Бұл тұжырымдама оның мәнін, мақсаттары мен принциптерін талдаудан басталады.

Негізгі аспектілердің бірі - заңды жауапкершілікті қоғамның құқық бұзушылықтарға реакциясының бір түрі ретінде анықтау. Бұл жауапкершіліктің жазалау, ескерту және әділеттілікті қалпына келтіру функциясы бар екенін түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ құқықтық тәртіпті нығайту, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз ету сияқты құқықтық жауапкершілік жүйесі көздейтін мақсаттарды анықтау маңызды [1].

Зерттеудің келесі кезеңі - заңды жауапкершіліктің принциптерін талдау. Олардың ішінде заңдылық, әділеттілік қағидаты, жазалау шарасының қылмыстың ауырлығымен арақатынасы, жауапкершілікті дараландыру және айыпталушының құқықтарын қорғау қағидаты маңызды болып табылады. Осы принциптерді түсіну құқықтық тәртіпке сәйкес келетін және әділеттілікті қамтамасыз ететін ережелер мен нормаларды әзірлеуге және қолдануға көмектеседі.

Теориялық түсінудің маңызды аспектісі жауапкершілік түрлерін ажырату болып табылады: қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық және басқа. Жауапкершіліктің әр түрінің өзіндік ерекшеліктері, мақсаттары мен принциптері бар, бұл оларды зерттеу мен қолдануға сараланған тәсілді қажет етеді. Құқықтық жауапкершілік институты құқықтық жүйенің негізгі элементтерінің бірі, бірақ қазіргі әдебиетте әрдайым тиісті назар аударыла бермейді. Ол көбінесе заңның белгілі бір саласы аясында қарастырылады, бұл

салалық құқықтық жауапкершілік институттарының әртүрлілігіне және әр салада мемлекет тарапынан әртүрлі мәжбүрлеу шараларына байланысты.

Салалық құқықтық жауапкершілік институттары айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Мысалы, қылмыстық құқықта бұл қылмыстық санкциялар, әкімшілік құқықта-әкімшілік жазалар, азаматтық құқықта – зиянды өтеу және т.б. болуы мүмкін.

Құқықтық жауапкершілікті ғылыми тұрғыдан түсінудің нәтижесі жоғарыда аталған барлық аспектілерді ескеретін кешенді және негізделген тұжырымдаманы әзірлеу болуы керек. Бұл тұжырымдама қоғам мен азаматтардың құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, халықаралық стандарттар мен тәжірибелерді ескере отырып, заңдылық, әділеттілік және тиімділік принциптеріне негізделуі керек.

Құқықтық жауапкершілікті теориялық тұрғыдан түсіну процесін зерттеу құқықтық жүйені дамыту, оның тиімділігі мен әділеттілігін арттыру үшін қажетті қадам. Мұндай зерттеудің нәтижелері құқық бұзушылықтарға нақты қарсы тұруды және әрбір азаматтың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету үшін қоғамның нақты жағдайлары мен қажеттіліктерін ескере отырып, құқық қолдану практикасына енгізілуі тиіс.

Құқықтық әдебиеттерде құқықтық жауапкершілікті зерттеудің әр түрлі тенденциялық тұжырымдары орын алады.

С. А. Носков «құқықтық жауапкершілік және құқықтық институт ұғымдары бірдей емес. Құқықтық жауапкершілік институтында нормативтік негіз қаланды, сондықтан оны анықтау және жетілдіру өте маңызды және қажет» деген позицияны талдайды [2].

Құқық институты деп Н. А. Пианов «қоғамдық қатынастардың белгілі бір түрін реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығын (жүйесін)» түсінуді ұсынады [3]

Б. Т. Базылев " құқықтық жауапкершілік институты — бұл мазмұны бойынша жалпы, кешенді (әр түрлі салалардың нормаларынан тұрады), құрылымы бойынша ерекше (институттар мен бүкіл саланы қамтиды), мақсаты бойынша қорғаушы, құқық бұзушыларды жазалау әдісімен азаптау қатынастарын реттейтін функционалдық құқық институты» [4].

Біздің пікірімізше, құқықтық жауапкершілік - бұл құқық қорғау және реттеу институты. Ол сондай-ақ қорғау және реттеу болып табылады, өйткені ол уәкілетті органдардың жасалған құқық бұзушылыққа реакциясын реттейді. Құқық бұзушылық жасалған сәттен бастап мемлекетте (уәкілетті органдар атынан) құқық бұзушыға бұзылған норманың санкциясында көзделген құқықтық жауапкершіліктің іс жүргізу және материалдық аспектілерін регламенттейтін нұсқамаларға сәйкес қатаң түрде қолданылатын құқық шектеулер кешенін қолдану құқығы мен міндеті пайда болады. Осылайша, құқықтық жауапкершілік институтын реттеудің мәні екі түрдегі (типтегі) қоғамдық қатынастар болып табылады: біріншіден, қайшылықты емес

қатынастар; екіншіден, құқық бұзушылықтың заңды фактісіне байланысты туындайтын қатынастар.

Қазіргі құқықтық жауапкершілік институты-қоғамның заңдары мен ережелерін бұзғаны үшін заңды жауапкершілікті реттейтін нормалар мен принциптердің күрделі жүйесі. Алайда, оның маңыздылығы мен құқықтық жүйеге тән екендігіне қарамастан, бұл институт назар аударуды және реттеуді қажет ететін бірқатар проблемалық аспектілерді қамтуы мүмкін.

Мәселелердің бірі-заңды жауапкершілік ұғымының бұлыңғырлығы мен бұлыңғырлығы. Құқықтың әртүрлі салаларында және әртүрлі юрисдикцияларда бұл ұғымды анықтауда әртүрлі тәсілдер болуы мүмкін, бұл нормаларды тәжірибеде біртұтас түсіну мен қолдануды қиындатады. Мысалы, қылмыстық құқықта заңды жауапкершілік ұғымы көбінесе кінәнің болуымен және жасалған қылмыс үшін жазамен байланысты, ал әкімшілік құқықта кінәні ескермей әкімшілік нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілік белгіленуі мүмкін.

Тағы бір проблемалық аспект жауапкершілік шаралары мен санкциялардың пропорционалдылығының жеткіліксіздігімен байланысты. Кейбір жағдайларда жазалау шаралары тым қатал болуы мүмкін немесе керісінше жеткіліксіз болуы мүмкін, бұл әділетсіз нәтижелерге және әділеттілік принципін бұзуға әкелуі мүмкін.

Құқықтық жауапкершілік жүйесінің теңгерімсіздігі мәселесін де атап өткен жөн. Көбінесе құқықтық жүйелерде белгіленген жауапкершілік нормаларының саны мен олардың нақты іске асырылуы арасындағы диспропорцияны байқауға болады. Бұл жаза жүйесінің тиімділігінің жеткіліксіздігіне және құқық бұзушылық деңгейінің артуына әкелуі мүмкін.

Тағы бір мәселе-заңды жауапкершілікті қолдану тетіктерінің тиімсіздігі мен жүйесіздігі. Көбінесе құқық қорғау органдары нақты іс-қимыл алгоритмдерінің болмауына немесе әртүрлі органдар арасындағы үйлестірудің болмауына байланысты жауапкершілік нормаларын жүзеге асыруда қиындықтарға тап болады [5].

Осы проблемаларды шешу үшін құқықтық жауапкершілік институтын жетілдіру бойынша кешенді жұмыс жүргізу қажет. Бұл жауапкершілік ұғымдары мен нормаларын нақтылау мен біріздендіруді, жазаның теңдестірілген тетіктерін әзірлеуді, сондай-ақ құқық қолдану практикасының тиімділігі мен жүйелілігін арттыруды қамтуы мүмкін. Тек осындай тәсіл қоғамның заңдары мен ережелерінің сақталуын қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтарын қорғауға және құқықтық мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуін қолдауға мүмкіндік береді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Куликов Е.А. Теория юридической ответственности (проблемные вопросы): монография. – Барнаул: Изд-во Новый формат, 2016. – 308 с.
2. Носков С. А. О понятии института юридической ответственности // Право и политика. 2007. № 3. С. 13.
3. Пьянов Н. А. Консультации по теории государства и права : учеб. пособие. Ч. 1. Иркутск, 2005. С. 176

4. Ячменев Ю. В. Юридическая ответственность: понятие, виды и особенности / Ю. В. Ячменев // Вестн. С.-Петерб. ун-та МВД России. – 2012. – № 2. – С. 66–74.
5. Яковлев В. Ф. О понятии правовой ответственности / В. Ф. Яковлев // Журн. рос. права. – 2014. – № 1. – С. 5–7.

ОӘЖ 330. 322

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМДЕР

Шинтаева Ф.Е.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Сатаев А.Т.

Оңтүстік Қазақстан медициналық академиясы, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Инвестиционные соглашения играют важную роль в развитии предпринимательской деятельности в Республике Казахстан. Они представляют собой соглашения между инвестором и государством, устанавливающие права и обязанности сторон в области инвестиций. Важно отметить, что инвестиционные соглашения в Казахстане регулируются законодательством, направленным на привлечение инвестиций и защиту прав и интересов инвесторов.

Summary: Investment agreements play an important role in the development of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan. They are agreements between an investor and the state that establish the rights and obligations of the parties in the field of investment.

It is important to note that investment agreements in Kazakhstan are regulated by legislation aimed at attracting investments and protecting the rights and interests of investors

Қазақстандағы қазіргі экономика, кез келген басқа дамушы ел сияқты, инвестициялау саласын тиісті құқықтық реттеусіз тұрақты және теңгерімді дамуға қол жеткізе алмайды. Инвестициялар экономикалық өсуді ынталандыруда, жаңа жұмыс орындарын құруда, инновацияларды дамытуда және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруда шешуші рөл атқарады [1].

Біріншіден, инвестициялық саладағы құқықтық реттеу жергілікті және шетелдік инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл жеке меншікке қол сұғылмаушылық кепілдіктерін, даулар мен жанжалдарды шешу үшін тәуелсіз соттарға жүгіну мүмкіндігін, сондай-ақ мемлекет немесе үшінші тұлғалар тарапынан ерікті әрекеттердің алдын алуды қамтиды.

Екіншіден, құқықтық реттеу ашық және болжамды инвестициялық ортаны құруға ықпал етеді. Инвесторлар ойын ережелері кенеттен өзгермейтініне және олардың құқықтары мен инвестицияларын қорғауға сене алатынына сенімді болуы керек. Құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен ашықтығы елге капитал тартудың негізгі факторлары болып табылады.

Үшінші аспект инновацияларды қолдаумен және жоғары технологиялық салаларды дамытумен байланысты. Құқықтық реттеу салықтық жеңілдіктерді, гранттарды және жаңа технологияларды, тұрақты шешімдерді және заманауи

өндірістік тәжірибелерді дамытуға белсенді түрде инвестиция салатын инвесторларды қолдаудың басқа құралдарын қарастыруы мүмкін.

Сонымен қатар, инвестициялық саладағы құқықтық реттеу жалпы іскерлік ахуалды жақсартуға ықпал етеді. Бизнесті тіркеудің, лицензиялар мен рұқсаттар алудың, сондай-ақ бәсекелестік ережелерін сақтаудың реттелген және ашық рәсімдері кәсіпкерлік белсенділікті дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды.

Инвестициялық саладағы құқықтық реттеу халықаралық ынтымақтастық пен интеграция үшін де өте маңызды. Халықаралық стандарттарды сақтау және инвестицияларды қорғау бойынша екіжақты және көпжақты келісімдер жасасу Қазақстанның әлемдік аренадағы ұстанымын нығайтуға және шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал етеді.

Шетелдік заңнама ұзақ уақыт бойы инвестициялық қатынастарды реттеудің әртүрлі құқықтық құрылымдары мен тетіктерін қолданды, бұл белгілі бір жолмен шетелдегі инвестициялық қызмет процесінің тұрақтылығы мен түсінігін қалыптастырды.

Инвестициялық келісімді түсінудің доктриналық және теориялық тәсілдері әртүрлі және нақты құқықтық жүйеге, тараптардың мақсаттарына және инвестициялық қызметтің ерекшелігіне байланысты.

1 Азаматтық құқықтық тәсіл: бұл тәсілді жақтаушылардың пікірінше, инвестициялық келісім инвестор мен мемлекет немесе инвестициялық қатынастардың басқа қатысушылары арасындағы жеке құқықтық шарт болып табылады. Ол тараптардың құқықтары мен міндеттерін, инвестициялау шарттарын, инвестицияларды қорғауды және дауларды шешу тәртібін реттейді. Азаматтық-құқықтық тәсіл әдетте мүлікті және келісімшарттық міндеттемелерді қорғауға бағытталған.

2. Әкімшілік-құқықтық тәсіл: осы тәсілге сәйкес инвестициялық келісім инвестицияларды әкімшілік реттеудің ерекше нысаны ретінде қарастырылады. Мемлекет немесе оның органдары инвестициялау ережелері мен шарттарын белгілейді, сондай-ақ Келісімнің орындалуын бақылауды жүзеге асырады. Әкімшілік-құқықтық тәсіл мемлекеттік мүдделерді қамтамасыз етуге, экономикалық дамуды ынталандыруға және инвестициялық қызметті бақылауға бағытталған.

3. Шарттық-құқықтық тәсіл: осы тәсіл бойынша инвестициялық келісім тараптар арасындағы шарттың арнайы түрі ретінде қарастырылады. Ол өзара құқықтар мен міндеттерді, сондай-ақ инвестицияларды жүзеге асыру және инвестициялық қатынастарға қатысушылардың мүдделерін қорғау шарттарын белгілейді. Шарттық-құқықтық тәсіл тараптардың ерік-жігерін қорғауға және шарттың еркіндігіне бағытталған.

4. Халықаралық құқықтық тәсіл: осы тәсілге сәйкес инвестициялық келісім инвестицияларды халықаралық құқықтық реттеудің ерекше нысаны ретінде қарастырылады. Ол мемлекеттер немесе халықаралық ұйымдар арасында жасалған екіжақты немесе көпжақты болуы мүмкін. Халықаралық-құқықтық тәсіл шетелдік инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға,

инвестициялық ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етуге және инвестициялық дауларды шешуге бағытталған. Тұтастай алғанда, инвестициялық келісім келісім тараптарының алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге, сондай-ақ инвестициялық қызметтің мән мәтініне байланысты әртүрлі көзқарастардан қаралуы мүмкін. Жоғарыда аталған тәсілдердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар және инвестициялық қатынастарды тиімді реттеуді қамтамасыз ету үшін әртүрлі жағдайларда қолданылады [2].

Инвестициялық келісімдер Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті дамытуда маңызды рөл атқарады. Олар инвестор мен мемлекет арасындағы тараптардың инвестициялар саласындағы құқықтары мен міндеттерін белгілейтін келісімдерді білдіреді.

Қазақстандағы инвестициялық келісімдер инвестицияларды тартуға және инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға бағытталған заңнамамен реттелетінін атап өту маңызды. Негізгі заңдардың бірі инвестициялық қызметтің құқықтық негіздерін айқындайтын 2003 жылғы 8 қаңтардағы "Инвестицияларды реттеу туралы" Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады.

Қазақстан Республикасында 2003 жылғы 8 қаңтарда қабылданған "Инвестициялар туралы" заң елдегі инвестициялық қызметті реттейтін негізгі құжатқа айналды. Ол шетелдік және жергілікті инвесторлар үшін тепе-теңдік жағдай жасай отырып, бұрын қолданыста болған "Шетелдік инвестициялар туралы" және "Жеке капиталды мемлекеттік қолдау туралы" заңдарды ауыстырды.

Жаңа заңға енгізілген негізгі қағидалардың бірі-инвестицияларды қорғау. Бұл қағида шетелдік және жергілікті инвесторлар үшін тең құқықтар мен міндеттерге кепілдік береді, бұл елде бизнесті жүргізу үшін әділ жағдай жасауға ықпал етеді. Инвесторлар өздерінің құқықтары заңнамалық деңгейде қорғалатынына сенімді бола алады.

Бұдан басқа, "Инвестициялар туралы" Заң Қазақстан экономикасының басым секторларына инвестицияларды ынталандыратын инвестициялық преференцияларды көздейді. Бұл преференцияларға кейбір салықтар мен кедендік баждарды төлеуден босату, сондай-ақ белгілі бір қызмет салаларына белсенді инвестиция салатын инвесторларға мемлекеттік гранттар беру кіреді.

Шетелдік және жергілікті инвесторлар үшін тепе-тең жағдай жасау Қазақстан экономикасын дамыту мен капиталды тарту үшін стратегиялық маңызға ие. Бұл инвесторлар өз инвестицияларының ұзақ мерзімді перспективасында өздерін қауіпсіз және сенімді сезінетін қолайлы инвестициялық ортаны құруға мүмкіндік береді.

Қазақстанда "Инвестициялар туралы" Заңның қабылдануы инвесторлар ел экономикасына инвестициялар үшін қолдау мен ынталандыру алатын ашық және болжамды инвестициялық ортаны құруға деген ұмтылысты көрсетті. Заңда инвестициялық қызмет пайда алу және (немесе) өзге де пайдалы әсерге қол жеткізу мақсатында инвестициялар салу және практикалық іс-әрекеттерді жүзеге асыру ретінде айқындалады.

Инвестициялар-бұл инвесторлар пайда табу немесе басқа пайдалы нәтижеге қол жеткізу үшін кәсіпкерлік немесе басқа қызмет объектілеріне салатын қаражат пен мүліктің әртүрлі түрлері. Анықтамаға сәйкес, инвестицияларға ақша қаражаттары, бағалы қағаздар, мүлік, мүліктік және ақшалай бағасы бар басқа да құқықтар кіреді [3].

Қолма-қол ақша: бұл кәсіпкерлік қызметке тікелей салынуы немесе активтерді сатып алу, шикізат сатып алу, еңбекақы төлеу және т. б. үшін пайдаланылуы мүмкін банктік шоттардағы қолма-қол ақша немесе ақша қаражаты.

Бағалы қағаздар: бұл акциялар, облигациялар, вексельдер және т.б. сияқты қаржы құралдары, оларды инвесторлар дивидендтерден, купондардан немесе күрделі кірістерден кіріс алу мақсатында компанияларға немесе жобаларға инвестициялау үшін сатып ала алады.

Мүлік: мүлік дегеніміз-табыс табу мақсатында өндірістік немесе коммерциялық қызметте пайдалануға болатын Жылжымайтын мүлік, жабдықтар, машиналар, көлік құралдары және басқа объектілер сияқты материалдық активтер.

Мүліктік құқықтар: бұл кез-келген активке немесе кәсіпорынға кіріс алу немесе бақылау құқығы. Мысалы, бұл патенттер, лицензиялар, авторлық құқықтар, компаниялардың жарғылық капиталындағы үлестер және т. б. болуы мүмкін.

Басқа құқықтар: бұл мүліктік емес, бірақ ақшалай құндылығы бар және табыс әкелетін құқықтардың әртүрлі түрлері. Мысалы, бұл жерді немесе су ресурстарын пайдалану, қызметтерді алу немесе жалдау төлемдері және т. б. құқықтар болуы мүмкін.

Инвестициялардың мақсаты тек пайда табу ғана емес, сонымен қатар өндірісті ұлғайту, жұмыс орындарын құру, жаңа технологияларды дамыту, әлеуметтік және экологиялық дамуға ықпал ету және т.б. инвестициялау экономика мен жалпы қоғамның дамуында маңызды рөл атқарады, өйткені ол өндірістің өсуіне, өмір сүру сапасын жақсартуға және әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Қазақстандағы инвестициялық келісімдер екіжақты немесе көпжақты болуы мүмкін және белгілі бір мерзімге жасалады. Олар әдетте инвестицияларды қорғау, салық салу, валюталық бақылау режимі, кедендік жеңілдіктер, пайданы аудару ережелері және инвестициялық қызметтің басқа да маңызды аспектілері бойынша шарттарды қамтиды [4].

Инвестициялық келісімдердің басты артықшылықтарының бірі қолайлы инвестициялық ахуал құру болып табылады. Мемлекет инвесторға тиісті құқықтық және экономикалық қорғауды қамтамасыз етуге міндеттенеді, бұл елге шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал етеді. Бұдан басқа, мұндай келісімдер инфрақұрылымды дамытуға, Жұмыспен қамту деңгейін арттыруға және технологиялар алмасуға ықпал етеді.

Алайда, инвестициялық келісімдер теңдестірілген болуы керек және инвесторлардың да, мемлекеттің де мүдделерін ескеруі керек. Бір жағынан,

олар инвесторларға құқықтық және экономикалық ортаның тұрақтылығын қамтамасыз етуі керек, ал екінші жағынан дамудың әлеуметтік және экологиялық аспектілерін ескеру қажет.

Бұдан басқа, инвестициялық келісімдерді тиімді орындау жаңа инвестицияларды тартуда және инвесторлардың қазақстандық нарыққа деген сенімін нығайтуда маңызды рөл атқарады. Мемлекет құқықтық реттеудің ашықтығы мен болжамдылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ инвестициялық жобаларды табысты іске асыру үшін жағдайлар жасауға тиіс.

Осылайша, Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша кәсіпкерлік қызметтегі инвестициялық келісімдер инвестицияларды тартуда, экономикалық өсуді ынталандыруда және қолайлы инвестициялық ахуал құруда маңызды рөл атқарады. Олар бизнесті, инфрақұрылымды және технологияларды дамытуға ықпал етеді, бұл ел экономикасының тұрақты дамуының негізгі факторы болып табылады.

Қортындылайтын болсақ, біріншіден, инвестициялық саладағы құқықтық реттеу жергілікті және шетелдік инвесторлардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Бұл жеке меншікке қол сұғылмаушылық кепілдіктерін, даулар мен жанжалдарды шешу үшін тәуелсіз соттарға жүгіну мүмкіндігін, сондай-ақ мемлекет немесе үшінші тұлғалар тарапынан ерікті әрекеттердің алдын алуды қамтиды.

Екіншіден, құқықтық реттеу ашық және болжамды инвестициялық ортаны құруға ықпал етеді. Инвесторлар ойын ережелері кенеттен өзгермейтініне және олардың құқықтары мен инвестицияларын қорғауға сене алатынына сенімді болуы керек. Құқықтық жүйенің тұрақтылығы мен ашықтығы елге капитал тартудың негізгі факторлары болып табылады.

Үшінші аспект инновацияларды қолдаумен және жоғары технологиялық салаларды дамытумен байланысты. Құқықтық реттеу салықтық жеңілдіктерді, гранттарды және жаңа технологияларды, тұрақты шешімдерді және заманауи өндірістік тәжірибелерді дамытуға белсенді түрде инвестиция салатын инвесторларды қолдаудың басқа құралдарын қарастыруы мүмкін.

Сонымен қатар, инвестициялық саладағы құқықтық реттеу жалпы іскерлік ахуалды жақсартуға ықпал етеді. Бизнесті тіркеудің, лицензиялар мен рұқсаттар алудың, сондай-ақ бәсекелестік ережелерін сақтаудың реттелген және ашық рәсімдері кәсіпкерлік белсенділікті дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды [5].

Инвестициялық саладағы құқықтық реттеу халықаралық ынтымақтастық пен интеграция үшін өте маңызды. Халықаралық стандарттарды сақтау және инвестицияларды қорғау бойынша екіжақты және көпжақты келісімдер жасасу Қазақстанның әлемдік аренадағы ұстанымын нығайтуға және шетелдік инвестицияларды тартуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Арупов А.А., Отарбаева А.Б. Актуальные проблемы и перспективы инвестиционного сотрудничества Казахстана и ЕС. Economics: the strategy and practice. 2020;15(3). 97-110.

2. Инвестиции. Под редакцией Л. И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е. Г. Князевой// Учебник для вузов. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, – 2016.
3. «Инвестициялар туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 қаңтардағы № 373-ІІ Заңы
4. Асилова А.С. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019..
5. Марченко Г., Мачульская О. Рейтинг инвестиционной привлекательности Казахстана // Эксперт, – 2014

ОӘЖ УДК 347.1

РЕНТА ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТУЫНДАУ, ӨЗГЕРУ ЖӘНЕ ТОҚТАТУ НЕГІЗДЕРІ

Шукірхан Қ.Т.
магистрант, «Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Статья посвящена анализу рентных правоотношений, которые являются важным элементом гражданского права и экономики. Рентные правоотношения характеризуются как юридические связи, возникающие вокруг передачи имущества в пользование с обязательством регулярной оплаты - ренты. В статье рассматриваются теоретические аспекты возникновения, изменения и прекращения рентных правоотношений.

Summary: The article is devoted to the analysis of rental legal relations, which are an important element of civil law and economics. Rental legal relations are characterized as legal relations arising around the transfer of property for use with the obligation of regular payment - rent. The article discusses the theoretical aspects of the emergence, modification and termination of rental legal relations.

Неміс тілінен аударғанда "қайтару" дегенді білдіретін "рента" сөзі бірнеше мағынаға ие, соның ішінде заң ғылымында. Құқықтану саласындағы рента тұжырымдамасы құқықтық дәстүр мен қолдану контекстіне байланысты әр түрлі болуы мүмкін әр түрлі түсіндірулер мен анықтамаларға ие. Кейбір заңгер ғалымдар ұсынған осындай анықтамалардың бірі ренталық біржақты келісім ретінде ұсынады, онда рента алушы өз мүлкін екіншісінің меншігіне бергеннен кейін бірден белгілі бір құқықтарды сақтайды, бірақ ешқандай міндеттеме алмайды.

Осы түсіндірмеге сәйкес, рента мүліктің иесі (рента төлеуші) белгілі бір ақша сомасын төлеуге немесе сол мүліктің иесіне сыйақының басқа түрлерін беруге міндеттенетін, бірақ өзі рента алушы алдында басқа міндеттемелерді көтермейтін меншіктің нақты нысаны ретінде қарастырылуы мүмкін. Осылайша, рента біржақты міндеттеменің қандай да бір түрін жасайды, онда рента төлеуші рента төлеуге міндеттенеді, бірақ рента алушыдан мүлікке қызмет көрсету немесе қолдау бойынша қандай да бір міндеттемелерді орындауды талап етпейді.

Рента қатынастары туралы бұл түсінік жылжымайтын мүлікті жалға беру, бизнесті жалға беру немесе рента келісімдерінің басқа түрлері аясында қолданылуы мүмкін, мұнда бір тарап белгілі бір төлемдердің орнына мүлікті

иелену мен пайдалануды екінші тарапқа береді [1]. Осыған қарамастан, рента қатынастары туралы заңды түсінік елдер мен юрисдикциялар арасында айтарлықтай өзгеруі мүмкін екенін және белгілі бір түсіндіруді қолдану тараптар арасындағы нақты жағдайлар мен келісімдерге байланысты болуы мүмкін екенін атап өткен жөн.

Рента қатынастары азаматтық құқық жүйесінде маңызды орын алады және көптеген экономикалық операциялардың негізін құрайды. Олар мүліктік құқықтарды беруді ғана емес, сонымен қатар Рента ақысын төлеу бойынша ұзақ мерзімді міндеттемелерді белгілеуді де қамтиды, бұл оларды мүліктік және қаржылық қатынастарды реттеудің маңызды құралы етеді.

Тұрақты рента мұрагерлік немесе мұрагерлік тәртібімен берілуі мүмкін, ал алушылар ұйымдар, кейбір заңды тұлғалар немесе жеке азаматтар бола алады. Рента қатынастары шарттар, өсиеттер, сот шешімдері және басқа да құқықтық актілер негізінде туындауы мүмкін. Негізгі элемент-тараптар арасындағы барлық маңызды рента шарттары туралы келісім [2].

ҚР азаматтық заңнамасында айқындалған тұрақты рентаның негізгі сипаттамалары:

1. Мүлікті иелену құқығы: тұрақты рента алушы белгілі бір мүлікті иелену құқығына ие, оны рента алушы оған пайдалануға береді.

2. Мұрагерлік немесе мұрагерлік бойынша құқықтарды беру: тұрақты рента Алушының қайтыс болуы бойынша мұрагерлеріне немесе басқа негіздер бойынша мұрагерлік тәртібімен берілуі мүмкін.

3. Міндетті төлемдер: тұрақты рента алушы рента алушыға белгілі бір соманы қатаң белгіленген уақыт аралығында төлеуге міндетті.

4. Сатып алу мүмкіндігі: тұрақты рента алушы рента сатып алған жағдайда ғана тоқтатылуы мүмкін, яғни рента алушыға рента бойынша міндеттемелерден толық босату үшін төлем жасайды [3].

Осылайша, тұрақты рента-бұл рента қатынастарының ерекше түрі, онда алушы мүлікті иеленуге құқылы және рента алушыға белгілі бір ақша сомасын үнемі төлеуге міндетті. Рентаның бұл түрі алушылардың мүдделерін қорғау үшін де маңызды болуы мүмкін.

Ғұмырлық рента-бұл алушы қайтыс болғанға дейін алушыны күтіп-бағу мен күтуді қамтамасыз етуге міндеттенетін белгілі бір адамға өзінің тұрғын үйін немесе басқа мүлкін беретін келісімнің ерекше түрі. Бұл келісім сонымен қатар белгілі бір Қызметтерді көрсетуді немесе мүлікті пайдаланудың орнына белгіленген ақша сомаларын төлеуді қарастыруы мүмкін.

Ғұмырлық рентаның негізгі сипаттамаларына мыналар жатады:

1. Мүлікті беру: алушы өзінің мүлкін, мысалы, тұрғын үй, жер немесе басқа активтерді рента алушы болатын немесе алушының мазмұнын қамтамасыз етуге міндеттенетін белгілі бір тұлғаға береді.

2. Рента төлеушінің міндеттемелері: рента төлеуші алушыға қайтыс болғанға дейін қамқорлық жасауға міндеттенеді. Бұған тұрғын үй, тамақтану, денсаулық сақтау және басқа да қажетті қызметтер кіруі мүмкін.

3. Қызметтер немесе ақшалай төлемдер: өмір бойғы рента шеңберінде рента төлеуші алушыға күтім жасау немесе медициналық көмек көрсету сияқты белгілі бір Қызметтерді көрсетуге, сондай-ақ оның мүлкін пайдаланғаны үшін өтемақы ретінде белгіленген ақшалай сомаларды төлеуге міндеттене алады.

4. Алушы қайтыс болғанға дейінгі әрекет: ғұмырлық рентаалушы қайтыс болғанға дейін жалғасады, содан кейін міндеттемелер рента төлеуші тоқтатылады.

Ғұмырлық рентақартайған немесе ерекше көмекке мұқтаж адамдарға қамқорлық жасаудың және мүлікті барынша тиімді пайдаланудың маңызды құралы бола алады. Дегенмен, ол қиындықтар мен дауларды тудыруы мүмкін, сондықтан бұл келісімнің барлық шарттарын мұқият реттеу және барлық тараптардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету маңызды. Рента қатынастарының шарттарының өзгеруі заңнаманың өзгеруіне, тараптардың келісіміне немесе рента құнына әсер ететін экономикалық жағдайдың өзгеруіне байланысты болуы мүмкін.

Ренталық құқықтық қатынастардың тоқтатылуы әртүрлі негіздер бойынша болуы мүмкін: шарттың мерзімі аяқталғаннан кейін, тараптардың келісімі бойынша, тараптардың бірінің шарт талаптарын бұзу нәтижесінде, сондай-ақ рента алушы ғұмырлық рентакезінде қайтыс болған жағдайда. Рента қатынастары-бұл рента төлеуші мен рента алушы арасындағы қатынастарды реттейтін қазіргі заманғы қоғамдық қатынастардың маңызды аспектісі. Жылжымайтын мүлік, коммерциялық жалдау және рента келісімдерінің басқа түрлері саласында рента қатынастарының пайда болу, өзгеру және тоқтату негіздерін түсіну тараптардың мүдделерін қорғау үшін де, заңнаманың сақталуын қамтамасыз ету үшін де қажет.

Рента қатынастарының пайда болу, өзгеру және тоқтату негіздерін түсіну тараптарға өз қатынастарын тиімдірек басқаруға және құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Нақты және толық шарттар жасасу, сондай-ақ тараптар арасындағы уақтылы қарым-қатынас жанжалдардың алдын алуға ықпал ететінін және рента қатынастарында тұрақтылықты қамтамасыз ететінін есте ұстаған жөн.

Тұтастай алғанда, рента қатынастары қоғамда маңызды рөл атқарады, бұл мүлікті пайдаланудың икемділігі мен ыңғайлылығын қамтамасыз етеді, сонымен қатар бизнесті дамытуға және тұрғындар мен жалға алушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Алайда, бұл қатынастардың сәтті жұмыс істеуі үшін заңнаманы сақтау, нақты келісімшарттар жасау және екі жақтың да мүдделерін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2024.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)
2. Кабаева Ольга Анатольевна Договоры ренты и пожизненного содержания с иждивением // Проблемы науки. 2017. – №10. – С. 80-84.
3. Лебедева, Елена Валентиновна Правовая природа и характер договора ренты // Социология власти. 2010. №7. – С.189

НАПРАВЛЕНИЕ: АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР / ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ

ОӘЖ 004.93

3D БЕТТЕРІН ӨНДЕУДІҢ НЕГІЗГІ АЛГОРИТМДЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҮШ ӨЛШЕМДІ КӨРІНІСТЕРДІ БЕЙНЕЛЕЙТІН ГРАФИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІ ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты - Алайдар А.И.

Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Одним из перспективных направлений разработки программного обеспечения является моделирование изменения формы различных тел с графическими представлениями процесса. Актуальность создания такой системы объясняется, прежде всего, тем, что она позволяет потенциальным пользователям визуализировать процесс формирования объектов под воздействием внешних сил. В статье проведено исследование графической системы, отображающей трехмерные представления с использованием основных алгоритмов обработки поверхностей 3D графики.

Summary: One of the promising areas of software development is modeling the shape change of various bodies with graphical representations of the process. The relevance of creating such a system is explained, first of all, by the fact that it allows potential users to visualize the process of forming objects under the influence of external forces. The article investigates a graphical system that displays three-dimensional representations using basic algorithms for processing 3D graphics surfaces.

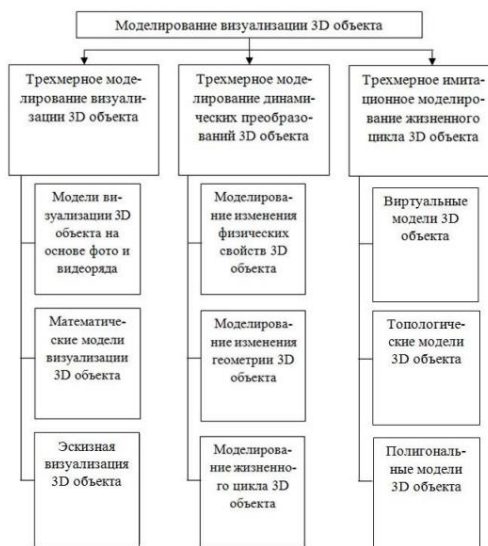
3D графика (үш өлшемді графика)-бұл үш өлшемді модельдер жасау үшін арнайы компьютерлік бағдарламаларды қолданатын дизайн саласы. Бұл бағдарламалардың жұмыс істеуі үшін сізге тиісті жабдық қажет: компьютерлер, планшеттер және кеңсе жабдықтары.

Модельдеу бірнеше кезеңдерді қамтиды: геометриялық іргетастардың құрылысы, материалдарды таңу, жарықты орнату және көрсету—модельдің таңдалған түрін шындыққа мүмкіндігінше жақын визуализациялау. Рендерингтің нәтижесі-әдемі сурет, оның сапасы фотосуреттен дерлік ерекшеленбейді.

Үш өлшемді модельдеу біздің күнделікті өмірімізде берік орнықты. Ол маркетинг, сәулет, дизайн саласында қолданылады, ойын-сауық индустриясы, өнеркәсіп туралы айтпағанда. 3-D басып шығарудың пайда болуының арқасында 3-D модельдеу жаңа деңгейге көтерілді және бұрынғыдан да сұранысқа ие болды. Дегенмен, үш өлшемді модельді құру арнайы білім мен дағдыларды, сондай-ақ арнайы дайындықты қажет етеді.

Үш өлшемді дизайнердің қызықты, креативті және өте қажет жаңа мамандығы пайда болды(сурет 1).

Сурет 1 – Үш өлшемді графикалық объектілердің визуализациялау мен модельдеу саласындағы әзірлемелерді жіктеу

Үш өлшемді графика негізінде сіз бар объектілердің жоғары дәлдіктегі көшірмелерін жасай аласыз немесе мүлдем жаңаларын жасай аласыз. Сіз өзіңіздің ең батыл шығармашылық армандарыңызды жүзеге асыра аласыз[1].

Қазіргі әлемде үш өлшемді графиканы қолдану:

- Анимациялық мультфильмдер мен компьютерлік бейне ойындар үшін 3D таңбаларын жасаңыз
- Ғимараттар мен интерьерлердің 3D визуализациясы
- Жарнама және маркетинг. Жарнама үшін стандартты емес нысандар жиі қажет.

- Жиһаз өндірісі. Жиһаз шығаратын компаниялар өнімдерді электронды каталогтарға орналастыру үшін үш өлшемді модельдерді қолданады

- Өнеркәсіп.

- Медицина саласы.

Үш өлшемді модельдеудің басқа визуализация әдістеріне қарағанда көптеген артықшылықтары:

- Үш өлшемді модельдеу шындыққа мүмкіндігінше жақын өте дәл модельдер жасауға мүмкіндік береді.

- Заманауи графикалық бағдарламалар жоғары детальдармен ерекшеленеді. Үш өлшемді нысандарды екі өлшемді жазықтықта көрсету оңай емес.

- Үш өлшемді визуализация модельдің барлық нюанстарын мұқият есептеуге және көруге мүмкіндік береді.

- Үш өлшемді модельдер бүкіл құрылымды қайта сызбай-ақ өзгертуге және өңдеуге мүмкіндік береді.

- Үш өлшемді модельдеу соңғы тұтынушыға ұсыну үшін ыңғайлы ғана емес, сонымен қатар өндірушіге көптеген артықшылықтар береді. Жеке бөліктердің немесе тұтас құрылымдардың сызбалары үш өлшемді модельдерден алынады.

- Үш өлшемді модельді жасау мұқият және баяу процесс болғанына қарамастан, алға қарай жұмыс істеу дәстүрлі сызбаларға қарағанда әлдеқайда жеңіл және ыңғалы.

Оған жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет[2]:

-Дискретті торларды қабаттастыру және сандық текшелер түрінде үш өлшемді кескіндерді қалыптастыру мүмкіндігі;

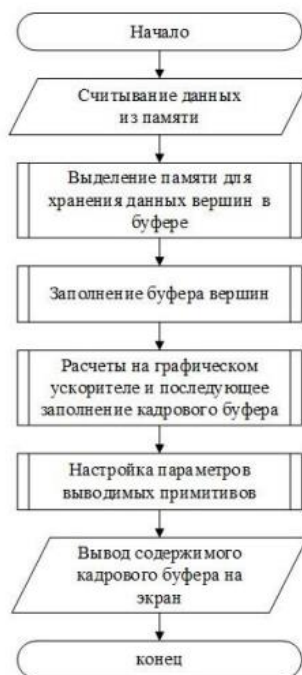
- Сандық текшелерді түрлендіру алгоритмін жасау;

-Сандық текшелерді түрлендірудің әсерін визуализациялау алгоритмдерінің сериясын жасау: сандық текшелер бөлімдерінің позицияларын таңдау,қысу мен созудың қабатты сандық шкалаларын анықтау,сандық текшелердің композициялық бөлімдерін көрсету.

- Әзірленген алгоритм ультрадыбыстық орнату тренажерының эмуляторының бағдарламалық бөлігінің негізін құрайды.

- Аппараттық құралдарды жобалау және фотосуреттер тізбегін тануға және шынайы кескіндерді жасауға арналған модульдер жасау жобаның келесі қадамы болады.

Аппараттық үдеткіштер графикалық үдеткіштерді қолдануды көздейтін кескіндерді визуализациялау үшін де қолданылады[3]. Бұл алгоритмнің мәні келесідей: біріншісі процессордың ядросына 1-2 ағынды есептеуді орындайды, ал екіншісі мультипроцессорға мыңдаған ағындарды қолдай алады. Бұл жағдайда орталық процессорға жүктемені азайтуға болады, бірақ орталық процессор мен орталық процессор арасында деректерді беру жылдамдығы шектеулі екенін және жүктемені дұрыс бөлу керектігін есте ұстаған жөн[4]. Визуализация модулінің жалпы схемасы 2-суретте көрсетілген.

Сурет 2 – Модульдің алгоритм жұмысы

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Городничев М.Г., Гематудинов Р.А., Кухаренко А.М. О некоторых методах визуализации динамических 3D моделей // Экономика и качество систем связи. 2018. №1(7). С 18-29.
2. Багутдинов Р.А. Идея многокурсной системы технического зрения для формирования 3D-моделей поверхности объекта в задачах разработки мобильных роботов // Программные системы и вычислительные методы. 2017. № 4. С. 1-6.
3. Осинцев А.В., Очков К.Ю. Визуализация перемещений и деформаций методом цифровой корреляции изображений // Научная визуализация. 2016 . Т. 8. № 2. С. 15-23.
4. Логунова О.С., Кухта Ю.Б., Решетникова Е.С. — Разработка алгоритма визуализации 3D изображений: алгоритм послойного преобразования при сжатии и растяжении цифрового куба// Программные системы и вычислительные методы. – 2020. – № 4. – С. 69 - 81. DOI: 10.7256/2454-0714.2020.4.34303 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=34303

ОӘЖ 004.42

БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ ПАКЕТТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ КЕЗІНДЕ АҒЫНДЫҚ ЖӘНЕ БЛОКТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты - Алпысбаева А.А.

Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Данная статья представляет сравнительный анализ двух подходов к программированию - поточного и блочно-го - в контексте разработки программного обеспечения (SDK). Исследование освещает основные принципы каждого подхода, их преимущества и недостатки, а также обеспечивает оценку их применимости в различных проектах.

Summary: This article presents a comparative analysis of two approaches to programming - stream and block-based - in the context of software development (SDK). The study highlights the basic principles of each approach, their advantages and disadvantages, and provides an assessment of their applicability in various projects.

Бағдарламалық қамтамасыз етуді әзірлеудің заманауи әлемінде бағдарламалық өнімдерді жасау процесін жақсартуға бағытталған көптеген әдістемелер мен құралдар бар. Осы тәсілдердің екеуі — ағынды және блоқтық бағдарламалау — құрылымы мен философиясымен ерекшеленеді. Бұл мақалада олардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау мақсатында бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу пакеттері (SDK) контекстінде осы тәсілдерге салыстырмалы талдау жасалады.

Ағынды бағдарламалау

Ағындық бағдарламалау жоба бойынша жұмысты іс-әрекеттер тізбегі түрінде ұйымдастыруды көздейді, мұнда әрбір әрекет орындалу ағыны болып табылады. Бұл тәсіл көп тапсырмалы жүйелер, веб-қосымшалар және т. б.

сияқты маңызды ортада тапсырмалардың үздіксіздігін қамтамасыз ету кезінде жиі қолданылады[1].

Артықшылықтары:

- ағынды бағдарламалау өзгеретін талаптар мен ортаға оңай бейімделуге мүмкіндік береді;
- жүйенің өнімділігін арттыратын тапсырмаларды параллель орындау мүмкіндігі;
- логиканың нақты бөлінуінің арқасында ағындарды жөндеу оңайырақ.

Кемшіліктері:

- күйлерді басқару және ағындарды синхрондау қиын болуы мүмкін.
- ортақ ресурстармен жұмыс істеу, оларға қол жеткізуді мұқият басқаруды қажет етеді.

Блоктық бағдарламалау

Блоктық бағдарламалау, керісінше, бір-бірімен байланысты болуы мүмкін блоктар немесе компоненттер түрінде жоба бойынша жұмысты ұйымдастырады. Бұл тәсіл көбінесе нақты құрылымы бар және белгілі бір тапсырмалар жиынтығы бар жобаларда қолданылады[2].

Артықшылықтары:

- жоба логикалық компоненттерге бөлінеді, бұл оның құрылымын түсінуді жеңілдетеді.
- блоктарды жобаның әртүрлі бөліктерінде немесе тіпті басқа жобаларда қайта пайдалануға болады.
- блоктарды оқшаулау қателердің бүкіл жүйеге таралу мүмкіндігін азайтады.

Кемшіліктері:

- талаптарды өзгерту, жоба құрылымын айтарлықтай қайта қарауды қажет етуі мүмкін.
- блоктарды біріктіру, әсіресе ірі жобаларда, маңызды емес міндет болуы мүмкін.

Салыстырмалы талдау және SDK құралдары

Салыстырмалы талдау үшін мобильді әзірлеуге арналған Google Android SDK, Windows платформасында әзірлеуге арналған Microsoft .NET Framework және серверлік қосымшаларды әзірлеу үшін Node.js сияқты танымал SDK пайдаланылды (кесте 1).

Кесте 1 - SDK тәсілдерін салыстыру

Сипаттамасы	Ағынды бағдарламалау	Блоктық бағдарламалау
Икемділігі	Жоғары	Төмен
Параллелизм	Оңай қол жеткізіледі	Мүмкін, бірақ ерекше күш қажет
Жөндеу	Ерекше назар аударуды қажет етеді	Салыстырмалы түрде қарапайым
Құрылымдау	Төмен	Жоғары
Қайта пайдалану	Тәуелділіктермен шектелуі мүмкін	Жоғары
Интеграция	Ұқыпты басқаруды қажет етеді	Қиын болуы мүмкін

Кестеде көрсетілгендей, ағындық және блоктық бағдарламалау арасындағы таңдау жобаның нақты талаптарына, оның құрылымына және SDK пайдалану контекстіне байланысты.

Болашақта бағдарламалау тәсілін таңдаудың бағдарламалық өнімнің соңғы сипаттамаларына әсерін тереңірек талдау жоспарлануда өнімділік, сенімділік, және ыңғайлылық. Сондай-ақ зерттеудің маңызды бағыты жобаның икемділігі мен құрылымдылығы арасындағы оңтайлы тепе-теңдікке қол жеткізу үшін ағынды және блоктық бағдарламалауды біріктіру әдістерін әзірлеу болып табылады[3].

SDK контекстіндегі ағындық және блоктық бағдарламалауды салыстырмалы талдау осы тәсілдердің әрқайсысының күшті және әлсіз жақтары бар екенін және олардың арасындағы таңдау жобаның нақты талаптарына байланысты екенін көрсетеді. Әрі қарай зерттеу тәсілдері әзірленіп жатқан бағдарламалық жасақтаманың сапасы мен сипаттамаларына әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Макконнелл, С. (2017). "Толық кодтау: бағдарламалық жасақтама дизайны бойынша практикалық нұсқаулық". Microsoft Press.
2. Мартин, Р. К. (2019). "Таза код: бағдарламалау бойынша нұсқаулық". Prentice Hall.
3. Мартин, Р. К. (2020). "C# Agile принциптері, үлгілері және тәжірибелері". Prentice Hall.

УДК 004.94

ГРИД ЕСЕПТЕУЛЕРДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫН ЕНДІРУ

Магистранат Амандық Д.Р.

т.ғ.к., доцент Теңізбаев Е.Ж.

Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ.

Резюме. Статья рассматривает вопрос встраивания способов выполнения расчетов на гридах в современные информационные системы. Обсуждаются преимущества и недостатки каждого из этих подходов, а также рекомендации по выбору наиболее подходящего метода в зависимости от конкретных потребностей проекта и доступных ресурсов. В результате статья предлагает полный обзор современных подходов к встраиванию гридных расчетов в информационные системы и рекомендации по их реализации.

Resume. The article considers the issue of embedding methods of performing calculations on beds in modern information systems. The advantages and disadvantages of each of these approaches are discussed, as well as recommendations for choosing the most appropriate method, depending on the specific needs of the project and available resources. As a result, the article offers a complete overview of modern approaches to embedding breast calculations in information systems and recommendations for their implementation.

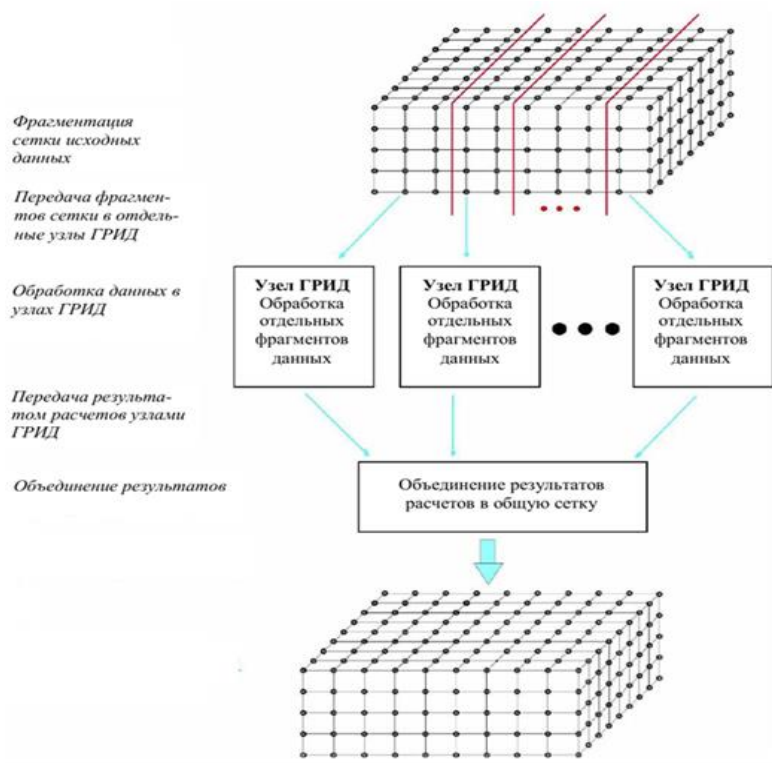
Есептеу Грид -бұл күрделі есептеу есептерін шешу тәсілін өзгертетін озық технология. Ол есептеу орталықтарының, серверлердің және желілік құрылғылардың ресурстарын сұраныс бойынша есептеу ресурстарына қол жеткізуді қамтамасыз ететін біртұтас тұтастыққа біріктіретін инфрақұрылымды білдіреді.

Бастапқы тор тік сызықтармен XOZ немесе ZOY параллель жазықтықтарымен жеке фрагменттерге бөлінеді. Грид орналасқан өңдеу алгоритмі параметрлік түрде көрсетілген бір фрагментті өңдеуге бейімделеді. Әрбір фрагментті өңдеу бүкіл тор берілетін тордың жеке түйінімен жүзеге асырылады.

Грид есептеудің мамандандырылған шеңберлері: apache Hadoop, Apache Spark және TensorFlow сияқты торды есептеу үшін арнайы жасалған шеңберлерді Қолданыңыз. Бұл құрылымдар машиналар торы бойынша үлестірілген есептеу тапсырмалары үшін оңтайландырылған құралдар мен кітапханаларды ұсынады.

Бұлтты Есептеу Платформалары: желілік есептеулерді орындау үшін Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure және Google Cloud Platform (GCP) сияқты бұлттық платформаларды пайдаланыңыз. Бұл платформалар масштабталатын есептеу ресурстарын және үлестірілген есептеу тапсырмаларына бейімделген басқарылатын қызметтерді ұсынады.

Таратылған есептеу тапсырмаларын ұйымдастыру үшін есептеу түйіндерінің кластерлерін, мамандандырылған серверлерді және желілік технологияларды орналастыру арқылы жеке торлы есептеу инфрақұрылымдарын құру.

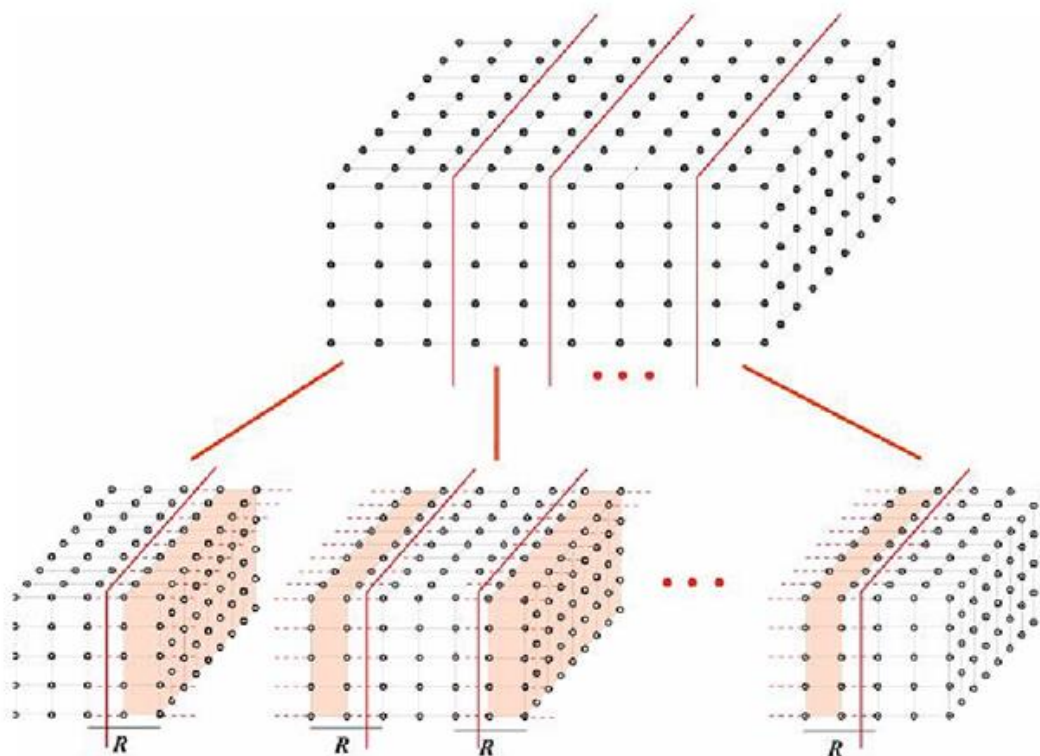
Сурет- 1. Грид көмегімен деректерді өңдеу қадамдары

Грид түйіндеріндегі барлық фрагменттерді өңдеу аяқталғаннан кейін алынған нәтижелер алынған торға біріктіріліп, зерттеушіге жеткізіледі. Нәтижелерді біріктіру алгоритмдері әдетте өте қарапайым және уақытша емес. Сондықтан параллелизация арқылы есептеу уақытының қысқаруы бөлу фрагменттерінің санына пропорционалды деп болжауға болады.

Грид ордағы есептеу жүктемелерін тиімді басқару және масштабтау үшін Docker және kubernetes сияқты контейнерлерді оркестрлеу платформалары сияқты контейнерлеу технологияларын Пайдаланыңыз. Контейнерлер әртүрлі орталарда есептеу тапсырмаларын оқшаулауға және тасымалдауға мүмкіндік береді, ал оркестрлік платформалар контейнерленген қолданбаларды орналастыруды, масштабтауды және басқаруды автоматтандырады.

Есептеулерді параллельдеу және Grid ресурстарын тиімді пайдалану үшін MapReduce, MPI (Хабарлама Жіберу Интерфейсі) және OpenMP сияқты параллельді бағдарламалаудың заманауи әдістерін Енгізу. Бұл әдістер әзірлеушілерге күрделі тапсырмаларды кішірек, параллелизацияланатын бірліктерге бөлуге және оларды тордағы бірнеше есептеу түйіндері арқылы орындауға мүмкіндік береді.

Сурет- 2 Желі арқылы деректерді беруді оңтайландыру схемасы.

MapReduce шке асыру үшін жалпы тапсырма (Map) параллель ішкі тапсырмаларға бөлінеді. Файлдық жүйеге сақталған кезде өңделетін Hadoop пайдаланушы үшін мөлдір түйіндер бойынша фрагменттерге бөлінеді. Теориялық тұрғыдан бұл түйіндер аумақтық түрде таралуы мүмкін, яғни әртүрлі географиялық жерлерде болуы мүмкін. Деректер орталықтары

арасында (немесе жай ғана жеке түйіндер арасында) деректерді тасымалдауға байланысты шығындарды азайту үшін Hadoop деректердің аумақтық жақындығын ескереді — әрбір ішкі тапсырма өзінің деректер бөлігімен жұмыс істейді. Ішкі тапсырмалар деректер фрагменттері орналасқан түйіндерде орындалады. Содан кейін ішкі тапсырмаларды орындау нәтижелері Reduce функциялары арқылы пайдаланушыға қайтарылатын бір нәтижеге біріктіріледі.

Нақты әлемде Грид есептеулерді енгізу қиындықсыз өткен жоқ. Негізгі қоңыраулардың бірі-торда берілетін және өңделетін деректердің қауіпсіздігі мен құпиялылығын қамтамасыз ету. Тағы бір қиындық-таратылған ортадағы ресурстарды басқару және бақылау. Сонымен қатар, тапсырмаларды тарату және деректер ағынын басқару үшін тиімді алгоритмдерді әзірлеу қажет.

Дегенмен, технологияның үздіксіз дамуы мен есептеу ғылымындағы белсенді зерттеулердің арқасында бұл қиындықтар еңсеріледі. Apache Hadoop, Apache Spark, Kubernetes және басқалары сияқты Грид есептеуді жүзеге асыруға арналған көптеген құралдар мен платформалар торды орналастыруды және басқаруды айтарлықтай жеңілдетеді.

Есептеу Грид әлеуеті өте зор. Ол нақты уақыттағы деректердің үлкен көлемін өңдеуге, күрделі есептеулер, модельдеу және деректерді талдауға мүмкіндік береді. Бұл ғылымдағы жаңа ашылуларға, бизнестегі дәлірек болжамдарға, өндірістің тиімді әдістеріне және т.б. әкелуі мүмкін.

IoT (IoT), жасанды интеллект (AI) және үлкен деректер (Big Data) технологияларының дамуымен есептеу Грид рөлі одан да маңызды бола түседі. Ол әртүрлі көздерден жиналған деректерді өңдеу және талдау үшін қажетті инфрақұрылымды қамтамасыз ете алады және өзгеретін жағдайларға жылдам жауап береді.

Іске асыру Грид есептеу тиімдірек және қуатты есептеу жүйелерін құру жолындағы маңызды қадам болып табылады. Дұрыс пайдаланған кезде ол ғылым саласында да, бизнесте де үлкен пайда әкелуі мүмкін. Технология дамып келе жатқанда, біз осы салада одан да үлкен жетістіктер мен инновацияларды күте аламыз.

Осы тәсілдердің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары мен ойлары бар және іске асыру әдісін таңдау жоба талаптары, қолда бар ресурстар және әзірлеушілер тобының тәжірибесі сияқты факторларға байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Климов Ю. А., Орлов А. Ю., Шворин А. Б. Перспективные подходы к созданию масштабируемых приложений для суперкомпьютеров гибридной архитектуры // Программные системы: теория и приложения: электронный научный журнал. – 2011. – №. 4. – С. 8.
2. Jin H. et al. High performance computing using MPI and OpenMP on multi-core parallel systems // Parallel Computing. – 2011. – Т. 37. – №. 9. – С. 562-575.
3. Rabenseifner R. Hybrid parallel programming on HPC platforms // proceedings of the Fifth European Workshop on OpenMP, EWOMP. – 2003. – Т. 3. – С. 185-194.
4. Байдильдинов А.Н., Бимбетов Е.Ж., Налибаев Ф.М. Использование высокопроизводительных вычислений для задач математической физики. КазНПУ имени Абая, №1 (45) 2014. С. 22-26.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бактибаев Қ.О.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Для подготовки квалифицированных специалистов с профессиональным ростом и конкурентоспособностью на современном рынке труда необходимо использовать информационно-коммуникационные технологии в процессе формирования профессиональных навыков и ключевых компетенций.

Summary: In order to train qualified specialists with professional growth and competitiveness in the modern labor market, it is necessary to use information and communication technologies in the process of forming professional skills and key competencies.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – бұл мәліметтерді жинау, өңдеу, сақтау, тарату және пайдалану үшін біріктірілген өндірістік процесстердің, әдістердің, бағдарламалық және аппараттық құралдарының жиынтығы[1].

Білім беру саласындағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың басты мақсаты – оқытушылардың жұмысын жеңілдету мен заманауи талаптарға сәйкестендіріп оның сапасын жоғарғы деңгейге дейін жеткізу(сурет 1).

Сурет 1 - Білім беру саласындағы АКТ

Негізгі міндеттері[2]:

- оқытушылардың интерактивтік оқыту әдістерін қолдана отырып, оқушыларға қызықты сабақ өткізу;
- оқытушылардың өз сабақтарында әртүрлі әдістерді (тәжірбиелік, ойын түріндегі және т.б.) пайдалану;
- әрбір оқушыны нақты АКТ бейімдеу;
- тұрақты оқытуды қамтамасыз ету;
- қашықтықтан оқытылатын сабақтар үшін АКТ жүзеге асыру.

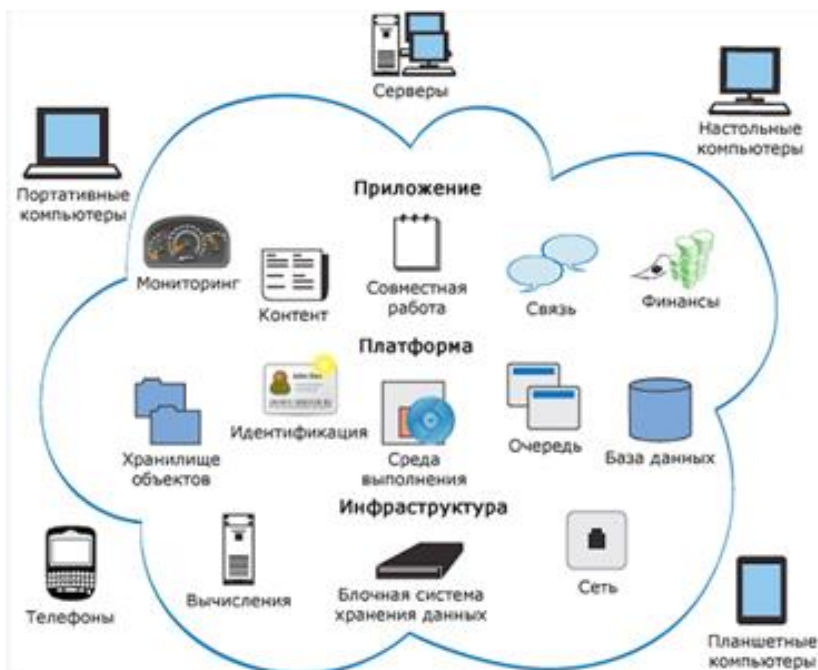
АКТ мынадай өз ерекшеліктеріне ие:

- оқушылардың тапсырмаларын, үй жұмыстарын тексеру мен оларға сабақ өту барысын тексеруді жеңілдетеді;
- сабақ барысын заманауи және қызықты қылып өткізуге мүмкіндік береді;
- оқушылар арасында жалпы мәдениеттілікті қалыптастырады;
- оқушылардың ақпараттық мәдениеттілігін қалыптастырады;
- білім беру деңгейінің көрсеткішін жоғарлату;
- шетелдік мұғалімдер мен оқушылар арасында қарым-қатынас түзуге мүмкіндік береді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды меңгеру процессінде цифрлық дағдаларды дамыту тек студенттерге ғана қажет емес, сонымен қатар мұғалімдерге де цифрлық сауатты болуы және АКТ қолдана алуы қажет.

Оқу процессінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мынадай технологияларын пайдаланылады:

- электрондық оқулықтаы мен материалдар;
- вебинерлар мен видеоконференциялар;
- интерактивті тақталар;
- дидактикалық сөйлеу материалдары;
- білім беру платформалары мен онлайн-курстар;
- бұлтты технологиялар (сурет 2);
- интернет.

Сурет 2 – Бұлтты технологиялар

Қазіргі білім берудегі АКТ рөлі артып келеді. Оқытушылар мен студенттер электронды ресурстарды, оқу қосымшалары мен платформаларын қолдана отырып, оқу бағдарламасында ынтымақтастықты арттыруда. Бұл

тұрғыда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар студенттердің білімін бақылау мен бағалаудың негізгі құралына айналды[3].

Ықтимал мәселер мен шектеулер көптеген артықшылықтарға қарамастан, білім мониторингінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың да ықтимал проблемалары мен шектеулері бар. Негізгі проблемалардың бірі-технологияға қол жеткізу мәселесі.

Барлық студенттер интернетке және заманауи технологияларға бірдей қол жеткізе бермейді, бұл білім берудегі теңсіздікке әкелуі мүмкін. Сонымен қатар, кейбір мұғалімдер жаңа дағдыларды меңгеруде қиындықтарға тап болуы мүмкін, бұл олардың білімді бақылау үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану қабілетіне де әсер етуі мүмкін.

Тиісті дайындық пен қолдаудың болмауы оқу жоспарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалануға кедергі келтіруі мүмкін. Әрі Қарайғы зерттеу білім мониторингінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды одан әрі дамыту үшін Қосымша зерттеулер қажет. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың оқушылардың оқу нәтижелеріне әсерін зерттеуді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып білімді бағалаудың жаңа тәсілдері мен құралдарын әзірлеуді, ықтимал проблемалар мен шектеулерді шешу жолдарын зерттеуді қамтуы [4].

Білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар келесі функцияларды орындайды:

- Білім беру (студенттерді бағдарламаларды одан әрі дамытуға және саналы түрде жаңа білім алуға дайындау үшін білім мен дағдыларды қалыптастыру);

- Дамыту (оқушылардың қабылдауын, зейінін, зейінін, есте сақтау қабілетін, ойлау процесін, қиялын және шығармашылығын дамыту);

- Білім беру (балалар мен жасөспірімдерге қоғамда қабылданған адамгершілік, эстетикалық, мәдени, экологиялық және құқықтық нормаларды меңгеруге, танымдық іс-әрекетті дамытуға қолайлы жағдайлар жасау

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Chang L. et al. Information and communication technologies development and the resource curse //Resources Policy. – 2023. – Т. 80. – С. 103123.
2. Зубова Е. Д. Информатика и ИКТ. М.: Лань, 2023. 180 с.
3. Угринович, Н. Информатика и информационные технологии / Н. Угринович. — М.: Бином. Лаборатория знаний, 2017. — 512 с.
4. Захарова, И.Г. Информационные технологии в образовании: / И.Г. Захарова. - М.: Academia, 2016. - 543 с.

ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Джайнарова М.Е.
«Мирас» университеті, Шымкент қ, Қазақстан

Резюме: В настоящее время на общество сильно влияют компьютерные технологии. Они проникают во все сферы деятельности человека, повышают его продуктивность и дают много новых возможностей в области профессии, учебы, общения. Образовательная сфера не является исключением-современный учитель не задумывается о своей деятельности без использования достижений информационных технологий и активно использует в своей работе различные инструменты ИКТ: чаты, мессенджеры, форумы, блоги, электронную почту, телеконференции, вебинары и многие другие доступные ресурсы.

Наша статья предназначена для тех, кто хочет понять, как информационные и коммуникационные технологии используются в учебном процессе и где их можно изучить.

Summary: Nowadays, society is strongly influenced by computer technology. They penetrate into all spheres of human activity, improving his awareness and giving many new opportunities in the profession, studies, communication. The field of education is also no exception – a modern teacher does not think of his activities without the use of information technology achievements and actively uses various ICT tools in his work: chats, messengers, forums, blogs, e-mail, teleconferences, webinars and many other available resources.

Our article is for those who want to understand how information and communication technologies are used in the educational process and where it can be learned.

Жыл сайын қоғам біздің өмірімізге байланысты барлық салаларда дамып келеді. Нәтижесінде сіздің басыңызда тек өңделмейтін және қағазға "қолмен" жазылмайтын көптеген ақпараттардың бар екендігін анықтай аласыз.

Ақпарат-бұл ұрпақтан-ұрпаққа берілетін белгілі бір білім көлемі деп санаймыз. Адамдар оны басқа ұрпаққа беру, толықтыру және өңдеу үшін пайдаланады. Бүгінгі таңда өз білімін жетілдірумен айналыспайтын және оны толықтыруға тырыспайтын заманауи адамды елестету қиын. Бұл қазіргі уақытта көптеген басқа ақпарат көздерінің болуына байланысты. Біріншіден, бұл Интернет және оның басты артықшылықтары: Интернет - қол жетімді және таптырмас ақпарат көзі.

Ғаламдық желілер біздің әлемді қамтиды және бүгінгі күні компьютерлік технологиялар ақпаратты беру мен қабылдауда маңызды рөл атқарады.

Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқытушылар мен студенттердің жиналуы, берілуі, сақталуы және өзара әрекеттесуі үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Біздің ойымызша, барлық мұғалімдер негізгі ақпараттық-коммуникациялық дағдыларға ие болуы керек және оларды өз жұмысында қолдана білуі керек. Ал болашақта біз оқу жоспарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың әртүрлі аспектілерін меңгеруге ұмтыламыз. Ол үшін әр сыныпта компьютерлер мен проекторлар, мультимедиялық тақталар мен құрылғылар сияқты қажетті жабдықтар болуы керек[1].

Сыныпта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, мұғалімдер балалардың ойлау қабілетін, есте сақтау қабілетін, зейінін, сөйлеуін дамытуға мүмкіндіктер ашады, ақпаратты талдау және қорытынды жасау үшін қолдануға үйретеді. Мультимедиялық презентациялар, танымдық мультфильмдер мен компьютерлік ойындар балалардың назарын аударуға және сабақ барысында олардың белсенділігін арттыруға көмектеседі.

Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар әртүрлі әдістемелік мақсаттарға сәйкес жіктеледі, соның ішінде білім беру, оқыту, ақпаратты іздеу және беру, модельдер құру және эксперименттерді орындау. Алайда, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, оқу бағдарламасының ерекшелігі-студент іс-әрекеттің орталығына айналады және оқуды өзінің қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес қалыптастырады.

Біз әрбір мұғалімнің кем дегенде негізгі ақпараттық-коммуникациялық дағдыларға ие болуы және оларды іс жүзінде қолдана білуі және болашақта білімнің барлық түрлерін алуға ұмтылуы керек деп есептейміз. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудағы маңызды құрылғылардың бірі компьютер болып табылады және әрбір сынып барлық қажетті бағдарламалық құралмен және тиісті жабдықпен жабдықталуы керек: проекторлар, мультимедиялық тақталар, динамиктер. Сыныпта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып, мұғалімдер балалардың ойлау қабілетін, есте сақтау қабілетін, зейінін, бақылауы мен сөйлеуін дамыта алады. Балалар қорытынды жасау үшін ақпаратты пайдалануды үйренеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқуды оң ынталандырады және балалардың сыныптағы белсенділігін арттырады. Балалар жарқын, ашық және әдеттен тыс нәрселерді ұнатады, сондықтан оларды мультимедиялық презентациялар, оқу мультфильмдері және компьютерлік ойындар қызықтыруы мүмкін[2].

Осылайша, білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық дағдыларды әдістемелік мақсатты бағытқа сәйкес жіктеуге болады:

- Білім беру (білім алу, дағдыларды игеру, материалды игерудің жеткілікті деңгейін қамтамасыз ету).
- Тренажер (өз біліміңізді тексеріңіз, дағдыларыңызды жетілдіріңіз, жаттығыңыз).
- Ақпараттық-анықтамалық жүйе (қажетті ақпаратты іздеу).
- Дисплей (қажетті ақпаратты визуалды қабылдау).
- Модельдеуді модельдеу (нақты жүйені дәл сипаттайтын нақты объект моделімен ауыстырылады).
- Зертхана (эксперименттер жүргізу мүмкіндігі).
- Модельдеу (объектілік модельдерді құру).
- Есептеу (есептеулерді, формулаларды және т.б. автоматтандыру).)))).
- Оқу-бұл ойын (оқу процесі ойын түрінде ұсынылған).

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданатын оқу бағдарламасының ерекшелігі-студент іс-әрекеттің орталығына айналады және оқу бағдарламасын жеке тұлғаның қабілеттері мен қызығушылықтарына сәйкес құрастырады. Бастауыш мектептерде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беруде қолдану бағыты әр түрлі болады.

Ақпараттық-коммуникациялық құрылғыларды сыныпта келесідей пайдалануға болады :

- Тақырып бойынша презентациялар мен көрнекі материалдарды дайындау және пайдалану;

- Өріске бейне және аудио жазуға дайын.;

- Интернет-сілтемелер: Кітапхана сайттары, Қазақстандық Энциклопедиялық басылымдар сайттары, әдебиет, мәдениет, студенттерге арналған түрлі ақпараттық сайттар;

- Студенттердің жобалық іс-әрекеті, компьютерлік презентация құру, электронды есептер.

Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар неғұрлым тиімді және мазмұнды оқытуды, әртүрлі санаттағы балаларды оқытудың барлық түрлері мен стильдері мен әдістерін ақпаратты қабылдау ауқымын қарастыратын ашық білім беру жүйесін құруға ықпал етеді. Оқу процесінде компьютерлерді пайдалану оқытуды басқаруды оңтайландыруға, оқу процесінің тиімділігін арттыруға және уақытты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Компьютер мұғалімнің таптырмас көмекшісі болып табылады: ол ақпаратты табуға, оқу материалдарын жасауға, бар әзірлемелерді талдауға көмектеседі. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқу процесін байытады және оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға көмектеседі.

Компьютерлер-мұғалімдерге арналған әр түрлі типтер assistance. It жаңа оқу бағдарламасын құру кезінде қажетті ақпаратты алуды Жеңілдетеді. Оқу материалдарының дизайны(фото, видео, графика, мәтін және т.б.); Бар әзірлемелерді талдау[3].

Сондықтан компьютерлер мұғалімдердің белсенді көмекшілері болып табылады. Интерактивті сабақтарда демонстрациялар кезінде компьютерлік слайдтар қолданылды және танымдық және танымдық мазмұнның арқасында эмоционалды түске ие болды. Сабаққа дайындалу үшін мұғалімдер PowerPoint қосымшаларына Арналған Microsoft Office бағдарламалық пакеттеріне қажетті тақырыптар бойынша презентациялар әзірлейді. Ол компьютерлерді қажетті деңгейде меңгеріп, бағдарламалық жасақтамамен жұмыс істеу дағдыларына ие болуы керек. Интерактивті сабақтардың маңызды шарты-компьютермен жабдықталған аудиториялардың және білім беру сипатындағы көрнекі және аудио материалдарды көпшілікке көрсетудің заманауи құралдарының болуы. Білім беруде ақпараттық технологияларды қолдануда оң нәтижелерге қол жеткізу үшін компьютерді қолдануды қамтитын тақырыптық бағдарламаларды әзірлеу, сондай-ақ оларды жүзеге асыру жеткіліксіз.

Мұғалімдер ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен шеше алатын міндеттер[4]:

- Сыныптағы білім сапасы;
- Тақырыпқа деген қызығушылық;
- Оқыту тұлғасы;
- Оқу өнімділігі,
- Оқуға ынталандыру;
- Білім берудің басынан бастап ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу;
- Оқыту кезінде қашықтықтан байланыс орнатады.

Қорытындылай келе, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың артықшылықтары ғана емес, кемшіліктері де бар екенін атап өткен жөн. Екі негізгі мәселе ерекшеленеді. Біріншісі - басқа біреудің зияткерлік меншігін(тезистер,мәтіндер,мақалалар және т.б.) көшіру, бұл қазіргі білім беру қоғамында қолайсыз. Екінші кемшілігі - кез келген адам ақпаратты орналастыра алады, сондықтан ол сенімсіз. Сондықтан Интернеттегі барлық ақпаратты сақтықпен пайдалану керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Олифер В. Г. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. СПб.: Питер, 2024. 1008 с.
2. Симонович С. В. Информатика. Базовый курс: Учебник для вузов. СПб.: Питер, 2023. 640 с.
3. Торадзе Д. Л. Информатика. М.: Юрайт, 2023. 159 с.
4. Трофимов В. В., Барабанова М. И. Информатика в 2 томах. Том 1.М.:Юрайт, 2023. 554 с.

УДК 001:378

ДАМУШЫ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

магистрант Джаримбетова Ш.У.
т.ғ.к., аға оқытушы Юнусова Д.У.
Орталық Азия инновациялық университеті, Шымкент қ.

Резюме: В статье исследуется применение развивающих компьютерных игр в области обучения информатике. Он рассматривает эффективность этого подхода, основанного на концепции игрового обучения. Ммакала подчеркивает важность интеграции игровых элементов с учебным содержанием и адаптации к конкретным образовательным целям для достижения наилучших результатов в обучении информатике.

Resume: The article examines the application of educational computer games in the field of computer science education. He examines the effectiveness of this approach based on the concept of game learning. Makala emphasizes the importance of integrating game elements with educational content and adapting to specific educational goals in order to achieve the best results in computer science education.

Информатиканы оқыту процесінде білім беру компьютерлік ойындарын

қолдану ерекше ерекшеліктерімен ерекшеленеді және білім беру процесінің тиімділігіне әсер етуі мүмкін бірқатар проблемаларды тудырады. Мұндай ойындарды тиімді пайдалану қолданылатын әдістемелік тәсілдерге және олардың оқушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерінен туындайтын белгілі бір талаптарға сәйкестігіне байланысты. Зерттеу барысында біз осы мақсаттар мен міндеттерді зерттеудің негізгі аспектілері ретінде анықтадық және анықтадық.

Информатиканы оқытуда дамып келе жатқан компьютерлік ойындарды қолданудың негізінде жатқан ойын оқыту тұжырымдамасы бірнеше негізгі теориялық аспектілер мен принциптерді қамтиды:

- Ойындар оқушылардың информатикаға деген қызығушылығын оята алады, өйткені олар интерактивті және қызықты оқу ортасын ұсынады, бұл материалды оқушылар үшін тартымды және ынталандырушы етеді.

- Ойын сценарийлері оқушыларға оқуға белсенді қатысуға, ұғымдармен тәжірибе жасауға және оларды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді, бұл материалды тереңірек игеруге және практикалық дағдыларды дамытуға ықпал етеді.

- Дамытушы компьютерлік ойындар икемділікке ие және әр оқушының білімі мен дағдыларының деңгейіне бейімделе отырып, оқуды жекелендіруге мүмкіндік береді, бұл оқытудың жеке тәсіліне ықпал етеді.

- Ойындар шығармашылық ойлауды дамытатын және проблемаларды талдау және шешу дағдыларын дамытуға ықпал ететін тапсырмалар мен басқатырғыштарды қамтуы мүмкін.

- Компьютерлік ойындарды дамыту оқушылардың жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы жедел кері байланыс береді, бұл олардың қателіктерін жақсы түсінуге және дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

- Кейбір ойындар командалық дағдыларды дамытатын және өзара әрекеттесу мен білім алмасу үшін оқу ортасын құратын оқушылар арасындағы ұжымдық оқыту мен ынтымақтастыққа ықпал етеді.

Зерттеу барысында біз оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытудағы дамыған компьютерлік ойындар жүйесінің маңызды рөлі туралы қорытындыға келдік. Дегенмен, біз бұл ойын жүйесін оқу процесіне енгізу барлық мақсаттарға жетуге мүмкіндік бермейтінін түсінеміз. Дамытушы компьютерлік ойындарды ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамыту оқытушылар тарапынан педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейін талап етеді. Бұл оқушылардың педагогикалық және психологиялық ерекшеліктерін ескеруді, таңдалған компьютерлік Дидактикалық ойындарды олардың біліміне, қабілет деңгейлеріне бейімдеуді, сондай-ақ танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға тән ерекшеліктер мен көрсеткіштерді ескере отырып, оларды оқу процесіне тиімді біріктіруді қамтиды. Педагог-ғалымдар мен психологтардың ойындарды, соның ішінде дамытушы компьютерлік ойындарды ұйымдастыруға және басқаруға қатысты құнды пікірлеріне сүйене отырып, біз зерттеу барысында дамытушы компьютерлік ойындарды оқу

процесінде қолданудың тиімді әдістері мен педагогикалық шарттарын анықтауға тырыстық. Сондықтан, дамытушы компьютерлік ойындарды оқушыларды оқыту, тәрбиелеу және дамыту құралы ретінде қолдана отырып, біз келесі аспектілерге ерекше назар аудардық. Мектеп білімінде дамытушы компьютерлік ойындарды тиімді пайдалану бойынша зерттеу жұмысының нәтижесінде біз келесі негізгі сұрақтарды бөліп көрсете алдық:

I. Ұйымдастырушылық аспект.

II. Бағдарламалық жасақтама аспектiсi.

III. Оқушы мен оқытушының өзара әрекеттесуі.

IV. Бағалау.

Енді осы аспектілердің әрқайсысын қарастырыңыз.

а) ұйымдастырушылық аспект оқушыларды компьютермен жұмыс істеуге дайындауға қатысты бірқатар мәселелерді қамтиды:

б) техниканы пайдалану кезіндегі қауіпсіздік ережелері;

в) санитарлық-гигиеналық нормаларды сақтау;

ә) оқушылар үшін компьютерлерде орындарды бөлу.

Осы аспектілердің әрқайсысы маңызды және ерекше назар аударуды қажет етеді. Информатика мұғалімдері оқушылармен компьютерде жұмыс жасамас бұрын оларға қауіпсіздік ережелері мен санитарлық-гигиеналық нормаларды үнемі еске салып отыруы керек. Сонымен қатар, мұғалім әртүрлі үлгерім деңгейлері бар студенттердің бірге орналастырылуын қамтамасыз етуі керек, бұл олардың өзара көмегі мен тәжірибе алмасуына ықпал етеді және оқытушының қатысуынсыз тиімдірек өзара әрекеттесуге ықпал етеді.

Бағдарламалық жасақтама аспектiсi келесі мәселелерге ерекше назар аударуды қажет етеді:

а) компьютерлік ойындар мен бағдарламалардың оқушылардың жасына сәйкестігі;

б) оқушылардың білім деңгейі мен қабілеттеріне сәйкестігі;

в) қарапайымнан күрделіге дейінгі тапсырмалар тізбегі;

г) оқушылар үшін оқу-тәрбиелік маңызы;

д) ойындар мен бағдарламаларды визуалды безендіру.

Оқушы мен оқытушының өзара әрекеттесуі келесі аспектілерді қамтиды:

а) оқытушының теориялық материалды жеткізе білуі;

б) оқытудың тиімді әдістерін таңдау;

в) компьютер арқылы кері байланысты пайдалану;

г) компьютерлік ойындармен және бағдарламалармен жұмыс істеу кезінде оқушыларға мұғалімнің нұсқауы.

Информатиканы оқыту процесінде мұғалімдер сұрақ-жауап, баяндау, түсіндіру, көрсету, көрнекі мысалдар, проблемалық жағдайларды құру және дәстүрлі тәжірибеде бұрыннан қалыптасқан бағдарламалау әдісі сияқты әртүрлі әдістерді кеңінен қолданады. Бұл әдістер мұғалімге сабақта компьютерлер мен компьютерлік ойындарды қолдану арқылы көмектеседі, өйткені олар студенттерге есептердің шешімдерін өз бетінше табуға, олардың дұрыстығын немесе дұрыс анықталуын анықтауға және олардың білім деңгейіне сәйкес

бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай әдістер оқушылардың қызығушылығын, тапқырлығын, сондай-ақ ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді, бұл олардың қабілеттерін қалыптастырудың кілті болып табылады. Орта мектепте қабілеттері жақсы қалыптасқан оқушылар оқу материалын оңай игереді және ойлау мен шығармашылықтың жоғары деңгейін көрсетеді.

Біз сондай-ақ дәстүрлі оқыту әдістерімен бірге компьютерлік ойындарды қолданудың тиімділігін көрсеттік. Бұл студенттерге алдымен тапсырманы дәстүрлі түрде орындауға, содан кейін жобаны орындау үшін оны компьютерлік ортаға тасымалдауға мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді және оларды дәстүрлі және компьютерлік ойындар арасындағы байланысты көруге және бағалауға үйретеді. Сонымен қатар, бұл компьютерде жұмыс істеуге кететін шектеулі уақытты оңтайландыруға көмектеседі.

Мұғалімдер сонымен қатар Табысты оқушыларға еліктеу және нәтижеге қол жеткізген әрбір оқушыны ынталандыру арқылы сабақта ынталандыру әдістерін тиімді пайдалануы керек. Мұғалімнің компьютерде оқушылардың жұмысын жүргізуі келесі аспектілерді ескеруі керек:

- 1) оқушыларға тапсырмаларды өз бетінше шешуге мүмкіндік беру.
- 2) қиындықтар туындаған жағдайда ғана кеңестер беру.
- 3) қажет болған жағдайда ғана көмек көрсету.
- 4) озық оқушыларға басқа оқушыларға есептерді шешу тәсілдерін көрсетуге мүмкіндік беру.
- 5) оқушылардың тапсырмаларды орындау деңгейіне байланысты әртүрлі ойындар мен бағдарламаларды таңдау.

Қарастырылған төрт мәселе арасындағы Орталық мәселелердің бірі бағалау деп санаймыз. Бұл әр оқушының даралығын ескере отырып, сондай-ақ білім, қабілет және іскерлік дағдылар сияқты параметрлерді ескере отырып, мұғалімнен айтарлықтай педагогикалық дағдыларды талап ететіндігіне байланысты. Бағалау кезінде студенттерге тән негізгі қасиеттерді ескеру қажет, мысалы, қалғандарының алдында өз ойларын білдіру және жоғары нәтижелерге қол жеткізуге деген ұмтылыс.

Біз жоғарыда аталған аспектілерді және информатиканы оқыту процесіне дамып келе жатқан компьютерлік ойындарды енгізуге қатысты мәселелерді ескере отырып, біз оқушылардың дамуына тиімді әсер ете аламыз және оларды оқыту үшін қолайлы жағдайлар жасай аламыз деп санаймыз. Біз П.А. Гальперин жасаған, психикалық белсенділікті қалыптастыру және оқушылардың ақыл-ой әрекетіне қабілеттерін дамыту теориясына негізделген педагогикалық тәсілдерді анықтадық. Енді біз бұл тәсілдерді компьютерлік ойындарды дамыту арқылы іс жүзінде қалай қолдануға болатынын қарастырамыз.

Осы мәселелердің барлығын ойындарды дұрыс таңдау, оларды бейімдеу және аудиторияның ерекшеліктері мен білім беру мақсаттарын ескере отырып, оқу процесіне біріктіру арқылы шешуге немесе жеңілдетуге болады. Информатиканы оқытудың қажеттіліктері мен мақсаттарына сәйкес келетін

білім беру ойындарын талдау және таңдау маңызды.

Информатиканы оқытуда дамытушы компьютерлік ойындарды пайдалану ойын элементтерін оқу материалымен Мұқият үйлестіруді және оқушылардың нақты білім беру мақсаттары мен қажеттіліктеріне бейімделуді талап етеді. Ойын тәсілін дұрыс қолдану информатиканы оқытудың тиімділігін және оқушылардың ынтасын айтарлықтай арттырады.

Информатиканы оқытуда дамытушы компьютерлік ойындарды қолдану ойынға негізделген оқыту тұжырымдамасына негізделген инновациялық тәсіл болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың мотивациясын ынталандырады, оларға оқу процесіне белсенді қатысуға және информатиканың негізгі дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Білім беру ойындары интерактивтілікті, дараландыруды және білімді практикалық қолдану мүмкіндігін қамтамасыз етеді, бұл материалды тереңірек игеруге және оқушылардың сыни ойлауын дамытуға ықпал етеді. Информатиканы оқытуда жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін ойын элементтерін оқу мазмұнымен үйлестіру және оларды нақты білім беру мақсаттарына бейімдеу маңызды. Оқу процесінде дамытушы компьютерлік ойындарды тиімді пайдалану оқушылардың информатиканы оқуға деген ынтасының, тиімділігінің және қызығушылығының артуына әкелуі мүмкін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. И.Х. Галеев IOS-та оқытуды басқару моделі / «Білім беру технологиялары және қоғамы» халықаралық электрондық журналы – 2010 жыл.
2. Сейцева Л.В. Компьютерлік оқыту жүйелері не халықаралық электрондық журнал «Білім беру технологиялары және қоғам» - 2008 жыл.

ӘОЖ 004.93

АНЫҚТАМАЛЫҚ НҮКТЕЛЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП СЫРТҚЫ ТҮСІРУ ПАРАМЕТРЛЕРІН ТАБУ АЛГОРИТМІН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты - Ергеш Д.Ж.

Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье рассмотрен алгоритм нахождения внешних параметров съёмки с использованием обеспечения пространственной привязки точек отсчета.

Summary: This article discusses an algorithm for finding external capture parameters using spatial Binding of reference points.

Қазіргі уақытта бейне форматтарының көбеюіне және кадр жиілігі жоғары дисплейлердің көбеюіне байланысты кадр жиілігін түрлендіру операциялары бейнені өңдеу саласындағы ең танымал операциялардың бірі болып табылады.

Анықтамалық нүктелер кеңістік байланыстырудың қамтамасыз ету және оларды участкелік деректер жиынтықтарын теңестіру кезінде пайдалану үшін участкелік деректер жиынтығына қосылады.

Участкелік тірек нүктелеріне қосылуы мүмкін, ал ірек нүктелерін участкенің барысын анықтаған кезде бастапқы нүкте ретінде де пайдаланылуы мүмкін.

Келесі негізгі кезеңдерді ажыратуға болады::

1. Бейне тізбегі үшін қозғалыс параметрлерін бағалау;
  2. Бір-біріне сәйкес келетін объектілердің аудандарын іздеңіз және қозғалыс векторларын анықтайды;
  3. Арнайы өңдеумен интерполяцияланған рамалық композиция
- Қозғалыс параметрлері дұрыс табылмаған аудандар мен аудандардың қабаттасуы.

Сондықтан р. Seed жұмысында қабаттасуларды жоғары сапалы өңдеу маңызды рөл атқарады. Объектілер қабаттасқанда (қабаттасқанда) құбылыстардың екі түрі пайда болады:

- Жабу-өңделген кадрда объект алдыңғы кадрда байқалған басқа объектінің(немесе фонның) бір бөлігін қамтиды;
- Объектінің ашық бөлігі өңделген жақтауда байқалады (немесе фон) бұрын басқа нысандармен қамтылған.

Қабаттасуларды табу міндеті жаңа емес және қазіргі уақытта дәлдігі жағынан да, өңдеу жылдамдығымен де бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленетін көптеген алгоритмдер бар[1]. Барлық жерде дерлік екі жақтылық принципі қолданылады. Ол қайталанатын іздеу алгоритмінің енгізіліміндегі кадрлардың ретін өзгерту арқылы ашық аумақты іздеуді жабық аумақты іздеуге дейін қысқартуға болады және керісінше. Сондықтан кірістірілген аумақтардың екі түрін де анықтай алу үшін тек жабық аумақтарды(немесе ашық аумақтарды)іздейтін алгоритм құру жеткілікті

Берілген учаскелер жиынтығы екі немес одан да көп тірек нүктелерімен теңестірілуі мүмкін.

Теңестірудің нәтижесі учаскелерді рельефке дәл байланыстыру болып табылады. Учаскелерді өлшеу учаскелердің шекаларының өзара орналасуын дәл анықтауға мүмкіндік берсе, учаскелердің деректер жиынтығын теңестіруде тірек нүктелерінің орналасуын дәл анықтау,а мүмкіндік береді.

Берілген учаскелер жиынтығынтығындағы тірек нүктелерді проекциядағы (жазықтықта) X және Y координаттарымен, сонымен қатар теңіз деңгейінен биіктігі білдіретін Z мәнімен сипатталады.

Анықтамалық нүктелерді қолданылатын сыртқы түсіру параметрлерін табу алгоритмі екі өлшемді кескіндер бойынша үш өлшемді нысандарды қайта құру әдістерінің бірі болып табылады. Ол белгілі DLT (Direct Linear Transformation) алгоритміне негізделгін, ол камера параметрлерін (проективті түрлендіру матрицасы) кескін жазықтығындағы белгілі тірек нүктелерінің координаталары арқылы анықтауға мүмкіндік береді[2].

Алгоритмді іске асыру үшін келесі қадамдарды орындау қажет:

- Кескіндагі тірек нүктелерін және оларға сәйкес келетін әлімдік координаттар жүйесіндегі нүктелердің үш өлшемді координаттарын анықтау.

- DLT әдісімен камераны калибрлеу матрицасын (проективті түрлендіру матрицасы) есептеу.

- Камераның калибрлеу матрицасы бойынша сыртқы түсіру параметрлерін (айналу матрицасы және трансляция векторы) табу.

- Алынған сыртқы параметрлерді пайдаланып кеңістіктегі үш өлшемді нүктелерді визуализациялау.

Алгоритмді зерттеу үшін келесі эксперименттерді жүргізуге болады:

- Сыртқы түсіру параметрлерін қалпына келтіру дәлдігінің анықтамалық нүктелер санына тәуелділігін зерттеу.

- Әртүрлі кескін түрлеріндегі алгоритмдердің тиімділігін салыстыру (мысалы, майланған, шуылмен).

Деректердегі шудың үш өлшемді объектілерді қайта құру нәтижесіне әсерін талдау.

Үш өлшемді нысандарды қайта құрудың басқа әдістерімен салыстыру (мысалы, стерео көру әдісі).

Осылайша, тірек нүктелерін қолдана отырып, сыртқы түсіру параметрлерін табу алгоритмдерін енгізу және зерттеу әдістің жұмыс принциптерін және оның компьютерлік көру, виртуальды шындық, сондай-ақ робототехника және басқа да көптеген салаларда қолданылуын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Анықтамалық нүкте нүктенің Жер бетіндегі нақты орнын анықтайтын Үш өлшемді Cartes координаттар жүйесінде орналаспаған. Сюжеттік деректер жиынындағы екі тірек нүктесінің арасындағы есептелген қашықтық тек мыналарға байланысты. Passel деректер жиынының қашықтық қасиеті Жер бетінің қашықтығы болып саналады. Деректер жиынын сюжетте теңестіру кезінде көлденең проекциядағы координаталарды есептеу үшін тірек нүктесінің негізгі мәні қолданылады[3]. Сондықтан сюжеттегі деректер жиынындағы барлық координаттар (тірек нүктесінің координаттарын қоса алғанда) Жер бетін жазықтықта проекциялайтын және Жер бетінен өлшенген қашықтыққа қарай есептелетін координаттар болып тыбалады.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Yuankun Li, Tingfa Xu, Honggao Deng, Guokai Shi, Jie Guo. Adaptive correlation model for visual tracking using keypoints matching and deep convolutional feature. Sensors, 2018, vol. 18 (2), paper no. 653. <https://doi.org/10.3390/s18020653>

2. Бобков А.В., Тедеев Г.В. Система мультикамерного отслеживания объекта. Инженерный журнал: наука и инновации, 2021, вып. 10 (118). <https://doi.org/10.18698/2308-6033-2021-10-2123>

3. Бобков А.В., Белозёрова Е.Д., Писцов А.М. Исследование характеристик алгоритма захвата и сопровождения воздушной цели по видеоизображению. Инженерный журнал: наука и инновации, 2023, вып. 3.

САНДЫҚ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІ

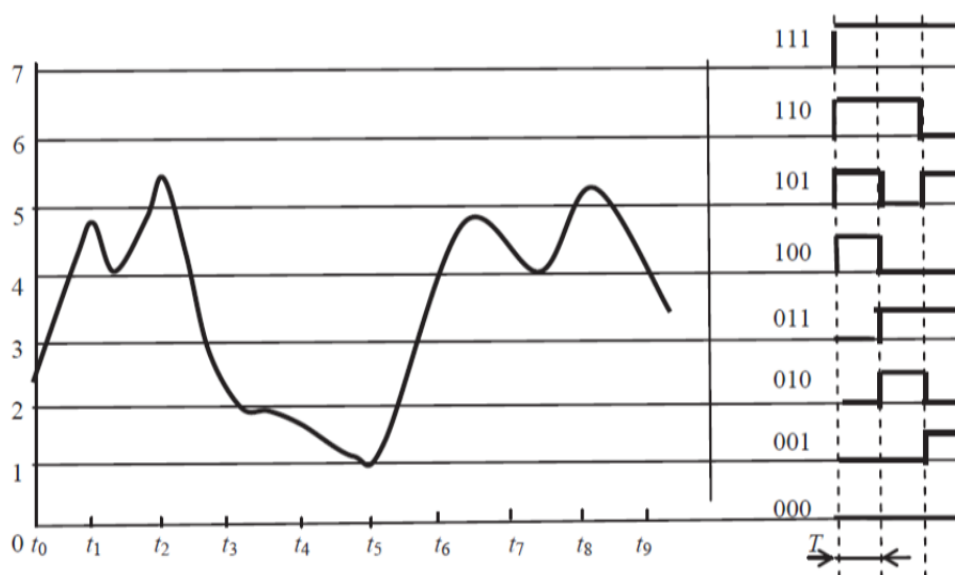
Қожабеков Е.А.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается второй этап преобразования аналоговых сигналов в цифровых системах и дискретизация непрерывных сообщений.

Summary: The article discusses the second stage of analog signal conversion in digital systems and the sampling of continuous messages.

Импульстік-кодтық модуляция (ИКМ) - бұл толқынның аналогтық нысанын сандық нысанға түрлендірудің екінші кезеңі. Оны амплитудалық-импульстік модуляция сигналдары кезінде шу мен интерференция әсерінен толқын амплитудасының бұрмалануын болдырмау үшін тарату алдында жүргізеді. Модуляция процесінде амплитудалық-импульстік модуляция (АИМ) іріктемелерінің шамасы эталондық деңгейлермен квантталанады және сигнал сандық түрде ұсынылады. Кванттау дискретті импульстердің амплитудасының жедел мәндерін кернеудің жақын арадағы тиісті деңгейлерінің біріне дейін дөңгелектейді (1- суретті қараңыз). Бұрын айтылғандай, кванттылау сызықтық, яғни кванттау қадамы әрқашан тұрақты және сигнал амплитудасына байланысты емес[1]. Бұл ретте төмен деңгей сигналы үшін сигнал/шу қатынасының аздығы алынады, бірақ оны үлкен амплитуданың сигналдарына қарағанда кіші амплитуданың сигналдары үшін деңгейлердің неғұрлым жақын орналасуы кезінде жақсартуға болады. Сызықтық емес кванттауда сезімталдық кіру сигналының амплитудасына байланысты болады.

Сурет 1 - Кванттау процесі: T - тактілік импульстің ұзақтығы

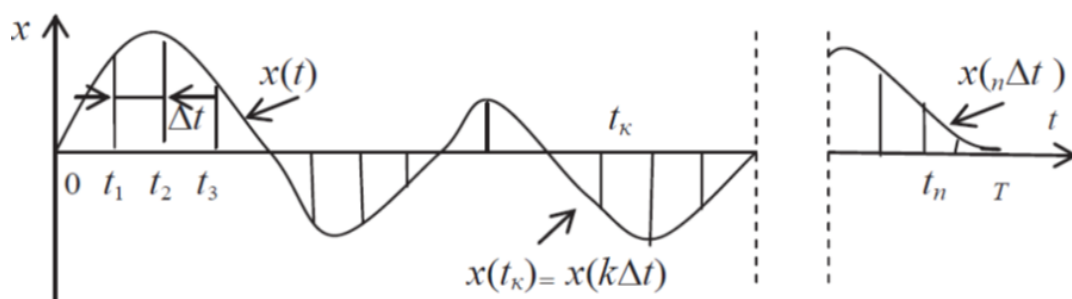
Дельта-модуляция - бұл негізінен дифференциалды ИКМ және бұл әдіс көршілес іріктемелер арасында өзгеріс болғанда ғана ақпарат беру жолымен

жолақты азайтуға әкеледі. Егер іріктеме көлемі алдыңғы іріктемеге қарағанда үлкен болса, екілік бірлік беріледі, егер ол аз болса, онда 0 беріледі. Іріктемені берудің типтік жылдамдығы - 32 кГц, мұнда әрбір сегіз биттік сөз бір екілік санмен ауыстырылады.

Толқынның шулы нысаны негізінде сөйлеуді синтездеу кезінде ИКМ-ге қарағанда тарату кезінде жолақтың ені аз пайдаланылады. Сөйлеуге тән дыбыстар - дауысты, дауыссыз, тұмсықтық дыбыстар - сүзгілердің көмегімен толқынның шу түрінен алынуы мүмкін. Олар тек қана оларды іріктеу үшін пайдаланылатын сүзгілердің коэффициенттерін жіберу арқылы берілуі мүмкін. Сүзгілер жүйесі - бұл сөйлеу кодегі (декодер). Ары қарай осы қағида иллюстрациясын көрсетеді. Сөйлеу жолағын 300 Гц-тен 10 арнаға бөлді және әр жолақтан төменгі жиіліктегі құрамдас бөліктерді төменгі жиіліктегі тар жолақты сүзгілердің көмегімен іріктеп алды. Әрбір жолақтың ішінде жүйе қоңырау мен шырылдауды бөліп көрсетеді. Қабылдағышта берілген код ыңғайлы жолақта қоңырау және шырылдауды алу үшін шулы генераторды ауыстырып қосады. Жүйе 10:1 жолағын қысқарту кезінде анық сөйлеуді жасайды, 3000 Гц сөйлеу жолағы 300 Гц-ке дейін қысылады. Сөйлеу кодектерінің тиімділігі тілге байланысты, сондықтан кейбір тілдер үшін оңтайландыру талап етіледі.

Үздіксіз хабарларды көбінесе байланыстың қандай да бір арналары арқылы беру үшін неғұрлым ыңғайлы пішінге айналдыруға тура келеді. Үздіксіз хабарламалардың ең көп таралған түрлендірілуі олардың уақыт бойынша дискреттелуі болып табылады. Бұл түрлендіру хабарламаларды таратудың импульстік әдістері, тығыздау мен бөлудің уақытша әдістерімен көп арналы тарату кезінде, сондай-ақ үздіксіз сандық пішіндегі хабарламалар. Уақыт бойынша $X(t)$ үздіксіз хабарламасының дискреттелуі оның дискретті уақыт сәтінде алынған жедел мәндердің (есептеулердің) бірізділігімен ауыстырудан тұрады, мұндағы $n=0,1,2$ (2-суретті қараңыз). Мұндай ауыстыру кезінде барлық көптеген мәндер қараудан алынып тасталады. Аралықтардың ішіндегі $X(t)$ (dt). Жалпы жағдайда есептеу сәттері біркелкі таңдалмауы мүмкін, мысалы, хабарламаның өзгеру жылдамдығына пропорционалды түрде «қоюлану» және «босату» (адаптивті дискретизация).

Сурет 2 - Уақыт бойынша үздіксіз хабарларды дискретизациялау

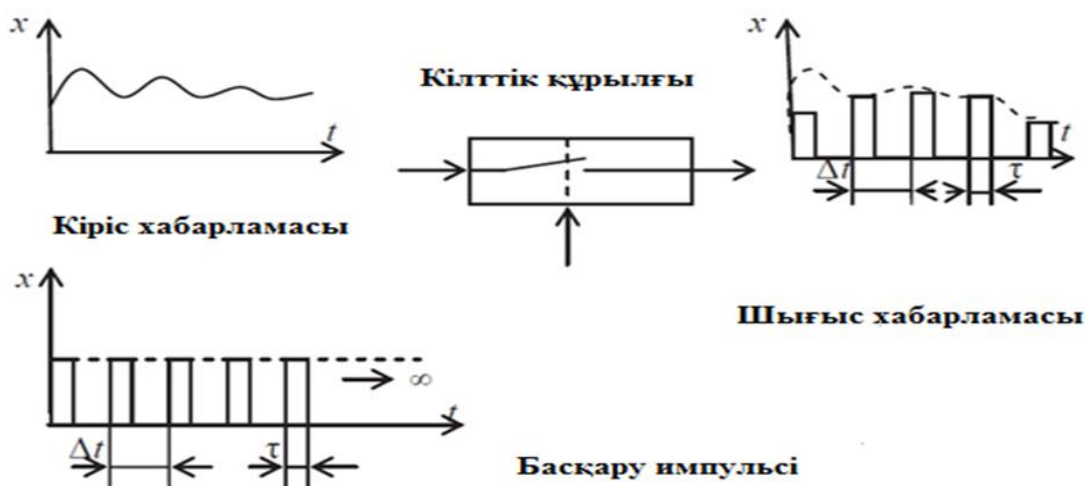
Техникалық уақыт бойынша дискретизациялау негізгі кезеңдік реттілікпен басқарылатын құрылғылардың қысқа тікбұрышты импульстер (3-

суретті қараңыз). Мұндай операция жиі үздіксіз хабарламаларды импульстік түрлендіру деп аталады. Дискреттеу теориясында берілген дәлдікпен үздіксіз уақыт функциясын қалпына келтірудің принципті мүмкіндігі бар ең жоғары (шекті) интервал туралы мәселе ерекше маңызды оның есептеулері бойынша. Уақыт бойынша шекті дискретизация теориясы үздіксіз хабарларды берудің бірқатар маңызды мәселелерін талдау кезінде, атап айтқанда «ақпаратты сығу» хабарламаларының артық болуын жою мәселелерін зерттеу, арналардың өткізу қабілетін, қабылдаудың кедергіге төзімділігін және т.б. айқындау кезінде қолданылады. Қазіргі уақытта спектрі шектеулі хабарламалар үлгісі неғұрлым кең таралды. Мұндай идеалдануға жол беру мүмкіндігі мынадан туындайды, байланыс арналары бойынша хабарламалар әрқашан болмай қоймайтын кедергілер мен бұрмалаулар болады.

Деректерді беру кезінде тік фронттармен импульсті жиілік гармониктері жүргізеді және егер оның нысанын сақтау қажет болса, беру уақытында кең жолақ талап етіледі. Демек, шектеулі жолақта деректерді беру кезінде сигналдың анықтығын нашарлатпай, гармоникалардың санын мүмкіндігінше азайтуға мүмкіндік беретін нысанды қабылдауы тиіс.

Сурет 3 - Кілттің көмегімен уақыт бойынша үздіксіз хабарларды дискретизациялау

Мұндай мүмкіндік төмен сүзгі береді пайдалану нәтижесі тегістелген импульстердің бірізділігі болып табылатын жиіліктер (Гаусс сүзгісі). Тегістелген модуляция көрші каналдың рұқсат етілген интерференциялық деңгейі сақталғанша, жолақтың ені шектеулі арнада берудің жоғары жылдамдығына жол береді.

Деректерді екілік кодта тарату кезінде күрделі проблема таратуда тапсырушы генераторларды синхрондау болып табылады және цифрлық сәлемдемелер араласатын қабылдағыш (әсіресе нөлдер мен бірліктер тізбегін беру кезінде). Манчестер коды «1» кодын орта аралыққа өту арқылы кодтайды «импульс» күйінен «үзіліс» күйіне, ал «0» - «үзілістен» «импульске» ауысу арқылы, тапсырушы генераторларды үндестіруді жеңілдетте отыруы және сандарды жасай отыруы танымал[2].

Екілік кодтағы деректер үшін сигналдарды тарату деңгейлерінің саны екімен шектелмейді (белгі және өткізу). Сигналдың көп деңгейлі таратылуы белгілі бір артықшылыққа ие, бір қарапайым сәлемдемеде 1 биттен астам ақпарат бар, бұл жолақ жиіліктеріне қойылатын талаптарды төмендетеді. Егер деңгейлер саны (Т) кезеңіне дейін ұлғайса, онда $T = 2^p$ ($p = \log_2 T$), онда деңгей деректерінің символы (Т) (р), 0 немесе 1 бинарлық сандармен көрсетіледі. Мысалы, төрт позициялы сигналда ($T = 4 = 2^2$) сигналдың әрбір деңгейі үшін 00, 01, 10, 11 екілік бірлігі беріледі. Бұл процесс Грейді кодтау, мұнда әрбір беру кезінде көршілес деңгейлер бір санға ғана ерекшеленеді. Деңгейлер саны төртеумен шектелмейді.

Осылайша, байланыстың сандық жүйелері бойынша кәсіби білімді қалыптастырудың практикалық қажеттілігі туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баскаков С. И. Радиотехнические цепи и сигналы / С. И. Баскаков. Москва: Высшая школа, 2005.
2. <http://www.study.urfu.ru>.

УДК 621.39

ВИДЫ СВЯЗИ В ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ

Көшкінбаев С.Ж.

Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Мақалада қазргі таңда қолданылып жатқан телекоммуникациялы жүйелердің басты түрлері мен олардың ерекшеліктері жайлы мәліметтер қарастырылған.

Summary: The article provides information about the main types of telecommunications systems used today and their features.

Телекоммуникационные системы – это система связи включают проводные и беспроводные локальные и глобальные сети, аппаратное и программное обеспечение[1], которые обеспечивают системам возможности взаимодействовать друг с другом или с пользователями (рисунок 1).

Рисунок 1 – Архитектура телекоммуникационных систем

Телекоммуникационные системы включают в себя телекоммуникационные кабели от абонента до местных коммутаторов, коммуникационные средства, которые обеспечивают коммуникационное соединение с абонентом, с линиями или каналами, которые передают вызовы между коммутаторами и естественно, абонентом.

Телекоммуникационные системы широко используются во всех сферах жизнедеятельности человека:

- телевидение,
- цифровая телефония,
- Internet сеть,
- радиовещание,
- спутниковые системы связи.

Типы телекоммуникационных систем:

1. Проводная связь – это любой тип передачи данных между устройствами с использованием проводного соединения. В нынешнем обществе массово применяется проводная взаимосвязь, типы которой могут помочь делиться сведениями разного формата в крупных расстояниях. Первоначально гальванические сигналы имели возможность выразить только лишь краткие информации в конкретном формате, однако дисциплина никак не нужна в участке, а также на сегодняшний день мы можем пропагандировать свободно а также стремительно сведения каждого вида[2]. Типы проводной связи:

- телефонная;
- телеграфная;
- факсимильная;
- видеотелефонная.

Устройства проводных средствами связи: кабели, коммуникационные элементы, оконечные агрегаты.

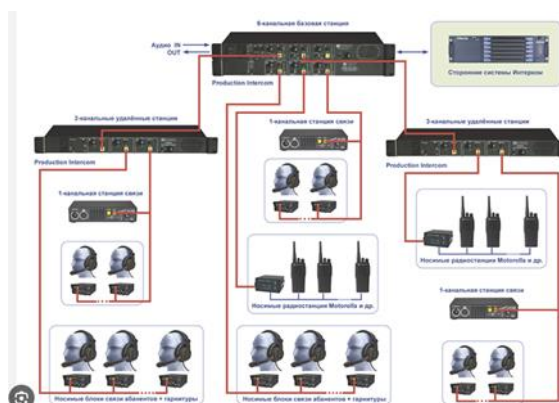

Рисунок 2 – Проводная связь

2. Беспроводная связь – данная методика передачи данных, которая позволяет устройствами обмениваться данными без использования кабелей. Виды технологии беспроводной связи ближнего действия:

- Bluetooth,

- сотовая связь,
- Wi-Fi,
- ZigBee,
- WiMax,
- UWB.

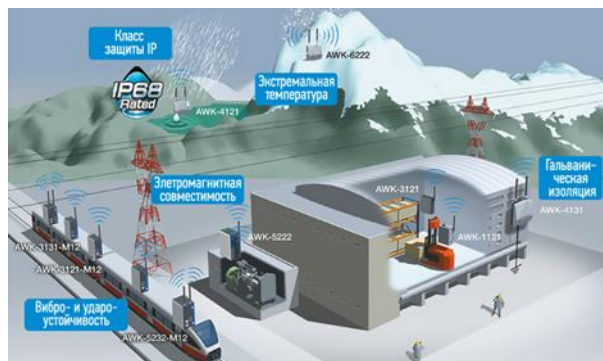

Рисунок 3 – Технологии беспроводная связь

3. Спутниковая связь – данное применение искусственного происхождения спутников территории в свойстве ретранслирующих станций с целью передачи радиоволн вместе с мишенью предоставления взаимосвязи среди 2-мя либо наиболее дальними станциями[3]. Разрешение с целью спутниковой узлы как правило заключается с некоторых далеких терминалов разных видов (портативных, переносных, неподвижных), середины управления сетью либо станции-концентратора а такжы спутниковой полосы пропускания.

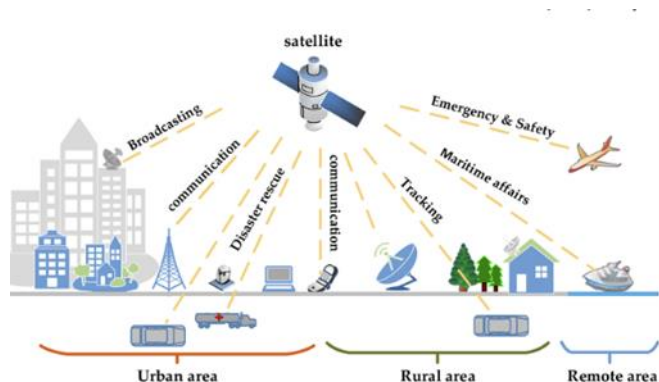

Рисунок 4 - Спутниковая связь

Список использованной литературы:

1. Гордиенко, В.Н. Многоканальные телекоммуникационные системы: Учебник для вузов / В.Н. Гордиенко, М.С. Тверецкий. - М.: РиС, 2015. - 396 с.
2. Самуйлов, К.Е. Сети и системы передачи информации: телекоммуникационные сети: Учебник и практикум для академического бакалавриата / К.Е. Самуйлов, И.А. Шалимов, Д.С. Кулябов. - Люберцы: Юрайт, 2016. - 363 с.

3. Пономарев Л.И. Бортовые цифровые многолучевые антенные решетки для систем спутниковой связи; Московский Государственный Технический Университет (МГТУ) имени Н.Э. Баумана - М., 2016. - 876 с.

ОӘЖ 519

ТРИАНГУЛЯЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ НЕГІЗІНДЕ ЕСЕПТЕУ ГЕОМЕТРИЯСЫНЫҢ ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДІҢ ГРАФИКАЛЫҚ КҮЙІН КЕЛТІРУ ШЕҢБЕРІН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты - Қарабаев Б.Т.

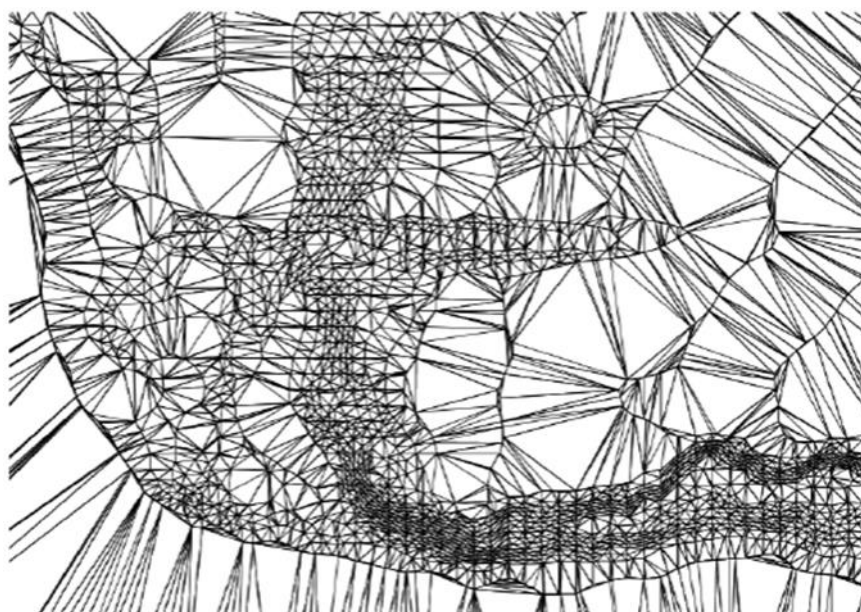
Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассмотрена информация о графике решения задач вычислительной геометрии на основе триангуляционной модели.

Summary: The article discusses information about the graph for solving computational geometry problems based on a triangulation model.

Тригонометриялық модельдерге негізделген есептеу геометриясы геометриялық мәліметтерді талдау мен өңдеудің бір әдісі болып табылады[1]. Үшбұрыштау-геометриялық нысандарды үшбұрыштарға бөлу процесі. Үшбұрыштар қарапайым және оңай өңделетін элементтер(сурет 1).

Сурет 1 – Тригонометриялық модель

Тригонометриялық модельді есептеу геометриясында қолданудың бір мысалы-нүктелер жиынтығына негізделген беттің құрылысы. Бұл процесс нүктелер жиынын үшбұрыштарға бөлуге мүмкіндік береді, бұл бетті үшбұрышты тор түрінде көрсетеді.

Триангуляция модельдері геометриялық деректерді визуализациялау, үш өлшемді модельдерді құру және кеңістіктік деректерді талдау мәселелерін шешу үшін де қолданылады.

Тригонометриялық модельдерге негізделген есептеу геометриясының қосымшаларына географиялық ақпараттық жүйелер, компьютерлік графика, компьютерлік көру, медициналық модельдеу және т.б. жатады. Триангуляция-бұл барлық ішкі аймақтар үшбұрыштар болатын жазықтық графигі. Есептеу геометриясының есептерін шешетін графиканы түзету үшін қолайлы құрылымды таңдай отырып, жұмыс процесін едәуір жеделдетуге және жеңілдетуге болады. Бұл зерттеуде триангуляция модельдері негізінде есептеу геометриясының есептерін шешуге мамандандырылған графикалық түзеткіштерді зерттеу және бағалау ұсынылады.

Біріншіден, осы шеңберлерге қолданылатын негізгі талаптарды ескеру қажет. Оларға үш өлшемді геометриямен жұмыс істеу мүмкіндігі, деректерді енгізу және шығару үшін әртүрлі файл пішімдерін қолдау, есептеу нәтижелерін визуализациялау, интуитивті және пайдаланушыға ыңғайлы пайдаланушы интерфейсі кіреді.

Әрі қарай, сіз нарықта қол жетімді шеңберлерді талдап, тестілеудің ең жақсы шеңберін таңдауыңыз керек.

Функционалдылық, өнімділік, ыңғайлылық, егжей-тегжейлі құжаттама және пайдаланушы қауымдастықтарының қолжетімділігі сияқты критерийлер негізінде салыстырыңыз[2].

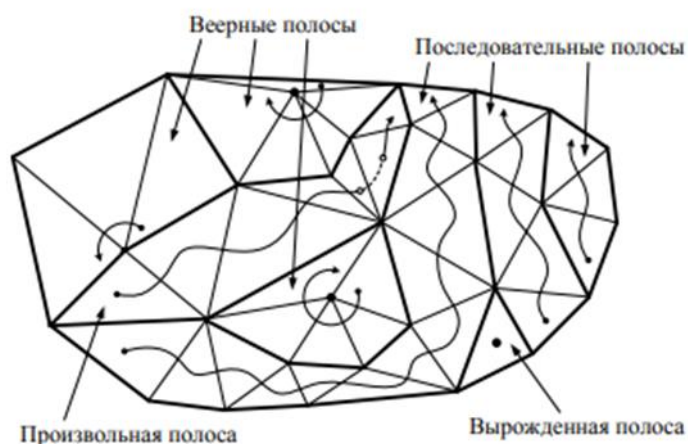
Ең қолайлы жақтауды таңдағаннан кейін оны триангуляция, дөңес корпустың құрылысы, жақын көршілерді іздеу және т.б. сияқты белгілі бір есептеу геометриясының тапсырмалары үшін пайдаланып эксперименттер жүргізіңіз. Ақаулықтарды жою сапасын, орындалу уақытын және графикалық түзеткіштің ыңғайлылығын бағалаңыз.

Қазіргі уақытта триангуляциялық торлы модельдер көбінесе графикалық объектілердің немесе олардың беттерінің үш өлшемді модельдерін сипаттау үшін қолданылады. Бұл негізінен заманауи бағдарламалық және аппараттық құралдарда (соның ішінде бейне карталар мен танымал үш өлшемді графикалық кітапханалар, OpenGL және DirectX) негізгі графикалық примитивтердің үшбұрыштар болуына байланысты. Сондықтан, үш өлшемді модельдеу жүйесі триангуляция әдістеріне негізделмеген болса да, ол имитацияланған нысан үшін қолайлы торды қалыптастыруға мәжбүр болады, содан кейін ол графикалық картаға тасымалданады және OpenGL немесе DirectX арқылы көрсетіледі. Торды экранда көрсету үшін торды құрайтын төбелердің үш өлшемді координаттарын әрбір торлы үшбұрыштың бейне картасына тасымалдауға болады. Дегенмен, бейне картаға тасымалданатын деректер көлемін азайту үшін ол тағы екі әдісті қолдайды: үшбұрыш жолағының шығысы (дәйекті (үшбұрыш жолағы)) және желдеткіш (үшбұрыш желдеткіші)). Бұл әдісте барлық үш шың бірінші үшбұрыш үшін ретімен, ал келесі көршілес үшбұрыш үшін тек біреуі ғана орнатылады. Яғни, реттілік ұзындығы жеткілікті

ұзын болса, көрсету үшін графикалық картаға жіберілген шындардың жалпы саны үш есеге жуық артады[3].

Типтік үшбұрышты модельдер бір жолақпен ұсынылмайды. Осылайша, триангуляцияны аршу (жолақтарға бөлу) операциясы орын алады, ол көрсету үшін графикалық картаға жіберілетін деректер көлемін азайту үшін триангуляцияны жолақтардың аз санына бөлуден тұрады (сурет 2). Егер триангуляцияны тек дәйекті немесе желдеткіш жолақтарға бөлуге болатын болса, бұл жолақтардың санын азайтуға тең.

Сурет 2 – Триангуляция стратификациясының мысалы

Қорытындылай келе, таңдалған шеңберлердің ішінде триангуляция моделіне сүйене отырып, ол есептеу геометриясының есептерін шешуге ең қолайлы болып шықты және оны қолдану бойынша ұсыныстар берді деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. VTK – The Visualization Toolkit [Электронный ресурс] / Kitware – URL: <https://www.vtk.org/> (дата обращения: 24.05.2018)
2. QT [Электронный ресурс] / The Qt Company, 2018 – URL: <https://www.qt.io> (дата обращения: 24.05.2018)
3. GitHub [Электронный ресурс] / GitHub, Inc., 2018 – URL: <https://github.com/> (дата обращения: 24.05.2018)

ОӘЖ 351.382

МАТЕМАТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ЖАҢАЛЫҚТАР

Мекемов А.М.

Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Теоретическая основа исследования-новейшие научные открытия в области математики и их простое объяснение.

Summary: The theoretical basis of the research is the latest scientific discoveries in the field of mathematics and their simple explanation.

Ғылымның әртүрлі салаларындағы жаңалықтар әлемді дамытады және де үлкен өзгерістермен алға дамиды. Ең маңызды және негізінен ілгерлі ғылымдардың бірі әрқашан математика саласы болып табылады. Қазіргі таңдағы математиктер ешқашан мұнымен тоқтап қалмайды және де әлімге дәлелдеуге және ұсынуға тырысатын әртүрлі теорияларды, гипотезаларды, сондай-ақ теоремаларды алға тартады. Ғылым патшайымы шексіз ғарыш секілді, шегі жоқ сандардың бүкіл әлемі іспеттес.

Қашықтықтан оқыту жүйесі бірнеше жаңалықтардың тізімін және ол туындылардың авторларын, ғалымдарды жарыққа шығарды. Олардың бірнешеуі төменде көрсете өткізілді:

- Жай сандар арасындағы интервалдар. Авторы: Чжан Итан.
- «Флайспек» аяқталған жобасы. Авторы: Томас Хейлс.
- Судокудың он жеті кеңесі. Авторы: Гери Макгуайер, Бастиан Тугерманн және Жиль Чиварио.
- Нетриангуляциялық көпбейнелілік. Авторы: Киприан Монолеску.
- Фундаментальды лемма. Авторы: Нго Бао Чау.
- Гольдбахтың үштік мәселесі. Авторы: Харальд Хельфгогт.
- Соколара-Тейлор мозаикасы. Авторы: Джон Тейлор мен Джошуа Соколар[1].

Жай сандар арасындағы интервалдар.

Математиктер көптен бері шексіз сандық кеңістіктегі жай сандардың таралуы белгілі бір заңдылықтарға ие екендігін көңіл аударған еді. Бұл құбылысқа бір-бірінен ерекшелініп тұратын қарапайым егіз сандар жатады. Белгілердің саны неғұрлым көп болса, егіз сандарда соншалықты аз кездеседі, бірақ олар қайта-қайта кездесуді жалғастыра береді. Ең алғашқы нұсқасында гипотеза егіз жай сандардың шексіз саны бар екендігін айтады. Осы болжамды осы уақытқа дейін ешқандай ғалым жоққа шығармады және ешкім дәлелдеп көрсетпеді. Ғылымда белгілі ең үлкен жай егіз сандар $3756801695685 \times 2666669 - 1$ және $3756801695685 \times 2666669 + 1$ болып табылады.

Чжан Итан арақашықтығы 70 миллионнан аспайтын шексіз көп жай сандар бар екенін дәлелдеп өтті. Бұл жұптар жиі-жиі сирек кездесетін, бірақ $2,3 \times N$, мұндағы N – разрядтар саны, жай сандар арасындағы орташа қашықтық теоремасының әсеріне қарамастан ешқашан жоқ болып кетпейді.

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Prime numbers
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	2 3 5 7
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	11 13 17 19
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	23 29 31 37
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	41 43 47 53
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	59 61 67 71
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	73 79 83 89
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	97 101 103 107
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	109 113
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	
101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	
111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	

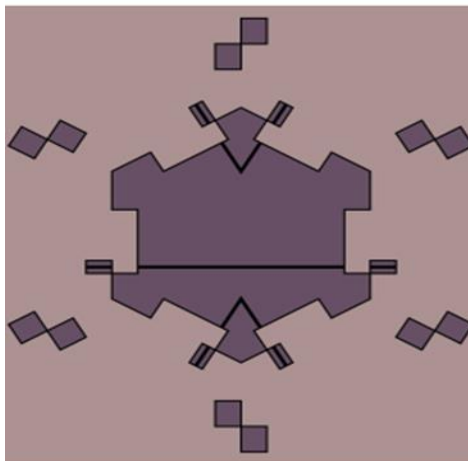
Сурет 1 – Жай сандар арасындағы интервалдар

Былайша қысқаша түсіндіре өтсек, сандар арасындағы орташа қашықтық разрядтар саны артуына байланысты шексіздікке жақындайды, бірақ сонымен қатар бір-бірінен 70 миллионан аспайтын жай сандар әрқашан кездесіп отырады[2].

Соколара-Тейлор мозаикасы(Пенрозудың мозаикасы).

Пенрозудың мозаикасы депте атайды. Пенрозудың мозаикасы белгілі-жазықтықты апериодты түрде төсеуге болатын плиткалар жиынтығы(сурет 2). Соколара-Тейлор плиткалары жергілікті қосылу ережелерін қамтамасыз ететін өрнектері бар кәдімгі алтыбұрыштардан жасалған.

Бұл жергілікті ережені өрнекке ешқандай шартсыз жүзеге асыру үшін (суретте өрнек жалпы құрылымды түсіну үшін ғана бар), плиткалар бөлінеді, себебі бұл ережені геометриялық түрде екі өлшемді кеңістікте жүзеге асыру мүмкін емес.жалғанған плиткалар түрінде[3]. Осыған байланысты екі өлшемді кеңістіктегі"бір плитка мәселесін"толығымен шешу үшін әртүрлі әдістер қажет болады.

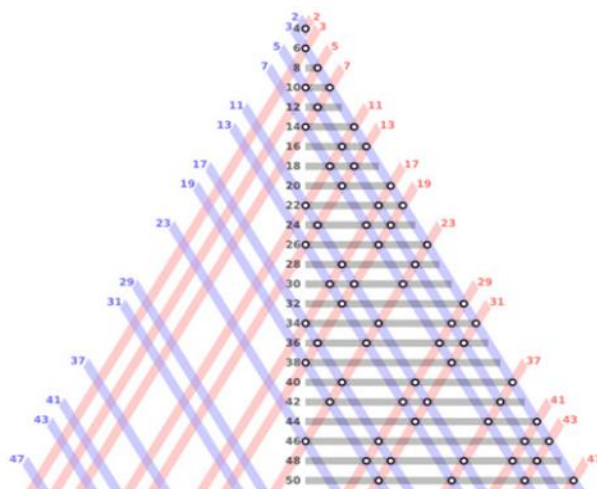

Сурет 2 - Пенрозудың мозаикасы

Гольдбахтың үштік мәселесі.

Гольдбахтың үштік мәселесі – 4-тен басталатын кез-келген жұп санды екі жай санның қосындысы ретінде ұсынуға болады деген тұжырым(сурет 3).

Сурет 3 - Гольдбахтың үштік мәселесі

Мәселені конфигурациялаудың қарапайымдылығына қарамастан, шамамен 200 жыл ішінде мәселені шешуде елеулі прогреске қол жеткізілген жоқ. 20 ғасырдың басында Гольдбах гипотезасы Рима́н Гипотезасымен бірге сандар теориясының негізгі мәселелерінің біріне, тіпті әйгілі Сегізінші Гильберт есебінің бір бөлігіне айналды. Ереуіл мәселесін шешудегі серпілісті Британдық математиктер Гарольд Харди мен Джон Литтлвуд жасады. Британдық математиктер циклдік әдіс деп аталатын әдісті жасады. Оның мәні келесідей: есептің шешімі(мысалы, бүтін санды үш жай санның қосындысы ретінде көрсету тәсілдерінің саны) белгілі бір қатардың бірлік шеңбері бойындағы интегралдармен берілген. Бұл интеграл екіге бөлінеді, олардың біреуі бағаланады, ал екіншісі салыстырмалы түрде аз болып шығады. Бірінші қосындының құрамдас бөліктері үлкен доғалар, екіншісі—кіші доғалар деп аталады. Харди мен Литтлвуд өз әдістерін қолдана отырып, Гольдбахтың тригеминальды гипотезасын дәлелдей алды. Бірақ олардың дәлелдемелерінде бір өте маңызды кемшілік болды, ол шын мәнінде барлығын жоққа шығарды work. In бұл мақалада олар Дәлелденбеген жалпыланған Рима́н гипотезасына сүйенді. Харди мен Литтлвудтың әдістерін Кеңестік математик Жетілдірді Иван Виноградов. Осының арқасында 1937 жылы Виноградов Мұны Рима́н гипотезасын қолданбай дәлелдеді. 2013 жылы тригеминальды Гольдбах туралы болжамды Харальд Гельфготт дәлелдеді. Хельфготттың тұжырымдары барлық қажетті бағалауларды қамтитын 133 беттік жұмыс болып табылады. Негізгі теорема келесідей: 1029-дан үлкен кез келген тақ санды үш жай санның қосындысы түрінде көрсетуге болады. Бұған дейін Гольдбахтың болжамының мәлімдемесі 8,875 x 1030 деңгейінде тексерілген (Хельфготттың өзі Дэвид Платтпен бірге жұмыс істеген). Бұл екі факт Гольдбахтың ереуіл гипотезасының сенімді дәлелі болып табылады[4].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Современные открытия в области математики, <https://dzen.ru/a/Yk76J1JkYw6cF7YQ>. 07.04.2022
2. Baibekov S.N., Durmagambetov A.A., Infinite Number of Twin Primes. *Advances in Pure Mathematics*, 2016, 6, 954-971.
3. David Smith, Joseph Samuel Myers, Craig S. Kaplan, and Chaim Goodman-Strauss. *An aperiodic monotile* (2023)
4. Гриценко С.А., Мотькина Н.Н. Тернарная проблема Гольдбаха с простыми числами специального вида. *Научные ведомости, серия: Математика. Физика*. 2015, №5(202). Вып. 38. 71-82

УДК 37.022

STEM-ОБРАЗОВАНИЕ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ

Мустафаева Л.Т., преподаватель спец.дисциплин
Колледж «Мирас», г. Шымкент

Аннотация: Статья исследует влияние STEM-образования на уроках информатики. Рассматриваются ключевые аспекты внедрения STEM, в том числе межпредметные связи и использование робототехники. Статья также обсуждает эффективные методы преподавания и перспективы развития STEM-образования в контексте информатики.

Түйіндеме: Мақалада STEM білім берудің информатика сабақтарына әсері қарастырылады. STEM енгізудің негізгі аспектілері қарастырылады, соның ішінде пәнаралық байланыстар мен робототехниканы пайдалану. Мақалада сонымен қатар информатика контекстінде оқытудың тиімді әдістері мен STEM білім беруді дамыту перспективалары қарастырылған.

Современное образование сталкивается с необходимостью адаптироваться к быстро меняющимся технологическим требованиям, что подчеркивает важность инновационных подходов в образовании. Одним из важных направлений, отражающих эту задачу, является STEM-образование - интегрированный подход, объединяющий науку, технологию, инженерное дело и математику. Данная статья посвящена роли STEM-образования в классе информатики, где взаимосвязь информатики с другими STEM-дисциплинами приводит к более глубокому пониманию и применению учебного материала.

STEM образование - это способ обучения, в котором учат науке, технологиям, инженерии и математике вместе. Цель - развивать учеников, улучшая их умения решать проблемы, мыслить критически и работать в команде. Уроки часто ориентированы на реальные задачи, где ученики могут применить свои знания на практике. STEM также подразумевает развитие важных навыков, таких как аналитическое мышление и программирование. Уроки проводятся интерактивно, и часто студенты работают в группах, чтобы решать задачи вместе. Этот вид образования готовит людей к работе в современном технологическом обществе.

Требования современного рынка труда требуют от учащихся развития сложных навыков, таких как программирование, алгоритмическое мышление и решение технических задач. STEM-подход на уроках информатики позволяет создать учебную среду, в которой студенты не только осваивают технические навыки, но и применяют их в реальных условиях, способствуя развитию критического мышления и творческого подхода к решению проблем.

В современном информационном обществе навыки программирования и алгоритмическое мышление являются важными компетенциями. Включая STEM-образование в уроки информатики, мы стремимся систематически развивать эти компетенции.

Одним из главных преимуществ STEM-подхода к обучению информатике является его акцент на практическом применении знаний. Студенты не только изучают теоретические основы программирования, но и применяют их непосредственно при создании программ и проектов. Такой подход обогащает опыт студентов и учит их решать проблемы реального мира, что выгодно отличает STEM-образование от традиционных методов.

STEM-подход на уроках информатики активно поощряет развитие алгоритмического мышления. Студенты учатся не только писать код, но и разрабатывать эффективные алгоритмы для решения задач. Поскольку программирование происходит в контексте решения реальных задач, оно способствует более глубокому и систематическому пониманию структур данных, операторов и алгоритмов.

Одним из основополагающих принципов STEM-образования является развитие творческого мышления. На уроках информатики студенты не просто следуют стандартным шаблонам, а сталкиваются с творческими задачами. Это способствует формированию уникальных идей и подходов в программировании и является важным аспектом развития творческого мышления у будущих специалистов в области информатики.

STEM-подход в преподавании информатики подразумевает внедрение проектно-ориентированного обучения, когда студенты активно участвуют в создании программных продуктов и решении конкретных задач. Это не только развивает практические навыки программирования, но и способствует развитию у студентов навыков работы в команде, общения и управления проектами.

В преподавании информатики в STEM-образовании особое внимание уделяется процессу обучения, а также оценке конечных результатов. Студенты получают обратную связь не только по своему коду, но и по алгоритмическим решениям. Это позволяет студентам осознать свои ошибки, улучшить навыки программирования и постоянно совершенствоваться.

Таким образом, интеграция STEM-образования в уроки информатики создает уникальное учебное пространство, способствующее целостному развитию навыков программирования и алгоритмического мышления учащихся. Такой подход направлен не только на развитие технической

грамотности, но и на формирование творческого и образного мышления, необходимого для успешной работы в области информатики.

Внедрение робототехники в уроки информатики - важный компонент STEM-образования, способствующий развитию практических навыков, программирования и проблемного мышления. Рассмотрим некоторые ключевые аспекты и успешные примеры из существующей литературы и практических примеров.

Одним из самых известных проектов в области робототехники на уроках информатики является проект Lego Mindstorms. В рамках этого проекта учащимся предлагается построить робота из конструкторов Lego и запрограммировать его поведение с помощью специального программного обеспечения. В обзорах литературы сообщается, что использование этого проекта для развития навыков программирования и конструирования является увлекательным и эффективным для учащихся.

Научные исследования, такие как статья "Эффективность робототехники в преподавании научных концепций", подчеркивают положительное влияние робототехники на изучение научных и компьютерных концепций. В результате учащиеся, которые участвуют в обучении с помощью роботов, проявляют высокий интерес к предмету и глубоко понимают научные концепции.

Проект VEX Robotics - это программа, интегрированная в школьную программу, которая направлена на развитие технических навыков учащихся через создание и программирование роботов. Обзор литературы показывает, что проект был успешно реализован в образовательных учреждениях и оказал положительное влияние на мотивацию учащихся.

Некоторые исследования посвящены интеграции робототехники в академические стандарты и курсы информатики. Это позволяет более систематически взаимодействовать между робототехникой и ключевыми предметными концепциями. Такие проекты, как "Академия робототехники", успешно демонстрируют пути интеграции робототехники в образовательные стандарты.

Соревнования роботов FIRST - это международные соревнования по созданию и программированию роботов для решения сложных задач. В обзоре литературы, посвященном этому соревнованию, подчеркивается положительный эффект от развития у учащихся технических навыков и умения работать в команде, а также повышения их интереса к предметам STEM.

Таким образом, успешные проекты и обзоры литературы показывают, что внедрение робототехники в уроки информатики очень эффективно. Учащиеся не только приобретают технические навыки, но и развивают критическое мышление, умение работать в команде и страсть к науке.

Включение визуальных и интерактивных элементов в обучение информатике в рамках STEM-образования играет важную роль в создании эффективной образовательной среды. Рассмотрим оценку влияния этих элементов на процесс обучения и познания информации.

Исследования показали, что визуализация в учебных материалах значительно улучшает понимание сложных концепций информатики. Использование диаграмм, графиков, схем, диаграмм, графиков и интерактивных моделей способствует лучшему усвоению материала, особенно у визуально ориентированных студентов.

Интерактивные элементы в обучении программированию значительно мотивируют студентов к обучению. Среды визуального программирования, позволяющие студентам манипулировать блоками кода, а также использование интерактивных заданий и игровых элементов способствуют активному обучению и стимулируют творческое мышление.

Интеграция виртуальной реальности в учебный процесс по информатике является перспективным направлением. Исследования подтвердили, что использование виртуальной реальности для создания интерактивных сценариев и визуализации абстрактных понятий способствует более глубокому пониманию материала и повышает интерес студентов к предмету. Анализ эффективности мультимедийных ресурсов, таких как видеоуроки, онлайн-симуляторы и виртуальные лаборатории, подчеркивает их положительное влияние на процесс обучения информатике. Студенты могут учиться более эффективно, если добавить в учебный процесс наглядные примеры и возможности взаимодействия с контентом. Геймификация, включающая в себя элементы соревнования, вознаграждения и сложности, успешно применяется в обучении информатике. Оценка эффективности показала, что игровые элементы значительно повышают мотивацию учащихся и улучшают понимание ими сложных тем. Таким образом, визуальные и интерактивные элементы оказывают значительное влияние на обучение информатике в STEM-образовании, способствуя лучшему усвоению материала, делая процесс обучения увлекательным и улучшая практические навыки студентов. Эти элементы создают учебную среду, более приспособленную к текущим потребностям учащихся, и способствуют их успешному развитию в области информатики.

В процессе рассмотрения эффективности STEM-образования на уроках информатики с помощью исследований и обзоров стало ясно, что интеграция визуальных и интерактивных элементов может значительно обогатить образовательный опыт студентов. Однако, основываясь на собственном опыте и взглядах, я предлагаю некоторые размышления и идеи для дальнейшего развития в этом направлении:

- Разработка персонализированных учебных платформ, которые могут быть адаптированы к индивидуальным потребностям учеников. Это включает в себя приспособление к различным стилям обучения и скорости обучения.
- Исследование и внедрение технологий виртуальной и дополненной реальности для создания более реалистичных и интерактивных образовательных сценариев. Это может значительно улучшить понимание абстрактных концепций и сделать обучение более захватывающим.

▪ Содействуйте созданию учебных проектов, которые оказывают реальное воздействие на окружающую среду. К ним относятся проекты, направленные на решение реальных проблем окружающей среды, здравоохранения и социальной справедливости.

▪ Внедрите обучение цифровой грамотности и этике в рамках STEM-образования. Это позволит студентам овладеть техническими навыками, а также развить критическое мышление в отношении использования информационных технологий.

▪ Установите тесные связи с бизнесом и промышленностью, чтобы предоставить студентам возможность получить реальный опыт работы и адаптировать учебную программу к потребностям современного рынка труда.

▪ Разработка программ, учитывающих потребности студентов с разным уровнем способностей и культурным происхождением, и создание более инклюзивной образовательной среды.

Наряду с техническими навыками уделяйте внимание развитию таких "мягких" навыков, как коммуникация, сотрудничество и креативность. Это позволит лучше подготовить выпускников к работе в современном мире.

Современное STEM-образование на уроках информатики уже продемонстрировало свою эффективность, но дальнейшее развитие с учетом вышеперечисленных аспектов позволит не только укрепить его позиции, но и более эффективно подготовить студентов к вызовам будущего.

В последние годы все больше внимания уделяется межпредметным связям в обучении STEM (наука, технологии, инженерия и математика).

В последние десятилетия робототехника стала неотъемлемой частью современных технологий и научных исследований. Ее влияние ощущается в различных областях и взаимодействует с другими науками и технологиями. Рассмотрим некоторые из основных аспектов этого взаимодействия:

Робототехника тесно связана с информатикой, особенно в области программирования и искусственного интеллекта. Достижения в области алгоритмов и машинного обучения обогащают способность роботов адаптироваться к новым ситуациям и взаимодействовать с окружающей средой.

Электроника играет важную роль в разработке и управлении роботами. Разработка более компактных, энергоэффективных и высокопроизводительных электронных компонентов помогает улучшить функциональность и производительность роботов.

Механика и материаловедение важны для физического строения роботов. Достижения в области легких и прочных материалов и новые методы проектирования приводят к созданию более эффективных и функциональных роботизированных устройств.

В медицине роботы используются для хирургии, терапии и реабилитации. Робототехника также взаимодействует с биотехнологиями при изготовлении бионических протезов и интеграции технологий в человеческое тело.

Робототехника привносит инновации в энергоэффективность и экологическую устойчивость. Актуальной темой является разработка

автономных роботов для решения экологических задач, таких как мониторинг экосистем и очистка водоемов.

Робототехника активно используется в образовательных программах для стимулирования интереса к науке и технике. Социальные науки изучают влияние роботов на общество, включая этические и правовые вопросы.

В сфере транспорта робототехника оказывает влияние на автономные транспортные средства и системы управления движением. Она также имеет отношение к инфраструктурным инновациям, таким как развитие "умных" городов.

Роботы играют важную роль в автоматизации производственных и промышленных процессов. Интеграция с технологией Интернета вещей (IoT) позволяет создавать более интеллектуальные и гибкие производственные системы.

Таким образом, робототехника вносит многогранный вклад в различные научные и технологические области. Это взаимодействие способствует созданию более эффективных, инновационных и комплексных решений современных общественных проблем.

Список использованной литературы

1. Караев Ж. А, Бейсембаев Г. Б., Мазбаев О. Б Дидактические вопросы развития системы образования на основе stem-подхода. –Образование. – 2022– № 4. – С. 5–14
2. Иванова С. В., Иванов О. Б. Перспективы развития образования в условиях четвертой промышленной революции // Вопросы экономики образования, 2019 г., с.7–29.
- 3 . Милнер-Болотин М. (2017b). «Исследование с поддержкой технологий в образовании учителей STEM: сотрудничество, проблемы и возможности», в цифровых инструментах и решениях для обучения STEM на основе запросов, ред. И. Левин и Д. Цыбульский(Херши, Пенсильвания: IGI Global), 252–281
4. STEM как «серебряная пуля» для образования. URL: [https:// mel.fm/partnersky-material/9745380-gpn_stem](https://mel.fm/partnersky-material/9745380-gpn_stem)
5. Азизов Р. Образование нового поколения: 10 преимуществ STEM образованияЭлектронный ресурс:URL: [https://ru.linkedin.com/pulse/ -stem-rufat-azizov](https://ru.linkedin.com/pulse/-stem-rufat-azizov)

ОӘЖ 681.7.068

КӨП ЭЛЕМЕНТТІ ТАЛШЫҚТЫ-ОПТИКАЛЫҚ ТЕНЗОМЕТРИЯЛЫҚ ДАТЧИКТЕР

Наурызбаев К.К., Балабеков М.О.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассмотрены основные типы, преимущества и структура многоэлементных волоконно-оптических тензометрических датчиков, наиболее часто используемых сегодня.

Summary: The article discusses the main types of fiber-optic tensometric sensors, advantages and structure of multi-element fiber-optic tensometric sensors, which are widely used today.

Тензометриялық датчиктер (тензодатчиктер) – деформациялық шамаларды өлшеуге ыңғайлы сигналға (көбінде электрлік) датчик түрі(сурет 1). Деформацияларды өлшеудің мынадай әдістері бар[1]:

- тензорезистивті
- пьезоэлектрлік,
- оптикалық-поляризациялық,
- пьезорезистивті,
- талшықты оптикалық.

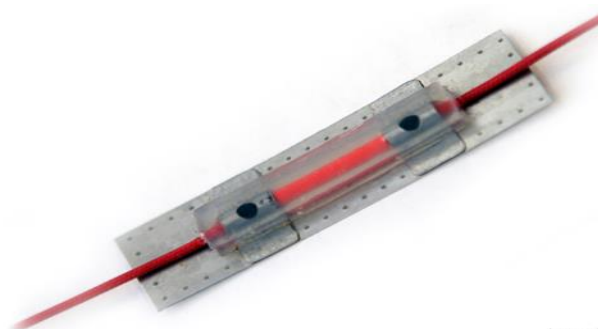

Сурет 1 - Тензометриялық датчиктер

Көптеген кәсіпорындарда әртүрлі параметрлерді өлшеу, бөлшектер мен әртүрлі құрылымдардың күйін өзгерту қажет. Бұл мәселелерді шешу үшін штамм өлшегіштер қолданылады. Олар деформация мөлшерін электрлік сигналдарға түрлендіреді. Бұған деформация,қысу немесе созылу салдарынан сенсор пішінінің геометриясының бұзылуы кезінде сенсордың кедергісін азайту немесе арттыру арқылы қол жеткізіледі. Нәтижесінде штамм мәні анықталады.

Қарсылық түрлендіргіштері жоғары дәлдіктегі құрылғылар мен құрылғылардың негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Датчиктер жұқа алюминий сым немесе фольга болып табылатын сезімтал штамм өлшегіштерден жасалған[2]. Деформация нәтижесінде резистор кедергіні өзгертеді және индикаторға сигнал жібереді.

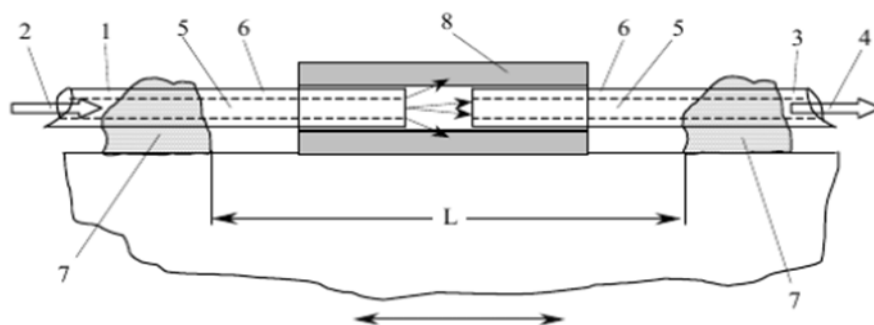
Талшықты-оптикалық тензодатчиктер - бұл негізгі элемент ретінде оптикалық талшықтарды пайдаланылатын датчик түрі(сурет 2).

Сурет 2 - Талшықты-оптикалық тензодатчиктер

Датчикке жартылай өткізгіш лазердің немесе жарық диодты 2 сәулеленуі енгізілетін сәулелену көзі ретінде әрекет ететін талшықты-оптикалық бағыттағыштың 1 сәулелену сегменті және фотодетектор ретінде әрекет ететін қабылдаушы талшықты-оптикалық бағыттағыштың 3 сәулелену сегменті кіреді., одан сәуле 4 сәулелену қабылдағышымен жазылады. Талшықтың екі бөлігінде де фотоөткізгіш өзек 5 және қабық 6 болады. Оптикалық талшықтың екі сегменті де басқарылатын объектінің бетіне 7 немесе басқа жолмен желіммен бекітіледі. Бұл жағдайда оптикалық бағыттаушы тіректер арасындағы қашықтық белгілі бір басқару объектісінің созылу-қысу кернеуінің максималды мәнінен таңдалатын өлшеу базасының қатынасы болып табылады(сурет 3).

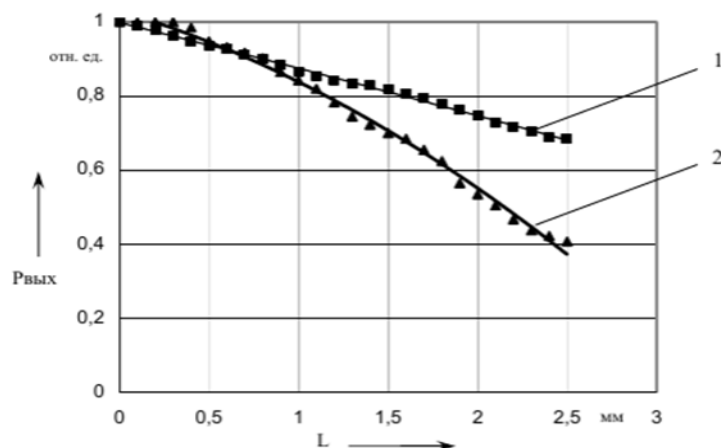

Сурет 3 – Қозғалыстағы талшықты-оптикалық тензодатчиктердің құрылымы: 1- сәулелендіретін жарық өткізгіштің сегменті; 2 - жарық өткізгішке енгізілетін сәулелену; 3 - қабылдағыш Жарық өткізгіштің сегменті; 4 - фото қабылдағышқа түсетін сәулелену; 5 - Жарық өткізгіштің жарық өткізгіш өзегі; 6 - Жарық өткізгіштің қабығы; 7 - бақылау объектісінің бетіне жарық өткізгішті бекіту құрылғысы; 8 - орталықтандырғыш жең. Төменгі жағындағы көрсеткі нысанның деформациясының сипатын көрсетеді

Талшық талшығының кесіндісінің осі деформацияның өзгеруімен талшықтың ұштары арасындағы қашықтық өзгерген кезде сәйкес келуі үшін талшықты оны еркін орналасқан 8 жеңге орналастыру арқылы жылжытуға болады.басқару нысанасының беті[3]. Бұл жағдайда жеңнің диаметрі талшықтың сыртқы диаметрінен бірнеше микрометрге(10 данаға дейін) асуы керек. Сондай-ақ, кісендер талшықтар арқылы таралатын сәулеленуді сіңіретін материалдардан жасалуы керек.

Тензодатчик былайша жұмыс жасайды: Бақылау объектісі созылған кезде, резеңке төсенішісіде созылады. Бұл кезде талшықтың жарық өткізгіште ілмектер радиусы азаяды, бұл режимдердің түрленуіне және жоғары ретті режимдердің энергиясының қорғаныш полимерлі қабыққа шығуына және ондағы сәулеленудің сіңуіне әкеледі. Нәтижесінде сәулеленуді тіркеу құрылғысына түсетін сәулелену ағыны азаяды(сурет 4).

Сурет 4 – Тензодатчиктің шығыс сигналының созылу-қысу деформациясына тәуелділігі: 1-бір бұрылыс сенсоры үшін; 2-11 бұрылыс сенсоры үшін

Датчиктің басты артықшылықтары:

- өлшеудің дәлдік көрсеткіші;
- кернеуді өлшеумен біріктіріледі, өлшеу деректерінің бұрмалануы болмайды;
- шағын өлшемдер оларды кез-келген өлшемде қолдануға мүмкіндік береді.

Негізгі түрлендіргіш және сәулеленуді көзден осы штамм өлшегіштің фотодетекторына тасымалдауға арналған құрылғы талшықты-оптикалық байлам 1 болып табылады, оның құрамында ядро диаметрі 50 мкм полимерлі қорғаныс қабығындағы кварц-кварц талшықтарының көптеген сегменттері бар.және шыны қабықтың диаметрі 125 мкм және диаметрі 300 мкм. Буманың соңында талшықтар цилиндр түрінде жиналып,бір-біріне жабыстырылады, ал ортаңғы бөлігінде талшықтар бір-бірімен байланыспайды, бірақ резеңке субстратқа 2 желім арқылы жеке желімделеді.3. Осы бөліктегі желімделген бөліктердің арасында жарық бағыттағышының әрбір сегменті диаметрі 4 болатын бір 4 ілмекті құрайды... Сондықтан жарық бағыттағышының әрбір жеке сегменті бір арналы иілу сенсоры болып табылады[4]. Резеңке субстрат деформацияланатын басқару нысанасына желім немесе басқа механикалық құрылғы арқылы бекітіледі 5.

Жартылай өткізгіш лазерлер, қыздыру лампалары және жарық диодтары оптикалық талшық байламының кіріс ұшына сәйкес құрылғыларсыз тікелей бекітіліп, эксперименттерде 6 сәулелену көзі ретінде пайдаланылды. Оптикалық сіңіру қуатының ватт өлшегіші радиациялық қабылдағыш 7 ретінде пайдаланылды.

Бұл жүктеме ұяшығының жұмыс принципі жоғарыда сипатталған бір арналы көп элементтің жұмыс принципімен дәл сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бутов О.В., Томишев К.А. Волоконные датчики на основе Брэгговских решеток с наклонными штрихами // СПЕЦВЫПУСК «ФОТОН-ЭКСПРЕСС-НАУКА 2019» : журнал. — 2019. — Июнь. — С. 22.

2. Cui J., Hu Y., Feng K. et al. FBG Interrogation Method with High Resolution and Response Speed Based on a Reflective-Matched FBG Scheme // Sensors. 2015. Vol. 15. P. 16516-16535.

3. Zhang W., Li Y., Jin B. et al. A Fiber Bragg Grating Interrogation System with Self-Adaption Threshold Peak Detection Algorithm // Sensors. 2018. Vol. 18. P. 1140.

4. Мунько А.С., Варжель С.В., Архипов С.В., Забиякин А.Н. Защитные покрытия волоконной решетки Брэгга для уменьшения влияния механического воздействия на ее спектральные характеристики // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. 2015. Том 15. № 2. С. 241-245.

ОӘЖ 004.942

КЕШІКТІРІЛГЕН ЖҮЙЕЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫ КОМПЬЮТЕРДЕ САНДЫҚ ШЕШУДІ ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты – Өндіріс Д.А.

Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассмотрены методы моделирования запаздывающих систем и система их численного решения на компьютере. Исследования в области моделирования систем с задержкой и математических решений в компьютерах являются важной областью науки и техники, особенно в контексте динамических систем с задержкой времени обратной связи или передачи сигналов.

Summary: The article discusses the methods of modeling lagging systems and the system of their numerical solution on a computer. Research in the field of delayed system modeling and mathematical solutions in computers is an important area of science and technology, especially in the context of dynamic systems with delayed feedback or signal transmission.

Қазіргі уақытта деформацияланатын қатты денелердің динамикасындағы динамикалық процестерді сипаттау үшін кідірістері бар математикалық модельдер кеңінен қолданылады[1], экология, биомедициналық зерттеулер, химиялық технологиялық процестерді басқару жүйелері. Бұл мақаланың тақырыбы-биологияда қолданылатын динамикалық модельдер медицина кідіріс тұрақты мән немесе детерминирленген функция болған жағдайда ғана қарастырылады. Кешіктірілген математикалық модельді практикалық қолдану модельді анықтаудың математикалық әдістерін қолдануды қамтиды.

Дегенмен, модельдердің кейбір түрлері қарастырылып отырған мәселелердің аналитикалық шешімдерінің болуына мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы алғашқы жұмыс 1920 жылдардың басынан басталады, бірақ кідірістермен белгілі бір мәселелерді шешудің аналитикалық әдістерін әзірлеу мәселесі қазіргі уақытта өзектілігін жоғалтпайды.

Бұл жұмыстың мақсаты-тұрақты кідіріспен динамикалық модельдің аналитикалық шешімін зерттеу.

Динамикалық жүйелер, әдетте, объектінің уақыт бойынша күйінің өзгеруін сипаттайды. Дәстүр бойынша "динамикалық жүйе" термині қозғалыс дифференциалдық теңдеулермен сипатталатын механикалық жүйелерге

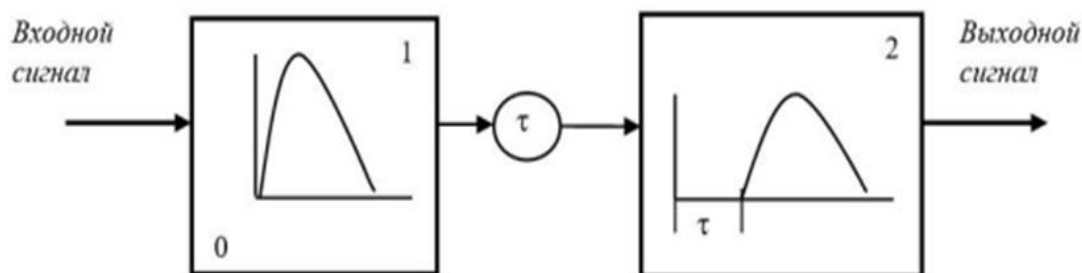

қолданылады. Қазіргі уақытта динамикалық жүйелер теориясы әртүрлі салаларда, әсіресе биологиялық жүйелерді сипаттау үшін кеңінен қолданылады.

Басқару жүйелері көбінесе кідірістер болған кезде жұмыс істейді, бұл негізінен басқару сигналының өтуіне кететін уақытқа байланысты. Мысалы, кері байланыс циклдарына қатысатын жетектер мен сенсорлар әдетте кідірістерді тудырады.

Кідіріспен объектіні динамикалық жүйенің жеке класына тағайындау, ең алдымен, уақыт кідірісі жоқ объектімен салыстырғанда зерттеу мен сәйкестендірудің сипатына байланысты. Кідірілген объектілердің ерекшелігі-бақыланатын процестің ағымдағы күйі фонға байланысты. Мұндай жағдайларда кідірістің әсерін елемеу объектінің математикалық сипаттамасының сапасын нашарлатады.

Кідірістің бұл түрі трансмиссия деп аталатын техникалық процестерде жиі кездеседі[3]. Трансмиссия болған кезде немесе техникалық процесте "таза" кідіріс кіріс сигналын қолданғаннан кейін объектінің шығысындағы сигналдың белгілі бір уақытқа өзгермейтіндігіне және шығыс сигналының "кешігуіне" әкеледі." (1-сурет). Кідірістің ұқсас түрі көптеген экологиялық және биомедициналық жүйелерге тән.

Сурет 1- Артта қалған басқару жүйесінің қарапайым түрі

Бұл басқару теориясы, дифференциалдық теңдеулер теориясы, компьютерлік модельдеу және сандық әдістер сияқты әртүрлі пәндерді қамтуы мүмкін.

Осы салада зерттеу жүргізу кезінде бірнеше қадамдар жасауға болады::

Әдебиеттерге шолу: тақырып бойынша бар әдебиеттерді шолудан бастаңыз. Зерттеу мақалалары, кітаптар, мақалалар және басқа да оқу материалдары арқылы біз кешіктірілген жүйелерді модельдеудің негізгі тәсілдерін және оларды шешудің дәстүрлі сандық тәсілдерін түсінеміз.

Мәселені тұжырымдау: кідіріс жүйесінің математикалық моделін тұжырымдау. Бұл кідіріс теңдеулерін немесе дифференциалдық-дифференциалдық теңдеулерді қамтуы мүмкін.

Шешім әдісін таңдаңыз: жүйенің теңдеулерін шешудің әртүрлі сандық әдістерін зерттеңіз. Бұл Рунге-Куты әдісі, ақырлы тапсырыс әдісі, Галеркин әдісі және т.б. болуы мүмкін[2].

Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу: таңдалған әдісті қолдана отырып, жүйелік модельдің сандық шешімдеріне арналған бағдарлама Жасаңыз. Бұл бағдарламалау және сандық әдістер туралы білімді қажет етуі мүмкін.

Нәтижелерді тексеру және талдау: оның тиімділігі мен дәлдігін бағалау үшін бағдарламамен сандық эксперименттер Жүргізіңіз. Физикалық интерпретацияны ескере отырып, алынған нәтижелерді талдаңыз.

Қолданыстағы әдістермен салыстыру: кідірту жүйелерін модельдеуді және қолданыстағы әдістер мен сандық шешімдердің әдістерін салыстырмалы талдауды жүзеге асыру. Әрбір тәсілдің оң және теріс жақтарын бағалаңыз.

Нәтижелерді жариялау: өз нәтижелеріңіз бен қорытындыларыңызды ұсынатын мақала немесе есеп Жазыңыз. Ол журналда жариялануы, конференцияға немесе дипломдық жұмысқа қатысуы мүмкін.

Зерттеулерді одан әрі дамыту: оларды жүйелердің басқа түрлеріне қолдану немесе тиімділік пен дәлдікті арттыру сияқты әдістерді одан әрі дамыту мүмкіндігін Зерттеңіз.

Бұл процесс мұқият жұмысты қажет етеді, бірақ жүйені кешіктірілген модельдеу саласындағы зерттеулер жүйенің динамикасы туралы жаңа түсініктерге және басқару мен сигналдарды өңдеудің тиімді әдістерін жасауға әкелуі мүмкін.

Кідірісті басқару жүйесінің математикалық моделі теңдеулер мен функцияларды қолдана отырып, оның әрекеті мен қасиеттерін сипаттауға мүмкіндік береді. Бұл жүйе осы жүйелерді талдау мен жобалаудың негізі болып табылады.

Ең алдымен, кідірісті басқару жүйесінің қарапайым моделін қарастырайық. Біз кіріс сигналы Жүйеге берілетін $U(T)$, ал шығыс сигналы жүйенің жұмысының нәтижесі болып табылатын $wai(T)$ деп есептейміз.

Кідірісті басқару жүйелерін талдау тұрақтылық, реакция жылдамдығы, басқару дәлдігі және т.б. сияқты динамикалық сипаттамаларды зерттеуді қамтиды. Ол үшін әртүрлі әдістер мен құралдар қолданылады: математикалық модельдеу, аналитикалық әдістер және сандық әдістер.

Кідірісті басқару жүйелерін талдаудың негізгі аспектілерінің бірі беріліс функциясын анықтау болып табылады. Бұл жүйенің кіріс және шығыс сигналдарының арасындағы байланысты сипаттайтын математикалық өрнек. Тасымалдау функциясын біле отырып, жүйенің тұрақтылығы мен басқа сипаттамаларын талдауға болады[3].

Кешіктіруді басқару жүйесінің тұрақтылығын талдау Найквист критерийі және Михайлов критерийі сияқты әртүрлі әдістер қолданылады. Олар жүйенің көрсетілген параметрлер мен кідірістер бойынша тұрақты болатындығын анықтауға мүмкіндік береді.

Кідірісті басқару жүйелері динамикалық процестерді дәл және тұрақты басқаруды қажет ететін әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады. Төменде осы жүйелерді қолданудың кейбір мысалдары келтірілген.:

Өндіріс процесін автоматты басқару

Кідірісті басқару жүйелерін өндірістік пештердің температурасын бақылау немесе конвейер таспаларының жылдамдығын бақылау сияқты өндірістік процестерді автоматты басқару үшін пайдалануға болады. Мұндай жүйелердегі кідірістер жабдықтың инерциясына немесе процестің жай-күйі туралы ақпаратты жіберуге кететін уақытқа байланысты болуы мүмкін.

Көлік жүйесін басқару

Кешіктіруді басқару жүйесін бағдаршамды басқару немесе пойыз қозғалысын басқару сияқты көлік жүйесін басқару үшін қолдануға болады. Бұл жүйелердегі кідірістер трафик туралы ақпаратты жіберуге кететін уақытқа немесе жүргізушінің реакция уақытына байланысты болуы мүмкін.

Энергетикалық жүйені басқару

Кідірісті басқару жүйелерін энергияны бөлуді басқару немесе қуат жүйесінің жұмысын басқару сияқты энергия жүйелерін басқару үшін пайдалануға болады. Бұл жүйелердегі кідірістер қуат жүйесінің күйі туралы ақпаратты жіберуге кететін уақытқа немесе әртүрлі жұмыс режимдері арасында ауысуға кететін уақытқа байланысты болуы мүмкін.

Робот жүйесін басқару

Кідірісті басқару жүйесін робот жүйесін басқару үшін қолдануға болады, мысалы, роботтың қозғалысын басқару немесе манипуляторды басқару. Бұл жүйелердегі кідірістер роботтың орны мен бағыты туралы ақпаратты жіберуге кететін уақытқа немесе белгілі бір тапсырмаларды орындауға кететін уақытқа байланысты болуы мүмкін[4].

Тұтастай алғанда, кідірісті басқару жүйелері динамикалық процестерді дәл және тұрақты басқаруды қажет ететін әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады. Олар уақыттың кешігуін ескеруге және басқару жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Стребуляев С.Н., Воробьев Д.В. Параметрические колебания в линейных системах с запаздыванием: учебно-методическое пособие. Н. Новгород:НГУ, 2020.
2. Поляк Б.Т., Хлебников М.В., Рапопорт Л.Б. Математическая теория автоматического управления. М.: ЛЕНАНД, 2019.
3. Фурсов А.С., Миняев С.И., Гусева В.С. Построение цифрового стабилизатора для переключаемой линейной системы с запаздыванием в управлении // Дифференц. уравнения. 2018. Т. 54. № 8. С. 1132–1141.
4. Фурсов А.С., Мосолова Ю.М., Миняев С.И. Цифровая сверхстабилизация переключаемой интервальной линейной системы // Дифференц. уравнения. 2020. Т. 56. № 11. С. 1516–1527.

**КРИТЕРИЙ ОБРАТИМОСТИ МИНИМАЛЬНОГО ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ
ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ОПЕРАТОРА ГЕЛЛЕРСТЕДТА**

Роговой А.В., к.ф.-м.н., доцент
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Түйін: Бұл жұмыста Геллерстедт теңдеуі үшін қайта анықталған Коши мәселесінің тұрақты шешілу критерийі және гиперболалық аймақтағы ол тудырған минималды дифференциалдық оператор белгіленді, ол сипаттамалық үшбұрыштың жағдайын да, аймақтың шекарасына қатысты жалпы болжамдары бар жалпы аймақтың жағдайын да қарастырады. Дәлел Геллерстедт потенциалына, сипаттамалық үшбұрыштағы Гурса есептерінің шешімдерінің қасиеттеріне және арнайы функциялардың қасиеттеріне негізделген.

Summary: In this paper, a criterion for the regular solvability of the overdetermined Cauchy problem for the Gellerstedt equation and the minimal differential operator generated by it in a hyperbolic domain is established, as which both the case of a characteristic triangle and the case of a more general domain with fairly general assumptions about the boundary of the domain are considered. The proof is based on the Gellerstedt potential, the properties of solutions of the Goursat problem in the characteristic triangle, and the properties of special functions.

Переопределенные краевые задачи для дифференциальных уравнений, порождающие минимальные операторы, крайне важны при описании регулярных краевых задач для дифференциальных уравнений, а также широко применяются при изучении локальных свойств решений. Исследование переопределенных краевых задач тесно связано с теорией корректных сужений и расширений и построением минимальных дифференциальных операторов.

Помимо этого, для обратных задач математической физики, возникающих из приложений, при определении неизвестных данных необходимо изучить задачи с переопределенными граничными условиями, что нашло свое отражение при исследовании задач, в том числе для гиперболических уравнений и систем, возникающих в физике, при решении задач теории упругости, квантовой механики, акустики, электродинамики; в геофизике, при рассмотрении процессов сейсмической, гравитационной, электрической и магнитной разведки; в медицине (томография, иммунология, эпидемиология, фармакинетика); в экологии, при мониторинге состояния воздуха и воды и моделировании природных и атмосферных явлений; в экономике, при решении задач оптимального управления и финансовой математики; и во многих других сферах.

Развитие обратных задач математической физики нашло отражение в трудах большого числа авторов, начиная с работ А.Н.Тихонова [1]-[2], В.К.Иванова [3], М.М.Лаврентьева [4].

Настоящая работа посвящена изучению переопределенной задачи Коши для уравнения смешанного типа Геллерстедта в гиперболической области. Как известно, глубокое изучение уравнений смешанного типа было начато с работы Ф.Трикоми [5], а изученная им задача получила название задачи Трикоми. С.Геллерстедт решает задачу Трикоми для более общего уравнения [6], которое

впоследствии было названо уравнением Геллерстедта. Существенные результаты по регулярным краевым задачам для уравнения Лаврентьева-Бицадзе получены в работах А.В.Бицадзе [7] и его учеников.

Следует отметить, что дифференциальные уравнения смешанного типа, в частности уравнение Геллерстедта, имеют многочисленные приложения в трансзвуковой газодинамике, теории бесконечно малых изгибов поверхностей, безмоментной теории оболочек с кривизной переменного знака, магнитодинамике и гидродинамике и исследованы в работах С.А.Чаплыгина [8], Ф.И.Франкля [9], Моравец [10]-[11]. Переопределенная задача Коши и нахождение условий, налагаемых на правую часть уравнения, с тем, чтобы решение задачи удовлетворяло заданным свойствам, широко распространены в самых разных областях применения обратных задач, а сама подобная обратная задача известна как задача об источнике.

В настоящей работе для гиперболического уравнения Геллерстедта изучена переопределенная краевая задача с данными Коши на всей внутренней области. Доказательство основано на свойствах потенциала Геллерстедта, свойствах решений задачи Гурса в характеристическом треугольнике и свойствах специальных функций.

Пусть область $\Omega_\gamma \subset R^2$ ограничена при $y = 0$ отрезком $AB: 0 < x < 1$, $y = 0$, а при $y < 0$ – произвольной кривой $\gamma(x)$ (рисунок 1).

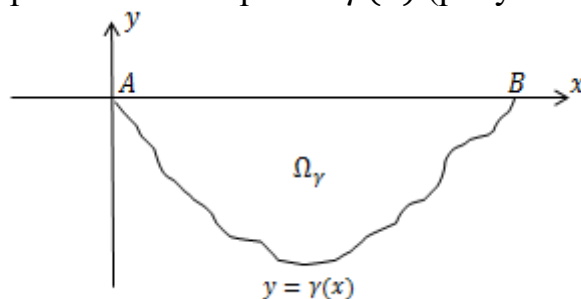

Рисунок 1.

Переопределенная задача Коши. Найти в области Ω решение уравнения Геллерстедта

$$Lu \equiv -(-y)^m u_{xx} + u_{yy} = f(x, y), \quad m \geq 0, \quad (1)$$

удовлетворяющее условиям Коши на всей границе:

$$u|_{\partial\Omega} = 0, \quad \frac{\partial u}{\partial n}|_{\partial\Omega} = 0. \quad (2)$$

Относительно кривой $\gamma(x)$ предположим, что характеристики уравнения

$$A_i C_i: x - \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = const \text{ и } B_i C_i: x + \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = const$$

пересекают $\gamma(x)$ только в одной точке.

Предположим также, что кривая $y = \gamma(x)$ лежит внутри характеристического треугольника ABC , ограниченного отрезком AB : $0 < x < 1$, $y = 0$ и характеристиками AC : $x - \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = 0$, BC : $x + \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = 1$ уравнения (1).

Основным результатом работы является следующая теорема.

Теорема 1 *Переопределенная задача Коши для гиперболического уравнения Геллерстедта в произвольной области Ω_γ (т.е. задача (1), (2)) регулярно разрешима (а соответствующий минимальный оператор обратим в $L_2(\Omega_\gamma)$) тогда и только тогда, когда выполнены следующие условия*

$$\int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi \frac{\xi \tilde{f} \left(\frac{\xi_1 + \eta_1}{2}, -\left(\frac{m+2}{4}\right)^{1-2\beta} (\eta_1 - \xi_1)^{1-2\beta} \right)}{(\eta_1 - \xi_1)^{2\beta} (\xi - \xi_1)^\beta \cdot (\eta_1 - \xi)^\beta} d\eta_1 = 0, \quad (3)$$

$$\int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\xi \frac{\xi \tilde{f} \left(\frac{\xi_1 + \eta_1}{2}, -\left(\frac{m+2}{4}\right)^{1-2\beta} (\eta_1 - \xi_1)^{1-2\beta} \right)}{(\eta_1 - \xi_1)^{4\beta-1} (\xi - \xi_1)^{1-\beta} (\eta_1 - \xi)^{1-\beta}} d\eta_1 = 0, \quad (4)$$

где $\tilde{f} = f$ в Ω_γ и $f(x, y) \equiv 0$ в $\Omega \setminus \Omega_\gamma$. При выполнении условий (3), (4) решение задачи (1), (2) представимо в виде:

$$u(\xi, \eta) = \frac{1}{4} \left(\frac{4}{m+2} \right)^{4\beta} \frac{\Gamma(\beta)}{\Gamma(1-\beta) \cdot \Gamma(2\beta)} \times \int_0^\xi d\xi_1 \int_1^\eta \frac{\eta \tilde{f} \left(\frac{\xi_1 + \eta_1}{2}, -\left(\frac{m+2}{4}\right)^{1-2\beta} (\eta_1 - \xi_1)^{1-2\beta} \right)}{(\eta_1 - \xi_1)^{2\beta} (\eta - \xi_1)^\beta \cdot (\eta_1 - \xi)^\beta} F(\beta, \beta; 1; \sigma) d\eta_1, \quad (5)$$

где

$$\sigma = \frac{(\xi_1 - \xi)(\eta_1 - \eta)}{(\xi_1 - \eta)(\eta_1 - \xi)}, \quad \beta = \frac{m}{2(m+2)},$$

$F(a, b; c; z)$ – гипергеометрическая функция; $\Gamma(z)$ – гамма-функция.

Методом продолжения можно показать, что Теорема 1 остается справедливой, когда кривая $\gamma(x)$ не лежит в характеристическом треугольнике ABC (рисунок 2). Достаточно продолжить полученное решение на область $\Delta_{A_1 B_1 C_1} \setminus \Omega_\gamma$.

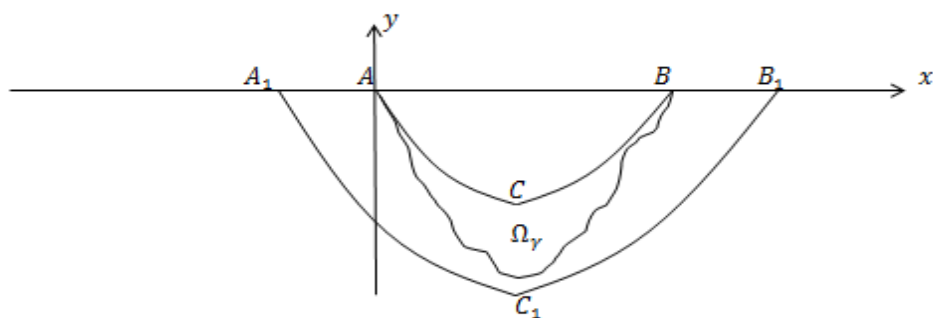

Рисунок 2.

Здесь $A_1C_1: x - \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = a_1$ ($a_1 < 0$), $B_1C_1: x + \frac{2}{m+2}(-y)^{\frac{m+2}{2}} = b_1$ ($b_1 > 1$).

Список использованной литературы:

1. Tikhonov A.N. On the stability of inverse problems. Doklady Acad. Sci. USSR, 39 (1943), 176–179.
2. Tikhonov A.N. On the solution of ill-posed problems and the method of regularization. Dokl. Akad. Nauk SSSR, 1963. Vol. 151, No. 3. P. 501–504.
3. Ivanov V.K. On linear problems which are not well-posed. Dokl. Akad. Nauk SSSR 145, 2 (1962), 270–272.
4. Lavrentiev M.M., Some Improperly Posed Problems of Mathematical Physics. SB RAS, Novosibirsk, 1962 (in Russian); Springer, Berlin, 1967.
5. Tricomi F. Sulle equazioni lineari alle derivate parziali di tipo miste// Accademia dei Lincei, Rendiconti, V. Serie.– 1923. – Т. 5.
6. Gellerstedt S. Sur un probleme aux limites pour une equation lineaire aux derivees partielles du second ordre de type mixte. These pour le doctorat, Uppsala, 1935.
7. Bitsadze A.V. On the problem of equations of mixed type// Trudy Mat. Inst. Steklov. – 1953. – Т. 41.– pp. 3-59.
8. Chaplygin S. On gas jets// Sci. Mem. Moscow Univ. Math. Phys. **21**(1043), 1–121, 1902.
9. Frankl F.I., On the problems of Chaplygin for mixed subsonic and supersonic flows// Izv. Akad. Nauk. Ser. Mat. 9 (1945), No. 2, 121–143.
10. Moravetz C.S. A uniqueness theorem for Frankl's problem, Comm. Pure Appl. Math. 7 (1954), No. 4, 697-703.
11. Morawetz C.S. The mathematical approach to the sonic barrier, Bull. Am. Math. Soc. (N.S.) 6 (1982), No. 2, 127–145.

ОӘЖ 007.5

РОБОТОТЕХНИКАДАҒЫ ДАТЧИКТЕР: ТҮРЛЕРІ, ЖҰМЫС ПРИНЦИПІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Султамуратов Б.
Университет «Мирас», г. Шымкент, Казахстан

Резюме: В статье рассмотрены основные виды датчиков, применяемых в области робототехники, их основные преимущества, ограничения и трудности внедрения в производство используемых в настоящее время роботов.

Summary: The article discusses the main types of sensors used in the field of robotics, their main advantages, limitations and difficulties of introducing robots currently used into production.

Датчиктер(сенсор) – ақпаратты беру, одан әрі түрлендіру, өңдеу және сақтау үшін ыңғайлы түрде өлшейтін сигналдарды генерациялауға арналған өлшеу құралдары, бірақ оларды бақылаушылар тікелей тани алмайды[1]. Қысқа түсіндіре өтсек әр түрлі ақпараттарды(температураны, жылдамдықты, сәулені, түсті, дыбысты) өлшеп, танитын құрылғы(сурет 1).

Сурет 1 – Датчик құрылғылары

Негізгі мынадай түрлері бар:

- түс датчигі;
- дыбыс датчигі;
- қимыл датчигі,
- жарық датчигі;
- температура датчигі;
- бұрыш және бағдар датчигі;
- күш және қысым датчигі.

Жарық датчигі – бұл робототехника саласында жарықты анықтау мен кернеудің төмендеуін жасау үшін қолданылады. Компьютермен басқарылатын камера роботтың көру жүйесінде орналасқан жүйе жан-жақты көруге, қажетті командаларды анықтауға арналған. Жарық датчиктері ультрадыбыстық, инфрақызыл немесе лазерлік сканерлеу сияқты әртүрлі принциптеріне негізделі жұмыс жасауы мүмкін. Бұл датчик негізінде әртүрлі түсті немесе материалдар бетінде сезімтал болуы мүмкін(сурет 2).

Сурет 2 - Жарық датчигі

Робототехникада дыбыс датчиктері микрофондар сияқты жұмыс істейді, бірақ олар әдетте дыбыстың амплитудасын шекті мән ретінде бағалайтын және нәтижелерді роботқа хабарлайтын тізбекке қосылады. Амплитудасы жоғарылаған сайын шу күшейе түседі. Бұл жабайы табиғатты зерттейтін роботтар үшін пайдалы болуы мүмкін. Қатты дыбыстарды анықтау және бақылау жабайы табиғатты анықтау үшін пайдаланылатын деректер нүктелерінің бірі болуы мүмкін[2]. Пайдаланушы айтқан пәрмендерге жауап беретін сөйлеуді тану дыбыс сенсоры күрделірек қолданба болып табылады(сурет 3).

Сурет 3 - Дыбыс датчиктері

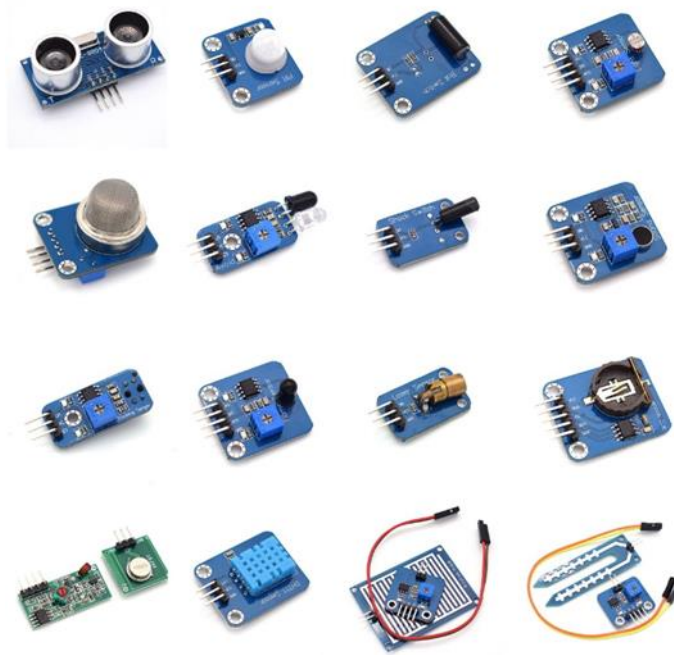
Температура датчиктері қоршаған ортаның немесе заттың бетінің температурасын өлшеу үшін қолданылады. Ол термисторларға, термопараларға немесе инфракызыл датчиктерге негізделуі мүмкін. Температура сенсорлары робот ішіндегі температураны бақылау және реттеу немесе қоршаған ортадағы температураның өзгеруін анықтау үшін пайдалы болуы мүмкін(сурет 4).

Сурет 4 - Температура датчиктері

Бұрыш пен бағыт датчиктері роботтардың кеңістіктегі айналу бұрышын немесе бағытын өлшеу үшін пайдаланылады. Ол гироскопқа, акселерометрге немесе магниттік сенсорға негізделуі мүмкін. Бұрыш пен бағыт сенсорлары роботты шарлау, оның орнын анықтау немесе оның қозғалысын бақылау үшін пайдалы болуы мүмкін(сурет 5).

Сурет 5 – Датчиктердің түрлері

Датчиктердің басты артықшылықтары[3]:

- автоматтандыру және дәлдік
- бейімдеу
- қауіпсіздік
- ресурстарды үнемдеу

Датчиктердің басты шектеулері:

- шектеулі ақпараттар
- қателесу мүмкіндігі
- қоршаған орта жағдайларына тәуелділігі
- бағдарламалаудың күрделілігі

Жалпы, сенсордың көрсеткіштерін күту роботтарға қоршаған ортамен өзара әрекеттесуге және алынған мәліметтер негізінде шешім қабылдауға мүмкіндік беретін робототехникадағы ықпалды құрал болып табылады. Дегенмен, оңтайлы нәтижелерге қол жеткізу үшін сенсорлармен жұмыс істеудің шектеулері мен ерекшеліктерін ескеру қажет[4].

Қазіргі әлемдегі робототехника өте маңызды бөлік. Бұл адамзатқа тигізетін пайдасының арқасында жақсартуға ерекше назар аударылатын сала. Өнеркәсіп, медицина, әскери-өнеркәсіптік кешендер, ауыл шаруашылығы-роботтық механизмдер кеңінен қолданылған салалардың бірнеше мысалдары ғана. Дегенмен, робот өнеркәсібі, оның барлық жетістіктеріне қарамастан, мінсіз емес және әртүрлі типтегі көптеген мәселелер бар.

Роботтарды өндіріске енгізудегі қиындықтар:

-Өндіріс процесі тәуелді болатын арнайы компьютерлік жүйені құру қажет.

- Егер ауқымды кеңейту немесе жаңа бағытты енгізу қажет болса, қиындықтар туындауы мүмкін.

- Төтенше жағдайлар кезіндегі басқарудың күрделілігі.
- Өндірістік тапсырмаларды шығармашылық міндеттерді шешу үшін қолдануға болмайды.
- Жұмыссыздықтың өсу қаупі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пучкова, А. А. Приемы усовершенствования пирозэлектрических сенсоров / А. А. Пучкова // Перспективы развития строительного комплекса. - 2014. - С. 197-206.
2. Кузьмина М. В. Образовательная робототехника: сборник методических материалов для работников образования по развитию образовательной робототехники в условиях реализации Федеральных государственных образовательных стандартов / М. В. Кузьмина, А. В. Гребенкин. - Киров : КОГОАУ ДПО «ИРО Кировской области», 2016. - 250 с.
3. Перунова Т. А. Достоинства и недостатки конструкторов, используемых при обучении робототехнике / Т. А. Перунова // Современные научные исследования и разработки / Научный центр «Олимп». - 2019. -№ 1 (30). - С. 833-835.
4. Brumshteyn Yu., Ilmenskiy M., Kolesnikov I. Robototekhnicheskie sistemy: voprosy razrabotki [Robotic systems: development issues]. Intellektualnaya sobstvennost. Avtorskoe pravo i smezhnye prava [Intellectual property. Copyright and related rights]. 2016, pp. 49-64.

ОӘЖ 351.382

МЕКТЕП МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА КУРСЫН БІРІКТІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Төребай Н.Д., Олжатаева Б.Т.
Мирас университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: Теоретической основой исследования является фундаментальная работа в области теории и методики преподавания математики, связанная с проблемами формирования и развития пространственного мышления учащихся и разработки новых концептуальных подходов к изучению геометрии в школе.

Summary: The theoretical basis of the study is fundamental work in the field of theory and methodology of teaching mathematics related to the problems of the formation and development of spatial thinking of students and the development of new conceptual approaches to the study of geometry at school.

Мектеп «математика және информатика» курсының біріктірудің негізгі бағыттарын талқылай отырып: «информатика сабағының рөлі және оның басқа жалпы білім беретін пәндер арасындағы орта мектепте оқу пәндерін интеграциялау процесіндегі орны қандай?» негізгі сценарийлерді анықтауға болады, яғни кеңейту арқылы өзара әрекеттесу, тақырыптық бағыттарды нақтылау және демаркациялау арқылы өзара әрекеттесу, интеграция арқылы өзара әрекеттесу.

Кеңейту информатика курсының 1-сыныптан 11-сыныпқа дейінгі міндетті оқу аралық курсқа айналдырудан және оның көмегімен басқа оқу пәндерін (оның ішінде орыс және шет тілдерін, математиканы, жаратылыстану циклінің

әртүрлі пәндерін) оқытуды қолдаудан тұрады. Мұнда информатика интегративті пән ретінде әрекет етеді.

Нақтылау дегеніміз-барлық арнайы тақырыптарды байланысты оқу пәндеріне (мысалы, технологияға) ауыстыру арқылы информатика курсы өзін тән емес компоненттерден босату. Қалған өзек курстың мазмұны болады.

Интеграция - оқу пәндерін интеграциялауға қатысу, «компьютерлік компоненттермен» модульдік курстарды әзірлеуді бастау, мектепте үнемі «икемді оқу жоспарларын» құруға бағытталған ұжымдық педагогикалық іс-әрекетті ынталандыру[1].

Зерттеудің теориялық негізі оқушылардың кеңістіктік ойлауының қалыптасуы мен дамуы және мектепте геометрияны зерттеудің жаңа тұжырымдамалық тәсілдерін жасау мәселелерімен байланысты математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі саласындағы іргелі жұмыс болып табылады.

Компьютерді геометрияны оқыту құралы ретінде пайдаланудың отандық және шетелдік тәжірибесін талдай отырып, ғалымдар мынадай қорытындыға келді:

- әлемде компьютерлік технология негізінде геометрияны оқытудың жаңа тәсілдерін қарқынды іздеу жүріп жатыр;

- білім беру мақсаттары үшін геометрия бойынша мектеп және университет курстарының жеке бөлімдерін оқытуда қолдануға болатын бағдарламалық құралдар әзірленді[2].

Геометрияның негізгі курсы оқытудағы компьютерлік технологиялардың рөлін зерттей отырып, біз әр білім беру жүйесі өзінің технологияларын, атап айтқанда компьютерлік технологияларды анықтайтындығынан бастаймыз. Біздің зерттеулерімізде біз негізінен дедуктивті әдісті және фюзионизмді ерте енгізуден бас тарту принциптеріне негізделген мектепте геометрияның негізгі курсы құрудың жаңа тәсілдеріне назар аударамыз. Қазіргі уақытта геометрияны оқытудың әртүрлі кезеңдерінде фюзионизм принципін жүзеге асыру саласында қарқынды зерттеулер жүргізілуде. Фюзионизм және көріну принциптері бойынша геометрияның негізгі курсы құру студенттердің кеңістіктік ойлауының қалыптасуы мен дамуын қоршаған әлемнің кеңістіктік формаларын қабылдауға айқын қабілеті бар жастан бастауға мүмкіндік береді. Геометрияның негізгі курсы оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану студенттердің кеңістіктік ойлауының қалыптасуы мен дамуы мәселесін сапалы жаңа деңгейде шешуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.Даменова «Жаңа педагогикалық технологиялардың жіктелуі және ерекшелігі» // «Қазақстан мектебі». – 2014. - №2. – Б. 1617.
2. Ж.Досова «Жаңа технологияны оқытуда қолдану» // Педагогикалық кеңес. – 2014. - №4. – Б. 16-25.

CHAT GPT ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Тулегенова А.Т., Ешмағамбетова С.М.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассмотрена информация об основных педагогических возможностях чат-бота Chat GPT и наиболее часто используемых сегодня видах.

Summary: The article discusses information about the main pedagogical capabilities of the chatbot Chat GPT and the most commonly used types today.

Chat GPT – бұл жасанды интелектке негізделген, яғни нақты уақыт режимінде диалог жүргізе алатын, сонымен қатар кодтардағы қателіктерді анықтай алатын, сценарийлерді жазатын, тіпті жеке кеңестер беретін әмбебап чатбот. Бұл технологиялық өнімді 2022 жылы қараша айында OpenAI компаниясының жетекшісі Илон Маск енгізді[1].

Әрине, Chat GPT-дағы ақпараттар әрдайым дұрыс бола бермейді, бірақ кейбір мұғалімдер оқушылармен чатботтың жасаған эсселеріне талдау жасау арқылы оның қателіктерін мен оны қолдану кезінде туындайтын мәселерін көре алады. Жасанды интелекте Chat GPT нейрондық желісін пайдалану білім беру процесінің сапасын жақсартуға, материалдардың таңдаушылық мәселесін шешуге, оқушылар үшін де, оқытушылар үшін де тиімді, әрі пайдалы көмекшісі бола алады.

Чат-боттың мынадай педагогикалық мүмкіндіктері бар:

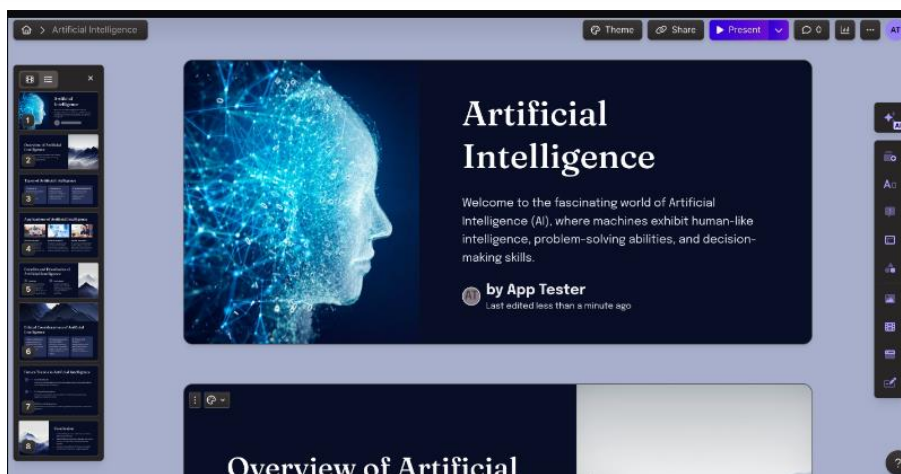
- Шығармашылық дамыту;
- Сыншылдықты дамыту;
- Оқуға деген қызығушылықты дамыту;
- Қажетті тақырыпта материалдарды дайындау мүмкіндігі;
- Сабақ барысын жоспарлау;
- Сауалнамалық, тест, ойын түріндегі тапсырмаларды дайындау;
- Оқушылардың дайындаған үй жұмыстарын бағалау және талдау;
- Қашықтықтан оқыту.

Нейрондық желілер оқытушылардың орнын баса алмайды. Жақсы мұғалімнің рөлі баға жетпес және таптырмас болып қала береді, бірақ болашақта оның назарын аударатын міндеттер әлдеқайда шығармашылық және жауапты болады[2].

Қазіргі таңда ең танымал чат-боттардың түрлері өте көп, соларды ең көп пайдаланылатын түрлері:

Gamma AI –бұл презентацияларды әзірлеу кезінде қолданылатын жасанды желі. Бұл бағдарлама қажетті тақырыпта өзі суреттер мен кестелерді қойып бере алады(сурет 1).

Сурет 1 - Gamma AI чат боты

Glasp-бұл пайдаланушыларға экрандар арасында ауыспай-ақ интернеттен дәйексөздер мен идеяларды оңай бөліп көрсетуге және ұйымдастыруға арналған әлеуметтік медиа маркері[3]. Пайдаланушылар оқу тәжірибесімен бөлісу үшін пікірлес адамдармен де сөйлесе алады. Бұл жеке өсуге баса назар аудара отырып, адамзатқа берік цифрлық мұра қалдыруға мүмкіндік беретін платформ (сурет 2).

Сурет 2 – Glasp чат боты

MathGPT-бұл математикалық есептерді шешуге көмектесетін нейрондық желі. Ол математикалық формулаларды түсіну және күрделі есептерді шешу үшін терең оқытуды қолдады(сурет 3).

Сурет 3 – MathGPT нейрондық желі

Бұл оқу процесінде қолдануға болатын бірнеше артықшылықтары бар жетілдірілген құрал. Біріншіден, өзінің жасанды интеллектуалды базасының арқасында ол әр оқушының жеке қажеттіліктеріне бейімделе алады, осылайша ең тиімді және дербестендірілген оқу материалдарын жасай алады[4].

Екіншіден, бұл студенттерге барлық тақырыптар мен пәндер бойынша ақпаратты жылдам табуға, оқу үдерісін жеделдетуге және оқу тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Үшіншіден, чат шұңқырларын студенттерге білім мен дағдыларды біріктіруге көмектесетін әртүрлі тапсырмалар мен сынақтарды қамтитын интерактивті сабақтарды жасау үшін пайдалануға болады.

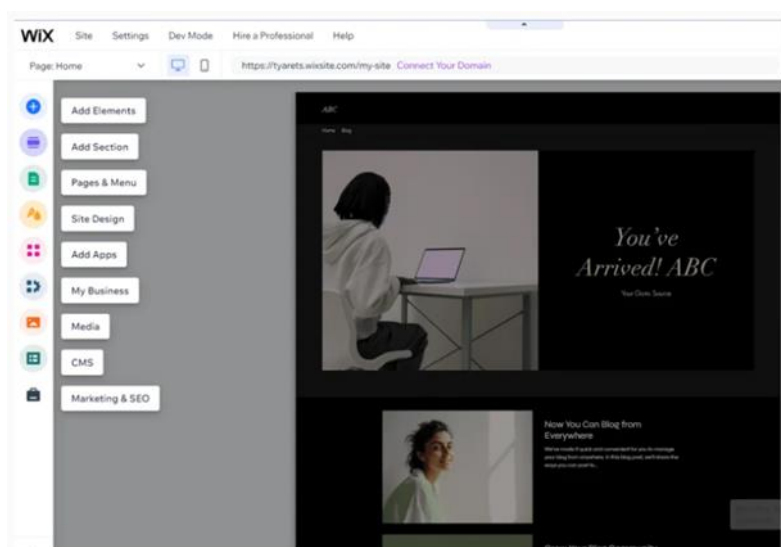
Төртіншіден, Chat GPT -тің әртүрлі тақырыптар бойынша мәтіндер жасау қабілетінің арқасында оны зерттеу және ғылыми еңбектер жазу үшін қуатты құрал ретінде пайдалануға болады.

Бесіншіден, мұғалімдер әр оқушының қажеттіліктері мен білім деңгейін ескеретін ең тиімді білім беру бағдарламаларын жасай алады.

Алтыншыдан, оны студенттерге автоматты түрде жасалған жауаптар арқылы сөйлеуге машықтануға мүмкіндік беру үшін тіл үйрену үшін пайдалануға болады.

Жалпы, Chat GPT-ті білім беруде қолданудың көптеген артықшылықтары бар, олар студенттерге әртүрлі пәндер мен пәндерді тиімдірек оқуға көмектеседі, ал мұғалімдер жекелендірілген және тиімді оқу бағдарламаларын жасай алады.

Wix - көрнекі түрде тартымды және оңай реттелетін веб-сайттарды жасауға мүмкіндік беретін пайдаланушыға ыңғайлы веб-сайт құрастырушысы. Біз әртүрлі салаларға арналған 900-ден астам тегін үлгілерді ұсынамыз немесе сіз нөлден бастай аласыз(сурет 4).

Сурет 4 – Wix нейрондық желісі

Pі – әлемдегі ең ірі тілдік модельдердің бірі болып табылады және ашық интернет көздерінен миллиардтаған мәтін жолдарын өңдеу арқылы құрылған

кең білім базасына ие. Бұл кең білім оған әртүрлі тақырыптар бойынша мазмұнды және егжей-тегжейлі әңгімелесуге мүмкіндік береді.

Pi (Personal Intelligence) негізін қалаған Inflation AI компаниясы әзірлеген революциялық чатбот. Жасанды интеллект пирогтарының басқа чат-боттардан айырмашылығы - олар пайдаланушылармен жекелендірілген және эмоционалды интеллектуалды өзара әрекеттесуге бағытталған.

Сурет 5 – Pi чатбот

Қорытындылай келе, Chat GPT технологиясының білім беруде қолдану үшін орасан зор әлеуеті бар деп айта аламыз. Сапалы мәтін шығару және үлкен көлемдегі ақпаратты өңдеу мүмкіндігі оқытушылар мен студенттер үшін құнды құрал болып табылады. Сонымен қатар, Chatgift оқу материалдарын дайындауға кететін уақытты қысқартады және студенттерге сұрақтарға тез және дәл жауап беруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ивахненко Е.Н., Никольский В.С. ChatGPT в высшем образовании и науке: угроза или ценный ресурс? // Высшее образование в России. 2023. Т. 32. №. 4. С. 9-22.
2. Сысоев П.В., Филатов Е.М. ChatGPT в исследовательской работе студентов: запрещать или обучать? // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2023. Т. 28. №. 2. С. 276-301.
3. Гаркуша Н.С., Городова Ю.С. Педагогические возможности ChatGPT для развития когнитивной активности студентов // Профессиональное образование и рынок труда. 2023. Т. 11. №. 1 (52). С. 6-23.
4. Ахтамьянов Р.Р. Основные угрозы в сфере информационно-коммуникационных технологий / Р.Р. Ахтамьянов, С.А. Байрамов, А.В. Якушев // Евразийский юридический журнал. 2022. № 2 (165). С. 424-425. - EDN NDIQFS.

ЕСЕПТЕУ ГЕОМЕТРИЯСЫНЫҢ АЛГОРИТМДЕРІ ҮШІН БАЗАЛЫҚ КЛАСС КІТАПХАНАСЫН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты – Тұрсынхан С.Қ.
Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.
«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В этой статье описываются основные назначения алгоритмов вычислительной геометрии, касательные и типы библиотек базовых классов.

Summary: This article describes the main purposes of computational geometry algorithms, tangents and types of base class libraries.

Есептеу геометриясының алгоритмдері-бұл геометриялық объектілер мен компьютерлік жүйелердің өзара әрекеттесуіне байланысты мәселелерді шешуге арналған командалар мен процедуралар жиынтығы. Ол қиылыстарды табу, қашықтықты есептеу, дөңес корпустарды анықтау және т.б. сияқты әртүрлі тапсырмаларды шешу үшін қолданылады.

Есептеу геометриясының алгоритмдері әдетте нүктелер, түзулер, кесінділер, көпбұрыштар және көпбұрыштар сияқты геометриялық нысандармен жұмыс істейді. Көпбұрыштың ішіндегі нүктелерді тексеруге, кесіндідегі ең жақын нүктені табуға, екі түзудің қиылысын анықтауға және т.б. болады[1].

Есептеу геометриясының алгоритмдерінің негізгі мақсаты-компьютерлік ресурстарды қолдана отырып, геометриялық есептерді тиімді және дәл шешу. Олар әртүрлі бағдарламалау тілдерінде жүзеге асырылуы мүмкін және компьютерлік графика, компьютерлік көру, робототехника және т.б. сияқты әртүрлі салаларда қолданылуы мүмкін.

Есептеу геометриясының алгоритмдері геометриялық объектілерге қатысты есептерді шешуде пайдалы және тиімді бірнеше қасиеттерге ие. Төменде осы қасиеттердің кейбірі берілген:

Дәлдігі

Есептеу геометриясының алгоритмі дәл болуы керек. Яғни, барлық мүмкін болатын мәліметтер үшін дұрыс нәтиже берілуі керек. Яғни, алгоритм нәтиженің дұрыстығына көз жеткізу үшін барлық қажетті есептеулер мен тексерулерді жүргізуі керек.

Әсерлері

Есептеу геометриясының алгоритмдері тиімді болуы керек. Бұл сізге жылдам жұмыс істеп, ең аз ресурстарды пайдалану керек дегенді білдіреді. Бұл әсіресе маңызды, өйткені есептеу геометриясының есептерінде үлкен көлемдегі мәліметтер болуы мүмкін және жоғары есептеу қуатын қажет етеді[2].

Беріктік

Есептеу геометриясының алгоритмдері сенімді болуы керек. Бұл дұрыс емес немесе дұрыс емес деректерге қарсы тұру керек дегенді білдіреді.

Мысалы, алгоритм нүктелер бір түзуде немесе сегменттер тек бір нүктеде қиылысатын жағдайларды дұрыс өңдеуі керек.

Масштабтау

Есептеу геометриясының алгоритмдері масштабталуы керек. Бұл әр түрлі көлемдегі кіріс деректері болуы керек дегенді білдіреді. Олар кішігірім, үлкен және күрделі тапсырмалар үшін тиімді болуы керек.

Әртүрлілік

Есептеу геометриясының алгоритмдері әмбебап болуы керек, яғни оларды әртүрлі геометриялық объектілер мен тапсырмаларға қолдануға болады. Сіз нүктелермен, сегменттермен, көпбұрыштармен және басқа геометриялық құрылымдармен жұмыс істей білуіңіз керек.

Осы сипаттамаларға байланысты есептеу геометриясының алгоритмдері геометриялық объектілерге қатысты есептерді шешудің қуатты құралы болып табылады. Бұл геометрияға қатысты деректерді тиімді және дәл өңдеуге және талдауға және әртүрлі тапсырмалар үшін ең жақсы шешімді табуға мүмкіндік береді.

Есептеу геометриясының алгоритмдері информатика мен деректер ғылымының маңызды бөлігі болып табылады. Геометриялық объектілерге қатысты нүктелер, түзулер және көпбұрыштар сияқты әртүрлі есептерді шешуге болады. Есептеу геометриясының алгоритмдері тиімділік пен дәлдік сияқты белгілі бір сипаттамаларға ие, олар көптеген салаларда, соның ішінде компьютерлік графика, компьютерлік көру және робототехникада пайдалы.

Бүгінгі таңда есептеу геометриясының міндеттері ғылым мен өнеркәсіптің көптеген салаларында шешілуде. Сонымен қатар, қазіргі таңда әзірленіп жатқан құрылымға тікелей аналогы жоқ [3]. Базалық класстар кәтапханасының аналогты ретінде келесі жүйелерді қарастыруға болады:

1. Компьютерлік геометрия алгоритмдерінің компьютерлік кітапханасы CGAL

2. Visualization Toolkit (VTK)

CGAL – дегеніміз есептеу геометриясының алгоритмдері арналған бағдарламалық кітапхана. Бағдарлама екілік лицензиялау сұлбасы арқылы ғана қол жетімді.

VTK – C, C++ және Python тілдерінде жазылған 3D графикасына арналған open-source құралы.

Басты артықшылықтары:

1. 2D/3D графикаларын жақсы қолдайды.
2. Жұмыс істеу қарқындылығы жоғары

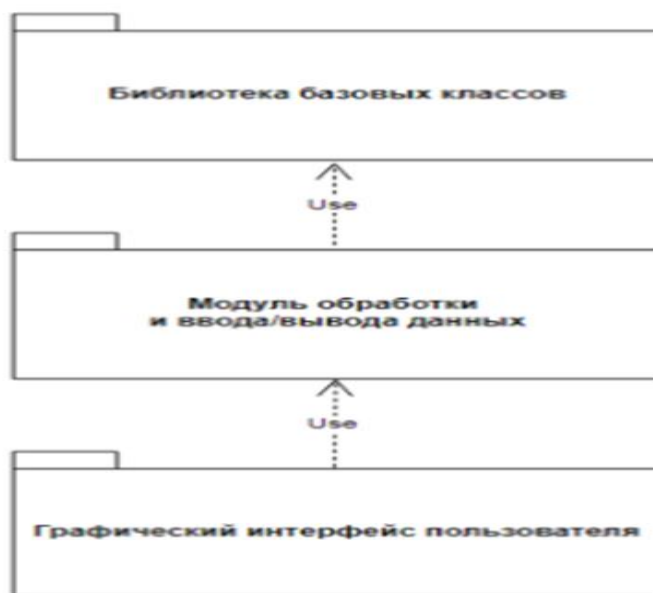
Ал кемшіліктері мынадай:

1. Есептеу геометриясының тапсырмаларын нашар қолдайды.
2. Құжаттамасы нашарлау

Бұл есептеу геометриясының алгоритмдерін жасау үшін негіз құру процесінің бөлігі [4]. Жүйе есептеу геометриясының есептерін шешу және пайдаланушыларға өздерінің алгоритмдерін енгізу үшін қажетті негізгі құрылымды қамтамасыз ету және нәтижелерді әрі қарай талдау үшін

интерактивті түрде көрсету арқылы жұмыс нәтижелерін талдау алгоритмдерін енгізуді жеңілдету үшін әзірленуді(сурет 1).

Сурет 1 – Фреймворктың диаграммалық пакеті

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Основные алгоритмы вычислительной геометрии: полное руководство // Научные Статьи.Ру — портал для студентов и аспирантов. — Дата последнего обновления статьи: 08.09.2023. — URL <https://nauchniestati.ru/spravka/algoritmy-vychislitelnoj-geometrii/> (дата обращения: 20.03.2024).
2. CGAL: The Computational Geometry Algorithms Library [Электронный ресурс] / The CGAL Project, 1995 – 2018. – URL: <http://www.cgal.org> (дата обращения: 24.05.2018)
3. QT [Электронный ресурс] / The Qt Company, 2018. – URL: <https://www.qt.io> (дата обращения: 24.05.2018)
4. GitHub [Электронный ресурс] / GitHub, Inc., 2018. – URL: <https://github.com/> (дата обращения: 24.05.2018)

ӘОЖ 004.03

ИТЕРАТИВТІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІН НАҚТЫЛАУ ЖҮЙЕСІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ОҢТАЙЛЫ ТАҢДАМАЛЫ БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ

ИФ-НП-2211к-1 тобының магистранты – Ұлан Ж.Е.

Ғылыми жетекшісі – Роговой А.В.

«Мирас» университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Резюме: В данной статье выполнен обзор оптимальных пользовательских языков программирования на основе системы итеративной оценки и моделей разработки программных проектов, их жизненного цикла, достоинств и недостатков. Проведен анализ наиболее распространенных моделей: Rational Unified Process, Microsoft Solutions Framework, Personal Software Process / Team Software Process и Agile (eXtreme Programming, Crystal, Feature Driven Development).

Summary: This article provides an overview of optimal user programming languages based on an iterative evaluation system and software project development models, their life cycle, advantages and disadvantages. The analysis of the most common models is carried out: Rational Unified Process, Microsoft Solutions Framework, Personal Software Process / Team Software Process and Agile (eXtreme Programming, Crystal, Feature Driven Development).

Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеуде бағдарламалау тілдері маңызды рөл атқарады. Бұл компьютерлік бағдарламаның әрекетін анықтайтын кодты жазудың негізі. Дегенмен, жаңа бағдарламалау тілдерін әзірлеу және оларды жаңа технологиялар мен нарық қажеттіліктеріне бейімдеу қиын міндет болуы мүмкін.

Итеративті немесе қосымша модель (кейбір модельдер белгілі) генерацияланған жүйені жұмыстың барлығын немесе бір бөлігін қатарынан бірнеше рет өткізу арқылы әзірленетін бөліктер жиынтығына бөлуді қамтиды.

Пайдаланушының оңтайлы бағдарламалау тілін дамыту бағдарламалау тілін итеративті бағалау және нақтылау жүйесі негізінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Бастапқыда пайдаланушының жаңа бағдарламалау тіліне қойылатын мақсаттары мен талаптарын анықтау қажет. Бұл ыңғайлылық, жұмыс тиімділігі, белгілі бір бағдарламалау парадигмаларын қолдау және т.б. болуы мүмкін.

Содан кейін, көрсетілген талаптарға сәйкес келетін бағдарламалау тілінің бірінші нұсқасы жасалады. Осыдан кейін жаңа бағдарламалау тілі мақсатты аудиторияда сыналады. Пайдаланушыларға ыңғайлылықты, мүмкін проблемаларды бағалау және жақсарту идеяларын ұсыну ұсынылады.

Пайдаланушылардың пікірлеріне сүйене отырып, бағдарламалау тілі айқындала түсуде. Өзгерістер енгізілуде, жаңа мүмкіндіктер қосылуда, ақаулар жойылуда. Итеративті бағалау және нақтылау процесі пайдаланушы нәтижелерге қанағаттанғанға дейін бірнеше рет қайталануы мүмкін.

Сонымен қатар, әмбебап және сұранысқа ие бағдарламалау тілін құру үшін бағдарламалау саласындағы қазіргі тенденциялар мен тенденцияларды ескеру қажет.

Бұл тәсіл қолданушының қажеттіліктері мен үміттерін барынша қанағаттандыра алатын оңтайлы бағдарламалау тілін жасауға мүмкіндік береді. Бағдарламалаудың жаңа тілдерін дамытудағы тәсілдердің бірі итеративті бағалау және тазарту жүйелерінің әдістерін қолдану болып табылады. Бұл әдіс әзірлеушілерге пайдаланушылардың пікірлері мен пайдалану тәжірибесіне сүйене отырып, бағдарламалау тілін біртіндеп жетілдіруге және жетілдіруге мүмкіндік береді.

Бұл ғылыми мақалада арнайы бағдарламалау тілі ұсынылған. Бұл тілдің дамуы итеративті бағалау және тазарту жүйесіне негізделген. Біз тілдің даму процесін, оның негізгі принциптері мен ерекшеліктерін қарастырамыз.

Негізгі Принциптері

Итеративті бағалау және нақтылау жүйесі негізінде арнайы бағдарламалау тілін жасау кезінде біз келесі негізгі принциптерді басшылыққа аламыз:

Икемділік. Тіл икемді және оңай кеңейтілетін болуы керек, бұл пайдаланушыларға бағдарламалардың әртүрлі түрлерін жасауға мүмкіндік береді.

Қарапайымдылық. Бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу процесін жеңілдету үшін тілдер қарапайым және интуитивті болуы керек.

Әсері. Тілдер деректермен және алгоритмдермен жылдам және тиімді жұмыс істеуді қамтамасыз етуі керек.

Сенімділік. Бағдарлама жұмысындағы қателер мен ақаулардың алдын алу үшін тіл сенімді және қауіпсіз болуы керек.

Бағдарламалық жасақтама жобасын жоспарлау кезінде лабиринтте оңай жоғалып кететін бағдарламалау тілдерінің үлкен таңдауы бар. Тілді таңдау көптеген факторларға байланысты. Егер бұл жеке жоба немесе хобби болса, сіз өзіңізге таныс тілді таңдай аласыз. Егер таңдау қол жетімді ресурстарға байланысты болса, нәтиже онша айқын болмауы мүмкін. Сондай-ақ, қайта пайдалануға болатын компоненттерді әзірлеуге көп уақыт жұмсауға болады.

Оны екі контексте қолдануға болады: даму процесінің сапасын жақсарту және оның сапасын анықтау.

ISO/IEC 15504 артықшылықтары:

- Бұл стандарт ұлттық стандартқа байланысты.;
- Бұл стандарт халықаралық қоғамдастықтың қолдауына ие;
- Дәмдеуіштер шағын компанияларда да бар, бұған алдын ала жобаның нәтижелері дәлел [6].

Дәмдеуіштердің кемшіліктері [1]:

- Бұл қолданба Оны Android телефонында немесе планшетінде пайдалануға мүмкіндік береді.;

Бағдарламалық жасақтама моделі, әдетте, бүкіл өмірлік циклдегі процестердің, тапсырмалардың және тапсырмалардың орындалу тәртібі мен өзара байланысын анықтайтын құрылым ретінде түсініледі. Әрі қарай, итеративті даму процестеріне бағытталған ең көп таралған модельдер қарастырылады: Rational Unified Process, Microsoft Solutions Framework, Personal Software Process / Team Software Process и Agile (eXtreme Programming, Crystal, Feature Driven Development).

Rational Unified Process (цикл) әдістемесі. Интеграцияланған Цикл Процесі [2] Филипп Крюттен, Ива Джейкобсон және басқа да рационалды бағдарламалық жасақтамалар интеграцияланған модельдеу тіліне (Umm) қосымша әзірледі. Циклдің ерекшелігі - бағдарламалық жасақтама моделі жобалық жұмыс нәтижесінде жасалады және жетілдіріледі. Көптеген қағаз құжаттарын жасаудың орнына, ілмектер әзірленіп жатқан жүйені жан-жақты бейнелейтін семантикалық бай модельдердің дамуы мен дамуына сүйенеді.

RUP артықшылықтары:

- Даму процесін тұжырымдау бойынша шешімдердің өте кең спектрі;

- Оны сарқыраманың даму стилінің негізі ретінде немесе икемді процесс ретінде пайдалануға болады;

- Клиенттер мен әзірлеушілер үшін негізгі тәуекелдерді азайту;

- Ресурстарды үнемдеу үшін регрессиялық тестілеуді автоматтандыру;

- Өзгерістерді қайталап тексеру арқылы бағдарламалық жасақтаманың сапасын жақсарту;

- Заманауи технологияларды қолдану арқылы тестілеу сапасын арттыру.

Microsoft Solutions Framework (MSF) моделі. 1994 жылы Майкрософт Шығарды Шекарасыз Қоғам, Microsoft технологиялары мен құралдарына негізделген корпоративті масштабтағы үлестірілген ақпараттық жүйелерді әзірлеу және енгізу бойынша тұжырымдамалар мен ұсынылған модельдер жиынтығы.

Microsoft Solutions Framework артықшылықтары:

- Ақпаратты білім қоры түрінде жүйелеу және құрылымдау;

- Ұйымдық құрылымға, міндеттерді бөлуге және ұжым ішіндегі өзара іс-қимыл принциптеріне стандартты емес көзқарас;

- Microsoft Solutions Framework оңай кеңейеді - "Microsoft Solutions Framework" жобаларында жобалық топтың ең аз мөлшері 3 адамды құрайды, бірақ бұл әдістемені ондаған, жүздеген, мыңдаған командаларға қолдануға болады[3];

Microsoft Solutions Framework белгілі бір құралдар мен бағдарламалық жасақтаманы қолдануға мәжбүрлемейді.

Microsoft Solutions Framework кемшіліктері: ол тұтынушылар мен пайдаланушылардың ең маңызды рөлдерін егжей-тегжейлі көрсетпейді және жоба топтарын қалай басқару керектігін қарастырмайды.

PSP/TSP - бұл бағдарлама сіздің жобаларыңызды басқаруға көмектесу үшін жасалған.

Артықшылықтары: уақыт пен бюджетті Жақсырақ жоспарлау; өнімнің сапасын бақылау; әзірлеу уақытын қысқарту; көрсеткіштерді дәл жинау; артефактілер көлемін бағалау арқылы жұмыс уақытын бағалау; жоспарлауда тарихи деректерді пайдалану; ақауларды ерте анықтау.

Кемшіліктері: тәуекелді қарастырудағы Қиындықтар, күрделілікті жете бағаламау.

Crystal-қатысушылардың саны мен тапсырманың маңыздылығына қарай даму процесінің тұжырымдалу дәрежесін анықтайтын әдістемелер тобы.

Бұл әдістеменің негізгі принциптері:

- Барлық әзірлеушілер тобы (6 адамға дейін) бір бөлмеде;

- Өнімді жиі жеткізу жобаның "ырғағын" дамытуға мүмкіндік береді.;

- Ақпаратты нақты пайдаланушылармен бөлісу кері байланысты жылдам алуға және кемшіліктерді ерте кезеңде жоюға мүмкіндік береді;

- Кодты верификациялау құралы кодтың бірлескен меншігін қамтамасыз етеді.

Crystal отбасының әдістемесі итеративті дамуға негізделген. Қайталау ұзақтығы 1 айдан 4 айға дейін өзгереді. Қайталау неғұрлым аз болса, соғұрлым жақсы.

Crystalдың маңызды ерекшелігі-әдістемені үздіксіз баптау. Бұл белгілі бір командаға және белгілі бір жобаға біртіндеп бейімделуге мүмкіндік береді. Басқа ешбір әдістеме теңшеуге мұндай назар аудармайды[4].

Crystal Clear-дің артықшылығы-оны пайдалану мүмкіндігінше қарапайым,оны жүзеге асыру үшін аз күш жұмсауды қажет етеді және адамның әдеттеріне бағытталған бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің табиғи реттілігін сипаттайды.

Кемшіліктері:

- Өнімділік бойынша тәжірибе мәні төмен;

-Қандай аралық заттар қажет екенін алдын ала болжау өте қиын.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Баженова, И.Ю. Языки программирования: Учебник / И.Ю. Баженова. - М.: Академия, 2018. - 448 с.

2. Макаровских, Т.А. Языки и методы программирования: Путеводитель по языку С++ / Т.А. Макаровских, А.В. Панюков. - М.: Ленанд, 2018. - 216 с.

3. Орлов, С. Теория и практика языков программирования: Учебник / С. Орлов. - СПб.: Питер, 2017.

4. Брагина Т. И.1, Табунщик Г. В., СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИТЕРАТИВНЫХ МОДЕЛЕЙ РАЗРАБОТКИ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ. 2015

**НАПРАВЛЕНИЕ: ФИЗИКА ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА: ОҚЫТУ
ӘДІСТЕМЕСІ / ФИЗИКА И МАТЕМАТИКА: МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ**

ОӘЖ 373.5

**ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ МАТЕМАТИКАДАН ОЛИМПИАДАҒА
ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Абдраманова З., Еңсебаева Г.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается определение понятия одаренных детей, методы и критерии их определения, значение олимпиад по математике для развития математических способностей одаренных детей. Проводятся аналитические работы по методам и формам работы с одаренными детьми в процессе подготовки и задачам математической олимпиады повышенной сложности.

Summary: The article discusses the definition of the concept of gifted children, methods and criteria for their definition, the importance of mathematics Olympiads for the development of mathematical abilities of gifted children. Analytical work is carried out on methods and forms of work with gifted children in the process of preparation and tasks of the mathematical Olympiad of increased complexity.

Қазақстанда қоғамның дамуына қарай логикалық және шығармашылық ойлай алатын оқушыларға қажеттілік туа бастады. Осы қабілеттерді дамытатын математикадан дарынды оқушылар мәселесі алға қойылды. Дарынды бала деп әдетте үнемі барлық кезде жоғарғы нәтижеге жететін баланы есептейді. Оның дарындылығын ары қарай анықтап, дамыту мұғалімнің қолында. Әрбір бала – жарқыраған шамшырақ, оны жаға білген ұстаз ғана ұтады. Сонымен дарынды бала деп – өзімен жасты балалармен салыстырғанда ақыл-ой қабілеттері жоғары және зияткерлік, физикалық және шығармашылық қабілеттерімен ерекшеленетін баланы айтады.[1] Баланың дарындылығын анықтауда Д.Фриманның «Дарынды бала» моделін қолдануға болады:

-Есте сақтау қабілеті және білім, яғни есте сақтау қабілеті өте жоғары және алған ақпаратты қажет кезде пайдалана алады;

-Өз білімін жетілдіру, яғни білім беру үдерісін тез игеріп, өз оқуларын реттей алады;

-Ерте символдық белсенділік, яғни ерте жастан сөйлеп, оқып, жаза алауы;

-Ойлау қабілетінің жылдамдығы, яғни жоспарлау кезінде көп уақыт жұмсмайды, бірақ нәтижеге тез жетеді;

-Күрделілікке сүйіспеншілік, яғни күрделі және қиын тапсырмаларға қызығады. Олар өздері меңгерген нәрселерден өте тез жалығады;

-Икемділік, яғни тез биімделеді;

Д.Фриманның моделін негізге ала отырып, біз математикадан дарынды оқушының бойынан осындай ерекше қасиеттері көзге түседі: креативті ойлау қабілеті мықты, алғыр, ұғымтал; қиялы жүйрік, істің аяқталуын сезеді; мақсат

қойып, жылдам іске көшеді; күрделіге ұмтылады; тартыс пен доданы ұнатпайды. өз бетінше іздене алады; жоспармен жүреді, әр ісі тиянақты. Баланың осы қасиеттерін әрі қарай шырдау үшін дарынды оқушыларға математикадан олимпиадалық есептерді ұсынуға болады. Себебі олимпиадаларға қатысу – өзін-өзі дамыту мен үздіксіз шығармашылық даму жолы болып табылады. Ол арқылы бала қиын мәселелерден шығу жолын таба алады және оңтайлы шешімдер қабылдайды, бәсекеге қабілеттілік дамиды, алға қойған мақсатқа жету үшін керекті мінез-құлық пен дағды қалыптасады. Мектеп олимпиадасынан халықаралық олимпиадаға дейін, дәстүрліден қашықтықтан олимпиадаға дейін – дарынды оқушылармен жұмыс істеудің тиімді түрлері болып табылады.[2] Математикадан қабілетті дарынды бала әдетте есептерді тиімді жолмен шығарады немесе шешуіне назар аудармай, бірден жауабын айтуға асығады. Олимпиада есептерін шешу оқушылардың математикаға қызығушылығы мен шығармашылық қасиетін, логикасын дамытады және есептер шешуде алған білімдерін ары қарай қолдануына бағыт-бағдар береді. Жалпы білім беретін мектептердегі олимпиада түрлері: мектепшілік, қалалық, облыстық, республикалық. Әр кезең алдыңғы кезең жеңімпаздарынан іріктеледі. Әр сынып пен кезең, есептер үшін нақты критерийлер тағайындалады. Осыған байланысты әрбір мектеп мұғалімдері дарынды оқушылармен жұмыс жасауда алдын ала бекітілген жоспар бойынша жұмыс жасайды. Олимпиада есептерінің форматы әдетте дәлелдеуді қажет ететін есептер арқылы беріледі, сондықтан мұғалім оқушымен жұмыс барысында оны есептің берілуіне қарай алдымен шығару жоспарын ұйымдастырып алуға дағдыландыруы қажет.[3] Сонда ғана оқушы логикалық ойлау тарапынан шыңдалады. Математикадан олимпиадаға дайындық барысында: «Математикалық индукция», «Штурм әдісін қолданып теңсіздіктерді дәлелдеу», «Жаңа айнымалы енгізу әдісі», «Туынды мен интеграл», «Комбинаторика», «Жазықтықтағы фигуралар», «Тригонометрия», «Кеңістіктегі фигуралар», «Концентрация», «Сан тізбегі», «Арифметикалық және геометриялық прогрессия» тақырыптарына көбірек көңіл бөлінеді.

Зерттеу жұмысында математикалық олимпиаданың кейбір есептерінің шығарылу жолдарының тәсілдері көрсетілді. Олимпиадада кездесетін қиындығы жоғары есептерге талдау жасайық. «Көбейткіштерге жіктеу», «Түбірдің қасиеттері», «Қысқаша көбейту формулалары», «Жаңа айнымалы енгізу» тақырыптарына келесі түрдегі есеп қарастырады.

Есеп-1 (Л.Емельянов). Қосындысы 1-ге тең кез келген a, b, c оң сандары үшін төмендегі теңсіздікке сай m санының мүмкін ең үлкен мәнін табыңыз.

$$\sqrt{\frac{ab}{c+ab}} + \sqrt{\frac{bc}{a+bc}} + \sqrt{\frac{ca}{b+ca}} \geq m$$

Жауабы: $m=1$.

Шешуі: Алдымен, $m=1$ есеп шартын қанағаттандыратынын дәлелдейік.

$ab + c = ab + c(a + b + c) = (c + a)(c + b)$ деген теңдік құармыз. Бұл жерде есеп шартына сай $a+b+c=1$ екендігін ескерейік. Әрі қарай:

$$\begin{aligned} & \sqrt{\frac{ab}{c+ab}} + \sqrt{\frac{bc}{a+bc}} + \sqrt{\frac{ca}{b+ca}} \\ &= \sqrt{\frac{ab}{(c+a)(c+b)}} + \sqrt{\frac{bc}{(a+b)(c+b)}} + \sqrt{\frac{ca}{(b+c)(b+a)}} = \\ &= \frac{\sqrt{ab}\sqrt{a+b}\sqrt{bc}\sqrt{b+c}\sqrt{ca}\sqrt{c+a}}{\sqrt{(a+b)(b+c)(c+a)}}. \end{aligned}$$

Әрі қарай теңсіздік дәлелдесек болды:

$$\sqrt{ab}\sqrt{a+b}\sqrt{bc}\sqrt{b+c}\sqrt{ca}\sqrt{c+a} \geq \sqrt{(a+b)(b+c)(c+a)}$$

Теңсіздіктің екі жағын да квадраттаймыз:

$$\begin{aligned} & ab(a+b) + bc(b+c) + ca(c+a) + 2\sqrt{ab^2c(a+b)(b+c)} \\ & \quad + 2\sqrt{bc^2a(b+c)(c+a)} + 2\sqrt{ca^2b(b+c)(c+a)} \\ & \geq a^2b + ab^2 + a^2c + ac^2 + b^2c + bc^2 + 2abc. \end{aligned}$$

Қысқартулардан кейін теңсіздіктің сол жағында түбірлердің қосындысы, ал оң жағында $2abc$ қалады:

$$2\sqrt{ab^2c(a+b)(b+c)} + 2\sqrt{bc^2a(b+c)(c+a)} + 2\sqrt{ca^2b(b+c)(c+a)} \geq 2abc$$

Бірақ кез келген түбір abc -дан кіші емес; мәселен,

$$\sqrt{ab^2c(a+b)(b+c)} \geq \sqrt{ab^2c * ac} = abc$$

Енді кез келген $m > 1$ кезінде теңсіздік әрқашан орындала бермейтінін дәлелдеу қалды. Ол үшін $1 < m < 3$ теңсіздігін орындау жеткілікті. $m = 1 + 2t$, мұндағы $0 < t < 1$ болсын. Енді жаңа айнымалыны a, b, c орындарына қоямыз: $a = b = \frac{1-t^2}{2}$ және $c = t^2$. Онда $a+b+c=1$, бірақ

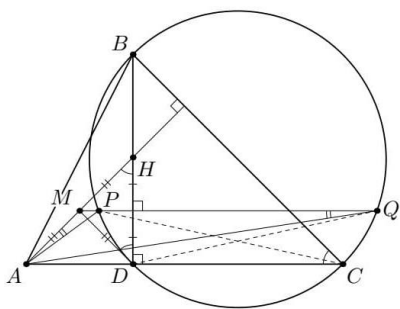
$$\sqrt{\frac{ab}{c+ab}} + \sqrt{\frac{bc}{a+bc}} + \sqrt{\frac{ca}{b+ca}} < \sqrt{\frac{ab}{ab}} + \sqrt{\frac{bc}{a}} + \sqrt{\frac{ca}{b}} = 1 + 2t = m.$$

Келесі, «Үшбұрыш», «Шеңбер», «Перпендикуляр», «Бұрыш» тақырыптарына келесі есеп қарастырылады.

Есеп-2 (М.Туревский, М.Дидин). Сүйірбұрышты ABC үшбұрышында BD биіктігі жүргізілген және биіктіктердің қиылысуы H деп белгіленді. HD кесіндісіне орта перпендикуляр $B'CD$ үшбұрышына сырттай сызылған шеңберді P және Q нүктелерінде қияды. $\angle APB + \angle AQB = 180^\circ$ екенін дәлелдеу керек. [4]

Шешуі: Есеп шартына сәйкес суретін салғанда, $PQ \parallel CD$ екені байқалады, онда PQ - AHD үшбұрышының орта сызығы болып есептеледі. Яғни, PQ кесіндісі AN гипотенузасының ортасындағы M нүктесінен өтеді, сондықтан $MA=MD=MN$ болады.

$\angle MDH = \angle MHD$ және $MH \perp BC, HD \perp CD$ болады, сонымен қатар $\angle MHD = \angle BCD$ болады. Келесі $\angle MDH = \angle BCD$ болатын теңдіктен MD түзуіне және BCD үшбұрышына сырттай сызылған шеңберге D нүктесінде жанаманы аламыз. Осыдан $MD^2 = MP * MQ$ (қиюшыға қатысты теоремаға байланысты) шығады. Әрі қарай $MA^2 = MP * MQ$. Бұдан AMP және QMA үшбұрыштары сәйкес әрі

тең, себебі AMQ бұрышы ортақ және $\frac{MA}{MP} = \frac{MQ}{MA}$. Осыдан $\angle MQA = \angle MAP$, сондықтан $\angle MPA + \angle MQA = \angle MPA + \angle MAP = \angle HMQ = 90^\circ - \angle MHD = \angle CBD$. Осылайша, $\angle APB + \angle AQB = \angle CBD$, және де $\angle APB + \angle AQB = (\angle MPA + \angle MQA) + (\angle MPB + \angle MQB)$ болғандықтан, есептің шешуін аяқтау үшін $\angle MPB + \angle MQB = 180^\circ - \angle CBD$ екенін тексеру қалды. P нүктесі M және Q нүктелерінің арасында жатыр деп есептейік. $\angle MPB + \angle MQB = 180 - (\angle BPQ - \angle PQB)$ екенін анықтаймыз. $PQ \parallel CD$ болғандықтан, PD және CQ доғалары тең, ал ол кезде оларға тиісті іштей сызылған бұрыштар да тең болады. Онда $\angle BPQ - \angle PQB = \angle BDQ - \angle PCB = (\angle BDC - \angle QDC) - (\angle DCB - \angle DCP) = \angle BDC - \angle DCB = 90 - \angle DCB = \angle CBD$ болады, ал бұл дәлелдеудің аяғы. Есеп шығару барысында дарынды оқушының білмегеніне мұғалім дұрыс бағыт беруі керек, ал ол үшін мұғалімнің де мол тәжірибесі мен білімі болуы қажет.[5] Оқушы білмеген нәрселерін толықтырғаннан соң теориялық білімін практикалық түрде қолданып көреді. Осылайша дарынды бала өзінің шығармашылық ойлау қабілеті мен логикасын дамытады.

Қорытындылай келе, дарынды оқушыларды математикадан олимпиадаға дайындау барысында бірнеше аспектіге көңіл бөліну қажет. Олар: дарынды баланың теориялық білімінің жеткіліктігі, оның логикалық ойлауы мен шығармашылық ойлау қабілеттерінің деңгейі, теориялық білімін практикада қолдана алу, дайындыққа дейінгі және дайындықтан кейінгі нәтижелерінің даму айырмашылығы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. М.Ю.Пермякова, А.В.Перфильева. Олимпиады по математике как одна из форм внеурочной деятельности в рамках реализации государственных стандартов. Шадринск, Россия. 2020ж.
2. Ш.Е.Алтынбекова, Н.К.Аширбаев, П.С.Дуйсенбаева. Оқушыларды математикалық олимпиадаларға қатысуға дайындық жүйесі. Шымкент, 2023ж.
3. Сергеева Б. Особенности развития математической одаренности младших школьников. Краснодар, 2022ж.
4. Келдібекова А.О. Математика пәні бойынша мектеп олимпиадаларының мазмұнына құзыреттілік тәсіл. Эксперименттік білім берудің халықаралық журналы. 2017ж.
5. Некрасова Н.А. «Подготовка обучающихся к олимпиадам по математике». Абакан, Россия. 2015ж.

ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР

т.ғ.к, доцент Еркиналиев Р.Н., Айтқұл Н.У.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Аннотация: Дифференциальные уравнения с самостоятельной производной представляют собой важный класс математических моделей, используемых для описания различных процессов в науке и инженерии. В таких уравнениях производная функции по независимой переменной не является явной функцией самой функции.

Abstract: Differential equations with an independent derivative represent an important class of mathematical models used to describe various processes in science and engineering. In such equations, the derivative of a function with respect to an independent variable is not an explicit function of the function itself.

Тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулер тәуелсіз айнымалы бойынша функцияның туындысы функцияның өзіне тәуелді болмайтын теңдеулер класына жатады. Теңдеулердің бұл түрі әртүрлі процестер мен жүйелерді математикалық сипаттауда кеңінен қолданылады.

Мұндай дифференциалдық теңдеудің мысалы::

$$dx dy = f(x, y)$$

Мұнда (y) айнымалысы тәуелді, (x) тәуелсіз, ал (F(x, y)) - (x) және (y) бойынша (y) туындысын анықтайтын функция.

Теңдеулердің бұл класы көбінесе айнымалыларды бөлу әдісі, интегралды мультипликатор әдісі, Лаплас әдісі және басқалары сияқты әртүрлі әдістермен шешіледі. Олар физика, инженерия, биология, экономика және ғылым мен техниканың басқа салаларында кеңінен қолданылады.

Автономды Дифференциалдық теңдеу арқылы біз бірнеше тәуелсіз айнымалылар мен олардың туындылары бар теңдеуді түсінеміз.

Бірінші ретті автономды дифференциалдық теңдеудің жалпы формасы келесідей жазылады.

$$F \left(\left| \left| x_1, x_2, \dots, x_n, u, \frac{\partial u}{\partial x_1}, \frac{\partial u}{\partial x_2}, \dots, \frac{\partial u}{\partial x_n} \right| \right| \right) = 0$$

Мұндағы, u тәуелсіз x x₁, x₂, ..., x_n айнымалылардың функциясы, $\frac{\partial u}{\partial x_1}, \frac{\partial u}{\partial x_2}, \dots$ оның дербес туындылары, F өзінің аргументтері $\frac{\partial u}{\partial x_1}, \frac{\partial u}{\partial x_2}, \dots$ бойынша берілген функция. Мынадай түрдегі теңдеу:

$$F \left(\left| \left| x, y, z, \frac{\partial z}{\partial x}, \frac{\partial z}{\partial y}, \frac{\partial^2 z}{\partial x^2}, \dots, \frac{\partial^2 z}{\partial x^2 \partial y}, \frac{\partial^2 z}{\partial y^2} \right| \right| \right) = 0 \quad (1)$$

екінші ретті дифференциалдық теңдеу. Изделініп отырған Z, екі тәуелсіз x және y айнымалыларының функциясы. Тәуелсіз туынды дифференциалдық теңдеудің шешімі болып табылады, ол оны теңдік түріне әкеледі.

Мысалы,

$$\frac{\partial z}{\partial x} - y \frac{\partial z}{\partial y} = 0 \quad (2)$$

$$\frac{\partial z}{\partial y} \quad \frac{\partial z}{\partial x}$$

Мұндағы, $z = z(x,y)$ ізделініп отырған параметр.

$$Z = x^2 + y^2 \quad (3)$$

($Z(x, y)$) функциясы ((x, y)) жазықтығында берілген (3) теңдеуді қанағаттандыратынын тексерейік. Бұл тексерудің мәні-функцияның теңдеудің құрамына кіретін жеке туындылары бар:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = 2x, \quad \frac{\partial z}{\partial y} = 2y$$

$$\frac{\partial z}{\partial x} \quad \frac{\partial z}{\partial y}$$

(2) теңдеудегі , олардың мәндерімен ауыстырсақ, $\frac{\partial z}{\partial x} \frac{\partial z}{\partial y}$ төмендегі теңдік шығады

$$x \cdot 2y - y \cdot 2x \equiv 0$$

Егер бұл расталса, (3) теңдеуімен анықталған ($z(x, y)$) функциясы (2) теңдеудің шешімі болып табылады. Дифференциалданатын функцияның кез-келген шешімі үшін ($x^2 + y^2$) теңдігі орындалатынына оңай көз жеткізе аламыз (z):

$$z = F(x^2 + y^2)$$

$x^2 + y^2 = u$ белгілеп алсақ, мынадай өрнек шығады:

$$\frac{\partial z}{\partial x} = \frac{dF}{du} \cdot 2x \quad \frac{\partial z}{\partial y} = \frac{dF}{du} \cdot 2y$$

(2) теңдеуіне қойсақ, мынадай теңдік шығады:

$$x \cdot \frac{dF}{du} \cdot 2y - y \cdot \frac{dF}{du} \cdot 2x \equiv 0 \quad du \quad du$$

Сондықтан Тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулерде ерікті функцияларға тәуелді бірнеше шешімдер бар (шешімдер саны теңдеу дәрежесіне сәйкес келеді). Әрі қарай біз физика мен техникадағы маңызды есептерді шешу үшін кеңінен қолданылатын жартылай туындылардан алынған екінші ретті дифференциалдық теңдеулерді қарастырамыз. Бұл теңдеулер математикалық физика теңдеулері деп аталады.

Қорытындылай келе, тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулерге қатысты негізгі аспектілерді қорытындылай аламыз:

- тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулер әртүрлі процестерді математикалық модельдеуде маңызды рөл атқарады. Олар физикада, биологияда, экономикада және басқа салаларда жүйелердің динамикасын сипаттау және олардың әртүрлі сценарийлердегі мінез-құлқын болжау үшін кеңінен қолданылады.

- айнымалыларды бөлу әдісі, интегралды мультипликатор әдісі, Лаплас әдістері және басқалары сияқты тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулерді талдауға және шешуге арналған бірқатар әдістер бар. Бұл

әдістердің әрқайсысының нақты тапсырмаға байланысты өзіндік ерекшеліктері мен қолданылуы бар.

- нақты жағдайларда тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулерді қолдану жылудың таралуы, халықтың өсуі, экономикалық тенденциялар және басқалар сияқты әртүрлі процестер мен құбылыстарды модельдеуге мүмкіндік береді. Бұл олардың практикалық тапсырмалар үшін маңыздылығы мен өзектілігін көрсетеді.

- әрі қарайғы зерттеулерде күрделі модельдерге назар аударуға және тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулерді жаңа салаларға қолдануды кеңейтуге болады. Практикалық есептерді тиімді шешу үшін мұндай теңдеулерді шешудің сандық әдістеріне талдау жүргізу де маңызды.

Осылайша, тәуелсіз туындысы бар дифференциалдық теңдеулер математикалық модельдеудің және әртүрлі жүйелер мен процестерді зерттеудің маңызды құралы болып табылады және оларды зерттеу ғылым мен практикада үлкен маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Муратбекова М.А. Дербес туындылы теңдеулер / оқу-әдістемелік құрал Түркістан қаласы, Тұран баспасы. 2018. – 134б.

2. Турметов Б.Х. Операторные методы решения дифференциальных уравнений дробного порядка и их приложения. Монография. – Шымкент: Типография "Әлем", 2016 . – 184с

ОӘЖ 387.096

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Әбжаппарова Н.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Резюме: В статье были продемонстрированы различные идеи, направленные на успешное проведение уроков и развитие учебного материала, способствующие эффективному усвоению математических концепций при обучении математике на английском языке. Анализируются различные методы и подходы к обучению математике на английском языке. В исследовании были подготовлены модели методов преподавания предмета “квадратичные уравнения” по алгебре в школе на английском языке.

Summary: The article demonstrated various ideas aimed at the successful conduct of lessons and the development of educational material that contribute to the effective assimilation of mathematical concepts when teaching mathematics in English. Various methods and approaches to teaching mathematics in English are analyzed. The study prepared models of teaching methods of the subject “quadratic equations” in algebra at school in English.

Жаһандану және білім берудің халықаралық ұтқырлығының артуы аясында математиканы ағылшын тілінде оқытуға деген қызығушылық артып келеді. Бұл тәсіл оқушылардың математикалық дағдыларын дамытуға ықпал

етіп қана қоймайды, сонымен қатар шет тілін жетілдіруге көмектесетін тілдік білім берудің маңызды бөлігі болып табылады.

Көптілді білім — көп мәдениетті тұлғаны қалыптастырудың өзегі. Бүгінгі таңда көп тілді оқыту — жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілеттерін танытуына мүмкіндік беретін қажеттілік. Үш тілде оқыту заман талабы десек, оның негізгі мақсаты — бірнеше тілді меңгерген, әлеуметтік және кәсіптік бағдарға қабілетті, мәдениетті тұлғаны дамыту және қалыптастыру. Маманға шет тілін меңгеру кез келген шетелдік ортада өзін еркін ұстап, жаңа ақпараттық ғаламшарға бейімделу мүмкіндігіне ие болады[1].

Бұл мәселені мұғалім шешу үшін математикалық терминдер мен өрнектерді қолдану бойынша тұрақты жұмыс жүргізу, оларды практикалық қосымшалар арқылы игерудің жаңа әдістерін іздеу, оқушылармен зерттелмеген сөздердің өзіндік ағылшын-қазақ терминологиялық сөздігін пысықтау, логикалық есептерді шешуге назар аудару, пәнаралық байланыстарды дамыту қажет. Осылайша, математикадан пәндік құзыреттілік тілдік, пәндік және мәдениетаралық компоненттерді дамыту арқылы қалыптасады[2].

Ағылшын тілінде математиканы оқуға арналған интерактивті сабақтарды өткізу процесі әртүрлі жұмыс түрлерін қамтиды:

1. Ағылшын тіліндегі математикалық ойындар: оқу материалына назар аударуды ынталандыру және ағылшын тілін пайдалануды арттыру үшін математикалық басқатырғыштарды ұйымдастыру.

2. Дөңгелек үстелдер мен пікірталастар: ағылшын тілінде математикалық мәселелерді талқылау және шешу үшін оқушыларды шағын топтарға бөлу.

3. Проблемалық жағдайларды шешу: оқушыларды ағылшын тілін қолдана отырып, күнделікті өмір сценарийлеріне қатысты практикалық мәселелерді шешуге шақыру. Мысалы, бюджетті жоспарлау .

4. Интерактивті технологияларды пайдалану: оқу процесін қызықты әрі оқушыларға қолжетімді ету үшін онлайн ресурстарды, интерактивті тақталарды немесе ағылшын тіліндегі білім беру қолданбаларын пайдалану.

Ағылшын тілінде математиканы үйренуге арналған интерактивті сабақтарды өткізу барысында оқушыларды ағылшын тілінде белсенді қарым-қатынас жасауға және математикалық білімді нақты жағдайларда қолдануға шақыратын қолдау және түсіністік атмосферасын құру маңызды болып табылады.

Математиканы ағылшын тілінде оқыту барысында ойлаудың жаңа деңгейі яғни кең ойлау қалыптасады. Мұндай ойлауда бір пән арқылы ғана қалыптасатын ойлаудың тар шеңберінен тысқары шығатын, пәнаралық байланыс аясын кеңейтетін деңгей пайда болады. Пәндерді ағылшын тілінде оқыту, білім беру үдерісіндегі оқушы мен мұғалімнің өзара дидактикалық қатынасында жаңа психологиялық жайлы қатынас қалыптастырады[4].

Математиканы ағылшын тілінде өткізуге «Квадраттық теңдеулер» тақырыбы қарастырылды. Зерттеу кезінде жоғарыда көрсетілген негізгі әдістерді қолдана отырып математикадан үлгілік сабақ жоспары дайындалды.

Мектепте 8 сыныпта алгебра пәнінен «Квадраттық теңдеулер» тақырыбын оқыту барысында, екі тілде сөздік бере отырып, екі тілді қолдану үшін тапсырмалар келтірілді:

Тапсырма №1. Транскрипцияға сәйкес төмендегі сөздікті оқыңыз

Қазақша	Оқылуы	Ағылшынша
Квадрат	[skweə]	Square
Теңдеу	[i'kweɪzn]	equation
Дәреже	[ˈpaʊə]	power
Түбір	[ru:t]	root
Дискриминант	[dɪ'skrɪmənənt]	discriminant
функцияның нөлдері	[ˈzɪrəʊ ˈfʌŋkʃn]	zero function
толық квадрат теңдеу	[ə'fektɪd kwa:drætɪk i'kweɪzn]	affected quadratic equation
толымсыз квадрат теңдеу	[pjuə kwa:drætɪk i'kweɪzn]	pure quadratic equation
келтірілген квадрат теңдеу	[rə'du:st kwa:drætɪk i'kweɪzn]	reduced quadratic equation

Тапсырма №2. Тақырыпқа берілген мысалдарға қарап, есептерді шығарып, ағылшынша түсіндір

Example 1. Find the solution to the equation $8x^2 + 5 = 0$

How to solve:

Let's move the free term to the right side:

$$8x^2 = -5$$

Divide both sides by 8:

$$x^2 = -\frac{5}{8}$$

On the right side there is a number with a minus sign, which means this equation has no roots.

Answer: The equation $8x^2 + 5 = 0$ has no roots.

Example 2. Solve the equation $-4x^2 + 28x - 49 = 0$.

How to solve:

Find the discriminant: $D = 28^2 - 4(-4)(-49) = 784 - 784 = 0$

Since the discriminant is zero, it means that this quadratic equation has a single root

Find the root

$$x = -\frac{28}{2 \cdot (-4)}$$

$$x = 3.5$$

Answer: the only root is 3.5[3].

Тапсырма №3. Кесте толтыру. «Квадраттық теңдеулер» тақырыбына берілген бұл кесте бойынша терминдердің қазақша атауын немесе ағылшын тіліндегі атауын толтырту тапсырмасы келтірілді

Қазақша атауы	Ағылшынша атауы
Квадраттық теңдеу	
	rational equation
	root
2-ші дәрежелі	
	affected quadratic equation
Толымсыз квадрат теңдеу	
	reduced quadratic equation

Тапсырма №5. Жеке жұмыс. «Миға шабуыл» әдісі арқылы «Квадраттық теңдеулер» тақырыбы бойынша берілген тест тапсырмасы.

А-деңгейі

1. Which of the following is considered a quadratic equation?
a) $7x - 5 = 0$
b) $2x^2 - 6x + 9 = 0$
c) $8x^3 - 7x + 9 = 0$

2. If $x^2 - 16x + 64 = 0$, then $x = ?$
a) $x_1 = 8, x_2 = -2$
b) $x = 8$
c) $x = -3$

В-деңгейі

1. If $y^2 - 49 = 0$, then $y = ?$
a) $y_1 = -7, y_2 = 7$
b) $y_1 = 3, y_2 = -3$
c) $y_1 = 2, y_2 = -3$

2. If $2x^2 = 56 - 6x$, then $x = ?$
a) $x_1 = 1, x_2 = -7$
b) $x_1 = -7, x_2 = 4$
c) $x_1 = 3, x_2 = -3$

С-деңгейі

If $3y^2 + 4y - 4 = 2y^2 + 13y + 18$, then $y = ?$
a) $y_1 = 31, y_2 = -12$
b) $y_1 = 8, y_2 = -5$
c) $y_1 = -2, y_2 = 11$

Зерттеулер көрсеткендей, кейбір білім алушылар үшін ағылшын тіліне көшу тілдік кедергі мен күрделі терминдерге байланысты қиындық тудыруы мүмкін. Сол үшін жоғарыда көрсетілген жоспар бойынша алдымен математикалық терминдерді тез меңгеру үшін қайталап оқыту қажет. Сонымен қатар, сол терминдерді қолдану арқылы берілген есепті шығару және оны түсіндіру керек. Математиканы ағылшын тілінде оқытуда тиімді меңгеруді қамтамасыз ету үшін арнайы дайындық курстарын жиі ұйымдастырумен қатар тілдік деңгейді көтеру бағыттарының жұмыстарын ұйымдастыру қажеттігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Н.Б.Жанұзақов, Б.А.Бейсенбаева - Көптілді білім берудің болашағы, Қарағанды, (2015)
2. Бекмухамедова, Д. А.- Математикалық курстарды ағылшын тілінде оқытудың ерекшеліктері, Астана, (2019)
3. <https://skysmart.ru/articles/mathematic/kak-reshat-kvadratnye-uravneniya>

4. А.Е.Битемирова, М.Н.Ермаханов, Г.Е.Түймебаева - Химияны ағылшын тілін кіріктіре оқыту әдісі, Шымкент, (2018).
  5. Берзин, Д. В.- Преподавание математики на английском языке для студентов финансистов. Международный научно-исследовательский журнал, (2013).
  6. Еркін А.- Үштұғырлы тіл атты мәдени жобасы, Алматы, (2012).
- Яковлев, И. В., & Малкова, А. Г.- Преподавание математики на английском языке. М.: Репетиторство, (2010)

ОӘЖ 373.5

МАТЕМАТИКАДАҒЫ ТРИГОНОМЕТРИЯ БӨЛІМІН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ

Жанұзақ А., Ибраев Ш.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается понятие тригонометрии, одного из важнейших разделов в области математики, проводимых в общеобразовательных школах, в каких классах он проводится, связи тригонометрии с естественными науками и где она применяется, а также применение тригонометрию путем создания практических задач, рассматривающих тригонометрические функции.

Summary: The article examines the concept of trigonometry, one of the most important sections in the field of mathematics held in general education schools, in which classes it is held, the connections of trigonometry with the natural sciences and where it is used, and the use of trigonometry by creating practical problems that consider trigonometric functions.

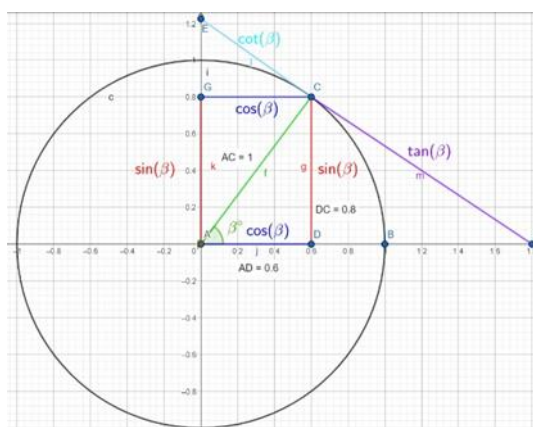
Жалпы білім беретін мектептерде мектеп бағдарламасына сәйкес өтілетін пәндер арқылы білім алушы оқушылар түсіне алатындай адам және табиғат жайлы жалпы түсініктер қарастырылады. Жалпы білім беретін мектептерде мектеп бағдарламасына сәйкес 1-6 сынып оқушыларында «Жаратылыстану» пәнін меңгеру арқылы табиғат жайлы жалпы түсініктер қалыптасып, 7-9 сынып оқушылары физика, география, биология сынды пәндерді, яғни жаратылыстану ғылымдарын жеке-жеке меңгере бастайды. Математиканы жаратылыстану ғылымы ретінде емес, формальды ғылым ретінде қарастыруға болады.

Ғалымдар математиканың формальды ғылым екенін және математиканың жаратылыстану ғылымдарымен тығыз байланыста екенін ескеріп, ғылыми зерттеулерінде математиканы жиі қолданады. Себебі математикасыз жүргізілген бірде-бір ғылыми зерттеудің толыққанды емес екенін байқауға болады, яғни математиканың логикалық және есептеуіш аппараттарынсыз сұранысқа ие ғылымдардың (медицина, физика, химия, биология, инженерия, экономика және т.б.) дамуы болмас еді. Сондықтан да математиканы меңгеру кезінде әр бөлімнің тек теориясын оқып, практикалық есептерін шығарып қана қоймай, сонымен қатар оның қай ғылымдарда кездесетіні жайлы мағлұмат алған дұрыс деп есептеймін. Осы мақалада математикадағы маңызды бөлімдерінің бірі - тригонометрия және оның жаратылыстану пәндерімен байланыстары жайлы айтылады.

Тригонометрияның жаратылыстану пәндерімен байланыстары жайлы сөз қозғамас бұрын, тригонометрия жайлы білуге керекті ақпараттар жазып кеткен

дұрыс деп есептеймін. Тригонометрия - тікбұрышты үшбұрыштардың қабырғалары мен бұрыштары арасындағы байланысты зерттейтін математика саласы. Тригонометрия Жалпы білім беретін мектептерінде 8 сыныпта «Геометрия» пәнінде «Тікбұрышты үшбұрыштың қабырғалары мен бұрыштары арасындағы қатынастар» тарауымен өтіле бастайды. Кейін 9-11 сыныптарда бұрыштардың тригонометриялық функциялары, олардың қасиеттері, графиктері, тригонометриялық теңдеулер мен теңсіздіктер қарастырылады. [1] Тригонометрияның қазіргі заманғы түрі Л.Эйлердің еңбегімен алынған. Ол $\sin x$, $\cos x$, $\tan x$, $\cot x$ белгілеулерін енгізіп, тригонометриялық функциялар туралы ғылымды әзірлеген. Тригонометрия аспан денелерін, жұлдыздарын зерттеу үшін пайда болған. Бірлік шеңбер берілсін:

Сурет-1. Бірлік шеңбер

β сүйір бұрышының синус, косинус, тангенс және котангенсін табу үшін келесі формулалар қолданылады:

$$\sin \beta = \frac{BC}{AC} \quad \cos \beta = \frac{AB}{AC} \quad \tan \beta = \frac{BC}{AB} \quad \cot \beta = \frac{AB}{BC}$$

β сүйір бұрышының синусы мен косинусы келесі негізгі тригонометриялық тепе-теңдікпен өзара байланысады (Пифагор теоремасы):

$$\sin^2 \beta + \cos^2 \beta = 1$$

немесе

$$\left(\frac{BC}{AC}\right)^2 + \left(\frac{AB}{AC}\right)^2 = \frac{AB^2 + BC^2}{AC^2} = \frac{AC^2}{AC^2} = 1$$

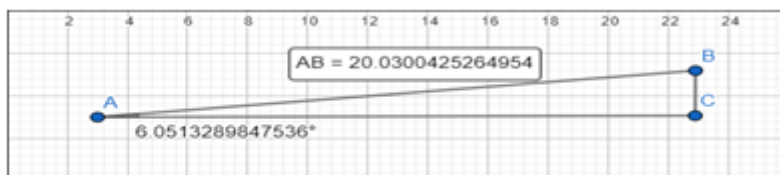
Тригонометриялық функцияларға анықтама берілгеннен кейін тригонометрияға қатысты бірнеше практикалық есептерді қарастырып көрейік:

1) Есептің берілуі: Ұшақ жер бетінен 6° бұрыш жасап ұшты. 20 км ұшқанда қандай биіктікте көтеріледі? Жер бетінен 5 км биіктікке көтерілгенде ұшақ әуежайдан қандай қашықтықта болады?[4]

Есептің шешімі: Ұшақ көлденең бағытта жер бетімен жүріп, жер бетінен бұрыш жасау арқылы вертикаль бағытта ұшқан кезде жүрілген жол мен жасалынған бұрыш берілген екен, демек жер бетінен көтерілген биіктігін және егер жер бетінен 5 км көтерілген болса, ұшақтың әуежайдан қашықтығын табу керек. Алдымен бірінші жағдайды қарастырайын, есептің берілгенін интерпретациялау керек:

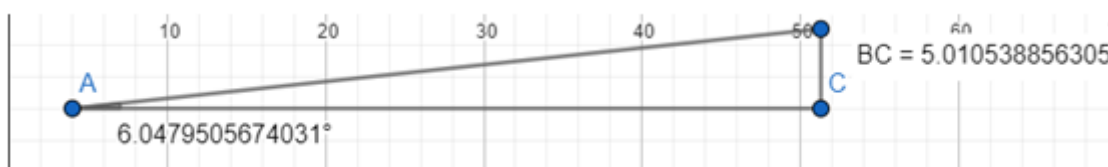

Сурет-2.1. 1-ші есептің 1-ші жағдайы

Бұл жерде сүйір бұрышы 6° -қа тең екенін және AB гипотенузасы 20-ға тең екені көрініп тұр, ұшақтың жер бетінен биіктігін табу үшін A бұрышына қарсы жатқан BC катетін табу керек, ол үшін тригонометриялық синустың 6° -дағы мәнін табу формуласын қолдануға болады ($\sin 6^\circ = 0,1045284632676534713998341548025$):

$$\sin 6^\circ = \frac{BC}{AB} \quad \text{немесе} \quad BC = AB * \sin 6^\circ = 20 * 0,104523 \approx 2,1$$

Демек жер бетінен биіктігі шамамен 2,1 км-ге тең болады екен, енді екінші жағдайды қарастырайын:

Сурет-2.2. 1-ші есептің 2-ші жағдайы

$$AB = \frac{BC}{\sin 6^\circ} \approx 47,83386167528130668613886397097 \approx 48$$

Демек ұшақтың әуежайдан қашықтығы шамамен 48 км екен.

2) Есептің берілуі: Төменде берілген суреттегі «Астана-Бәйтерек» монументі металдан, шыныдан және бетоннан жасалған, алтын жалатылған шары бар биік архитектуралық ғимарат. Ғимараттың биіктігі 97 м, оның үстіндегі шарды қоса алғанда биіктігі 105 м. Бәйтеректен қандай да бір қашықтықта тұрған адам оның жоғарғы ұшын және панорамалық залдағы адамдарды көреді. В және D бұрыштарын қалай есептеуге болады? Мұнда қандай өлшеулер жүргізу керек? [4]

Сурет-3. «Астана-Бәйтерек» монументі

Есептің шешімі: Суретке назар аударсақ, С нүктесінде тұрған адамға D және B нүктедегі шыңдар көрінуі үшін осы нүктелердің бұрыштарын табу керек екен, ол адамның ғимараттан қандай қашықтықта тұрғанына байланысты, егер мысал ретінде 14 м, яғни $AC = 14$ шамасын алсақ, демек бұрыштарды тангесті табу ережесі арқылы есептеуге болады екен:

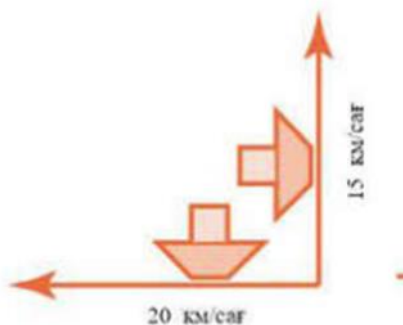
$$\Delta ADC: \tan \angle D = \frac{AC}{AD} = \frac{14}{97}$$

$$\angle D = \arctan\left(\frac{14}{97}\right) \approx 8.2^\circ$$

$$\Delta ABC: \tan \angle B = \frac{AC}{AB} = \frac{14}{105}$$

$$\angle B = \arctan\left(\frac{14}{105}\right) \approx 7.6^\circ$$

3) Есептің берілуі: Екі кеме порттан шығып, біреуі солтүстікке, екіншісі батысқа жүрді. Олардың жылдамдықтары сәйкесінше 15 км/сағ және 20 км/сағ. 2 сағ өткеннен кейін олардың арақашықтығы қандай болады? [4]

Сурет-4.1. Екі кемең жүруі

Есептің шешімі: суреттен екі кемең әр түрлі бағытта әр түрлі жылдамдықпен жүріп келеді, есептің берілгені бойынша 2 сағ өткеннен кейінгі олардың арақашықтығын табу керек екен. Осы есепте өткен есептермен салыстырғанда биіктік не қашықтық өлшемдері берілмеген. Жиі жағдайлар

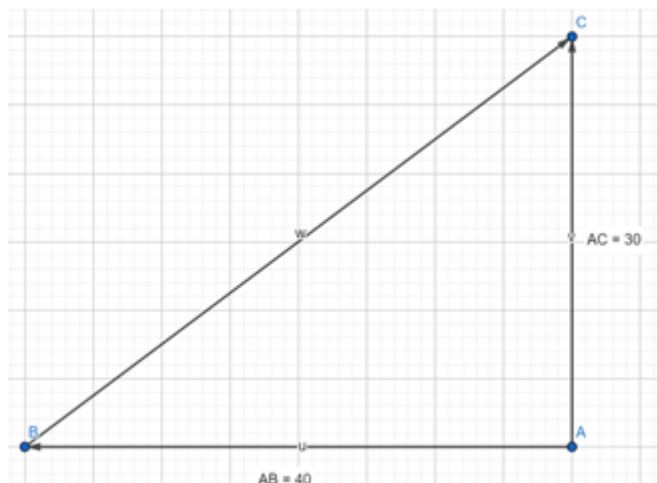

Кемелердің жүріп өткен жолын табу үшін 7-сыныптағы «Физика» пәнінде өтілетін «Қозғалыс. Жылдамдық» тарауын кішкене еске түсіру керек. Ол тарауда бірқалыпты қозғалыс кезінде жүрілген жолды есептеу үшін жылдамдықты табу ережесін қолдану керек. Ережеге сәйкес, жылдамдық деп дененің белгілі бір бағытта қаншалықты тез қозғалатынын сипаттайтын физикалық шама ретінде түсінуге болады. [6] Жылдамдық « ϑ » таңбасымен белгіленеді. Жылдамдықта (ϑ) есептеу үшін жалпы орын ауыстыруды (S) осы орын ауыстыруға жұмсалған жалпы уақытқа (t) бөлу керек: [6]

$$\vartheta = \frac{S}{t} \text{ немесе } S = \vartheta * t$$

Бірінші кемең жылдамдығы $\vartheta_1 = 15$ км/сағ, демек жүрген жолы $S_1 = \vartheta_1 * t = 15 * 2 = 30$ км.

Екінші кемең жылдамдығы $\vartheta_2 = 20$ км/сағ, демек жүрген жолы $S_2 = \vartheta_2 * t = 20 * 2 = 40$ км.

Сурет-4.2. 3-ші есептің шығарылуы

Сонымен кемелердің жүрген жолдары белгілі болғаннан кейін олардың арақашықтығын гипотенузасын табу арқылы есептеуге болады:

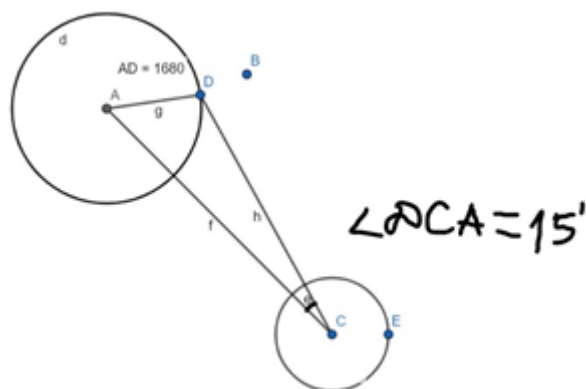
$$BC = \sqrt{AB^2 + AC^2} = \sqrt{40^2 + 30^2} = \sqrt{2500} = 50$$

Демек олардың арақашықтығы 50 км екен.

4) Есептің берілгені: Айдың радиусы 1680 км және ол Жерден $\alpha = 15'$ бұрышпен көрініп тұрса, Жерден Айға дейінгі қашықтықты анықтаңдар. [4]

Есептің шешімі: Есепте айдың радиусы берілген және оның жерден қандай бұрышпен ($\alpha = 15' = \frac{1}{4} = 0.25^\circ$) көрінетіні белгілі. Айдың радиусын катет ретінде қарастырып, есептің берілгенін келесідегідей елестетуге болады:

Сурет-5. 4-ші есептің берілгені

Бұл жерде AD, DC – катеттер, AC – гипотенуза. Демек қашықтықты табу үшін AC-ны табу керек:

$$\sin 0.25^\circ = \frac{AD}{AC} \quad AC = \frac{AD}{\sin 0.25^\circ} = \frac{1680}{0,0043633} \approx 385030$$

Демек, есептің берілгені бойынша Жерден Айға дейінгі қашықтық шамамен 385030 км екен.

Қорытындылай келе, тригонометрияны жаратылыстану ғылымдарымен байланыстара тригонометрияның өмірде қолданысы жайлы, мысалдар көрсету арқылы қандай мәселелерді қарастыруға болатындығы жайлы, білім алушыларда математиканың кез-келген бөлімі жайлы түсініктер қалыптастыру мақсатында әр түрлі көрініспен түсіндірудің қаншалықты маңызды екені белгілі болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Н.К.Сейдімбек, С.Е.Касенов, А.М.Тлеусова, К.М.Шияпов, Ә.И.Ануар. Мектеп математика курсында тригонометриялық теңдеулерді шешу әдістерін қолдану. Алматы, 2023.
2. А.А.Ақжолова, Г.Б. Камалова, Е.К.Хеннер, Е.М. Байзакова. Мектептің информатика-математикалық білім беру жүйесінде әл-фарабидің тригонометриясын оқытудың қажеттілігі туралы. Алматы, 2022.
3. Алгебра Абылкасымова А.Е, часть 2, учебник для 9 класса, 2019.
4. Геометрия Смирнов В.А, учебник для 8 класса, 2018.
5. А.А. Ақжолова, Г.Б. Камалова. Әл-фарабидің тригонометриясын оқытуда оқушылардың есептік ойлауындамыту және диагностикалау моделі. Алматы, 2023.
6. Физика Башарұлы Р, учебник для 7 класса, 2017

ДИНАМИКА БӨЛІМІ БОЙЫНША СУММАТИВТІК БАҒАЛАУДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Искакова А.Ә., Еңсебаева Г.М.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Резюме: В статье описаны возможности суммативного оценивания, который проводится во время учебных процессов. Для демонстрации суммативного оценивания были использованы задания и дескрипторы по разделу динамика.

Summary: The article describes the possibilities of summative assessment, which is carried out during educational processes. To demonstrate summative assessment, tasks and descriptors for the unit dynamics were used.

Қазіргі таңда бағалауды білім беру үдерісінің ажырамас бөлігі деп айтуға болады. Бағалау – оқу барысындағы білім алушының алған білімін тексереді [1]. Қазақстан Республикасында критериалды бағалау жүйесі қолданылады. Оның ішінде формативті бағалау (1-10 балл) және суммативті (жиынтық) бағалау (берілген тапсырмаларға сәйкес 1-30 балл) қолданылады [2]. Білім алушының оқу жетістігін критериалды бағалау барысында олардың жеке қабілеттері мен оқу материалдарын игергендігін анықтай отырып, оқу деңгейін әрі қарай жетілдіреді. Критерийлер ретінде мұғалімдер оқу материалдарын, алдын ала құрастырылған бағалау көрсеткіштері мен оқу мақсаттарын қолдана алады.

Суммативті бағалауда оқу үдерісі кезіндегі бөлімдерді меңгергеннен кейін оқушының білімін тексеру жұмыстарының нәтижелері бойынша жүргізіледі [3]. Тексеру жұмыстарына қойылған балдар қорытынды бағаны анықтауға негіз болады.

9-сыныптың физика пәніндегі «Динамика» бөліміне суммативті бағалаудың жиынтығын ұсынайық. Динамика бөлімінің жиынтық бағалауын тапсыру бойынша оқушылар [4-5]: Ньютон заңдарын қолдана отырып тапсырмаларды орындауды; сандық есептерді шешуде бүкіләлемдік тартылыс заңын, инерция моменті және импульс моментінің сақталу заңын пайдалануды; ілгерілемелі және айналмалы қозғалысты сипаттайтын физикалық шамалар арасында байланыс орнатуды; материялық денелердің инерция моменттерін есептеу үшін Штейнер теоремасын пайдалануды, материялық нүктенің гравитациялық өрісінің кернеулігі мен потенциалының арақашықтыққа тәуелділігін графикалық түрде түсіндіруді біледі.

«Динамика» бөлімі бойынша жиынтық бағалау

Пәні «Физика»

Сыныбы: 9-сынып

Оқу мақсаттары: 9.2.2.10 – Үдемелі қозғалған дененің массасын анықтау;
9.3.3.4 – Горизонталь лақтырылған дененің қозғалысы кезіндегі физикалық шамаларды анықтау
9.2.5.7 – Тербелмелі қозғалыстарға есептер шығару

Ұзақтығы – 40 мин

Жалпы балл – 20 балл

Тапсырма 1. Массасы 3,5 тонна автокөлік орнынан 1,178 КН тарту күшінің әрекетінен қозғалады. Автокөлікке 500 КН кедергі күш әсер етті. Ккліктің үдейі қаншаға тең.

Тапсырма 2. Массасы 200 г доп 10 м/с бастапқы жылдамдықпен горизонталь лақтырылды. Доптың жететін ең биік нүктесімен, қай уақытта жерге қайтп түсетінін анықтаңыз.

Тапсырма 3. Автокөлік 20 м/с жылдамдықпен жолда келе жатыр. Автокөлік массасы 1200 кг. Осы автокөлікті 5 с тоқтату үшін қандай жұмыс орындалуы қажет.

Тапсырма 4. Серіппеге ілінген массасы 5 кг дене 2 Гц жиілікпен вертикаль тербеледі. Серіппенің қатаңдығын табыңыз.

Тапсырма 5. Массасы 24 кг дене көлбеу жазықтықта көкжиекке 30 * бұрышта орналасқан. Егер үйкеліс коэффициенті 0,375 болса, денеге қанша үйкеліс күші әсер етеді.

Тапсырма 6. Массасы 1340 кг көлік көлденең жол бойымен 25 м/с тұрақты жылдамдықпен қозғалды. 10 с дене жылдамдығын 30 м/с арттырды. Дене жылдамдығын 30 м/с дейін арттыру үшін қандай күш қолдану қажет.

Тапсырма 7. Зымыранның массасы 2000 кг. Жер бетімен 10 м/с² үдеумен ұшырылды. Зымыранды көтеру үшін қанша күш қажет?

Суммативті бағалауда негізгі бағалау құралы дескриптор болып табылады. [2] жұмысында альтернативті дескрипторларды дайындаудың бірнеше сипаттамасы көрсетілген. Осыларды негізге ала отырып, жоғарыда ұсынылған «Динамика» бөлімі бойынша жиынтық бағалаудың дескрипторын көрсетейік (1-кесте).

Кесте 1. Суммативті бағалау кестесі

Бағалау критерийлері	Тапсырма нөмірі	Дескриптор	Балы
Үдеуді табады	1	Үдеуді есептейді	2
Доптың жететін биіктігі мен жерге түсетін уақытын табады	2	Жететін биікті табады	1
		Жерге түсетін уақытын табады	2
Көлікті тоқтатуда қандай жұмыс жасайтынын табады	3	Жылдамдықты анықтайды	1
		Тежеуіш күшті анықтайды	2
		Жұмысты табады	2
Серіппенің қатаңдығын табады	4	Серіппенің қатаңдығын табады	2
Үйкеліс күшін табады	5	Көлбеу жазықтықтағы үйкеліс күшін анықтайды	2
		Әсер ететін күшті табады	1
Жылдамдықты өзгерту үшін күшті табады	6	Үдеуді табады	1
		Күшті табады	2
Көтеруші күшті табады	7	Көтеруші күшті табады	2
Жалпы балы:			20

Әрбір критерий бойынша білім алушылардың орындаған тапсырмаларына балл қойылады (өте жақсы – 17-20 балл, жақсы –14-16 балл, қанағаттанарлық – 10-13 балл, қанағаттанарлықсыз – 0-9 балл).

Қорыта айтқанда, білім алушылардың физика пәнінен алған білімін бақылау және айқындау үшін дайындалған тапсырмалар кешенін талдау тек қана меңгерілген білімді бағалау үшін ғана емес, білім алушының қандай тақырыптардан түсініспеушілік бар екенін анықтауға және тапсырмаларды орындау барысында жіберілген қателіктерді жөндеуге бағытталады. Сонымен қатар тапсырмалар кешенін талдау білім алушының оқу сапасын арттыруға өз септігін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Урмашев Б.А. Критериалды бағалау технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: «ССК» баспасы, 2016. -140 б.

2. Безукладников К.А., Краснобородова Б.А., Крузе А.А. Критериальное оценивание результатов образования: монография.- Пермь, 2011. - 127 с.

3. Шмигирилова И.Б., Рванова А.С. Организация учебных исследований по математике в условиях критериального оценивания //Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2019, №4(80): 93-98 стр.

4. Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика: жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 9-сыныбына арналған оқулық. Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. - 272 б.

Закирова Н.А., Аширов Р.Р. Физика: жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2019. - 336 б

ОӘЖ 378.147

СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН «ЖАЛПЫ ФИЗИКА КУРСЫ» БОЙЫНША ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАСЫ

Мейрамбекқызы Ғ., Искакбаев А.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Резюме: в статье рассматривается статус самостоятельной работы студентов в учебном процессе вуза. По курсу общей физики на тему «Основы термодинамики» выносятся задания на самостоятельную работу студента.

Summary: the article discusses the status of students independent work in the educational process of the university. According to the general physics course on the topic "Fundamentals of thermodynamics", tasks are submitted for the student's independent work.

Кіріспе

Жоғары оқу орындарының мақсаты адами капиталды қалыптастыру, болашақ білікті кадрларды даярлау, білім алушылардың кәсіби дағдылары мен құзыреттіліктерін қалыптастыру міндеті тұр. Бұл міндет білім алушылардың бойында өзін-өзі дамытатын және өзін-өзі тәрбиелейтін тұлғаны қалыптастыруды талап етеді. Осы орайда жоғары оқу орнының оқу

процесіндегі студенттің өзіндік жұмысының мазмұнын жобалауға және бақылауға негізделген мәселе маңызды болып табылады.

Студенттің өзіндік жұмысын (СӨЖ)– студенттің даму барысындағы белгілі бір сапалық өзгерістерге ұшырайтын әрекет деуге болады [1]. Бұл ұғымды түсінуде, егер де өзіндік жұмысты әрекет деп қарайтын болсақ, онда оны жүзеге асыра алатын белгілі бір дағдылар жиынтығы болады. Өзіндік жұмысты өзінше әрекет ететін үдеріс деп қарайтын болсақ, ал өзіндік дегенді осы үдерістің белгісі деп қарауға болады. Егерде студенттің бойында жекелік қалыптаспаса, онда студент қажетті әрекеттер мен әдістерді білмейді және оны игере алмайды. Бұдан өзіндік жұмысты басқарусыз жүзеге асыру мүмкін емес екенін байқауға болады.

Жоғары оқу орнында СӨЖ орындауға қойылатын талаптар едәуір күшейеді. Себебі пәнге берілетін жалпы сағат көлемінің 50 пайыздан жоғары сағаттар көлемі студенттің өзіндік жұмысына беріледі. Сондықтан студенттің өзіндік жұмысы тиімді ұйымдастырылады. Осы мақсатта пәннің оқу әдістемелік кешені (ПОӘК) әзірленеді, оның құрамына пәннің жұмыс бағарламасы (силлабус), дәрістер жинағы, практикалық сабақтарды орындауға арналған әдістемеліктер немесе зертханалық сабақтарды орындауға арналған әдістемеліктер, оқытушымен студенттің өзіндік жұмысын орындауға арналған әдістемелік, сонымен бірге айтып отырған студенттің өзіндік жұмысын орындауға арналған әдістемелік, тест сұрақтары, бақылау сұрақтары, емтиханға дайындалуға арналған әдістемелік немесе сұрақтары, глоссарийлер енеді. Бұл студенттердің дәрісханадан тыс уақытта өзіндік жүйелі білім алуына көмектеседі. Себебі, білім алу жүйесінде СӨЖ келесі міндеттерді шеше алады [2]:

- алған теориялық және практикалық дағдыларын жүйелеу және қорытындылауда;
- теориялық білімдерін бекіту және кеңейтуде;
- шығармашылық қабілеттерін дамытуда;
- танымдық қабілеттері мен белсенділіктерін дамытуда: шығармашылық бастама, өзіндік әрекет, жауапкершілік және ұйымшылдық;
- дәрістік, практикалық және зертханалық сабақтарда берілген тапсырмаларды, реферат, эссе, курстық жұмысты және де қорытынды дипломдық жұмысты (жобаны) жазуда және сынаққа, емтиханға дайындалу барысында тиімді қолдана алу.

Материалдар мен әдістер

Жоғары оқу орнында білім беруде ашық үдеріске көшу, ол қазіргі ақпараттық және коммуникациялық технологияларды дәрісханалық сабақтар шеңберінен тыс игеруге тура келетін қашықтықтан білім алудың ақпараты [4]. Оған «Жапай ашық онлайн курстар» (ЖАОК немесе МООС) университеттердегі профессор-оқытушылардың алдын-ала жазып алынған дәрістері еркін қолжетімді болатын ашық онлайн курстарының пайда болуымен байланысты. Ол білім алушылардың өз бетінше білім алу мен оның кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға арналған. ЖАОК пайдалану онда оқу-тілдік

материалдың жоғары ақпараттылығымен және оқу материалының (дәрістер жинағы, электрондық оқу, әдістемелік және дидактикалық материалдар) толықтай қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жоғары оқу орнында тағы бір СӨЖ сапалы білім алу әдісіне портфолионы жатқызуға болады [3-4]. Әрбір студенттің жинақтаған портфолиосынан білім деңгейін анықтауға болады. Пәннің портфолиосына студенттер күнделікті алған теориялық сабақтардан қажетті материалдарды, ал практикалық сабақтардан орындалған жұмыстарды, зертханалық сабақтарда орындалған тәжірибелік жұмыстарды, сонымен бірге қосымша дидактикалық материалдарды жинақтап отырады. Ол өз кезегінде өз бетінше дайындалып, аралық бақылау тапсыруға, емтихан тапсыруға көп көмегін тигізетіні сөзсіз.

Нәтижелер және талқылаулар

Жоғары оқу орнында жұмыс бағдарламасын игеруге сәйкес СӨЖ әрбір оқытушының пәнге сәйкес әдістемелік нұсқаулығымен құрылады. Сондай нұсқаулық бойынша Жалпы физика курсы пәнінен «Термодинамика негіздері» тақырыбына сәйкес келесі дәрісханадан тыс уақытта игерілетін тапсырмаларды келтірейік.

Тақырыбы: Термодинамика негіздері

Тапсырма 1. «Жылу қозғалтқыштары мен қоршаған ортаның ластануы» тақырыбында баяндама дайындау.

Тапсырманың мақсаты:

- теориялық білімді бекіту және тереңдету;
- әдебиеттерді қолдану дағдыларын қалыптастыру;

Тапсырма мазмұны:

- жұмыс бағдарламасында көрсетілген әдебиеттерді оқу;
- баяндама жасау;
- тақырып бойынша ауызша жауаптарға дайындалу.

Орындалу мерзімі: силлабуста ұсынылған кестеге сәйкес

Жұмыс нәтижелеріне қойылатын негізгі талаптар:

хабарламада келесідей сұрақтарға жауап көрсетілуі қажет:

- жылу қозғалтқыштары деген не?
- жылу қозғалтқыштарының жұмыс принципі мен түрлері;
- жылу қозғалтқыштары жұмысының қоршаған ортаға әсері;
- қоршаған ортаны қорғау.

Жазылған баяндамаға келесі түрде бағалау жүргізіледі:

- Тақырыптың өзектілігі, 1 балл;
- Мазмұнның тақырыпқа сәйкестігі, 1 балл;
- Материалды өңдеу тереңдігі, 1 балл;
- Дереккөздерді толық және сауатты қолдану, 1 балл;
- Баяндаманы рәсімдеудің талаптарға сәйкестігі, 1 балл;
- Сұраққа жауап беру мен пікір-талас жүргізе алу, 5 балл.

Максималды балл саны: 10 балл. Олар келесі пайыздық көрсеткішпен бағаланады:

9-10 балл - «90% -100%» ;

- 7-8 балл - «70% -89%»;
- 5-7 балл – «50% -69%»
- 5 балдан төмен - «0% -50%»

Бақылау формасы:

- әрбір студентте баяндаманың бар екенін тексеру;
- бірнеше студенттерден сұрақ-жауап алу.

Тапсырма 2. Жылу қозғалтқыштарының макетін әзірлеу.

Тапсырманың мақсаты:

- практикалық білімді дамыту және тереңдету;
- арнайы әдебиеттерді қолдану;

Тапсырма мазмұны:

- тапсырмада берілген әдебиеттерді оқу;
- тапсырманы орындау.

Орындалу мерзімі: силлабуста ұсынылған кестеге сәйкес.

Жұмыс көлемінің бағытталуы: макет, студенттердің орындалу тобы.

Жұмыс нәтижелеріне қойылатын негізгі талаптар:

- макеттің көрнекілігі, қолдану қарапайымдылығы.

Бағалау критерийі:

- тақырып мазмұнына сәйкестігі, 1 балл;
- тапсырманың шығармашылық орындалуы, 10 балл;
- модельдің практикалық құндылығы мен практикалық сабақтарда оның қолданылу мүмкіндігі, 3 балл;
- рәсімделудің эстетикасы, 5 балл;
- жұмыс тексеруде уақытында орындалуы, 1 балл.

Максималды балл саны: 20 балл. Олар келесі пайыздық көрсеткішпен бағаланады:

- 19-20 балл - «90% -100%» ;
- 15-18 балл - «70% -89%»;
- 10-14 балл – «50% -69%»
- 10 балдан төмен - «0% -50%»

Бақылау формасы:

- Жылу қозғалтқыштары сұлбасының (макеті) бар екендігі тексеру;
- қызмет ету принципін демонстрациялау және түсіндіру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Құлбекұлы М. Жалпы физика: оқу құралы. - Алматы: Қарасай, 2017. - 448 б.
2. Абдулаев Ж. Физика: Жоғары оқу орынд. студ. арн. оқулық. - Алматы: Ғылым, 2011.- 376 б.
3. Бижігітов Т. Жалпы физика курсы: Оқулық.- Алматы: ЖШС "Экономика", 2013.- 890 б.

Осындай үлгіде құрылған СӨЖ тапсырмалары студенттердің білімін жетілдіруге үлкен септігін тигізеді. Өз бетінше жұмыс жасауға үйретеді.

Қорытындылай келе, студенттің өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда оқытушылардың өзі оқыту процесін ұйымдастыруды қалыптастыруы міндетті

түрде қажет. Ол студенттерге бағыт бағдар беруге көмектеді. Сондықтан, студенттер СӨЖ орындай отырып сапалы да және жүйелі білім ала алады. СӨЖ орындалуы да студенттердің жауапкершілігі мен пәнге деген қызығушылығынан, мақсатқа жетуінен болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ефанова Л.Д. О диалектическом единстве управляемой и самостоятельной работы студентов в вузе. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2016. №2(56): в 2-х ч. №1, С. 191-194.

2. Исакова Т.Б. Проектирование технологии организации самостоятельной работы студентов в условиях реализации компетентного подхода в профессиональном образовании //Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева. – 2015. - № 2 (18). – С. 97-105.

3. Яковлева, Е.В., Макусева, Т.Г. Организация управляемой самостоятельной деятельностью студентов в ходе лекции //Управление устойчивым развитием, 2019. № 2 (21). С.112-118.

Федосеева, О.Ю. Анализ эффективности самостоятельной работы студентов с использованием информационных технологий //Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – Тольятти: ВУиТ, 2015. - №2(24). – 117-126 с

ОӘЖ 378

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ АРТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Наубетова А.Ж.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты

Қазіргі уақытта мұғалімнің жетістігі оқушыларға қаншалықты білім мен білікті беру тұрғысынан емес, жас ұрпақты іс-әрекетке қаншалықты үйретті және олардың когнитивті дағдыларын қаншалықты дамыта алғандығымен бағаланады. Білім беру жүйесінің міндеттерінің бірі ретінде: «Жеке адамның шығармашылық, рухани дене мүмкіндіктерін дамыту адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасауы арқылы интеллектілігін байыту- қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндеттердің бірі», - делінген [1]. Соңғы жылдары білім беруді жаңаландырудың негізгі тенденциялары оқытудың гуманизация, гуманитаризация, демократизация, децентрализация, дифференциация, индивидуализациясымен сипатталады.

Осы орайда ең алдымен оқушылардың когнитивті (танымдық) дағдылары дегеніміз не және танымдық белсенділіктің қандай құрамдас бөліктері бар соған тоқтала кетуді жөн көрдім. Көптеген педагогтар мен психологтар оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру мәселесіне көңіл бөлген. Бұған дәлел ретінде Л.С.Выготскийдің жақын арадағы даму аймағын [2] және тағы басқа ғалымдардың еңбектерін көруге болады. Жақын арадағы даму аймағы оқыту мен оқушының танымдық дамуының арасындағы байланысты көрсетеді.

Сонымен қатар, оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастыру жайындағы сұрақ оқуды белсенді ету мәселелерінде де ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады. Танымдық белсенділік ұғымына анықтама берген бірнеше ғалымдардың еңбектеріне тоқтала өтейік: Г.И. Щукина танымдық белсенділік тұжырымдамасын оқушылардың танымдық әрекетін белсендіру арқылы; Т.И. Шамова, танымдық белсенділікті мектеп оқушыларының оқуын жетілдіру бөлігі ретіндегі бағытталған қызметтің мақсаты, құралы және нәтижесі ретінде анықтаса; М.А.Данилов белсенділікті когнитивтіліктің дайындық кезеңі ретінде зерттеді; Л.П. Аристова мектеп оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетіне гносеологиялық негіздері аспектісінде зерттеу жасады.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді талдаудың қорытындылары бойынша оқушының танымдық белсенділігін қалыптастыру мен дамыту педагогикадағы өте өзекті және маңызды мәселелердің бірі. Сонымен қатар, бұл мәселенің зерттелуі мен қиындықты шешу жолдарының, танымдық белсенділік ұғымының құрылымы жайында нақты зерттеулер жоқ.

Оқушылардың танымдық белсенділігі – оқу процесіндегі тиімділік көрсеткіштерінің дамуының және оқу процесінің нәтижелілігінің ең негізгі факторы деп қорытынды жасауға болады. Оқушылардың танымдық белсенділігі өздігінен білім алуын, жауапкершілігін, шығармашылық қабілетін және өздігінен білім алуға талпынуының ең негізгі себебі.

Енді осы танымдық белсенділікті дамытуға әсер ететін ең негізгі фактор бұл оқушының оқулығы. Ол үшін отандық және шет елдік білім жүйесіндегі оқулықтардың жай күйін салыстырайық. Физика пәнінің ең негізгі күрделі бөлімдерінің бірі механика тарауы. Сол себепті механика тарауын отандық оқулықтарда қалай берілетінін және оның ұлттық бірыңғай тестілеуде қандай қиындық туғызатынын қарайық. Төмендегі суретте Physics, Mike Crundell авторлығымен дайындалған оқулықты, Н.А. Закирова, Р.Р.Аширов авторлығымен дайындалған Физика 9 сынып оқулығы терілген. Екі оқулықтағы кинематика тарауы бойынша еркін түсу қозғалысын сипаттайық.

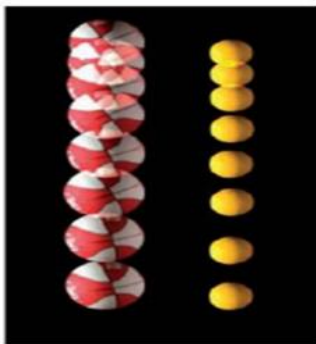
Қарапайым кинематика тарауындағы еркін түсу қозғалысының екі оқулықтағы түсіндірілуін сипаттайық. Жалпы білім беретін мектептің 9 сыныбына арналған Н.А.Закирова мен Р.Р.Ашировтың авторлығымен жазылған оқулықта еркін түсу қозғалысын сипаттау үшін Аристотель мен Галилейдің тарихынан бастаған. Сонымен қатар, бірқалыпты үдемелі қозғалыс үшін орын ауыстырудың қатынасын берген. Өзі бірқалыпты қозғалысты енді оқып бастаған оқушы үшін бұл танымдық белсенділігін арттыруға емес, мәліметті ашық және толық түсіндірілмегендіктен одан әрі қиындық туғызатыны анық. Яғни оқушы еркін түсу қозғалысы кезінде білуі керек мәліметтер берілмеген. Оқушы нені білуі керек:

1. Еркін құлаған дененің бастапқы жылдамдығын;
2. Төмен құлаған сайын жылдамдық артатыны;
3. Алғашқы бір секунд пен соңғы бір секундта жүрілген жолдар тең болмайтыны;
4. Соңғы уақыттарда алғашқы уақытқа қарағанда көп жол жүретіні

анық оқулықта көрсетілмеген. Яғни бұл мәліметті оқушы өзі оқып, тауып алу керек деген сөз.

Енді дәл осы қозғалыстың шет елдік әдебиетте қалай берілгенін салыстырып көрейік. Төмендегі суреттен байқайтынымыз оқушы сол жақтағы сурет қарап, бірден анықтай алады. Егер дене биіктіктен құлайтын болса, алғашқы секундтарда аз жол жүрсе соңғы секундтарда көбірек жол жүретінін. Сонымен қатар әртүрлі жол жүрсе, жылдамдықтың артатынын да сипаттай алуға мүмкіндік еберід.

Енді бұл қозғалыстың қолданысын талдап көрейік. Ұлттық бірыңғай тестілеуде төмендегідей тапсырма келеді.

Дене 1960 м биіктіктен құлайды. Дене соңғы секундта қандай жол жүреді? ($g=10 \text{ м/с}^2$)

- А. 191 м
- В. 1960 м
- С. 5 м
- Д. 1769 м

Демек, оқушы егер еркін түсу қозғалысын толықтай шет елдік әдебиетте көрсетілгендей толықтай түсінік алған болса, соңғы секундта алғашқы секундқа қарағанда көбірек жол жүретінін талдай алатын еді. Яғни, бұдан шығатын қорытынды егер эксперименттік тапсырмалар, тәжірибелік жұмыстар немесе күнделікті өмірдегі құбылыстарды суреттер арқылы көз алдына көрсететін болса, оқушының танымдық белсенділігін арттыруға болады.

Мұғалім іс әрекеті мен оқушы әрекетінің дұрыс қатынасында танымдық белсенділік оқушының білімі мен дағдысын дамытатын фундаменталды фактор болады. Психологиялық және педагогикалық әдібиеттердегі ақпараттарға әдебиеттік шолу мен талдау жасау барысында төмендегідей фактілердің қарама-қайшылығын көруге болады:

✓ сабақ барысында оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту мен белсендіруге қажеттілігі жоғары екендігі;

✓ сабақ барысында ғана танымдық белсенділікті арттырудың жеткіліксіздігі.

Мемлекеттік стандарт бойынша 9 сыныпқа аптасына 2 сағат ғана берілген. Оқу бағдарламасына сай бұл тәжірибелік жұмыстардың барлығын жасап көрсетуге уақыт жеткіліксіз. Демек, физика пәнін оқытуда тек сабақ барысындағы оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қою ғана

жеткіліксіз. Оқушылар сабақтан тыс уақытта да білімін жетілдіретін зерттеу жұмыстарымен айналысуы қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Білім беру жүйесінің даму тенденциялары Н.Әлқожаева
2. Л.С.Выготский Собрание сочинения в шести томах
3. Тоқбергенова У.К., Кронгарт Б.А. . Физика. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017.-200 б.
4. Кронгарт Б.А., Насохова Ш.Б.. Физика. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2018.-232 б.
5. Башарұлы Р. Шуиншина Ш., Сейфоллина К. Физика. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019.-272 б.
6. Кронгарт Б., Казахбаева Д., Иманбеков О., Қыстаубаев Т. Физика. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019.-282 б.
7. Кронгарт Б., Казахбаева Д., Иманбеков О., Қыстаубаев Т. Физика. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019.-270 б.
8. Авдулова Т.П. Психология подросткового возраста. М.: Академия. 2008.
9. Киселёва Т.И. Развитие познавательных интересов младших школьников во внеурочной деятельности. // Управление образованием: теория и практика. 2020. №3(39). С. 66–74.
10. Милехина Т.Е. Развитие познавательного интереса младших подростков в процессе обучения с помощью индивидуальных творческих заданий: автореф. дис. канд. пед. наук. М., 1996.
11. Чугунова К.А. Познавательный интерес в подростковом возрасте. // Молодой учёный. 2016. №28 (132). С.963–965.
12. Карташова Л.И. Способы формирования познавательных интересов старшекласников. // Вестник РУДН. Серия: Информатизация образования. 2007. №2–3. С. 32–38.
13. Башилова Л.А. Влияние игровых технологий на развитие познавательного интереса у младших школьников. // Студенческий форум. 2020. №36–1 (129). С. 36–40.
14. Хангельдиева И.Г. Эдьютеймент как философия и интегрировано креативная технология современного образования. // Актуальная педагогика. 2016. №1. С.13–16
15. Интернет ресурсы <https://moi-universitet.ru/kak-otlichit-prostogo-otlichnika-ot-odarennogo-rebenka/>

ОӘЖ 373

**МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ҒЫЛЫМИ ЖОБАҒА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ІЗДЕНІС
ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Оңғаров Н., Еңсебаева Г.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан

Резюме: В статье рассматривается одна часть усовершенствованной учебной программы по созданию научного проекта по математике и совершенствованию исследовательских навыков учащихся. Рассматривается обучение распознаванию и анализу общей математики с новой точки зрения. Научный проект по предмету математика предполагает несколько критериев формирования исследовательских способностей

учащихся. Эти критерии можно использовать для формирования аналитических упражнений.

Summary: This article examines one part of an improved curriculum for creating a science project in mathematics and improving students' research skills. Learning to recognize and analyze general mathematics is examined from a new perspective. A scientific project in the subject of mathematics involves several criteria for developing students' research abilities. These criteria can be used to shape analytical exercises.

Сананы, ойлауды, дүниетанымды, шығармашылық қабілеттерді дамыту оқушыларда математиканы оқыту процесінде оқушылардың зерттеу қызметі ықпал етеді. Зерттеу дағдыларын дамытуға, танымдық қызығушылықты қалыптастыруға іздеу-зерттеу сипатындағы тәуелсіз жұмыстар, стандартты емес жұмыстар әсер етеді. Іздеу-зерттеу іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыру құралдарының бірі стандартты емес мәселелерді шешу болып табылады, оларды шешу кезінде тапқырлық және басқа да қасиеттер дамиды.[1]

Осы тақырып бойынша әдебиеттерді талдау және математикаға қызығушылығы бар оқушы ретінде мәселелерді шешу барысында бағдарламалық материалды игеру үшін, жобалық-зерттеу жұмыстарын қарастыруға болады.

Мысал ретінде, сабақ барысында да, оқушыға берілетін үй тапсырма ретінде де қарастыралатын шығармашылық тапсырмаларды алуға болады. Жұмыстың бұл түрінің алғашқы дағдылары бастауыш мектепте басталады, ал 5-6 сыныптарда осы жастағы табиғи қызығушылықты ескере отырып, кішігірім зерттеулер жүргізу өте қолайлы. Математика сабағында алатын білімі өмірмен қалай байланысты екенін көрсетуге болады, ол әрі қарайғы тақырыптарды зерттеуге дайындық ретінде де, оқушыларды өзін-өзі тәрбиелеуге ынталандыра алатын практикалық – бағдарланған тапсырмаларды орындау кезінде-зерттеу қызметінің қажетті шарты болып табылады.[2]

Жұмыстың осындай формаларының бірі-оқушыларды жобалық-зерттеу қызметіне тарту, оның маңыздылығын асыра бағалау қиын. Бірақ зерттеу әдісін қолдану үшін оған иелік ету керек. Байқау, өлшеу және есептеу, заңдылықтарды байқау, гипотезалар жасау, олардың ақиқатын тексеру, математикалық әдісті қолдану, қорытынды жасау, нәтижелерді сыни тұрғыдан түсіну, оларды болашақта қолдану – мұның бәрі осы әдісті қолдану үшін қажет жиынтық. Сабақтан тыс жұмыстардың мүмкіндіктері (ғылыми-практикалық конференцияларға, шығармашылық және зерттеу жұмыстарының конкурстарына қатысу) оқушыларға зерттеу әдісінің элементтерін үйретуге көмектеседі, бірақ бұл процеске барлық оқушылар қатыса бермейді. Ал білім алушылардың білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижелеріне мемлекеттік білім беру стандартының талаптары "танымдық, оқу-зерттеу және жобалық қызмет дағдыларын, проблемаларды шешу дағдыларын, практикалық мәселелерді шешу әдістерін өз бетінше іздеуге қабілеттілігі мен дайындығын" көздейді.[3]

Ғылыми жобаны оқушылардың ізденістілігіне байланысты мынадай қызметтерге бөлінеді:

- оқушының интеллектін, оның жоспарлау және бақылау қабілетін дамыту;

- шығармашылық қабілетін дамыту;

- білім алушылардың дербес қызметіне бағдарланған, ол белгілі бір дағдыларды меңгеруді қамтиды: талдау, синтез, ақыл-ой эксперименті, болжау;

- өзінің зерттеу жұмысы бойынша шығармашылық, зерттеу, іздеу, проблемалық әдістері;

- білім алушыларды өз білімдері арқылы білім алуға үйретуге мүмкіндік береді.[4]

Зерттеу нәтижесі және жобалау іс-әрекеттерінің ортақ және әртүрлі белгілері бар деп айту керек. Жобалық іс – шаралар-бұл білім беру кеңістігін ұйымдастыру тәсілі, онда оқушылардың өздері міндеттер қояды, жоспарлайды және шешеді, өз әрекеттерін бақылайды және нәтижесін бағалайды, өздерінің жеке білім беру траекториясын анықтайды. Жоба бойынша жұмыс нәтижесі белгілі бір бірегей өнімді жасау болып табылады. Зерттеу қызметі оқушының белгілі бір материалды өз бетінше зерттеуге деген табиғи ұмтылысы негізінде құрылған. Зерттеу қызметінің ерекшелігі-ғылыми зерттеу жұмыстары әртүрлі нәтижелерге әкелуі мүмкін, кейде тіпті күтпеген – ғылыми ортада "теріс нәтиже де нәтиже"деп айтылады. Жобалық жұмыстың нәтижесі әрқашан нақты анықталған.[5]

Ақпараттық технологиялардың рөлі математика сабақтарында да үлкен рөл атқарады. Сабақтың зерттеу бөлігі көрнекі және қызықты болатын көптеген онлайн қызметтер бар. Мысалы, desmos қызметіндегі "сызықтық функция" тақырыбын зерттегенде, k және b коэффициенттерінің мәндерін тінтуірдің бір қимылымен өзгертуге болады, функция графигі өз орнын өзгертеді. Оқушылар сызықтық функция графигінің орналасуы k және b коэффициенттеріне қалай байланысты екендігі туралы оңай болжам жасайды.

Ғылыми жобаның кейбір есептерін қарастырайық.

Есеп-1. Биіктігі 90 метр, табан қабырғаларының ұзындығы 7 метрден болып тұрған Пирамида 25 қабатты үймен бірдей. Оның құрылысына 12 мың шаршы метр гранит тасы, 52 мың метр құрылыс ағашы, 15 мың тонна цемент, 900 шаршы метр шыны жұмсалған. Пирамиданың бүйір бетінің ауданын табыық.

Есептің шешімі:

S – бүйір бетінің ауданы

$$AD=CD=70$$

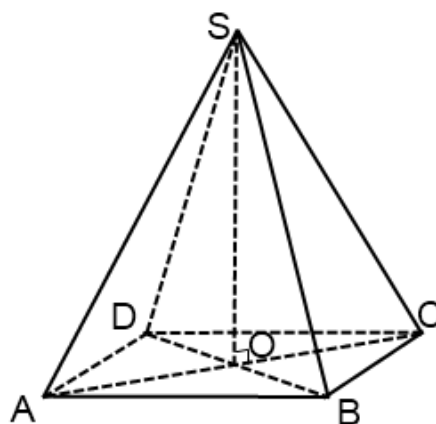
$$SO=90$$

$$SO_1 = \sqrt{SO^2 + OO_1^2} = \sqrt{90^2 + 35^2} = 5\sqrt{373}$$

$$S_{бүй} = \frac{1}{2} * P * m = \frac{1}{2} * 280 * 5\sqrt{373} = 700\sqrt{373}$$

$$\text{Жауабы : } S_{бүй} = 700\sqrt{373} \text{ м.}$$

1-суретте пирамида бейнесі

Зерттеу сипатындағы есептерді шешуде оқушы математикалық білімді практикалық қажеттіліктерге қолдануды үйренеді.

Есеп-2. Көлемі 125 см^3 болатын куб текшелі аквариумның толық бетінің ауданын табу қажет.

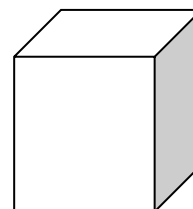
Шешуі: $V = a^3$

$$a^3 = 125, a=5$$

$$S = a^2 * 6 = 25 * 6 = 150$$

$$S = 150 \text{ см}^2$$

Жауабы: $S = 150 \text{ см}^2$

Қорытындылай келе, оқушылардың зерттеу қызметі-бұл негізгі құрал ретінде оқу зерттеулерінде қолданылатын білім беру технологиясы. Зерттеу қызметі барысында оқушылар ойлау, байқау, зейіннің тұрақтылығын дамытады және тақырып бойынша материалды сәтті игереді. Ғылыми жоба жұмыстарында балалардың ізденіс зерттеушілік қабілеттерін дамыту үшін оқушыларды қызықтыра алуымыз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Атанасян Л.С., Бутузов В.Ф., Кодомцев С.Б. и др. Геометрия 7-9 кл., М. Просвещение, 2020.
2. Далингер В.А. Методика обучения учащихся доказательству математических предложений. М., Просвещение, 2006.
3. Калашникова А.Г. и др. Типовой расчёт «Уравнения и неравенства» для учащихся 10-11 класса, Новосибирск, изд. НГТУ, 2017.
4. Концепция развития математического образования в РФ, 2014
5. Перельман Я.И. Геометрия на свежем воздухе. М., ООО «Издательство АСТ», 2007.

МАТЕМАТИКАДАН БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ

ф-м.ғ.к. Роговой А.В., Абулгазимов А.Н.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

Аннотация: Данная статья рассматривает основные задачи профильного обучения математике в современной школьной системе. В статье описывается значимость профильного обучения математике для студентов, которые стремятся глубже изучить этот предмет и применить его в своей будущей карьере.

Abstract: This article examines the main tasks of specialized mathematics education in the modern school system. The article describes the importance of specialized mathematics education for students who seek to study this subject more deeply and apply it in their future careers.

Қоршаған әлем туралы білім білімді қалыптастыруға негіз болатын сезімдер мен қабылдаулардан басталады. Туғаннан бастап, мүмкін ертерек, адам қоршаған ортаны қабылдай бастайды. Бұл процесс біртіндеп қарапайым қабылдаудан білім алуға ауысады. Қабылдау процесінде физикалық шындық нақты деректер ретінде қабылданады, содан кейін олар хабардарлық деңгейінде танылады: "мен не көретінімді білемін". Осы нақты мәліметтермен бірге санада қарапайым заңдылықтар қалыптаса бастайды.

Бір-бірте бала инстинкттер мен шартты рефлексдер деңгейінде осы заңдылықтарды өз бетінше біле және түсіне бастайды. Баланың бұл деректердің маңыздылығы және олардың өзара байланысы туралы сұрақтар қоя бастауы өте маңызды, сондықтан ол оларды сыртқы мотивациясыз тани алады және басқалардың жауаптарын қажет етпейді.

Бұл кезеңдегі ересектердің міндеті-баланың қоршаған әлем туралы түсінігін кеңейту және оны біртіндеп күрделендіру. Бала құбылыстардың табиғаты, олардың пайда болу себептері және мақсаттары туралы сұрақтар қоя бастағанда, бұл ғылыми қызығушылықтың қалыптасуына жол ашады. Ересектердің мұндай сұрақтарға жауап беру қабілеті олардың белгілі бір ғылыми білім базасының болуын көрсетеді.

"Мен неге әкеге ұқсаймын?", "Неге аспанға лақтырылған доп жерге түседі?", "Неліктен шыбындар ұшады?", "Неліктен қант шайға ериді?", "Неліктен велосипед қозғалғанда құлап кетпейді, бірақ тоқтаған кезде құлап кетеді?" және т. б. дәл және уақтылы жауаптарды талап етеді. "Сіз өскенде білесіз" немесе "Мұның бәрін мектепте үйренесіз" сияқты қарапайым мәлімдемелер балалардың рухани және интеллектуалдық қажеттіліктерін қанағаттандырмайды және олар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуына әкелуі мүмкін.

Ересек адам балаларға олардың сұрақтарына, содан кейін күрделілеріне нақты және түсінікті жауаптар беру үшін жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар бойынша кең білімге ие болуы керек. Бұл ғылымдардың негізі мектеп бағдарламасына негізделген. Басқаша айтқанда, сапалы білім баланың

дамуында маңызды рөл атқарады, өйткені ол ата-анасының қажетті білімі бар екеніне сенімді болуы керек.

Әрине, ата-аналар да, қазіргі ғылым да жауап бере алмайтын сұрақтар туындауы мүмкін. Мұндай сұрақтар қоятын оқушылар мамандандырылған оқытудың бастапқы нүктесіне айналады.

Егер оқушы сөздердің мағынасын түсініп, сөздердің дұрыс жазылуы мен шығу тегі туралы сұрақтар қойса, бұл оның лингвистикаға деген қызығушылығын көрсетуі мүмкін. Егер бала мектеп бағдарламасынан тыс тарихты тереңірек түсінуге ұмтылса, бұл оның тарихи зерттеулерге деген қызығушылығының белгісі болуы мүмкін. Білім алушылар гуманитарлық немесе жаратылыстану ғылымдары болсын, қызығушылық саласын таңдайды.

Ғылымды әртүрлі критерийлер бойынша жіктеуге болады. Л. Д. Ландаудың айтуынша, оны гуманитарлық, жаратылыстану және ғылыми емес пәндерге бөлуге болады, математика ғылыми емес деп саналады. Алайда, математика ғылымда шешуші рөл атқарады, өйткені ол әлемнің әртүрлі аспектілерін көрсетеді; Л.Д. Ландау айтқандай: "Табиғат кітабы математика тілінде жазылған".

Ерте балалық шақта балалар қоршаған ортадағы белгілі бір объектілермен әрдайым тікелей байланысты бола бермейтін сандар мен тізбектер сияқты дерексіз математикалық ұғымдармен кездеседі. Олар бір мұрын, екі қол сияқты "Бір", "Екі" сияқты сандық ұғымдарды біле бастайды.

Мектепке барар алдында және оқу кезінде ол айналадағы әлем туралы түсінік қалыптастыруға көмектесетін натурал Сандарға назар аударады. Дегенмен, қоршаған ортаны толық түсіну үшін күнделікті өмірде бөлшектер мен пайыздарды түсіну және пайдалану қажет.

Математика көбінесе нақты объектілерден абстракцияланып, дерексіз "Балалар сұрақтарына" жауап беруді талап ететіндіктен, ол жасанды және нақты әлеммен байланысты емес болып көрінуі мүмкін. Бұл оны жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдар сияқты басқа пәндерден ерекшелендіреді, олар көбінесе нақты "Балалар сұрақтарына" жауап беруді талап етеді. Сондықтан мотивация математиканы оқытуда маңызды рөл атқарады.

Математиканың пайдалылығын көрсету үшін оның теориясын зерттеп, оның эстетикалық тартымдылығын сезіну керек. Математиканы түсіну, оны қолдана білу, оған деген қызығушылық пен есептерді шешу тек қиындық қана емес, сонымен бірге адамға қуаныш сыйлайтын қанағат көзі болып табылады.

Математикаға қызығушылық танытқан студенттер жиі сұрақ қояды: "Бұл не үшін қажет?". Олар математиканы іс жүзінде қолдануға мүдделі. Мектептің міндеті-мұндай оқушыларға қолдау көрсету және оларға математиканы тереңдетіп оқуды таңдауға мүмкіндік беру.

Жаратылыстану және гуманитарлық салаларда бейіндік оқыту үшін математиканы терең меңгеру қажет емес. Білім алушылар математиканы білу ғылымның өз саласында алға жылжуы және маңызды нәтижелерге қол жеткізуі

үшін қажет екенін түсінуі маңызды. Болашақ физиктер, химиктер, инженерлер, экономистер үшін математика ажырамас құрал болып табылады.

Жаратылыстану-математикалық пәндердегі есептерді түсіну және шешу проблемалары көбінесе мектеп түлектерінде функционалдық тәуелділіктерді талдаудағы, математикалық теңдеулерді құрудағы және шешудегі қиындықтарға, алгебралық және геометриялық конструкцияларды орындаудағы қиындықтарға байланысты туындайды. Жаратылыстану-математикалық пәндерді оқыту эксперименттік және теориялық әдістерді біріктіруді, сондай-ақ Негізгі математикалық ұғымдарды пайдалана отырып, заңдардың мәнін түсінікті деңгейде зерттеуді талап етеді.

Математика курсы аясында білім алушы координаталық әдіс, пропорционалды байланыстар, жоғары ретті функциялар, функциялар графикасы және олардың негізгі қасиеттері сияқты әртүрлі математикалық ұғымдар мен әдістерді меңгереді. Бұл білім алушыларға құбылыстар мен процестерді математикалық модельдер мен графиктердің көмегімен талдауға мүмкіндік береді, бұл табиғи құбылыстардың динамикасын түсіну және себеп-салдарлық байланыстарды анықтау үшін маңызды.

Физика курсына, әсіресе салыстырмалылық негіздері мен релятивистік әсерлерді зерттеу контекстінде қолданылатын координаталық әдісті игеру анықтамалық жүйенің салыстырмалылық принципін терең түсінуге ықпал етеді. Өсу тұжырымдамасын түсіну уақыт пен кеңістіктегі табиғи құбылыстар мен процестердің өзгеру жылдамдығын, мысалы, сұйықтықтың булану жылдамдығы, Радиоактивті ыдырау заңы, ток күшінің өзгеруі және т. б. Дифференциалдау және интегралдау дағдылары әртүрлі толқындар мен тербелістерді зерттеуге, сондай-ақ жылдамдық пен үдеу сияқты негізгі механика тұжырымдамаларын тереңірек талдауға кең мүмкіндіктер ашады.

Математика курсына зерттелген симметрия тұжырымдамасын қолдану молекулалар мен кристалдардың құрылымын толығырақ қарастыруға, айналар мен линзалардың көмегімен кескіндер жасауға, электр және магнит өрістерінің көрінуін талдауға мүмкіндік береді. Айта кету керек, физика мен математика курстары арасындағы тығыз байланысқа қарамастан, оқу бағдарламаларындағы өзгерістер нәтижесінде кейбір математикалық ұғымдар физика курсына математика курсына қарағанда ертерек оқытылады, соның ішінде функцияның өсуі, радиандағы бұрыштарды өлшеу, осьтер мен шектердегі векторлардың проекциясы.

Механика негіздері мен математикалық талдауды біріктіру қажет, өйткені физиканы зерттеу математикалық құралдарды қолдануды талап етеді, ал физикалық құбылыстар контекстінде математиканы түсіну оқу процесін жақсартады. Математика сабақтарында дененің көкжиекке қарай бұрышпен қозғалуы сияқты физикалық мысалдарды зерттеу жоғары және төмен функциялар ұғымдарының қалыптасуына, екінші туынды ұғымның енгізілуіне ықпал етеді және графиктің дөңестігін анықтау ережелерін нақты түсінуге көмектеседі. Анықталмаған және анықталған интегралдар ұғымдарын зерттеу

кезінде физикалық мысалдарды олардың анықтамаларынан бастап көпмүшелік интеграция ережелеріне дейін егжей-тегжейлі қарастырған жөн.

Жаратылыстану және математикалық пәндерді оқытуда өсу және интеграл ұғымдарын қолдану инерциялық анықтамалық жүйелермен байланысты, олар Ньютонның екінші заңын жалпылау, электромагниттік индукция Заңы, сфералық симметриялы өрістегі гравитациялық күштің жұмыс формуласы сияқты шамалардың мәндерін дәл жазу үшін пайдалы болуы мүмкін., екінші ғарыштық жылдамдық, магниттік өрісте раманың айналуы кезінде индукцияның электр қозғаушы күшін есептеу өріс, сондай-ақ күш әсерінің инварианттылығының дәлелі. Бұл графиктермен жұмыс істеуді жеңілдетеді және денелердің тепе-теңдік түрлерін тек күштің әсерінен ғана емес, энергетикалық тұрғыдан да қарастыруға мүмкіндік береді. Оқушылардың өсу және интегралдар туралы білімі оларға математикалық және функционалдық байланыстарды анықтау үшін алгоритмдік схемаларды қолдана отырып, шамаларды анықтауға және графикалық есептерді жалпы тұрғыдан шешуге мүмкіндік береді.

Жаратылыстану пәндерін оқыту математикалық элементтерді зерттеумен байланысты болуы керек, ал жаратылыстану ғылымдарының тұжырымдамалары алгебра мен талдауды оқытуға қосылуы керек. Бұл үш негізгі дидактикалық мәселені шешуге ықпал етеді: оқу ақпаратын жүйелі және ғылыми ұсыну, танымдық қызығушылықты ынталандыру және білімді белсенді игеру, сонымен қатар оқушылардың ғылыми ойлауын қалыптастыру.

Оқушылардың мақсатты іс-әрекетін ұйымдастыру математика сабақтарында зерттеу әдістерін меңгеруде маңызды рөл атқарады. "Ғылыми зерттеу әдістері" тақырыбы оқу бағдарламасына енгізілмегенімен, математика курсының мазмұны студенттерді оқу процесінде кейбір зерттеу әдістерімен таныстыруға мүмкіндік береді. Осы әдістердің ішінде ғылыми таным ерекше маңызға ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кәсіптік бейімдеп оқыту әдістемесі // Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы. Астана 2013.
2. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық. – Алматы, 2007. – 236 б

УДК 372.853

ФОРМИРОВАНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ ПРИ ПОМОЩИ ЭЛЕКТРОННЫХ ИГРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

Сейтханова А.К., PhD, ассоциированный профессор, Алидаров Р.К., докторант 2 курса,
Саранжипова А.К., докторант 2 курса
Павлодарский Педагогический университет им. Ә. Маргулана, г. Павлодар, Казахстан

Түйін: Мақалада физиканы оқытудың заманауи әдістерін әзірлеудің өзекті мәселелері қарастырылған. Оқушылардың сыни ойлауын дамытудың маңыздылығына назар аударатырып, осы мақсатқа жетудің мүмкін құралы ретінде электронды ойын білім беру

ресурстарына назар аударылады. Физиканы оқытуда ойындарды пайдаланудың артықшылықтары, соның ішінде оқуға ынталандыру және аналитикалық дағдыларды дамыту үшін интерактивті орта талқыланады. Электрондық ойын ресурстары физика бойынша оқытуды жандандырудың жаңа мүмкіндіктерін ұсына отырып, сыни ойлау мен әлеуметтік дағдыларды дамытуға тиімді ықпал етеді және қазіргі білім беру процесінің маңызды элементі бола алады деген қорытындыға келді.

Summary: The article deals with topical issues of the development of modern methods of teaching physics. Focusing on the importance of developing students' critical thinking, attention is paid to electronic gaming educational resources as a possible tool to achieve this goal. The advantages of using games in teaching physics are discussed, including an interactive environment for motivating learning and developing analytical skills. It is concluded that electronic gaming resources effectively contribute to the development of critical thinking and social skills, providing new opportunities to enhance physics education and can become an important element of the modern educational process.

В современном образовании существует постоянная необходимость в разработке инновационных методов и средств обучения, способных эффективно развивать критическое мышление учащихся. Особое внимание уделяется предметам естественно-научного цикла, таким как физика, где развитие этого мыслительного процесса имеет особое значение для успешного освоения материала и формирования компетенций, необходимых в современном обществе.

Игровые образовательные ресурсы привлекают все большее внимание педагогов в качестве потенциального инструмента для обучения и развития учащихся. Их способность создавать интерактивные и увлекательные среды, а также интегрировать обучение с развлечением делают их привлекательным инструментом для образовательного процесса. Игровое обучение привлекло внимание в сфере образования, особенно в области физики. Было обнаружено, что обучение, основанное на играх, может повысить интерес учащихся, повысить эффективность обучения и преодолеть разрыв между знаниями, полученными в школе, и обучением в игровой среде [1].

В контексте обучения физике, использование игровых образовательных ресурсов открывает новые перспективы для активизации учебной деятельности обучающихся, стимулируя их к самостоятельному и глубокому погружению в предмет. Вместе с тем, игровые ресурсы предлагают уникальные возможности для формирования критического мышления - навыка, который является важным элементом научного мышления и ключевым компонентом компетентностного подхода в современном образовании. Использование компьютерных моделей и виртуальных экспериментов дает возможность развить творческое мышление и повысить информативную активность студентов-физиков [2].

Игровые ресурсы могут предоставить учащимся возможность решать различные качественные и количественные физические задачи. Это требует не только знания основных принципов физики, но и способности применять их на практике. Виртуальные симуляции и задачи позволяют ученикам экспериментировать с различными параметрами и анализировать результаты,

что способствует развитию критического мышления. Внедрение элементов игры мотивирует обучающихся активнее участвовать в физических экспериментах, создавая более приятную атмосферу [3].

Электронные игровые образовательные ресурсы предоставляют возможность виртуальных экспериментов, что позволяет учащимся исследовать различные физические явления и законы. Экспериментирование с различными условиями и параметрами помогает им понять причинно-следственные связи и развивать аналитические навыки.

Электронный образовательный ресурс «PhET Interactive Simulations» предлагает интерактивные симуляции для использования в обучении и изучении физики. В нем представлены виртуальные лабораторные работы в игровой форме по механике, электричеству и другим разделам школьной программы, что в свою очередь, помогает сконцентрировать внимание обучающихся на изучаемой теме, и выступает в роли интерактивного наглядного пособия, которую преподаватель использует на уроке [4]. На рисунке 1 изображена интерактивная симуляция лабораторной работы по геометрической оптике в игровой форме. Здесь студент может менять объект, расстояние между объектом и линзой или изображением и линзой.

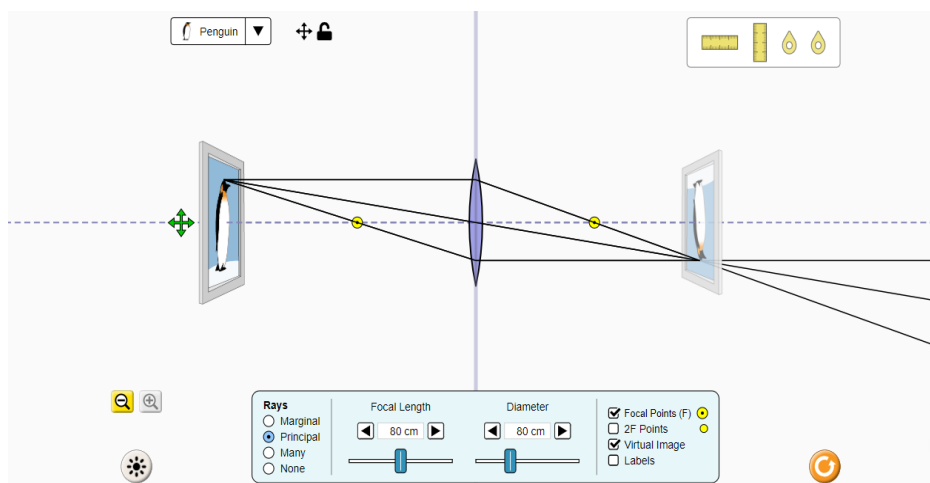

Рисунок 1- Геометрическая оптика

На рисунке 2 изображена интерактивная симуляция лабораторной работы по теме: «Тело, брошенное под углом к горизонту». В данной симуляции, обучающийся может не только выбрать каким предметом будет «стрелять», но может так же установить начальную скорость, угол выстрела и оценить, как данные параметры влияют на дальность и высоту полета. Учитель же со своей стороны может предложить дополнительно изображения векторов сил, действующих на тело, которым выстреливают.

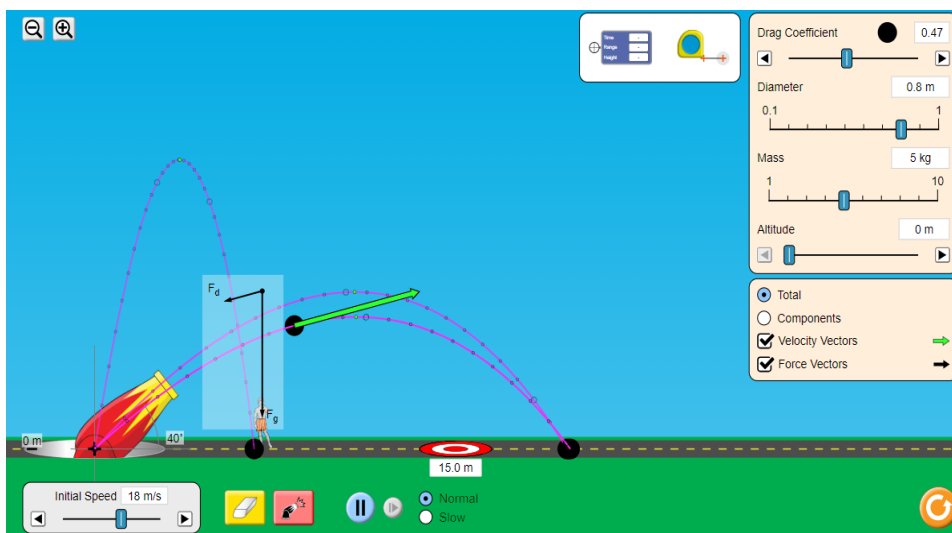

Рисунок 2 - Тело, брошенное под углом к горизонту

Многие игровые ресурсы поддерживают многопользовательские режимы или задания, требующие сотрудничества и командной работы. Решение задач в команде требует обмена идеями, дискуссий и аргументации, что способствует развитию критического мышления и социальных навыков. При помощи мобильной платформы «Kahoot!», учитель может создавать и проводить как индивидуальные проверочные работы, так и организовывать групповые викторины для повышения интереса к предмету, закрепить полученные знания по пройденной теме (Рисунок 3) [5].

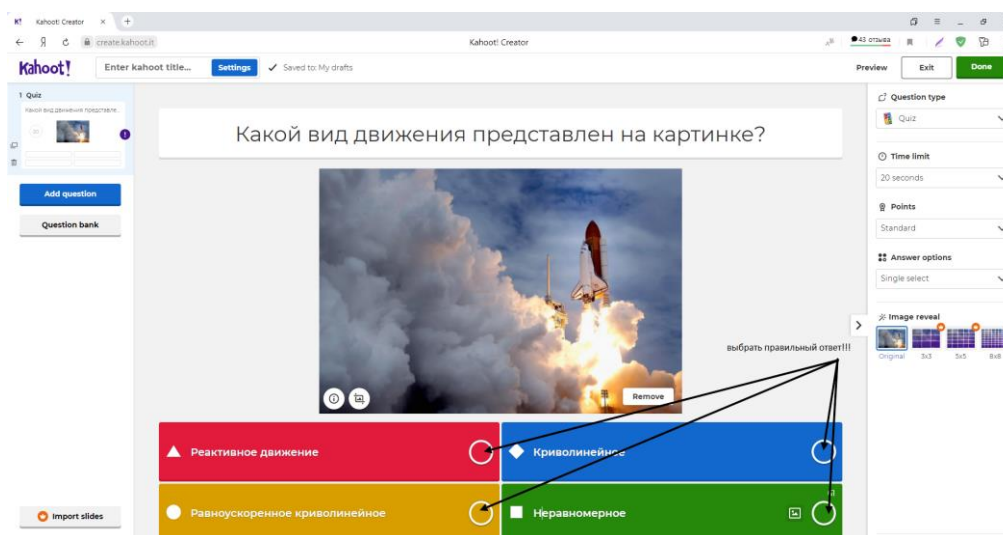

Рисунок 3 – Реактивное движение

При помощи игровых образовательных ресурсов учащиеся могут испытывать различные стратегии и подходы к решению задач, анализировать ошибки, что помогает им развивать способность к самокритике и постоянному совершенствованию. Так же при применении электронных образовательных игровых ресурсов можно создавать ситуации, в которых учащиеся должны

применять свои знания физики в новых и нестандартных ситуациях, что, в свою очередь, требует не только знания теории, но и умения применять ее к различным ситуациям, что способствует развитию критического мышления.

Развитие критического мышления учащихся с помощью электронных игровых образовательных ресурсов, является эффективным при преподавании физики на уроках. Вместе с тем данные ресурсы дают возможность для работы в команде, коммуникации, практического применения полученных знаний на уроках физики, анализа проведенной работы и допущенных ошибок. Продолжение исследований в данном направлении позволит расширить понимание использования электронных игровых образовательных ресурсов на уроках физики.

Список использованной литературы:

1. Daineko Y., Ipalakova M., Tsoy D., Seitnur A., Baurzhan Zh., Elgondy E. Development of Electronic Educational Resources for Physics with Elements of Augmented Reality Technology // International Journal of Interactive Mobile Technologies . - 2020. - №13. - С. 230-237.

2. Ormanova G., K., Berkimbaev K., M., Kurbanbekov B., A. & Ramankulov, A.K. Bimaganbetova Formation Of Creative Thinking Of Students On Physics By Means Of Electronic Resources. AWER Procedia Information Technology & Computer Science. [Online]. 2013, 04, pp 570-575.

3. Saprudin S., Liliyasi L., Prihatmanto A. S., Setiawan A. The Potential of Gamification in Developing Pre-Service Physics Teachers' Critical and Creative Thinking Skills // Omega: Jurnal Fisika dan Pendidikan Fisika. - 2019. - №5(1). - С. 7 - 14.

4. PhET Interactive Simulations // Interactive Simulations for Science and Math URL: <https://phet.colorado.edu/en/simulations/filter?subjects=physics&type=html> (дата обращения: 04.03.2024).

5. Использование платформы Kahoot при организации работы на уроке // Инфоурок URL: <https://infourok.ru/ispolzovanie-platformy-kahoot-pri-organizacii-raboty-na-uroke-5039764.html> (дата обращения: 04.03.2024).

УДК 372.853

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ҮШІН «ОПТИКА» ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСЫН ПАЙДАЛАНУ

Ғылыми жетекшісі: Сейтханова А.К., PhD, қауымдастырылған профессор
Жунусова Р.А.

Ә.Марғұлан ат.Павлодар педагогикалық университетінің докторанты,
Павлодар қ, Қазақстан
Жакупов Н.Р.

Назарбаев Зияткерлік мектептері, Павлодар қ, Қазақстан

Резюме: Развитие исследовательских навыков посредством использования электронных образовательных ресурсов является одним из эффективных методов обучения. Электронные учебные ресурсы предоставляют доступ к огромному количеству информации, которая позволяет учащимся самостоятельно изучать различные темы и развивать свои навыки.

Для развития исследовательских навыков при преподавании дисциплины «Оптика» мы использовали образовательную онлайн-платформу. Данная платформа состоит из

упражнений и тренингов для развития исследовательских навыков, а также заданий для самостоятельной практики.

Summary: Developing research skills through the use of electronic educational resources is one of the effective teaching methods. Electronic learning resources provide access to a wealth of information that allows students to independently explore various topics and develop their skills.

To develop research skills when teaching the «Optics» discipline, we used an online educational platform. This platform consists of exercises and training to develop research skills, as well as assignments for independent practice.

Электрондық білім беру ресурсын (ЭББР) көптеген оқытушылар бағдарламалық қамтамасыздану, тақырыптар, электронды жүйелер мен технологиялар арқылы ақпарат көздерінің әртүрлі түрлері мен формаларының жиынтығы ретінде түсінеді. Айтарлықтай, тақырыптарды мәтіндер, аудио және бейне материалдар, иллюстрациялар түрінде беруге болады. Электрондық білім беру ресурстарының ерекшелігі бұл пайдаланудың интерактивтілігі, түсініктілігі, коммуникацияны жеңілдету және оқу үдерістерін автоматтандыру мүмкіндігі [1].

Физикадағы жаңа материалды меңгеру процесі абстрактілі ойлаудан теориялық жалпылауға дейін жүреді. Физика сабақтарында ЭББР-ді қолдану өте тиімді, өйткені ол эксперименттік ғылым, оны зерттеудің негізгі әдісі – физикалық құбылыстарды немесе процестерді көрсету [2].

Ә.Марғұлан атындағы ППУ-де дәстүрлі және электронды технологияларды қолданудан тұратын оқытудың біріктірілген білім беру бағдарламаларының сапалы орындалуын қамтамасыз етеді, сонымен қатар оқытушылардың күшті және әлсіз жақтарына анықтауға арналған, бұл олардың қызметін талдауды тиімдірек етеді. Университет оқытушылары студенттермен қарым-қатынастың әртүрлі құралдарын пайдаланады, өйткені оқыту дағдылары әртүрлі әдістер мен білім беру мақсаттарының болуын талап етеді, олардың орындалуы әртүрлі құралдар арқылы қамтамасыз етіледі, бірақ бұл мақалада біз электрондық білім беру ресурстарын пайдалануға назар аударғымыз келеді.

Электрондық білім беру ресурстарын пайдаланудың көптеген жолдары бар:

- Қашықтықтан оқыту: электронды ресурстар сабақтарды онлайн өткізуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе карантин кезінде немесе оқу орындарында сабаққа қатыса алмайтын студенттер үшін маңызды.

- Дербестендірілген оқыту: электрондық оқу ресурстарын әрбір студенттің білім деңгейіне, қажеттіліктеріне және қызығушылықтарына сәйкес құрастыру болады.

- Дағдыларды дамыту: Электрондық ресурстардың көмегімен сіз тек академиялық білімді ғана емес, сонымен қатар компьютерлік сауаттылықты, сыни ойлауды, коммуникативті дағдыларды және т.б. дамыта аласыз.

- Ойынға негізделген оқыту: электрондық оқыту ресурстары интерактивті және ойын тәрізді болуы мүмкін, бұл оқуды қызықты және тиімді етеді.

- Білімге қолжетімділікті кеңейту: келген ыңғайлы уақытта электронды ресурстарға қол жетімді және әлемнің кез келген нүктесінен мүмкін, бұл білім беруді қолжетімді және жаһандық етеді.

Зерттеу дағдыларын жетілдіру мақсатында «Оптика» пәнін оқу барысында біз ЭББР қолдандық. Біздің ЭББР-і Stepik онлайн платформасында жасалған және үш құрамдас бөліктен тұрады: 1) негізгі ұғымдар мен формулалар бар қысқаша теориялық бөлім; 2) практикалық бөлім (тапсырмалар, интерактивті модельдер); 3) оқу және тестілеу бөлімі.

Біз бұл онлайн платформасында келесі әдістерді пайдаландық:

- I. Жаңа тақырыпты түсіндіру немесе толықтыру үшін. Мысалы, «Жарықтың электромагниттік табиғаты туралы» тақырыбын өткен кезде келесі қосымша тәжірибелермен танысуға гиперссылкалар Дэвиссон -Джермер , Юнг эксперименті береміз.
- II. Зерттеу тапсырмалары. Студенттерге бір тақырып, тәжірибе немесе бір ғалым туралы жеке зерттеу жүргізуге тапсырма беріледі. Ол түрлі ақпарат көздерің зерттеп өз нәтижелерін алып, ойларын қалыптастырады.

Мысалы, мынандай тапсырма. Келесі ғалымдар оптиканың дамуына, оның қваттық табиғатын зерттеуге қандай үлес қосты, қандай тәжірибелер жасады? Қысқаша мәліметтер жинақтап жазыңыздар.

1. Г.Галилей ...
2. А.Майкельсон...
3. Д.Рэлей...
4. Д.Джинс...
5. Де Бройль...
6. К.Дэвиссон...
7. Л.Гермер...

Геометриялық оптиканы өту барысында мынындай тапсырмалар беріледі:

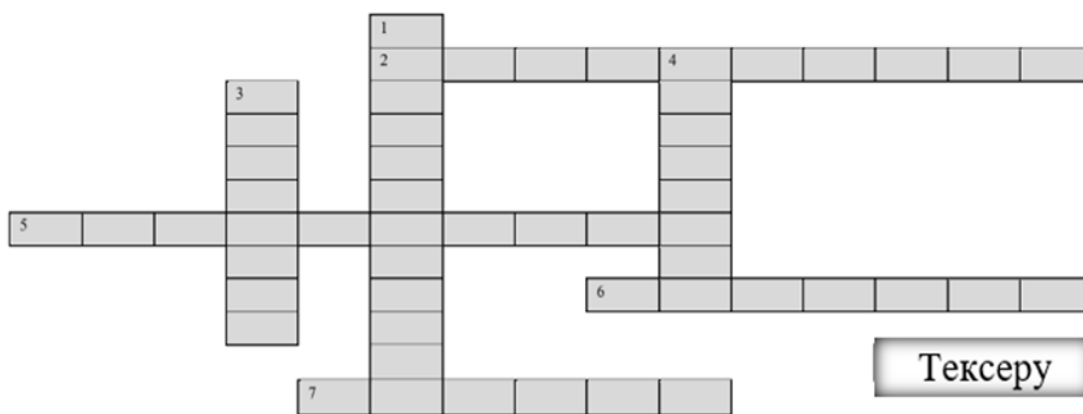
1. Жазық айна қандай жағдайда нақты бейнені бере алады?
2. Жарық энергиясының 90% айнадан шағылса, ал 80% қардан шағылса, неліктен біз қарда өз бейнемізді көре алмаймыз?
3. Көз бен кітап мәтінінің арасына сіріңке орнатып, онымен бір сөзді жабыңыз. Содан кейін сіріңкені көзден 1-2 см қашықтықта ұстап қайталаңыз. Бұл жағдайда мәтін «сіріңке арқылы» көрінеді. Неліктен?

III. Ақпараттық құралдармен жұмыс жасауға үйрету. Студенттерде тапсырманы орындау барысында сыни ойлау қабілеті дамиды.

Мысалы, мынандай тапсырмалар беріледі: а) Сызықтық поляризацияланған лазер сәулесі ақ қағаз парағына түседі. Неліктен поляроид арқылы қағаздағы жарық дақты бақылағанда, ол поляризацияланбаған жарық көзіне ұқсайды. Бірақ тка тіпті табиғи жарық шашыраған кезде, сәуленің ішінара сызықтық поляризациясы мүмкін болатыны белгілі? Ә). Рентген сәулелеріне арналған поляризатор құрылымының принципі қандай болуы мүмкін екенін ойлап көріңіз.

IV. Шығармашылық тапсырмаларды онлайн орындау. Мысалы, «Сәуле шығарудың кванттық табиғаты» тақырыбы бойынша кроссвордты шешіп көріңіздер.

Электрондық білім беру ресурстарын пайдалана отырып, зерттеу дағдыларын дамыту процесінде мұғалімдердің студенттерге белсенді түрде қолдау көрсетуі және қажетті әдістемелік қолдау мен кері байланысты қамтамасыз етуі маңызды. Бұл әдіс оқушылардың жаңа білім мен дағдыларды тиімді меңгеруіне, сонымен қатар сыни ойлау мен оқудағы дербестігін дамытуға мүмкіндік береді.

Біз қарастырған мысалдар электрондық білім беру ресурстары студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетін тиімдірек ұйымдастыруға мүмкіндік береді деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Студенттер осындай сабақтарды үлкен қызығушылықпен қабылдайды, өйткені олар эксперимент жасауды, салыстыруды және талдауды ұнатады.

Осылайша, электрондық оқыту ресурстары әртүрлі білім беру контекстінде табысты пайдаланылуы мүмкін тиімді оқыту құралдары болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Быстрова Наталья Васильевна, Уракова Екатерина Андреевна, Сидоров Андрей Николаевич. Электронные образовательные ресурсы как средство повышения качества образования // Проблемы современного педагогического образования. 2020. №69-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnye-obrazovatelnye-resursy-kak-sredstvo-povysheniya-kachestva-obrazovaniya-1> (дата обращения: 12.03.2024).

2. Корпунова, О. В. Применение электронных образовательных ресурсов на уроках физики, математики, информатики, с целью развития исследовательских навыков / О. В. Корпунова, М. А. Гаврилова // Интернет-журнал «Мир науки». — 2018. — Т 6. — №3. — URL: <https://mir-nauki.com/PDF/16PDMN318.pdf> (дата обращения: 12.03.2024).

СОДЕРЖАНИЕ

НАПРАВЛЕНИЕ: БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ / БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ

Агабекова Г.Н., Агабекова Ш.Н., Дурру О. ҚАЗІРГІ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕЛЕРІНДЕГІ КОНТАКТИСІЗ ТӨЛЕМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ДАМУ ТУРАЛЫ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	4
Агабекова Г.Н., Агабекова Ш.Н., Оразова Б.Б. ҰЙЫМНЫҢ АҚША ҚАРАЖАТТАРЫНЫҢ ҚОЗҒАЛЫСЫН ЕСЕПКЕ АЛУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ	8
Ажибекова А.Д., Стаценко О.А., Бова И. А. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ СФЕРЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	12
Бокушева С., Кейкова Ж.К., Ергешбаева А. М. ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	16
Данигулова А.С. ОЦЕНКА ПОТЕНЦИАЛА ИНВЕСТИЦИИ В КЫРГЫЗСТАН	19
Әбілқасым А.Б., Иманбаев А.А. КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕ САЛЫҚ САЯСАТЫН ЖЕТІЛДІРУ МЕН ЖАНАМА САЛЫҚТАР РӨЛІН АРТТЫРУ	23
Әділбай Т.А., Туракулова Л.Р. КОРПОРАТИВТІК ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ҰЙЫМНЫҢ ТИІМДІ ҚЫЗМЕТІНІҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ	26
Шадиева А.А., Жаздықбаева Д.П. БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕПТИҢ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ	30
Ибраимова С.С., Қарақұлов М.Б. АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ	34
Ибраимова С.С., Қарақұлов М.Б. АДАМИ КАПИТАЛ: ҰҒЫМ, ҚҰРЫЛЫМ, ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МӘНІ	39
Кейкова Ж.К., Бокушева С., Солтоғулова М.У. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОНЛАЙН-САУДА ҮРДІСТЕРІ	42
Кененбаева З.М., Туребаева Ж.К., Қалжанова А. С. ХҚЕС ЕРЕЖЕЛЕРІ МЕН ТАЛАПТАРЫ БОЙЫНША ЖАЛДАУ ОПЕРАЦИЯЛАРЫН ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ	46
Ким Л.Н., Агабеков А.Ю., Быков А.А. БАНКРОТСТВО КАК МЕТОД РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ КОРПОРАЦИИ	50
Ким Л.Н., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б., Усманов А.С. ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ВАЛЮТНОГО КУРСА НА ОТРАСЛЕВЫЕ ФОНДОВЫЕ ИНДЕКСЫ	54
Коптаева Г.П., Бекебаева М.О., Байкенжеева Д.Б. РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ	57
Коптаева Г.П., Мырзалиева Г.А., Сатыбекова Э.Г. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО МЕНЕДЖМЕНТА ПРЕДПРИЯТИЯ	60
Молжигитов Ш.Т. МВА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРГЕ НЕ ҮШІН КЕРЕК	64

Мырзалиева Г.А., Сатыбекова Э.Г., Агабеков А.Ю., Делгун Л.В. БИЗНЕС-ПЛАНИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЕКТА И ЕГО УПРАВЛЕНИЕ	67
Сейдишов Г.Т., Исахметова А.Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРНЫҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАР	71
Стаценко О.А., Ажибекова А.Д., Гапурбаева Ш.Р. СПЕЦИФИКА РИСКОВ ИНВЕСТИРОВАНИЯ В НЕДВИЖИМОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ	75
Туребаева Ж.К., Кененбаева З.М., Кененбаева Ж.Т. ЖАЛДАУ ОПЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЕСЕПТІЛІГІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР	78

НАПРАВЛЕНИЕ: ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚТЫ БАСҚАРУ / ТУРИЗМ И УПРАВЛЕНИЕ ГОСТЕПРИИМСТВОМ

Байгушева А.Н. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА МИРОВОЙ ТУРИЗМ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ	82
Есиркепова С.С., Бабаева У.Ш. ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ОРНЫ МЕН РӨЛІ	86
Есиркепова С.С., Калкабаев А.М., Каратаев Т.Ж. ӘЛЕУМЕТТІК ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	89
Калкабаев А.М. ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ СЕКТОРЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАРДАҒЫ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ	93
Митрошенко Т.С., Губайдуллин Н.Н., Акматылдаева Г.А. МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРИСТСКОГО РЫНКА ГОРОДА ШЫМКЕНТ	97
Саниева З.Р. БАЗОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ВЛАДЕНИЯ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИМ ПОДХОДОМ В ТУРИЗМЕ	101
Саниева З.Р., Еремина А.Ю. ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ УСЛУГ СФЕРЫ ГОСТЕПРИИМСТВА	105
Janabi D.R., Sanieva Z.R. HOSTELS AS AN ATTRACTIVE TYPE OF BUSINESS IN TOURISM	109

НАПРАВЛЕНИЕ: ҚОҒАМДЫҚ (ӘЛЕУМЕТТІК) ҒЫЛЫМДАРЫ / ОБЩЕСТВЕННЫЕ (СОЦИАЛЬНЫЕ) НАУКИ

Абдрасилова Г.З. ОЙЛАУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ	114
Қалиса Өмірзақ, Абдухаимова А.М. ҒАЛАМДЫҚ ЖЕЛІ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СУБЪЕКТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІНІҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ	119
Ағайдаров Т.С., Алтаева М.О. АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ДАУДЫ РЕТТЕУДІҢ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТӘРТІБІ	123

Айтеке К.А., Асилова А.Б.	
1978 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚ ССР-НІҢ КОНСТИТУЦИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШІЛУ ӘДІСТЕРІ.....	127
Алтаева М.О.	
ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЗАҢНАМАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕ ҰСЫНЫСТАР ӘЗІРЛЕУ	131
Бекболат Қ.А.	
ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИАЦИИ И МЕДИАТИВНОГО СОГЛАШЕНИЯ.....	135
Бекмырза Б.М.	
ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ.....	139
Елубайқызы Ұ.	
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР МЕН ИНСТИТУТТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ.....	143
Әмірәлі А.Н.	
ҚЫЛМЫСПЕН КЕЛТІРІЛГЕН ЗАЛАЛДЫ ӨТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	146
Жаксылыков Н.Н., Айтеке К.А.	
ҚАЗІРГІ АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМА МЕН ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	150
Жақсылық Б.М.	
ҚАЗІРГІ ПАРЛАМЕНТАРИЗМНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	154
Жақыпбек А. А., Рамазанова Л. А., Қадірғалиева А.Т.	
ҚАРТТЫҚ ШАҚТАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ОҚШАУЛАНУ ЖӘНЕ ЖАЛҒЫЗДЫҚ...	158
Жанабек Е.А.	
ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ МАҢЫЗДЫ ТҮРІ РЕТІНДЕ.....	162
Жаналиева А.Ж.	
ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЯСАТ.....	166
Жаналиева А.Ж.	
АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ.....	169
Жүнісбаев А.Р.	
ШЕТЕЛДІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР МЕН АЗАМАТТЫҒЫ ЖОҚ АДАМДАРДЫҢ ЕҢБЕГІН ПАЙДАЛАНУ КЕЗІНДЕГІ ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫ.....	176
Имашев Б.Е., Каратаев Т.Ж., Салыбекова Т.С.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУЫ МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ.....	181
Имашев Б.Е.	
ҚАЗАҚСТАНДА ИНВЕСТОРЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ.....	184
Косанбаев К., Султанова В.И., Жуматаева Ж.А.	
ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАПИСОК О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ П.П.ТИХОВА И П.М.ГОЛОВАЧЕВА.....	187
Қабыл С.А.	
ИСПРАВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНЫХ НАКАЗАНИЙ, ИХ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ НАЗНАЧЕНИЕ.....	191
Мамыров М.Е.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ-АТҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ӨТКЕРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	195

Мустафа Р.Т. МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІҢ ТҮСІНГІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ МӘНІ.....	199
Нағашыбай Н.Т. АТҚАРУШЫ БИЛІКТІҢ ТИІМДІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ.....	202
Озенбаева А.Т. , Алзгазиев М.Д. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЖЕКЕ ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ.....	206
Рахметова Г.Р., Исатаева Б.Т. ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТЕР ҚАУІПСІЗДІГІ САЛАСЫНДАҒЫ ҮРДІСТЕР.....	211
Саидуллаева Г.Ю. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	214
Салимов Б.Б. ПОНЯТИЕ ИНСТИТУТА ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ И ЕГО ПРАВОВАЯ ПРИРОДА.....	217
Сапарбекова Б.Р. XX ҒАСЫРДЫҢ 40-50 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚСТАНДА ҚАЛАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМНЫҢ.....	221
Серик Г., Шаршеналиев А. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ САЛАСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК.....	226
Серик Г. МЕДИАЦИЯНЫ ДАУЛАРДЫ ШЕШУДІҢ БАЛАМА НЫСАНЫ РЕТІНДЕ ДАМУ.....	229
Тленшин Т.Б. КЕДЕНДІК ӘКІМШІЛЕНДІРУ ШЕҢБЕРІНДЕ ТАУАРЛАРДЫҢ КЕДЕНДІК ҚҰНЫН АНЫҚТАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	232
Төрехан Ә.Н. ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫ.....	236
Тұрапбаев Ж.Қ. ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ТРУДОВОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	239
Тұрыс Ж.М. ЗИЯН КЕЛТІРГЕНІ ҮШІН АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ САҚТАНДЫРУ ШАРТЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ.....	244
Шинтаева Ф.Е., Алымбеков Б.М. ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	248
Шинтаева Ф.Е., Сатаев А.Т. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЕЛІСІМДЕР.....	252
Шүкірхан Қ.Т. РЕНТА ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТУЫНДАУ, ӨЗГЕРУ ЖӘНЕ ТОҚТАТУ НЕГІЗДЕРІ.....	256

**НАПРАВЛЕНИЕ: АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ
ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕР /
ИНФОРМАЦИОННЫЕ И ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ
СИСТЕМЫ**

Алайдар А.И., Роговой А.В. 3D БЕТТЕРІН ӨНДЕУДІҢ НЕГІЗГІ АЛГОРИТМДЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҮШ ӨЛШЕМДІ КӨРІНІСТЕРДІ БЕЙНЕЛЕЙТІН ГРАФИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІ ЗЕРТТЕУ	259
Алпысбаева А.А., Роговой А.В. БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ӨЗІРЛЕУ ПАКЕТТЕРІН ЗЕРДЕЛЕУ КЕЗІНДЕ АҒЫНДЫҚ ЖӘНЕ БЛОКТЫҚ БАҒДАРЛАМАЛАУ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ	262
Амандық Д.Р., Теңізбаев Е.Ж. ГРИД ЕСЕПТЕУЛЕРДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫН ЕНДІРУ	264
Бактибаев Қ.О. БІЛІМ БЕРУДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	268
Джайнарова М.Е. ПЕДАГОГТИҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ- КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	271
Джаримбетова Ш.У., Юнусова Д.У. ДАМУШЫ КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫ ИНФОРМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ	274
Ергеш Д.Ж., Роговой А.В. АНЫҚТАМАЛЫҚ НҮКТЕЛЕРДІ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП СЫРТҚЫ ТҮСІРУ ПАРАМЕТРЛЕРІН ТАБУ АЛГОРИТМІН ЗЕРТТЕУ	278
Қожабеков Е.А. САНДЫҚ БАЙЛАНЫС ЖҮЙЕЛЕРІ	281
Көшкінбаев С.Ж. ВИДЫ СВЯЗИ В ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ	284
Қарабаев Б.Т., Роговой А.В. ТРИАНГУЛЯЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ НЕГІЗІНДЕ ЕСЕПТЕУ ГЕОМЕТРИЯСЫНЫҢ ЕСЕПТЕРІН ШЕШУДІҢ ГРАФИКАЛЫҚ КҮЙІН КЕЛТІРУ ШЕҢБЕРІН ЗЕРТТЕУ	287
Мекемов А.М. МАТЕМАТИКА САЛАСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ЖАҒАЛЫҚТАР	289
Мустафаева Л.Т. STEM-ОБРАЗОВАНИЕ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ	293
Наурызбаев К.К., Балабеков М.О. КӨП ЭЛЕМЕНТТІ ТАЛШЫҚТЫ-ОПТИКАЛЫҚ ТЕНЗОМЕТРИЯЛЫҚ ДАТЧИКТЕР	298
Өндіріс Д.А., Роговой А.В. КЕШІКТІРІЛГЕН ЖҮЙЕЛЕРДІ МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСТЕРІН ЖӘНЕ ОЛАРДЫ КОМПЬЮТЕРДЕ САНДЫҚ ШЕШУДІ ЗЕРТТЕУ	302
Роговой А.В. КРИТЕРИЙ ОБРАТИМОСТИ МИНИМАЛЬНОГО ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ОПЕРАТОРА ГЕЛЛЕРСТЕДТА	306
Султамуратов Б. РОБОТОТЕХНИКАДАҒЫ ДАТЧИКТЕР: ТҮРЛЕРІ, ЖҰМЫС ПРИНЦИПІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ	309

Төрөбай Н.Д., Олжатаева Б.Т. МАТЕМАТИКА ЖӘНЕ ИНФОРМАТИКА КУРСЫН БІРІКТІРУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	313
Тулегенова А.Т., Ешмағамбетова С.М. СНАТ ГРТ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ	315
Тұрсынхан С.Қ., Роговой А.В. ЕСЕПТЕУ ГЕОМЕТРИЯСЫНЫҢ АЛГОРИТМДЕРІ ҮШІН БАЗАЛЫҚ КЛАСС КІТАПХАНАСЫН ЗЕРТТЕУ	319
Ұлан Ж.Е., Роговой А.В. ИТЕРАТИВТІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛІН НАҚТЫЛАУ ЖҮЙЕСІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ОҢТАЙЛЫ ТАҢДАМАЛЫ БАҒДАРЛАМАЛАУ ТІЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ	321

**НАПРАВЛЕНИЕ: -ФИЗИКА ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА: ОҚЫТУ
ӘДІСТЕМЕСІ / ФИЗИКА И МАТЕМАТИКА: МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ**

Абдраманова З., Еңсебаева Г. ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ МАТЕМАТИКАДАН ОЛИМПИАДАҒА ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	326
Еркиналиев Р.Н., Айтқұл Н.У. ДЕРБЕС ТУЫНДЫЛЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР	330
Әбжаппарова Н. МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ	332
Жанұзақ А., Ибраев Ш. МАТЕМАТИКАДАҒЫ ТРИГОНОМЕТРИЯ БӨЛІМІН ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ	336
Искакова А.Ә., Еңсебаева Г.М. ДИНАМИКА БӨЛІМІ БОЙЫНША СУММАТИВТІК БАҒАЛАУДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНДЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ	342
Мейрамбекқызы Ғ., Искакбаев А. СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН «ЖАЛПЫ ФИЗИКА КУРСЫ» БОЙЫНША ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ФОРМАСЫ	344
Наубетова А.Ж. ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОҚУШЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ АРТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	348
Оңғаров Н., Еңсебаева Г. МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ҒЫЛЫМИ ЖОБАҒА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ІЗДЕНІС ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	351
Роговой А.В., Абулгазимов А.Н. МАТЕМАТИКАДАН БЕЙІНДІК ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ МІНДЕТТЕРІ	355
Сейтханова А.К., Алидаров Р.К., Саранжипова А.К. ФОРМИРОВАНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ФИЗИКИ ПРИ ПОМОЩИ ЭЛЕКТРОННЫХ ИГРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ	358
Сейтханова А.К., Жунусова Р.А., Жакупов Н.Р. СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ҮШІН «ОПТИКА» ЭЛЕКТРОНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСЫН ПАЙДАЛАНУ	362

«ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҒЫЛЫМЫ 2024»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«НАУКА ВЫСШИХ ШКОЛ 2024»

I ТОМ

Оргкомитет не несет ответственности за материалы, не содержащие научной новизны
или оформленные с нарушением грамматики.

Подготовка оригинал-макета: Т.С. Митрошенко

